

ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online)
DOI:10.52058/2708-7530-2022-6(13)

VĚDA A PERSPEKTIVY

No 6(13)
2022

Ми з Україною

ISSN 2695-1584 (Print)

ISSN 2695-1592 (Online)

DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13))

Věda a perspektivy

N° 6(13) 2022

Praha, České republika

2022

Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín "Věda a perspektivy" je registrován v České republice. Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142. № 6(13) 2022. str. 347

Zveřejněno rozhodnutím akademické rady Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (zápis č. 10/2022 ze dne 22. červen 2022)

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. , Česká republika
International Economic Institute s.r.o. Praha, Česká republika se sídlem V Lázních 688,
Jesenice 252 42
IČO 03562671 Praha, Česká republika
zastoupen Mgr. Markétou Pavlovou

Časopis vychází v rámci práce vydavatelské skupiny „Scientific Perspectives“ a s vědeckou podporou: veřejné organizace „Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration“, veřejné organizace „Association of Scientists of Ukraine“, Institut filozofie a sociologie Ázerbájdžánu Národní akademie věd (Baku, Ázerbájdžán)

Časopis je zařazen do mezinárodní vědeometrické databáze Index Copernicus (IC), mezinárodního vyhledávače Google Scholar a do mezinárodní vědeometrické databáze Research Bible

Šéfredaktor:
Karel Nedbálek -
doktor práv,
docent (Zlín,
Česká republika)

**Zástupce
šéfredaktora:**
Markéta Pavlova
- ředitel,
Mezinárodní
Ekonomický Institut (Praha,
Česká republika)

Dina Dashevskaya -
geolog,
geochemik Praha,
Česká republika
(Jeruzalém, Izrael)

Členové redakční rady:

- Jurij Kijkov** - doktor informatiky, dr.h.c. v oblasti rozvoje vzdělávání (Teplice, Česká republika)
Vladimír Bačišin - docent ekonomie (Bratislava, Slovensko)
Peter Ošváth - docent práva (Bratislava, Slovensko)
Dina Dashevsky - geolog, geochemik Praha, Česká republika (Jerusalem, Israeli)
Yevhen Romanenko - doktor věd ve veřejné správě, profesor, ctěný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Iryna Zhukova - kandidátka na vědu ve veřejné správě, docentka (Kyjev, Ukrajina)
Oleksandr Datsiy - doktor ekonomie, profesor, čestný pracovník školství na Ukrajině (Kyjev, Ukrajina)
Badri Getchbaya - doktor ekonomie, profesor, docent na Batumi State University. Shota Rustaveli (Gruzie)
Laila Achmetová - doktorka historických věd, profesorka politologie, profesorka UNESCO, mezinárodní žurnalistiky a médií na žurnalistické fakultě Kazašské národní univerzity (KazNU). al-Farabi (Kazachstán)
Oleksandr Nepomnyashy - doktor věd ve veřejné správě, kandidát ekonomických věd, profesor, řádný člen Vysoké školy stavební Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Michał Tomasz - doktor věd, docent katedry geografie regionálního rozvoje, University of Gdańsk (Polsko)
Vladislav Fedorenko - doktor práv, profesor, DrHb - doktor habilitace práva (Polská akademie věd), čestný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)

OBSAH

SÉRIE “Veřejné správy”

- Олександр Бондаренко, Тихон Яровой** 10
РЕБРЕНДИНГ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ, ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ
- Олександр Коваленко** 21
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
- Ірина Лиховідова** 34
ДЕРЖАВНІ ГАРАНТІЇ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ
- Тетяна Прокопенко** 51
СОЦІАЛЬНО-ТУРИСТИЧНА ІНТЕГРАЦІА ТУРИЗМ-ПОСЛУГОВОЇ СФЕРИ НА РІВНІ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
- Андрій Семенченко, Лілія Олексюк** 61
ОРГАНІЗАЦІЙНО - ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ СТАНДАРТІВ СИСТЕМИ СЕРТИФІКАЦІЇ ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ МЕРЕЖ П'ЯТОГО ПОКОЛІННЯ (5G): ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНИ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД
- Володимир Стець** 77
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ КІБЕРБЕЗПЕКИ

SÉRIE “Ekonomika”

- Lina Maliuga** 92
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND CHALLENGES FOR TOURISM BUSINESS
- Адам Бодюк** 97
МЕТРИЧНІ, ІННОВАЦІЙНІ ТА ФІСКАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ
- Адам Бодюк** 108
ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИРОДО-РЕСУРСНОГО ВИРОБНИЦТВА
- Борис Карпінський, Анастасія Карп’як, Ольга Рибицька** 121
КЛАСТЕРИЗАЦІЙНІ МЕТОДИ В ЦІННІСНОМУ ПІДХОДІ ПРИ ПОРІВНЯЛЬНОМУ РОЗПОДІЛІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ У РИНКОВОМУ ПРОСТОРИ

SÉRIE “Pedagogika”

- Olena Kazachiner, Yuriy Boychuk, Alla Halii** 141
EDUCATIONAL DISCIPLINE “FAIRY-TALE THERAPY IN WORKING WITH CHILDREN” IN THE SYSTEM OF FUTURE SPECIAL EDUCATION TEACHERS’ PROFESSIONAL TRAINING
- Олена Балдинюк** 153
УНІВЕРСАЛЬНИЙ ДИЗАЙН ЯК СПОСІБ СТВОРЕННЯ БЕЗБАР’ЄРНОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ
- Тетяна Дука** 166
ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ФОРМ, МЕТОДІВ ТА ТЕХНОЛОГІЙ В РОБОТІ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Вадим Ребенок, Наталія Носовець, Тетяна Белан 179
*МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО-
КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ*

Ольга Рябошапка 192
*ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ
КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ*

Ігор Ткаченко, Юрій Краснобокий, Катерина Ільніцька 204
*ВЧЕННЯ ПРО НООСФЕРУ ЯК ОСНОВА ВИВЧЕННЯ
ПРИРОДНИЧИХ НАУК*

Олена Трифонова, Єлизавета Прохорова 215
*ФОРМУВАННЯ ГУМАННОГО СПІЛКУВАННЯ В ДІТЕЙ
ПЕРЕДШКІЛЬНОГО ВІКУ КОМП'ЮТЕРНО-ОРІЄНТОВАНИМИ
ЗАСОБАМИ*

SÉRIE “ Historické vědy”

Анатолій Карасевич, Оксана Карасевич 227
*ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
МАТЕРІАЛЬНИХ І ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ
МИКИТИ СЕРГІЙОВИЧА ХРУЩОВА*

SÉRIE “ Lékařské vědy”

Мирослава Оглобліна, Наталія Яковенко, Лариса Висоцька 241
МОНІТОРИНГ ПРОФІЛЮ БЕЗПЕКИ ВАКЦИН ВІД COVID-19

SÉRIE “ Právní řada”

Володимир Дикий 247
*ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ СПЕЦІАЛЬНИМИ
ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ КОНТРАБАНДИ ЗБРОЇ
ТА БОЄПРИПАСІВ*

Костянтин Оробець 259
*АКСІОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ*

Тарас Січевлюк-Врублевський 272
*ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ОБ'ЄКТУ ЗЛОЧИНУ СЛУЖБОВА
НЕДБАЛІСТЬ (СТ. 367 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)*

SÉRIE “Filologie”

Ірина Білецька 282
*МОВА І КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ*

Тетяна Ласінська 296
*ПЕРЕДАЧА ЕКСПРЕСИВНОЇ ФУНКЦІЇ АНГЛІЙСЬКОГО
АРХАЇЗМУ В ПЕРЕКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ*

SÉRIE “Technické vědy”

Anastasiia Bozhko, Svitlana Usatyuk 303
*IMPLEMENTATION OF THE GSI GLOBAL TRACEABILITY
STANDARD BY MARKET OPERATORS FOR THE PRODUCTION
OF FLOUR CONFECTIONERY PRODUCTS USED USE OF CAROB
POWDER*

Тамара Олешко, Дмитро Квашук, Катерина Троцюк 317
*АНАЛІЗ ХАРАКТЕРИСТИК ІНДУКТИВНИХ ПЕРЕТВОРЮВАЧІВ В
ПРИЛАДАХ ДЛЯ ВИМІРЮВАННЯ ОБЕРТАЛЬНИХ МОМЕНТІВ*

SÉRIE “Psychologie”

Наталія Башкірова, Ганна Карлова 325
ДОСЛІДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ЛІКАРІВ

Неля Кравчук

333

*ФОРМУВАННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОБДАРОВАНИХ
ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ
ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ*

Шановні колеги!

Радо вітаю Вас із виходом чергового номеру міжнародного журналу «Věda a perspektivy».

Приємно відзначити, що редакційний колектив, автори журналу, публікуючи статті з різних галузей науки, постійно прагнуть розгорнути наукові розвідки до повноцінного європейського і світового форматів.

Дозвольте подякувати Вам за той внесок, який Ви робите в розвиток медичних, соціальних, технічних і гуманітарних наук, за ті рекомендації, що Ви надаєте за результатами досліджень.

Маю надію, що Ваші наукові розробки та пропозиції знайдуть своїх вдячних послідовників і стануть корисними для практичного втілення й реалізації задля розвитку науки та освіти в Україні.

Бажаю Вам плідних наукових дискусій, професійного натхнення та задоволення від реалізації Ваших творчих задумів та ідей!

З повагою,

***Ректор Харківського міжнародного медичного університету,
доктор медичних наук, професор***

Шиян Д.М.

Шановні автори, друзі та колеги!

Дозвольте від імені Видавничої групи “Наукові перспективи” привітати Вас з виходом чергового номеру міжнародного видання “*Věda a perspektivy*”!

Ваша відданість науковій справі є справжнім взірцем натхнення і працелюбності сучасного дослідника у досягненні власних висот професійної самореалізації. Це сприяє змістовному обміну науково-практичним досвідом та збагаченню наукових дискусій.

Редакція журналу - справжній колектив фахівців-одномумців, який відкритий до розвитку, інноваційного пошуку, що сприяє авторитету та визнанню української науки та освіти в Європі і світі.

Від щирого серця бажаємо авторам журналу, читачам успіхів у Вашій багатогранній діяльності.

Хай рівень наукових здобутків видання і в подальшому примножує славу науково-освітніх установ України та інших країн світу!

**З повагою,
Директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління,
доцент**

Жукова І.В.

SÉRIE “Veřejné správy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-10-20](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-10-20)

Олександр Бондаренко

*доктор наук з державного управління, доцент, начальник кафедри
оперативного мистецтва оперативного факультету,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-1755-3333>*

Тихон Яровой

*доктор наук з державного управління, доцент, в. о. завідувача кафедри
міжнародних відносин та політичного консалтингу,
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-7266-3829>*

РЕБРЕНДИНГ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ, ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Анотація. Статтю присвячено огляду проблем ребрендингу правоохоронної системи України, як частини державної політики у цій сфері. Автор зосереджує свою увагу на передумовах, особливостях та прикладах ребрендингу вітчизняних правоохоронних органів.

У процесі дослідження здійснено огляд ідей та напрацювань вітчизняних фахівців щодо ребрендингу вітчизняних правоохоронних органів, які дають підстави розглядати його як заздалегідь спланований, цілеспрямований процес зміни образу правоохоронних органів, що формується у суспільній свідомості, на більш позитивний, що викликає лояльніше ставлення.

Узагальнення наукових підходів до ребрендингу дозволило розглядати його як сукупність таких заходів як ренеймінг, рестайлінг, формування звукової асоціації та власних комунікаційних носіїв. З'ясовано, що незважаючи на спроби реалізації ребрендингу всієї правоохоронної системи, наразі найбільш помітними є рестайлінг і ренеймінг Національної поліції та органів прокуратури, яким відверто не вистачає інших складових ребрендингу.

З урахуванням зарубіжного досвіду ребрендингу правоохоронних органів, автор наголошує на тому, що трансформація правоохоронних органів має враховувати особливості кримінальної психології. У іншому випадку, позиціонування правоохоронних органів як сервісних служб може призвести до сплеску правопорушень та зниження довіри населення, тобто до результатів які протилежні запланованим цілям ребрендингу і трансформації правоохоронних органів у цілому.

Акцентовано увагу на потребі формування концептуальних засад системного ребрендингу правоохоронної системи. На переконання автора, лише системний підхід, який включатиме в себе всі прояви ребрендингу і синхронізуватиме ребрендинг різних правоохоронних органів, дозволить уникнути суперечностей та казусів, і відповідатиме очікуванням громадськості щодо повноцінної державної політики у правоохоронній сфері.

Ключові слова: правоохоронні органи; правоохоронна система, державна політика, бренд, брендинг, ребрендинг, реформа правоохоронної системи, трансформація правоохоронної системи, Національна поліція, прокуратура.

Oleksandr Bondarenko

*Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Head of the Department of Operational Art, Operational Faculty, National Academy of the National Guard of Ukraine, Kharkiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-1755-3333>*

Yarovi Tikhon

*Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Acting Head of the Department of International Relations and Political Consulting, Open International University of Human Development "Ukraine", Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-7266-3829>*

REBRANDING OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN UKRAINE AS A COMPONENT OF PUBLIC POLICY IN THE TRANSFORMATION OF THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM

Abstract. The article is devoted to the review of the problems of rebranding the law enforcement system of Ukraine as part of state policy in this area. The author focuses on the preconditions, features and examples of rebranding of domestic law enforcement agencies.

The study reviews the ideas and developments of domestic experts on the rebranding of domestic law enforcement agencies, which give grounds to consider it as a pre-planned, purposeful process of changing the image of law enforcement agencies, which is formed in the public consciousness, to a more positive one.

The generalization of scientific approaches to rebranding has allowed us to consider it as a set of measures such as renaming, restyling, the formation of sound association and their own communication media. It was found that despite attempts to rebrand the entire law enforcement system, the most noticeable are the restyling and renaming of the National Police and the Prosecutor's Office, which clearly lacks other components of rebranding.

Taking into account the foreign experience of rebranding law enforcement agencies, the author emphasizes that the transformation of law enforcement agencies should take into account the peculiarities of criminal psychology. Otherwise, the positioning of law enforcement agencies as public services can lead to a surge of crime and a decline in public confidence, ie results that are contrary to the planned goals of rebranding and transformation of law enforcement agencies in general.

Emphasis is placed on the need to form the conceptual foundations of systemic rebranding of the law enforcement system. According to the author, only a systematic approach, which will include all manifestations of rebranding and synchronize the rebranding of various law enforcement agencies, will avoid contradictions and incidents, and will meet public expectations for a full state policy in law enforcement.

Keywords: law enforcement agencies; law enforcement system, public policy, brand, branding, rebranding, law enforcement system reform, law enforcement system transformation, National Police, Prosecutor's Office.

Постановка проблеми. Невпинне реформування органів державної влади в Україні за останнє десятиліття сформувало суспільну думку, відповідно до якої, частина реформ для політичної еліти виступають самоціллю. Особливої критики зазнають адміністративна реформа та реформа правоохоронної системи як такі, безпосередні наслідки яких мільйони громадян можуть відчувати на власному досвіді. Незважаючи на очевидні позитивні складові реформи правоохоронної системи (як то – покращення доступу до інформації, збільшення відкритості, заміщення вакантних місць за конкурсом), рівень довіри громадськості не виправдовує очікування їх авторів.

Значною мірою така ситуація обумовлена прогалинами в інформаційній політиці – неналежному ребрендингу правоохоронних органів України в ході їх реформування. Окремим складовим цієї проблеми і присвячено дане дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематику розвитку вітчизняних правоохоронних органів на сучасному етапі, з точки зору права, державного управління та політології, вивчали численні вітчизняні науковці:

О. Ю. Амелін, М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. К. Безсмертний, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, В. О. Заросило, І. В. Зозуля, Р. А. Калюжний, М. В. Ковалів, А. Т. Комзюк, М. В. Кочеров, В. І. Курило, Т. П. Мінка, А. М. Подоляка, С. А. Подоляка, С. Г. Стеценко, Р. В. Миронюк та інші. Окремі з них торкалися особливостей реформування правоохоронних органів України.

Брендинг країн та окремих державних органів вже досліджували у своїх працях сучасні вітчизняні політологи: Н. М. Колесницька, Т. Л. Нагорняк, О. А. Семченко. Водночас, саме проблематиці ребрендингу правоохоронних органів України, його недоліків і дискусійних моментів, у вітчизняній науці присвячено відверто недостатньо уваги, що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті виступає аналіз проблем ребрендингу правоохоронних органів, як складової державної політики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Після подій Революції Гідності авторитету правоохоронної системи та її іміджу в очах громадськості було завдано значної шкоди. І якщо репутаційні збитки комерційних брендів подеколи намагаються виміряти в грошовому еквіваленті, то репутаційні збитки державних органів не можуть вимірюватися фінансово. Проте, якщо вести мову про стратегію протидії репутаційним збиткам для державних органів, то тут досвід комерційної сфери є цілком застосовним, і проявляється у їх брендингу і ребрендингу.

Дефініція «бренд» (від англ. «brand» – тавро) буквально означає «торгова марка», «знак якості». У найбільш вживаному значенні бренд доцільно розглядати як певне, відносно стаłe уявленням людей про якийсь продукт, або сервіс, його складові, якості та особливості, зокрема, у контексті виокремлення зазначеного продукту/сервісу порівняно з конкурентними йому альтернативами. Тоді як ребрендинг є похідним поняттям, від «бренду». Так, зокрема, у Вебстерському словнику наводиться два розуміння дефініції «ребрендинг»: а) зміна або оновлення бренду (товару, послуги тощо); б) публічне посилення або опис (когось чи чогось) по-новому чи по-іншому [1]. У комерційній сфері бренд є надзвичайно цінним, хоча й нематеріальним активом. При цьому, на переконання А. В. Ковальова, поняття бренду є сукупністю об'єктів авторського права, товарного знаку (logo) і фірмового найменування (brandname) [2, с. 78]. Процес формування бренду (брендинг) зазвичай передбачає такі етапи, як: аналіз ринкової ситуації та цільової аудиторії; планування; формування бренду; просування бренду (шляхом використання маркетингових комунікацій для створення стійких зв'язків між споживачами і брендом); моніторинг новоствореного бренду і оцінка його ефективності [2, с. 78]. Проте далеко не завжди брендинг досягає бажаних

цілей, а у випадку нехтування брендингом, бренд може набути відверто негативного сприйняття, і у такому разі вдаються до ребрендингу.

Ребрендинг (rebranding) – являє собою сукупність заходів зі зміни бренду, з метою відповідності характеристик бренду цільовій аудиторії для стимулювання зміни споживацького ставлення до нього, завданням якого є створення довгострокової позитивної тенденції зростання бренду на ринку [3]. По суті ребрендинг дозволяє в довготривалій перспективі змінити ставлення до бренду серед широкої аудиторії.

То ж для фахівців було очікувано, що після подій Революції Гідності вітчизняна політична еліта спробує застосувати ребрендинг ряду державних органів, зокрема – правоохоронних. Вже у 2014 році фахівці «Реанімаційного пакету реформ», які спільно з Центром політико-правових реформ розробили нову концепцію реформування правоохоронних органів, сформувавши уявлення про очікуваний образ Національної поліції. «Україна потребує повного ребрендингу міліції — починаючи з назви, закінчуючи повноваженнями та підпорядкуванням. Ми пропонуємо кардинально змінити статус міліції — з воєнізованого формування на службу з надання послуг, яка зможе ефективно гарантувати безпеку та правопорядок», — проголошував восени 2014 року Олександр Банчук, експерт робочої групи з Центру політико-правових реформ [4]. І дійсно, вже у липні 2015 року було ухвалено новий Закон України «Про Національну поліцію» [5]. І на зміну пострадянській «міліції», прийшла Національна поліція, яку відразу ж намагалися позиціонувати як сучасний правоохоронний орган європейського рівня та стандартів.

Однак, на практиці все вийшло не зовсім так оптимістично, як це бачилося авторам реформи. Як вже у 2021 зазначав з цього приводу народний депутат України, заступник Голови Комітету ВРУ з питань правоохоронної діяльності, доктор юридичних наук Григорій Мамка, «середина літа 2015 року була хвилюючою: з поліцейськими залюбки робили селфі, у «копів» питали дорогу, а ті пропонували сісти у «Prius» і довозили громадян до місця призначення, вони активно реагували на виклики і намагались бути максимально ефективними. Ті, хто тоді опинився в рядах Нацполіції, були налаштовані рішуче, а по міркам 2015-2016 років їм платили непогані гроші. Зі сторони все виглядало як у американському кіно про відважних поліцейських. Люди вірили в початок реальних змін, в те, що зі старою «каральною системою» покінчено. Та казка тривала не довго: довіра до нової поліції, яка була видана в кредит, поступово зникла, і старі невилікувані хвороби правоохоронної системи знову показували себе у всій красі» [6]. Тобто в теорії достатньо було створити новий орган, і спробувати змінити ставлення людей до нього, але на практиці не можна роками проводити зміни, які базуються лише на проголошенні нових цінностей і ентузіазмі окремих співробітників.

Щодо успішності ребрендингу системи МВС, то на його обмеженості вже акцентували увагу й окремі вітчизняні дослідники. Ще у 2019 році І. В. Зозуля визнавав, що «розглядати Національну поліцію України як носія якогось бренду, сьогодні ще зарано через малий термін її існування та відсутність вагомих, загально визнаних, результатів – поки можна щось вагоме казати тільки про бренд колишньої радянської (української) міліції» [7, с. 191]. З таким підходом можна погодитися частково. Дійсно, більш об'єктивну оцінку ефективності бренду «Національна поліція України» можна буде дати лише за 5-10 років. Та водночас, вже сьогодні можна вести мову про далеко не повноцінну брендингову політику, адже публічна складова дій керівництва МВС, щодо ребрендингу «Національної поліції» дозволяє відслідковувати ряд моментів, і будувати певні прогнози.

У даному контексті радше можна погодитися з О. Ю. Амеліним, який зазначав, що у випадку з перетворенням «міліції» у «Національну поліцію», мова йшла переважно про «ренеймінг», а не повноцінний «ребрендинг» [8]. Ренеймінг (тобто зміна лише назви) та рестайлінг (тобто зміна стилю) Національної поліції, спрямований на позиціонуванні її як нового органу правопорядку є обмеженими, «декоративними» заходами. Серед іншого, ребрендинг передбачає зміни у позиціонуванні компанії, але ці зміни мають відображати реальні зміни політики компанії, і не повинні бути виключно декларативними.

Яскравим свідченням низької ефективності брендингової політики МВС є невідповідність між зростанням результативності їх діяльності (що декларується офіційною звітністю [9; 10]) та сприйняттям цих органів громадянами (на що, нібито й має орієнтуватися новий бренд). Незважаючи на деклароване зростання показників розкриття злочинів, загальнонаціональне опитування (проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 14 по 19 травня 2021 року) засвідчило, що баланс довіри до всіх правоохоронних органів лишається негативним. А для низки структур цей показник погіршився. Зокрема, зросла недовіра до Національної поліції та Служби безпеки України (для обох із 25 % до 31 %) [11]. І оскільки ми не піддаємо сумніву об'єктивність офіційної статистики МВС, а похибка ґрунтовних соціологічних досліджень є незначною (у наведеному випадку, теоретична похибка вибірки не перевищує – 2,3%), єдиним висновком лишається низька ефективність інформаційної політики МВС, не здатної донести до громадськості реалії протидії правопорушенням та збільшити довіру до цих правоохоронних органів. Хіба можна в таких умовах вести мову про успішне становлення бренду «Національної поліції»?

Помітною складовою ребрендингу правоохоронної системи України в цілому можна було б вважати створення ряду нових органів, які не лише

перебрали на себе окремі функції вже існуючих (яких останніх, для усунення дубляжу функцій, вже було позбавлено, або заплановано позбавити найближчим часом) але й на які було покладено ряд нових (зокрема, щодо протидії корупції на всіх рівнях). Такими органами стали Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Державне бюро розслідувань (ДБР), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) тощо. Однак, більшість із них ще не встигли ні сформуванню власний бренд (чи у випадку розгляду їх як складової частини правоохоронної системи – суббренд), ні продемонструвати свою діяльність протягом бодай кількох років, то ж оцінювати ефективність їх брендингу дійсно передчасно.

Натомість, окремої уваги заслуговує ребрендинг сучасної вітчизняної прокуратури. Чи не найдетальніше брендинг цих органів пояснює вже згадуваний О. Ю. Амелін, який метою брендингу органів прокуратури України пропонує вважати «забезпечення присутності бренду органів прокуратури України у національному та міжнародному інформаційному просторі, впізнаваності бренду органів прокуратури України», при цьому дослідник розглядає формування бренду органів прокуратури України як «віддзеркалення кращих їх рис, що формує в уяві українців позитивні асоціації, прагнення до взаємодії та підтримки їх у інформаційному просторі» [8]. Однак, мова йде про теоретичний підхід, на практиці ж, все теж не так оптимістично.

Незважаючи на ліквідацію класних чинів, зміну назви центрального органу (з Генеральної прокуратури України на Офіс Генерального прокурора), численні перевірки, скорочення та переатестацію кадрів, довіра громадян до органів прокуратури України не надто зросла (за даними вже згаданого опитування, недовіра до органів прокуратури сягає прокуратури сягає 52 % респондентів [11]), а от бажаючих працювати в органах прокуратури – поменшало.

Дуже значною проблемою для правильного ребрендингу органів прокуратури лишається правильний вибір ключового інформаційного послугу – «меседжу», або ж тих цінностей, які з ним пов'язані. Влітку 2021 року Генеральний прокурор, ведучи мову про нові підходи до формування кримінальної політики, наголошувала на тому, що потрібно забезпечити зміну акцентів з кримінального переслідування на здійснення превенції правопорушень. А головне – необхідно змінити образ прокурора «від карателя до захисника суспільства» [12]. Таке прагнення є цілком очікуваним, в контексті популярного наразі підходу до пріоретизації сервісної функції держави. Однак, даний підхід має і суттєвий недолік.

Ще у 2014 році, дискутуючи на тему реформування правоохоронних органів, Р. Мельник узагальнював свої враження від вивчення досвіду Швеції, щодо ребрендингу поліції цієї країни. Серед іншого, автор зазначав: «З 2008

року існує комісія, яка створює ребрендинг поліції й шукає базові цінності для неї, які можуть бути гаслом. Зараз визначили такі: Відданість, Ефективність, Доступність. І на це вже витратили 4,2 мільйонів крон» [13]. Однак, ставлення місцевих правоохоронців до такого ребрендингу доволі неоднозначне: «місцевий поліцейський Патрік Тунхолм (Patrik Thunholm), який описує в своєму блозі процес створення нових цінностей, цитує депутата Риксдагу Йохана Персона (Johan Pehrson): «ці три цінності чудово можуть підійти до мережі магазинів Pressbyrå». На переконання політика, до цінностей варто було додати щось про «порядок, повагу й довіру». Адже крадію чи наркоману цінності «Відданість, Ефективність, Доступність» видаватимуться несерйозними» [13; 14]. Тобто з точки зору кримінальної психології, підвищення публічності правоохоронних органів, і перетворення їх з «карателів» на «захисників», може сприйматися саме як ознака слабкості, готовності до програшу. І мова йде про такі країни як Швеція, де кількість правопорушень є дуже низькою. Що тоді говорити про вітчизняний криміналітет? Тому над правильним «меседжем» для правоохоронців ще варто подумати.

В цілому ж, про сумнівний рівень успішності реформ правоохоронного сектору можна вести тривалі дискусії. Проте вже наразі красномовним видається домінування спроб ребрендингу над намаганням реально трансформувати правоохоронні органи, змінивши не лише логотипи, форму, підходи до кадрової політики, але й саму філософію правоохоронців.

Найкращою оцінкою будь-якої реформи є її результативність. У випадку з реформою правоохоронної системи, показниками результативності виступають рівень злочинності й реалізація національної безпеки, про що в умовах зниження відсотку розкриття злочинів і невпинного порушення територіальної цілісності нашої держави можна вести мову лише в рамках фантастичного жанру літератури, але аж ніяк не наукової розвідки.

Висновки. Реформування правоохоронних органів України, що особливо інтенсивно здійснюється останні 6-7 років, включає в себе спроби застосування ребрендингу, спрямованого на підвищення довіри суспільства до правоохоронної системи в цілому та окремих її складових зокрема.

Однак на практиці ребрендинг правоохоронних органів в Україні проявляється виключно у форматах ренеймінгу (як то перейменування міліції в Національну поліцію, а Генеральної прокуратури України в Офіс Генерального прокурора), рестайлінгу (шляхом зміни форменого одягу та логотипів), і не включає в себе формування звукової асоціації (спеціальних звуків бренду – своєрідного гімну, чи просто звукового супроводу), або ж комунікаційних носіїв, які асоціюються саме з ними. Окрім того, проблемою лишається вибір правильного меседжу бренду, що має відповідати функціональному призначенню того чи іншого правоохоронного органу, його місії.

При цьому, доволі сумнівними видаються тенденції щодо усунення з назв правоохоронних органів їх національної ідентифікації. В умовах національного піднесення українського народу такий підхід може призвести до зростання відчуття відчуження між службовцями цих органів та громадянами нашої держави, яким вони між іншим, покликані служити.

Окремої уваги, в контексті подальших досліджень, заслуговує проблематика формування концептуальних засад системного ребрендингу правоохоронної системи. Лише системний підхід, який включатиме в себе всі прояви ребрендингу і синхронізуватиме ребрендинг різних правоохоронних органів, дозволить уникнути суперечностей та казусів, і відповідатиме очікуванням громадськості щодо повноцінної державної політики у правоохоронній сфері.

Література:

1. Rebranding. *Merriam-Webster dictionary*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/rebrand>
2. Ковальов А. В. Теоретичні основи бренду, брендингу та ребрендингу // *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. Вип. 2 (1). С. 76–80.
3. Гнідіна О. Ю. Ребрендинг торгової марки на споживчому ринку // *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*, 2014. № 11. С. 390–394.
4. Міліцейський ребрендинг. 27.11.2014 / Газета: Чорноморські новини / № 93 (21564) URL : <https://m.prichernomorie.com.ua/odessa/monitorings/2014-11-27/179701.php>
5. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний Веб-сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
6. Мамка Г. Провалена реформа поліції. Факти, які варто не забувати. 02 червня 2021. *Юридична газета online*. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/provalena-reforma-policiyi-fakti-yaki-varto-ne-zabuvati.html>
7. Zozulia I., Zozulia O.I. Імідж і Репутація У Формуванні Бренду Національної Поліції України: Проблемні Питання (Image and Reputation in Forming the Brand of the National Police of Ukraine: Problematic Issues) (November 22, 2019). URL: <https://ssrn.com/abstract=3496578orhttp://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3496578>
8. Інформаційне забезпечення діяльності органів прокуратури України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Науково-теоретичне видання / О. Ю. Амелін. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 224 с. https://doi.org/10.32751/Mono_Amelin2021
9. У МВС оприлюднили статистику злочинності та результати роботи за перший квартал цього року Національної поліції. 12 Квітня, 2017. URL : <https://mil.in.ua/uk/u-mvs-oprylyudnyly-statystyku-zlochynnosti-ta-rezultaty-roboty-za-pershyy-kvartal-coho-roku-nacionalnoyi-policiyi/>
10. За 2020 рік рівень злочинності в Україні знизився на 17% – Клименко. URL : <https://suspilne.media/100372-za-2020-rik-riven-zlocinnosti-v-ukraini-znizivsa-na-17-klimenko/>
11. Стан правоохоронної системи під час пандемії: чи схвалює суспільство дії правоохоронців та як ставиться до застосування сили в кризовій ситуації. *Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. 23 червня 2021 р. URL : <https://dif.org.ua/article/stan-pravookhoronnoi-sistemi-pid-chas-pandemii-chi-skhvalyue-suspilstvo-dii-pravookhorontsiv-ta-yak-stavitsya-do-zastosuvannya-sili-v-krizoviy-situatsii>

12. Венедиктова І. Майбутнє прокуратури: реформа продовжується у внутрішніх трансформаціях. *Українська правда*. 09 серпня 2021. URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/08/9/7303233/>

13. Мельник Р. Особливості національної поліції на прикладі Швеції. *Українська правда*. 16 червня 2014. URL : <https://life.pravda.com.ua/columns/2014/06/16/172027/>

14. Johan Pehrson. Pressbyråns eller polisens värdegrund? oktober 13, 2009. URL : <https://johanpehrson.blogspot.com/2009/10/pressbyrans-eller-polisens-vardegrund.html>

References:

1. Rebranding. Merriam-Webster dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/rebrand> [in English].

2. Koval'ov, A. V. (2013). Teoretichni osnovi brendu, brendingu ta rebrendingu [Theoretical foundations of brand, branding and rebranding]. Teoretichni i praktichni aspekti ekonomiki ta intelektual'noi vlasnosti - Theoretical and practical aspects of economics and intellectual property, 2 (1), 76–80 [in Ukrainian].

3. Gnidina, O. Ju. (2014). Rebrending tovgovoï marki na spozhivchomu rinku [Rebranding of the brand in the consumer market]. Ekonomichnij visnik Nacional'nogo tehničnogo universitetu Ukraïni «Kiïv'skij politehničnij institut» - Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", 11, 390–394 [in Ukrainian].

4. Milicejs'kij rebrending [Police rebranding]. Gazeta: Chornomors'ki novini - Newspaper: Black Sea News, 93 (21564). Retrieved from <https://m.prichernomorie.com.ua/odessa/monitorings/2014-11-27/179701.php> [in Ukrainian].

5. Zakon Ukraïni “Pro Nacional'nu policiju” [The Law of Ukraine “On the National Police”]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua/ Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> [in Ukrainian].

6. Mamka, G. Provalena reforma policiï. Fakti, jaki varto ne zabuvati [Failed police reform. Facts that should not be forgotten]. Juridichna gazeta online - Legal newspaper online, .Retrieved from <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/provalena-reforma-policiyi-fakti-yaki-varto-ne-zabuvati.html> [in Ukrainian].

7. Zozulia I., Zozulia O.I. Imidzh I Reputacija U Formuvanni Brendu Nacional'noi Policii Ukraïni: Problemni Pitannja (Image and Reputation in Forming the Brand of the National Police of Ukraine: Problematic Issues) (November 22, 2019). URL: <https://ssrn.com/abstract=3496578orhttp://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3496578>

8. Amelin, O. Ju. (2021). Informacijne zabezpechennja dijald'nosti organiv prokuraturi Ukraïni: administrativno-pravovij aspekt [Information support of the prosecutor's office of Ukraine: administrative and legal aspect]. Kiïv: «Vidavnictvo Ljudmila» [in Ukrainian].

9. U MVS opriljudnili statistiku zlochinnosti ta rezul'tati roboti za pershij kvartal c'ogo roku Nacional'noi policiï [The Ministry of Internal Affairs has published crime statistics and the results of the work for the first quarter of this year of the National Police].mil.in.ua/uk Retrieved from <https://mil.in.ua/uk/u-mvs-oprylyudnyly-statystyku-zlochynnosti-ta-rezultaty-roboty-za-pershyy-kvartal-coho-roku-nacionalnoyi-policiyi/> [in Ukrainian].

10. Za 2020 rik riven' zlochinnosti v Ukraïni znizivsja na 17% – Klimenko [In 2020, the crime rate in Ukraine decreased by 17% - Klymenko]. suspilne.media/ Retrieved from <https://suspilne.media/100372-za-2020-rik-riven-zlocinnosti-v-ukraini-znizivsa-na-17-klimenko/> [in Ukrainian].

11. Stan pravoohoronnoi sistemi pid chas pandemii: chi shvaljue suspil'stvo diï pravoohoronciv ta jak stavit'sja do zastosuvannja sili v krizovij situacii. Fond demokratichni iniciativi imeni Il'ka Kucheriva [The state of the law enforcement system during a pandemic: the state of law enforcement officers and how to use force in a crisis situation. Initiative Fund in the name of Il'ka Kucheriva]

whether society approves of the actions of law enforcement and how it relates to the use of force in a crisis situation. Ilko Kucheriv Foundation for Democratic Initiatives]. dif.org.ua Retrieved from <https://dif.org.ua/article/stan-pravookhoronnoi-sistemi-pid-chas-pandemii-chi-skhvalyue-suspilstvodii-pravookhorontsiv-ta-yak-stavitsya-do-zastosuvannya-sili-v-krizoviy-situatsii> [in Ukrainian].

12. Venediktova, I. (2021). Majbutne prokuraturi: reforma prodovzhuet'sja u vnutrishnih transformacijah [The future of the prosecutor's office: reform continues in internal transformations]. *Ukraïns'ka pravda - Ukrainian Pravda*. www.pravda.com.ua Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/08/9/7303233/> [in Ukrainian].

13. Mel'nik, R. Osoblivosti nacional'noi policii na prikladi Shvecii [Features of the national police on the example of Sweden]. *Ukraïns'ka pravda - Ukrainian Pravda*. www.pravda.com.ua Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/columns/2014/06/16/172027/> [in Ukrainian].

14. Johan Pehrson. Pressbyråns eller polisens värdegrund? oktober 13, 2009. URL : <https://johanpehrson.blogspot.com/2009/10/pressbyrans-eller-polisens-vardegrund.html> [in English].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-21-33](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-21-33)

Олександр Коваленко

*аспірант кафедри глобальної та національної безпеки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-8350-6442>*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Анотація. Метою статті є наукове обґрунтування теоретико-методологічних засад формування механізмів забезпечення кібербезпеки України на сучасному етапі державного будівництва.

Для вирішення завдань дослідження використовувалися загальні та спеціальні методи наукового пізнання. За допомогою логіко-семантичного методу уточнено понятійний апарат проблематики забезпечення кібербезпеки. Системно-структурний метод використано для визначення основних механізмів забезпечення кібербезпеки. Метод структурно-функціонального аналізу дозволив встановити взаємозв'язок між зовнішніми та внутрішніми чинниками формування державної політики у сфері кібербезпеки. Метод соціального проектування дозволив обґрунтувати теоретико-методологічні засади формування механізмів забезпечення кібербезпеки.

Встановлено, що формування механізмів забезпечення кібербезпеки України має здійснюватися в рамках загальної теорії систем, теорій державного та публічного управління, теорій національної безпеки, інформаційної безпеки і кібербезпеки.

На основі теоретико-методологічних засад формування механізмів державного та публічного управління, механізмів розробки та реалізації державної та публічної політики, механізмів забезпечення національної безпеки, логіки взаємозв'язку елементів державної політики у сфері кібербезпеки, логіки взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього контурів кібербезпеки України, нами визначено структуру системи забезпечення кібербезпеки України. Складовими цієї системи є: державно-політичний, правовий, інституційний механізми, механізм розробки державної політики у сфері кібербезпеки та комплексний механізм її реалізації.

Запропонована структура комплексного механізму забезпечення кібербезпеки України дозволить у подальшому здійснити його змістовне наповнення із чітким визначенням суб'єктів і об'єктів кібербезпеки,

функціонально-організаційної структури механізмів забезпечення кібербезпеки в умовах гібридної війни, нормативно-правового і ресурсного забезпечення, інструментів державного реагування на загрози кібербезпеці, а також уникнути суперечностей та дублювання функцій суб'єктів забезпечення кібербезпеки, які сьогодні мають місце у цій специфічній сфері.

Ключові слова: національний кіберпростір, державна політика у сфері кібербезпеки, система забезпечення кібербезпеки, механізми забезпечення кібербезпеки, Україна.

Oleksandr Kovalenko

Post-graduate student of the Department of Global and National Security,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Kyiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0001-8350-6442>

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMATION OF CYBER SECURITY UKRAINE MECHANISMS AT THE PRESENT STAGE OF STATE BUILDING

Abstract. The aim of the article is to scientifically substantiate the theoretical and methodological foundations of the formation of mechanisms to ensure the cybersecurity of Ukraine at the present stage of state building.

Common and special methods of scientific knowledge were used to face the challenges of this research. The conceptual apparatus of cybersecurity ensuring issues has been clarified using the logical-semantic method. The system-structural method was used to determine the main mechanisms for cybersecurity ensuring. The method of structural and functional analysis establishes the relationship between external and internal factors in the formation of state policy in the area of cybersecurity. The method of social design allowed to substantiate the theoretical and methodological principles of forming mechanisms for cybersecurity ensuring.

It is established that the formation of mechanisms to ensure cybersecurity should be carried out within the framework of general systems theory, theory of public administration, theories of national security, information security and cybersecurity.

On the basis of theoretical and methodological principles of formation of mechanisms of state and public administration, mechanisms of development and implementation of state and public policy, mechanisms of national security, logic of interrelation of elements of state policy in cybersecurity, logic of interconnection of external and internal contours of cybersecurity the structure of the cybersecurity system of Ukraine is determined. The components of this system are: state-political,

legal, institutional mechanisms, the mechanism of state policy development in the field of cybersecurity and a comprehensive mechanism for its implementation.

The proposed structure of a comprehensive mechanism for cybersecurity in Ukraine will allow in the future to carry out its meaningful content with a clear definitions of subjects and objects of cybersecurity, functional and organizational structure of cybersecurity mechanisms in hybrid warfare, regulatory and resource support, tools for state response to cybersecurity threats, as well as to avoid collisions and duplication of functions of cybersecurity entities that currently take place in this specific area.

Keywords: national cyberspace, state policy in the field of cybersecurity, cybersecurity system, cybersecurity mechanisms, Ukraine.

Постановка проблеми. У Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [1] визначено принципи забезпечення кібербезпеки, пріоритетні цілі та завдання національної системи кібербезпеки, й зокрема завдання щодо впровадження організаційно-технічної моделі кібербезпеки, завдання урядової команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA. В Стратегії кібербезпеки України [2] визначено пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки України в сучасних умовах гібридної війни.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими науковими та практичними завданнями дослідження проблем розроблення та функціонування механізмів забезпечення кібербезпеки України на сучасному етапі державного будівництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових публікацій дозволяють констатувати, що наразі кібербезпека України є об'єктом наукових досліджень філософів, правознавців, політологів, фахівців із публічного управління та ІТ-технологій, а саме: В. Абрамова [3; 4], В. Бурячка, В. Богуша [5], В. Бухарєва [6], Ю. Гаращенко [7], І. Діордіци [8; 9], О. Житника [10], Д. Костенко [11], М. Ожевана, Д. Дубова [12].

Аналіз вказаних наукових праць дозволяє констатувати про відсутність єдиного підходу до розуміння сутності, соціального призначення та завдань механізмів забезпечення кібербезпеки. Недостатня наукова обґрунтованість засад гарантування кібербезпеки України обумовлюють необхідність синтезування теоретичних положень щодо формування та функціонування механізмів забезпечення кібербезпеки нашої держави на сучасному етапі державного будівництва.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність дослідження зумовлена наявністю проблем, що спричинені протиріччями:

між динамікою і рівнем розвитку інформаційної інфраструктури

українського суспільства та потребою удосконалення національної системи кібербезпеки з урахуванням появи нових викликів і загроз у цій сфері;

між необхідністю своєчасного виявлення загроз кібербезпеці та знаннями реальних шляхів адекватного реагування на них;

між існуючою системою умов і чинників гарантування кібербезпеки та необхідними умовами і чинниками, що забезпечують інформаційну стійкість держави.

Також актуальність дослідження визначається важливістю наукового обґрунтування механізмів забезпечення кібербезпеки України, що сприятиме розв'язанню актуальних проблем у цій специфічній сфері на сучасному етапі державного будівництва.

Саме тому **мета цієї статті** полягає у науковому обґрунтуванні теоретико-методологічних засад формування механізмів забезпечення кібербезпеки України на сучасному етапі державного будівництва.

Для вирішення завдань дослідження використовувалися загальні та спеціальні методи наукового пізнання. За допомогою логіко-семантичного методу уточнено понятійний апарат проблематики забезпечення кібербезпеки. Системно-структурний метод використано для визначення основних механізмів забезпечення кібербезпеки. Метод структурно-функціонального аналізу дозволили встановити взаємозв'язок між зовнішніми та внутрішніми чинниками формування державної політики у сфері кібербезпеки. Метод соціального проектування дозволив обґрунтувати теоретико-методологічні засади формування механізмів забезпечення кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап державного будівництва в Україні характеризується веденням проти нашої держави гібридної війни та повномасштабним вторгненням РФ на її терени. Вітчизняний дослідник В. Абрамов акцентує увагу на тому, інформаційний простір є основним полем бою в ході гібридної війни [3, с. 17]. Водночас, О. Житник вказує на те, що «образ сучасної війни визначається таким явищем, як створення єдиного інформаційного простору для всієї армії з підключенням до нього командного складу всіх рівнів, починаючи від командирів військових підрозділів» [10, с. 14]. За таких умов, що склалися існує нагальна необхідність гарантування кібербезпеки у різних сферах життєдіяльності українського суспільства, й насамперед у сферах публічного управління, національної безпеки й оборони. Це, у свою чергу, потребує удосконалення системи кібербезпеки та механізмів її забезпечення з урахуванням появи нових викликів і загроз у сфері кібербезпеки. На нашу думку, формування механізмів забезпечення кібербезпеки безпеки має здійснюватися в рамках загальної теорії систем, теорій державного та публічного управління, теорій національної безпеки, інформаційної безпеки і кібербезпеки, теорій гібридної, інформаційної та кібернетичної війн [4; 6; 11; 13, с. 40-46]. На основі теоретико-методологічних

zasадах формування і функціонування механізмів державного та публічного управління [14, с. 96-97; 15], механізмів розробки та реалізації державної та публічної політики [10; 16; 17; 18, с. 139, 143], механізмів забезпечення національної безпеки [13, с. 183-185; 18, с. 87], логіки взаємозв'язку елементів державної політики у сфері кібербезпеки [7], логіки взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього контурів кібербезпеки безпеки [5; 8; 9], логіки впливу на національний кіберпростір таких важливих чинників, як глобалізація у інформаційній сфері, геополітичне інформаційне протиборство та кібервійна [3; 4; 10-12], визначимо структуру системи забезпечення кібербезпеки, яка містить такі основні механізми забезпечення кібербезпеки, як-от: державно-політичний, правовий, інституційний механізми, механізми розробки та реалізації державної політики кібербезпеки.

Державно-політичний механізм забезпечення кібербезпеки представляє собою сукупність процесів, які ініційовані та реалізовані органами державної влади задля досягнення кінцевого результату у вигляді теоретичного обґрунтування засад політико-правового проектування та державного конструювання системи забезпечення кібербезпеки, а також засад практики гарантування кібербезпеки.

Згадану сукупність утворюють:

процес усвідомлення вищим політичним керівництвом держави проблематики впорядкування національного кіберпростору держави та гарантування кібербезпеки;

процес політико-правового проектування системи забезпечення кібербезпеки, що передбачає визначення концептуальних та організаційно-правових засад забезпечення кібербезпеки;

процес державного конструювання системи забезпечення кібербезпеки, що передбачає створення інституцій з відповідним статусом та функціональним призначенням;

процес безпосереднього планування органами державної влади заходів забезпечення кібербезпеки в умовах динамічного безпекового середовища;

процес організації діяльності суб'єктів розробки та реалізації державної політики кібербезпеки.

Правовий механізм забезпечення кібербезпеки представляє собою сукупність правових норм в рамках яких визначено:

суб'єкти забезпечення кібербезпеки, їх статус, функції і компетенції;

порядок формулювання мети, цілей та завдань державного реагування на загрози кібербезпеці;

принципи побудови та функціонування державно-управлінських інституцій відповідальних за забезпечення кібербезпеки;

форми, умови, порядок виникнення, зміни та припинення відносин між суб'єктами та об'єктами кібербезпеки;

організаційно-правові засади співробітництва органів державної влади з міжнародними партнерами з питань забезпечення кібербезпеки;
сукупність правових інструментів для гарантування кібербезпеки;
правові засоби, які визначають юридичні технології у сфері забезпечення кібербезпеки (заборони, процедури та ін.);
методи адміністрування у сфері забезпечення кібербезпеки тощо.

Інституційний механізм забезпечення кібербезпеки – це сукупність інституцій (суб'єктів) відмінного статусу з різним функціональним призначенням та роллю у процесах забезпечення кібербезпеки:

суб'єкти державного управління, органи виконавчої влади;
органи місцевого самоврядування; недержавні організації.

Аналіз результатів наукових досліджень [6-11; 17] дозволяє нам систему розробки та реалізації державної політики у сфері кібербезпеки представити сукупністю механізмів розробки і реалізації вказаної політики.

Для визначити структурних компонентів системи розробки та реалізації державної політики у сфері кібербезпеки будемо використовувати поняття «цикл політики» [16, с. 42], що містить такі фази:

1. Визначення проблеми забезпечення кібербезпеки.
2. Формування політики державної політики у сфері кібербезпеки.
3. Вибір найприйнятнішого варіанта державної політики у сфері кібербезпеки.
4. Проектування державної політики у сфері кібербезпеки.
5. Реалізація державної політики у сфері кібербезпеки.
6. Оцінювання державної політики у сфері кібербезпеки.

Під механізмом розробки державної політики у сфері кібербезпеки пропонуємо розуміти:

а) на структурно-організаційному рівні – систему інституцій, які виробляють цілі, напрями, принципи розв'язання проблем забезпечення кібербезпеки;

б) на технологічному рівні – сукупність принципів, форм і методів державно-управлінського впливу та технологій, що застосовуються з метою вироблення цілей, напрямів розв'язання проблем забезпечення кібербезпеки.

Цей механізм включає в себе:

пакет концептуально-настановчих документів у сферах інформаційної безпеки та кібербезпеки;

нормативно-правову базу розробки та реалізації державної політики у сфері кібербезпеки;

систему прийняття політичних та державно-управлінських рішень у сфері забезпечення кібербезпеки;

систему програмно-цільового планування державної політики у сфері кібербезпеки.

До суб'єктів розробки згаданої політики пропонуємо віднести:
органи законодавчої та виконавчої влади;
структури сектору безпеки і оборони;
суб'єкти політичного процесу, як-от: політичні партії, громадські об'єднання, лобістські структури впливу;
інститути громадянського суспільства.

При цьому кожен суб'єкт розробки державної політики у сфері кібербезпеки на різних етапах «циклу політики» відіграє певну роль щодо досягнення взаємоприйняттого компромісу та реалізації як загальнонаціональних, так і корпоративних цілей у сфері кібербезпеки.

Зовнішніми чинниками формування державної політики у сфері кібербезпеки пропонуємо визначити:

а) чинники прямого впливу:

міжнародне право у сфері інформаційної безпеки;

національне законодавство в галузі національної безпеки і оборони;

структура глобального інформаційного простору та національного кіберпростору;

державна політика у різних сферах, й зокрема у сфері національної безпеки і оборони;

гравці інформаційної політики; споживачі інформаційної продукції;

цифровий суверенітет та кібермогутність держави;

б) чинники непрямого впливу:

рівень інформаційного розвитку суспільства; рівень розвитку науково-технічного прогресу;

соціокультурні та політичні чинники;

міжнародно-інформаційні, геополітичні та воєнно-політичні чинники.

Внутрішніми чинниками формування державної політики у сфері кібербезпеки пропонуємо визначити:

проблеми;

цілі;

ресурси;

інструменти;

інституції реалізації політики.

Варто зазначити, що формування державної політики у сфері кібербезпеки здійснюється із використанням таких ресурсів, як-от:

ресурси влади;

фінансові ресурси;

інформаційно-технологічні ресурси;

ресурси суспільної підтримки державної політики.

В якості інструментів державної політики у сфері кібербезпеки можуть бути використані:

правове регулювання;
економічні санкції;
інформаційний вплив та ін.

У функціональному плані методологічними засадами, на які повинні орієнтуватися розробники державної політики у сфері кібербезпеки, мають бути такі:

інструментарій розробки державної політики у сфері кібербезпеки має оперативно реагувати на трансформації у зовнішньому та внутрішньому безпековому середовищі, на зміни в глобальному інформаційному просторі та національному кіберпросторі, у суспільстві та державі;

фактологічний і методичний базис розробки державної політики у сфері кібербезпеки повинен мати комплексний характер і розглядати проблеми забезпечення кібербезпеки у взаємозв'язку з іншими проблемами національної безпеки та розвитку інформаційного суспільства;

проект державної політики у сфері кібербезпеки має орієнтуватися на досягнення чітких результатів гарантування кібербезпеки.

Програма державної політики у сфері кібербезпеки реалізовується за допомогою системи забезпечення кібербезпеки. Ця система функціонально призначена для виявлення загроз кібербезпеці та адекватного й своєчасного реагування на них. Вона структурно включає в себе комплексний механізм реалізації державної політики у сфері кібербезпеки.

Під поняттям «комплексний механізм реалізації державної політики у сфері кібербезпеки» пропонуємо розуміти системну сукупність органів державної влади, сил сектору безпеки і оборони, інституцій громадянського суспільства та бізнесу, а також процес їхньої спільної діяльності, яка спрямована на досягнення визначених цілей у програмі державної політики у сфері кібербезпеки за допомогою наявних інструментів державного управління. Цей комплексний механізм структурно включив себе:

організаційно-адміністративний і фінансових механізми;
механізм державного реагування на загрози кібербезпеці;
механізм запобігання загрозам кібербезпеці;

кадровий, науково-методичний та інформаційно-аналітичний механізми забезпечення кібербезпеки;

механізм партнерства і співробітництва з питань забезпечення кібербезпеки;

механізм інтеграції національного кіберпростору у світовий інформаційний простір;

механізм партисипаторної взаємодії у сфері забезпечення кібербезпеки, які використовуються у комплексі з метою забезпечення кібербезпеки.

Організаційно-адміністративний механізм забезпечення кібербезпеки представляє собою сукупність правил і процедур діяльності суб'єктів

забезпечення кібербезпеки, а саме:

організації виконання органами виконавчої влади керівних документів з питань забезпечення кібербезпеки;

організації процесів ідентифікації, моніторингу та прогнозування загроз кібербезпеці;

організації програмно-цільового планування, розподілу та використання ресурсів сектору безпеки і оборони в контексті забезпечення кібербезпеки;

організації виконання функціональних завдань державними органами влади, що забезпечують кібербезпеку та координації дій між ними;

організації виконання функціональних завдань державними (недержавними) науковими центрами та вищими навчальними закладами, що входять до системи забезпечення кібербезпеки та здійснюють підготовку відповідних фахівців для галузі;

координації дій між державою та неформальними об'єднаннями громадян і бізнесом з питань забезпечення кібербезпеки;

організації консультування і громадського обговорення проектів документів щодо забезпечення кібербезпеки;

організації інформаційного супроводження державної політики у сфері кібербезпеки, а також організації контролю результатів реалізації вказаної політики.

Фінансовий механізм забезпечення кібербезпеки – це сукупність форм та методів створення і використання фінансових ресурсів задля задоволення потреб суб'єктів забезпечення кібербезпеки.

Механізм державного реагування на загрози кібербезпеці – це системна сукупність інституцій, послідовність дій уповноважених сил сектору безпеки і оборони щодо виявлення та нейтралізації внутрішніх та зовнішніх загроз кібербезпеці.

Механізм запобігання загрозам кібербезпеці – це системна сукупність інституцій, послідовність дій уповноважених сил сектору безпеки і оборони щодо розробки і впровадження в життя превентивних заходів соціально-інформаційного та організаційно-управлінського характеру щодо запобігання загрозам кібербезпеці.

Кадровий механізм забезпечення кібербезпеки – це системна сукупність інституцій професійної освіти діяльність яких спрямована на підготовку і перепідготовку фахівців у сфері кібербезпеки.

Науково-методичний механізм забезпечення кібербезпеки – це системна сукупність органів державної влади, відповідальних за забезпечення кібербезпеки та науково-дослідних установ, які тісно взаємодіють з питань напрацювання науково-методичної бази впровадження новітніх технологій забезпечення кібербезпеки, їх апробації та адаптації до особливостей національного кіберпростору; проведенні наукової роботи по актуальним

проблемам кібербезпеки та закріпленню шляхів їх вирішення на законодавчому рівні.

Інформаційно-аналітичний механізм забезпечення кібербезпеки – це системна сукупність державних інституцій та сил сектору безпеки і оборони нормативно визначена послідовність дій яких передбачає моніторинг та прогнозування загроз кібербезпеці, аналіз внутрішнього і зовнішнього кібербезпекового середовища.

Механізм партнерства і співробітництва з питань забезпечення кібербезпеки має на меті забезпечення нормалізації міждержавних інформаційних відносин в контексті забезпечення кібербезпеки держави з урахуванням впливу чинника глобалізації в інформаційній сфері.

Механізм інтеграції національного кіберпростору у світовий інформаційний простір забезпечує функціонування національної моделі входження України у світовий інформаційний простір з урахуванням перспективних тенденцій і факторів її формування та вдосконалення.

Механізм партисипаторної (громадської) взаємодії у сфері забезпечення кібербезпеки має на меті забезпечити взаємодію органів державної влади, що опікуються питаннями забезпечення кібербезпеки з громадськими організаціями.

Ефективне функціонування комплексного механізму реалізації державної політики у сфері кібербезпеки, виходячи з окреслених складових можлива за умови використання відповідних інструментів державного управління, до яких відносять:

інституційні (закони, укази, постанови, розпорядження);

фінансово-економічні (пільги, розподіл ресурсів та ін.);

соціально-інформаційні (захист конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист національних інтересів в усіх сферах життєдіяльності особи, суспільства та держави та ін.);

адміністративні (контроль, обмеження, дозволи, кіберзахист та ін.);

інвестиційно-інноваційні (галузеві цільові та інвестиційно-інноваційні програми розвитку інформаційного суспільства, фінансування інновацій та пріоритетних напрямів цифровізації, координація реалізації інноваційних програм розвитку інформаційного суспільства).

Висновки.

1. Формування механізмів забезпечення кібербезпеки безпеки має здійснюватися в рамках загальної теорії систем, теорій державного та публічного управління, теорій національної безпеки, інформаційної безпеки і кібербезпеки. На основі теоретико-методологічних засад формування механізмів державного та публічного управління, механізмів розробки та реалізації державної та публічної політики, механізмів забезпечення національної безпеки, логіки взаємозв'язку елементів державної політики у

сфері кібербезпеки, логіки взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього контурів кібербезпеки безпеки, логіки впливу на національний кіберпростір таких важливих чинників, як глобалізація у інформаційній сфері, геополітичне інформаційне протиборство та кібервійна, нами визначено структуру системи забезпечення кібербезпеки України. Складовими цієї системи є: державно-політичний, правовий, інституційний механізми, механізм розробки державної політики у сфері кібербезпеки та комплексний механізм її реалізації.

Комплексний механізм реалізації державної політики у сфері кібербезпеки структурно включає в себе: організаційно-адміністративний і фінансових механізми, механізм державного реагування на загрози кібербезпеці, механізм запобігання загрозам кібербезпеці, кадровий, науково-методичний та інформаційно-аналітичний механізми забезпечення кібербезпеки, механізм партнерства і співробітництва з питань забезпечення кібербезпеки, механізм інтеграції національного кіберпростору у світовий інформаційний простір, механізм партисипаторної взаємодії у сфері забезпечення кібербезпеки, які використовуються у комплексі з метою забезпечення кібербезпеки.

2. Запропонована структура комплексного механізму забезпечення кібербезпеки України дозволить у подальшому здійснити його змістовне наповнення із чітким визначенням суб'єктів і об'єктів кібербезпеки, функціонально-організаційної структури механізмів забезпечення кібербезпеки в умовах гібридної війни, нормативно-правового і ресурсного забезпечення, інструментів державного реагування на загрози кібербезпеці, а також уникнути суперечностей та дублювання функцій суб'єктів забезпечення кібербезпеки, які сьогодні мають місце у цій специфічній сфері.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні проблем державного конструювання системи забезпечення кібербезпеки України.

Література:

1. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України № 1263-VIII від 05.10.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45. Ст. 403.
2. Про Стратегію кібербезпеки України : Указ Президента України № 96/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/962016-19836>. (дата звернення: 12.02.2022 р.). Назва з екрану.
3. Абрамов В.І. Гібридна війна як форма міждержавного протиборства: стратегія перемоги. *Виклики та загрози національній безпеці в умовах гібридної війни*: матеріали науково-практичного семінару (Київ, 27 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Л.М. Шипілова. Київ: НАДУ, 2017. С. 17-22.
4. Абрамов В.І. Мережева архітектура публічного управління: проблеми концептуалізації і практики забезпечення національної безпеки. *Державна служба та публічна політика: проблеми і перспективи розвитку* : матеріали щоріч. всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, м. Київ, 27 трав. 2016 р. / за заг. ред. А.П. Савкова, М.М. Білинської, С.В. Загороднюка. К.: НАДУ, 2016. С. 241-243.
5. Бурячок В.Л., Богуш В.М. Кібербезпека та захист критичної інформаційної інфраструктури. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*. 2014. № 2. С. 119–148.

6. Бухарев В.В. Адміністративно-правові засади забезпечення кібербезпеки України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сумський держ. ун-т. Суми, 2018. 221 с.
7. Гаращенко Ю. В. Державна політика у сфері кібербезпеки України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2019. № 1. Т. 30 (69). С. 140-145.
8. Діордіца І. Поняття та зміст національної системи кібербезпеки. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2016. № 6. С. 33-38.
9. Діордіца І. Система забезпечення кібербезпеки: сутність та призначення. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 109-116.
10. Житник О.М. Формування державної політики національної безпеки в умовах трансформацій у військовій сфері. Автореферат дис. ... к. держ. упр. 25.00.02 – механізми державного управління. К.: МАУП, 2021. 20 с.
11. Костенко Д.М.. Формування мережевої архітектури публічного управління в контексті забезпечення національної безпеки: дис. ... докт. філософії: спец. 281 / НАДУ. К., 2021. 245 с.
12. Ожеван М.А., Дубов Д.В. Номо ех Машина. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства : монографія. К.: НІСД, 2017. 272 с.
13. Публічне управління та адміністрування у сфері національної безпеки (системні, політичні та економічні аспекти): словник-довідник / уклад.: С.П. Завгородня, М.Г. Орел, Г.П. Ситник та ін.; за заг. ред. Д.В. Неліпи, Є.О. Романенка, Г.П. Ситника. К.: Видавець Кравченко. 2020. 380 с.
14. Публічне управління та адміністрування : словник-довідник / уклад. О.М. Руденко, О.В. Шершньова, В.Д. Бакуменко, Н.В. Філіпова, Н.В. Ткаленко; за заг. ред. О.М. Руденко. К.: Кондор-Видавництво, 2016. 178 с.
15. Теоретичні та методологічні проблеми розробки і реалізації управлінських стратегій: монографія / за заг. ред. В. М. Князева. К.: НАДУ, 2008. 240 с.
16. Валевський О.Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства : монографія. К.: НАДУ, 2007. 316 с.
17. Шевченко М.М. Державна політика національної безпеки України та механізми її реалізації. *Національні інтереси України: ступінь реалізації та загрози*: матеріали круглого столу, м. Київ, 27 листопада 2013 р.: у 2 частинах / за ред. Г.П. Ситника, Л.М. Шипілової. К.: НАДУ, 2013. Ч.2. С. 38-47.
18. Публічне управління : термінол. слов. / уклад. : В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. ; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. К. : НАДУ, 2018. 224 с.

References:

1. Zakon Ukraini "Pro osnovni zasady zabezpechennja kiberbezpeki Ukraini" [The Law of Ukraine "On the basic principles of cybersecurity in Ukraine"]. *Vidomosti Verhovnoi Radi - Information of the Verkhovna Rada*, 45, 403 [in Ukrainian].
2. Ukaz Prezidenta Ukraini "Pro Strategiju kiberbezpeki Ukraini" [On the Cyber Security Strategy of Ukraine"]. (n.d.). www.president.gov.ua/ Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/962016-19836>. [in Ukrainian].
3. Abramov, V.I. (2017). *Gibridna vijna jak forma mizhderzhavnogo protivorstva: strategija peremogi. Vikliki ta zagrozi nacional'nij bezpeci v umovah gibridnoi vijni [Hybrid warfare as a form of interstate confrontation: a strategy for victory. Challenges and threats to national security in the conditions of hybrid war]*. Kiiv: NADU [in Ukrainian].
4. Abramov, V.I. (2016). *Merezheva arhitektura publichnogo upravlinnja: problemi konceptualizacii i praktiki zabezpechennja nacional'noi bezpeci [Network architecture of public administration: problems of conceptualization and practice of national security]*. Proceedings from: Vseukr. naukovo-praktychna konferentsiia za mizhnar. uchastju «Derzhavna sluzhba ta publichna

politika: problemi i perspektivi rozvitku» – The All-Ukrainian scientific-practical conf. for international participation «Civil service and public policy: problems and prospects of development». (pp. 109-111). Kiev [in Ukrainian].

5. Burjachok, V.L., Bogush, V.M. (2014). Kiberbezpeka ta zahist kritichnoi informacijnoi infrastrukturi [Cybersecurity and critical information infrastructure protection]. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security - Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 2, 119–148 [in Ukrainian].

6. Buharev, V.V. (2018). Administrativno-pravovi zasadi zabezpechennja kiberbezpeki Ukraïni [Administrative and legal principles of cybersecurity of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Sumy: Sums'kij derzh. un-t. [in Ukrainian].

7. Garashhenko, Ju. V. (2019). Derzhavna politika u sferi kiberbezpeki Ukraïni [State policy in the field of cybersecurity of Ukraine]. *Vcheni zapiski TNU imeni V.I. Vernads'kogo. Serija: Derzhavne upravlinnja - Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Public Administration*, 1, 30 (69), 140-145 [in Ukrainian].

8. Diordica, I. (2016). Ponjattja ta zmist nacional'noi sistemi kiberbezpeki. [The concept and content of the national cybersecurity system]. *Nacional'nyj juridicheskij zhurnal: teorija i praktika - National Legal Journal: Theory and Practice*, 6, 33-38 [in Ukrainian].

9. Diordica, I. (2017). Sistema zabezpechennja kiberbezpeki: sutnist' ta priznachennja [Cybersecurity system: essence and purpose]. *Pidpriemnictvo, gospodarstvo i pravo - Entrepreneurship, economy and law*, 7, 109-116 [in Ukrainian].

10. Zhitnik, O.M. (2021). Formuvannja derzhavnoi politiki nacional'noi bezpeki v umovah transformacij u vijs'kovij sferi [Formation of the state policy of national security in the conditions of transformations in the military sphere]. *Extended abstract of candidate's thesis*. K.: MAUP [in Ukrainian].

11. Kostenko, D.M. (2021). Formuvannja merezhevoi arhitekturi publicnogo upravlinnja v konteksti zabezpechennja nacional'noi bezpeki [Formation of network architecture of public administration in the context of national security]. *Doctor's thesis*. Kiev: NADU [in Ukrainian].

12. Ozhevan, M.A., Dubov, D.V. (2017). *Homo ex Machina. Filosofov'ki, kul'turologichni ta politichni peredumovi formuvannja konvergentnogo suspil'stva [Homo ex Machina. Philosophical, culturological and political preconditions for the formation of a convergent society]*. K.: NISD [in Ukrainian].

13. Nelipa, D.V., Romanenko, E.O., Sitnik, G.P. (2020). *Publichne upravlinnja ta administruvannja u sferi nacional'noi bezpeki (sistemni, politichni ta ekonomichni aspekti) [Public administration and administration in the field of national security (systemic, political and economic aspects)]*. K.: Vidavec' Kravchenko [in Ukrainian].

14. Rudenko, O.M. (2016). *Publichne upravlinnja ta administruvannja : slovnik-dovidnik [Public administration and administration]*. K.: Kondor-Vidavnictvo [in Ukrainian].

15. Knjazeva, V. M. (2008). *Teoretichni ta metodologichni problemi rozrobki i realizacii upravlins'kih strategij [Theoretical and methodological problems of development and implementation of management strategies]*. K.: NADU [in Ukrainian].

16. Valevs'kij, O.L. (2007). *Derzhava i reformi v Ukraïni: analiz derzhavnoi politiki v umovah transformacii suspil'stva [State and reforms in Ukraine: analysis of public policy in the transformation of society]*. K.: NADU [in Ukrainian].

17. Shevchenko, M.M. (2013). Derzhavna politika nacional'noi bezpeki Ukraïni ta mehanizmi її realizacii [State policy of national security of Ukraine and mechanisms of its implementation.]. *Nacional'ni interesi Ukraïni: stupin' realizacii ta zagrozi [National interests of Ukraine: the degree of implementation and threats]: materiali kruglogo stolu, m. Kii'v, 27 listopada 2013 r.: u 2 chastinah / za red. G.P. Sitnika, L.M. Shipilovoï. K.: NADU, 2013. Ch.2. S. 38-47 [in Ukrainian].*

18. Kujbida, V. S. , Bilins'ka , M. M. , Petroc, O. M. (2018). *Publichne upravlinnja [Public administration.]. K. : NADU [in Ukrainian].*

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-34-50](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-34-50)

Ірина Лиховідова

*аспірантка кафедри державознавства, права та європейської інтеграції,
Інститут публічної служби та управління Національного університету
«Одеська політехніка», м. Одеса, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-3020-3453>*

ДЕРЖАВНІ ГАРАНТІЇ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено визначенню ролі держави у регулюванні корпоративного управління в Україні під час дії правового режиму воєнного стану. Розглянуто низку тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб, зумовлених війною та небезпекою незалежності та територіальній цілісності України. Приділено увагу переліку тимчасового обмеження деяких прав учасників корпоративного управління, зокрема участь у загальних зборах учасників. Досліджено примусове відчуження та вилучатися майна у юридичних осіб. Проаналізовано новели у сфері корпоративного управління під час воєнного стану та здійснення моніторингу загроз національній безпеці України. Розглянуто доцільність внесення змін до законодавства України, що регулює дану сферу відносин. Визначено проблематику недосконалості запропонованих змін у нормативному регулюванні, які заважатимуть повноцінному функціонуванню та подальшому розвитку підприємств у разі прийняття. Таким чином, в статті доведена необхідність внесення змін у сферу нормативного регулювання корпоративного управління на період воєнного стану.

Ключові слова: корпоративне управління, воєнний стан, економічна безпека, відчуження майна, загальні збори, органи управління, делегування повноважень, суб'єкт управління, члени наглядової ради.

Iryna Lykheidova

*Postgraduate student of the Department of State Science, Law and European
Integration of the Institute of Public Service and Management of the National
University "Odesa Polytechnic", Odesa, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-3020-3453>*

STATE GUARANTEES OF CORPORATE MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARITIME IN UKRAINE

Abstract. The article is devoted to defining the role of the state in regulating corporate governance in Ukraine during the legal regime of martial law. A number of temporary restrictions on the rights and legitimate interests of legal entities caused by the war and the threat to Ukraine's independence and territorial integrity are considered. Attention is paid to the list of temporary restrictions on some rights of corporate management participants, in particular participation in the general meeting of participants. The forced alienation and confiscation of property from legal entities was studied. Novels in the field of corporate management during martial law and monitoring of threats to Ukraine's national security are analyzed. The expediency of making changes to the legislation of Ukraine regulating this sphere of relations is considered. The problem of imperfection of the proposed changes in regulations that will hinder the full functioning and further development of enterprises in the event of adoption is identified. Thus, the article proves the need for changes in the regulation of corporate management during martial law.

Keywords: corporate management, martial law, economic security, alienation of property, general meeting, management bodies, delegation of powers, subject of management, members of the supervisory board.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року Російська Федерація (далі – РФ) розв’язала повномасштабну агресивну війну проти України та українського народу, у зв’язку з чим в Україні було введено правовий режим воєнного стану [1]. Під час воєнного стану передбачається тимчасове обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб, зумовлене загрозою нападу та небезпеки державній незалежності України, а також її територіальній цілісності. Як наслідок, можуть тимчасово обмежуватися деякі права учасників корпоративного управління, примусово відчужуватися та вилучатися майно, а також, усуватися та замінятися керівництво підприємства.

У такий спосіб держава реалізує забезпечення гарантій сприятливих умов належного корпоративного управління під час війни та загрози знищення корпоративних прав. Тому на цей період держава пропонує внесення відповідних змін у сфері нормативного регулювання корпоративного управління в господарських товариствах, котрі мають за мету забезпечити законодавству гнучкість аби гарантувати можливість повернення його до довоєнних вимог після закінчення воєнного стану та забезпечити позитивну динаміку у впровадженні принципів корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку в законодавство України.

Визначення невіршених раніше частин загальної проблеми. У сфері правового регулювання корпоративного управління наразі діють: Закон України «Про управління об'єктами державної власності», Закон України «Про акціонерні товариства» та Закон України «Про банки і банківську діяльність». Але сучасні світові реалії довели, що вони не спроможні гарантувати ефективну та належну роботу держаних підприємств, товариств та банків в умовах повномасштабної агресивної війни в Україні.

Наразі державою приймаються певні рішення для відновлення діяльності товариств, а також для зручності та ефективності їх роботи під час воєнного стану. Так станом на сьогодні, державою гарантовано юридичним особам можливість здійснення певних реєстраційних дій, а саме: створення та внесення змін до установчих документів учасників корпоративного сектору та їх припинення. Крім того, на період воєнного стану державою врегульовано особливості обігу цінних паперів та упорядковано проведення операцій на ринках капіталу.

Проте чинне законодавство у сфері корпоративного управління не відповідає поточним викликам та не є гнучким, а тому після закінчення воєнного стану неспроможне гарантувати можливість повернення до довоєнних вимог. Наразі термінового вирішення потребують питання перегляду як існуючого процесу прийняття рішень, так і повноважень та порядку роботи органів управління товариств, як основних учасників корпоративного сектору та управління, в зв'язку з неспроможністю діючого законодавства гарантувати належне їх функціонування на період воєнного стану. При цьому перед державою постає завдання зберегти позитивні досягнення у впровадженні Принципів корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку в законодавство України.

Мета статті. Дослідження державних гарантій корпоративного управління під час дії правового режиму воєнного стану в Україні, зокрема висвітлення процесу прийняття рішень, повноважень та порядку роботи органів управління юридичних осіб у нових світових реаліях, а також аналіз новел у законодавстві України, які регулюють питання корпоративного управління та їх вплив на систему державного гарантування корпоративного сектору.

Виклад основного матеріалу. Україна вперше за часи своєї незалежності, на жаль, застосувала правовий режим воєнного стану, який на практиці викрив недоліки державних гарантій у сфері корпоративного управління, та, які законодавча влада змушена «на ходу» вирішувати, що призводить до певного колапсу та неузгодженості в системі корпоративного управління. Разом з тим необхідно враховувати критичну залежність держави від продовження роботи корпоративного сектору України.

Згідно з Законом України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в

окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [2, ст. 1].

Відповідно, тимчасово можуть обмежуватися наступні права учасників корпоративного управління:

- свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України [3, ст. 33] в контексті проведення загальних зборів як органу управління корпоративним суб'єктом;

- право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації [3, ст. 39];

- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [3, ст. 41];

- заборона примусового відчуження об'єктів права приватної власності [3, ст. 41];

- право займатися підприємницькою діяльністю [3, ст. 42].

Також може примусово відчужуватися майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, а також вилучатися майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану. Та в разі неналежного виконання обов'язків менеджменту компанії, пов'язаних з режимом воєнного стану, передбачається можливість усунення та заміни керівництва підприємства [2, ч. 1 ст. 8]. Крім того, зупиняється здійснення обслуговуючими банками видаткових операцій за рахунками резидентів держави, що здійснила збройну агресію проти України [4, п. 15].

Отже, розглянемо перші зміни, котрі торкнулися нормативного регулювання корпоративного управління в господарських товариствах.

На період воєнного стану Міністерство юстиції України забезпечило товариствам можливість проведення основних реєстраційних дій, хоча й з певними особливостями та обмеженнями, що стосуються створення та внесення змін до установчих документів учасників корпоративного сектору та їх припинення [5].

Одночасно, з першого дня війни в Україні Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) було прийнято низку рішень направлених на захист права власності корпоративних суб'єктів, що стосуються обмеження обігу цінних паперів та депозитарних операцій, якими

врегульовано особливості обігу цінних паперів, зокрема зупинено розміщення, обіг та викуп всіх цінних паперів та проведення операцій в системі депозитарного обліку за певним виключенням [5].

Для гарантування державою та захисту конфіденційної інформації про корпоративні відносини НКЦПФР звільнила всіх емітентів від обов'язку розкривати регульовану інформацію на фондовому ринку на період дії воєнного стану, відтермінувавши її розкриття після завершення дії воєнного стану [6].

Досить суперечливим наразі залишається питання можливості проведення товариствами загальних зборів акціонерів в період дії правового режиму воєнного стану. Адже в умовах воєнного стану заборонено проведення страйків, масових зібрань та акцій [2, ст. 19]. У зв'язку з тим, що українське законодавство не має чіткого визначення поняття «масове зібрання», тому питання віднесення загальних зборів до масових зібрань на сьогодні залишається дискусійним.

Так, ст. 39 Конституції України мирні заходи визначено як збори, мітинги, походи та демонстрації [3]. Ст. 182 Кодексу адміністративного судочинства визначає, що мирними зібраннями є збори, мітинги, походи, демонстрації тощо [7]. Ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає що кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів [8]. Також, ст. 315 Цивільного кодексу України передбачає, що фізичні особи мають право вільно збиратися на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо [9]. Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2», забороняється проведення масових (культурних, спортивних, розважальних, соціальних, релігійних, рекламних, наукових, освітніх, професійних тематичних та інших) заходів (у тому числі в розважальних закладах (нічних клубах) і закладах громадського харчування) без одягнутих усіма учасниками та організаторами заходу засобів індивідуального захисту, зокрема захисних масок або респіраторів, які закривають ніс та рот, у тому числі виготовлених самостійно [10].

Відповідно до проекту Закону України «Про організації і проведення мирних заходів», збори – це мирний захід, що проводиться, як правило, у спеціально відведеному і пристосованому для цього місці з метою колективного обговорення і вирішення будь-яких професійних, організаційних, соціально-побутових та інших питань [11]. В той же час Словник української мови визначає поняття «збори» як зустріч, зібрання членів якого-небудь колективу, організації з метою обговорення або проведення чого-небудь [12].

Якщо розглядати термін «масове зібрання» через кількість присутніх осіб, то будь-яка зустріч, якщо на ній присутні понад двох осіб, є масовим зібранням. Будь-то знаходження в одному приміщенні в офісі на роботі, поява на відкритому майданчику або інша зустріч осіб. В той же час, загальні збори акціонерів не є публічною подією. Проте, зібрання акціонерів фактично має ознаки «масового» зібрання.

Тому НКЦПФР встановлено, що у період дії воєнного стану загальні збори акціонерів акціонерного товариства можуть бути проведені виключно шляхом дистанційного проведення [13]. Така можливість надається товариствам лише за умови формування переліку акціонерів, які володіють не менше ніж 95% від загальної кількості акцій [14]. У разі неможливості проведення загальних зборів в період дії воєнного стану з дотриманням зазначених умов, вони мають бути проведені протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану [13]. Корпоративні документи загальних зборів можна підписувати з використанням кваліфікованого електронного підпису [14]. Крім того, у випадку, якщо повноваження органів управління товариством завершуються протягом строку дії воєнного стану, вони вважаються подовженими до дати завершення дії воєнного стану [13].

Критично значущим обмеженням в умовах воєнного стану є примусове відчуження майна у юридичних осіб з попереднім повним або наступним повним відшкодуванням його вартості [15, ст. 3]. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», може примусово відчужуватися майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, та вилучатися майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку [16, ч. 1 ст. 8].

Беручи до уваги агресивні військові дії з РФ, у березні 2022 р. розпочалась процедура щодо примусового вилучення майна (активів), що знаходяться (zareєстровані) на території України та безпосередньо чи через афілійованих осіб належать РФ та її резидентам [17].

Так, з метою аналізу залучення резидентів та компаній РФ до вітчизняних ринків капіталу задля зменшення їх впливу та мінімізації загроз для фінансових ринків України, 20.04.2022 року НКЦПФР зобов'язала компанії з управління активами, інвестиційні та пенсійні фонди надати інформацію стосовно наявності в структурі власності, серед учасників та членів рад громадян та осіб, пов'язаних з РФ, а також стосовно наявності нерухомого майна, корпоративних прав, дебіторської заборгованості, іншого майна, що знаходяться на території України та належать РФ або її громадянам [18].

Наразі у зв'язку з повномасштабною війною в Україні дуже гостро виникає необхідність вжиття заходів гарантування та забезпечення економічної безпеки, як невіддільної складової національної безпеки України, в тому числі

забезпечення ефективної та безперервної роботи держаних підприємств, товариств та банків у нових світових реаліях. В свою чергу, це потребує перегляду як існуючого процесу прийняття рішень, так і повноважень та порядку роботи органів управління держаних підприємств, товариств та банків [19].

Адже чинне законодавство України, яке регулює питання корпоративного управління юридичних осіб публічного права, не відповідає поточним викликам та не може гарантувати їх гнучкість на період дії правового режиму воєнного стану в Україні. Крім того, діюче законодавство України в даній сфері відносин повинно забезпечувати повернення до довоєнних вимог після припинення дії правового режиму воєнного стану в Україні. Разом з тим, на нашу думку, вкрай необхідно зберегти прогрес у питанні впровадження Керівних принципів Організації економічного співробітництва та розвитку в національне законодавство України [19].

Так, 16 березня 2022 року набули чинності прийняті НКЦПФР Стандарти корпоративного управління, згідно яких професійні учасники повинні розробити та затвердити певні внутрішні документи [20 – 23]. В свою чергу, це потребує суттєвої реорганізації товариств, зміни їх організаційної структури, скликання загальних зборів учасників для прийняття відповідних рішень, внесення змін до установчих та інших внутрішніх документів товариств, залучення фахівців тощо. Але, через введення воєнного стану, виконання даних вимог професійними учасниками вкрай ускладнено. Тому НКЦПФР відтермінувала впровадження даних Стандартів протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану [24 – 26].

Також, НКЦПФР відтермінувала граничний термін подання професійними учасниками внутрішніх документів, які підтверджують приведення їхньої діяльності у відповідність з вимогами Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» на строк протягом трьох місяців після завершення дії воєнного стану [27].

З метою попередження загроз національній безпеці України у сфері економіки, запобігання впливу потенційних загроз на діяльність державних підприємств, товариств та банків в умовах повномасштабної агресивної війни, прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо здійснення моніторингу потенційних загроз національній безпеці України у сфері економіки», який аналізуємо нижче.

Даним Законом передбачається здійснення моніторингу наявних або потенційних загроз національній безпеці України суб'єктами управління державного банку, державного унітарного підприємства, господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі, а також господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій (часток) належить господарському товариству,

у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі, та, у випадку їх виявлення, вжиття заходів для нейтралізації їх впливу на діяльність такого підприємства, товариства або банку [28].

Але, окрім цього, положеннями даного закону передбачається обов'язок керівника, заступників керівника, членів колегіального виконавчого органу (особи, яка здійснює повноваження одноосібного виконавчого органу), членів наглядової ради, інших посадових осіб невідкладно (але не пізніше 48 годин) прибути за адресою місцезнаходження державного банку, підприємства або товариства у випадку прийняття суб'єктом управління банку, підприємства або товариства рішення про визначення відповідних заходів [28].

Тобто, під час воєнного стану припинити повноваження або розірвати контракт можна у випадку, якщо іноземні члени наглядових рад державних підприємств та банків не з'являться невідкладно, а саме не пізніше 48 годин на адресу підприємства або банку.

На нашу думку, така практика не зможе принести до позитивних результатів у сфері корпоративного управління та, навпаки, лише зашкодить ефективній діяльності наглядових рад, у яких іноземних представників може поменшити в зв'язку із вимогою прибути не пізніше 48 годин на адресу підприємства або банку. Адже реформа корпоративного управління в Україні, яка триває з 2016 року, передбачає впровадження принципів корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку, що акцентує увагу на додатковому залученні міжнародних експертів до роботи товариств.

Необхідно зауважити, що від початку даної реформи збільшилась кількість міжнародних фахівців у наглядових радах. Так, наприклад, у АТ «НАК «Нафтогаз України» 80% складають іноземці, в АТ «Українська залізниця» – 71%, в АТ «Укрпошта» – 67% [29]. А це, в свою чергу, запобігає політичному втручанням та корупції в державних товариствах та підвищує ефективність та прозорість їхньої діяльності. Як приклад, завдяки членам-іноземцям, які є експертами міжнародного рівня, вдалося покращити фінансові показники компаній, внаслідок чого АТ «НАК «Нафтогаз України», АТ КБ «Приватбанк» та АТ «Укрпошта» перетворилися із збиткових на прибуткові. А також реформа корпоративного управління державних банків є однією з умов співпраці України з МВФ [30].

У зв'язку з тим, що сьогодні в Україні не працює авіасполучення, у іноземних експертів немає можливості невідкладно перетнути кордон та прибути у визначене місце. Крім того, для членів наглядових рад, які наразі знаходяться в Україні, також існують значні перешкоди. Адже через постійні обстріли нашої країни порушене залізничне та автосполучення та постійно присутня небезпека для життя та здоров'я. В свою чергу, наглядові ради можуть повноцінно працювати дистанційно та проводити засідання онлайн. Українські державні компанії із 2020 року мають досвід та напрацьовані

відповідні механізми віддаленої роботи через пандемію гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 (2019-nCoV). У зв'язку з чим, на практиці не має критичної необхідності фізичної присутності членів наглядових рад на підприємствах чи в банках [30].

Натомість, так як в умовах воєнного стану менеджменту товариств доводиться набагато швидше приймати рішення, потребують термінового вирішення наступні питання [31]:

1. Прийняття рішень у державних товариствах. Діючим законодавством закріплено за загальними зборами та наглядовою радою питання виключної компетенції, вирішення яких не можуть бути делеговані. У зв'язку з чим, було б доцільним на період дії воєнного стану в Україні забезпечити можливість делегувати питання, що належать до виключної компетенції загальних зборів та наглядової ради, на рівень виконавчого органу.

2. Обов'язки членів наглядової ради. На сьогодні відсутні інструменти для забезпечення прийняття оперативних рішень наглядовою радою. Порядок скликання засідань наглядової ради визначається на рівні внутрішніх документів які, як правило, передбачають завчасне оповіщення членів про проведення засідань наглядової ради. Але, у випадку необхідності термінового рішення наглядової ради товариства, такий порядок може значно затримати процес прийняття необхідного рішення, або взагалі призвести до втрати його актуальності.

Тому, на період дії воєнного стану в Україні було б доречним передбачити обов'язок членів наглядової ради збиратися на засідання для прийняття рішень протягом обумовленого часу з моменту повідомлення суб'єкта управління, дозволивши для такого повідомлення використовувати засоби інтернет-комунікацій. Крім того, закріпити обов'язок членів наглядової ради бути присутнім на засіданні дистанційно у режимі онлайн. Та, тільки в разі неможливості виконувати обов'язки у зазначеному режимі, розглядати дострокове припинення повноважень членом наглядової ради.

3. Порядок призначення членів наглядової ради та керівників товариства. Під час війни у деяких членів наглядових рад чи керівників можуть закінчуватися термін дії їх контрактів, або вони можуть звільнитися, що може призвести до неможливості прийняття держкомпанією необхідного рішення. Так, чинне законодавство передбачає певну процедуру для обрання керівників та членів наглядових рад держкомпаній. Але, в умовах війни може бути обмаль часу для проведення відкритого конкурсного відбору або, взагалі, відсутня можливість для його проведення. При цьому, товариству необхідно забезпечувати правомочність органів управління.

Тому доцільним було б на період дії правового режиму воєнного стану в Україні скасувати необхідність номінаційної процедури та надати можливість уповноваженому органу продовжувати повноваження керівників та членів

наглядової ради, визначивши граничний термін їх повноважень після завершення дії правового режиму воєнного стану в Україні. Крім того, необхідно передбачити можливість обрання членів наглядових рад за пропозицією суб'єкта управління або голови наглядової ради, закріпивши пріоритет за кандидатами, яким знадобиться найменше часу для входження у стан справ державного товариства [31].

А отже, 26 квітня 2022 року був внесений на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей корпоративного управління юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава в період дії правового режиму воєнного стану в Україні», яким запропоновано врегулювання вищезазначених питань [32]. На сьогодні даний законопроект отримав у науково-експертному висновку декілька офіційних зауважень, та на теперішній час опрацьовується в профільних комітетах Верховної Ради України з метою їх подальшого усунення.

У разі прийняття, даний закон зможе гарантувати ефективну та безперервну роботу юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава, а також гарантуватиме гнучкість законодавства у сфері корпоративного управління на період воєнного стану в Україні, що, в свою чергу, сприятиме поверненню його до довоєнних вимог після припинення дії правового режиму воєнного стану в Україні [32].

Зараз держава знаходиться у пошуку нових фінансових інструментів та механізмів, які гарантуватимуть забезпечення відновлення та сталий розвиток української економіки. Передусім, корпоративний сектор має пристосуватися до нових умов сьогодення, а тому необхідний реінжиніринг певних процесів, який вимагає виваженості як з боку учасників корпоративних відносин.

Тому сьогодні для залучення акціонерного капіталу держава намагається гарантувати максимально спрощений вихід українських компаній на європейські фондові біржі, в першу чергу, на Варшавську та Лондонську. А отже, держава наразі спрямовує зусилля на забезпечення допуску українських цінних паперів на ринки Європи та на інші розвинені фінансові ринки задля чого налагоджує відносини між українськими та іноземними центральними депозитаріями. В майбутньому це дозволить вільно розміщувати вітчизняні цінні папери за кордоном та іноземні цінні папери – в Україні, що сприятиме залученню іноземного капіталу на український ринок. Тому НКЦПФР працює над спрощенням регулювання процедури допуску, а саме: механізму відкриття рахунків у цінних паперів та валютного контролю [33].

Крім того, сьогодні іноземні інвестори можуть придбати акції (частки) українських товариств за найбільш привабливими цінами. Адже, у зв'язку з тим, що основне фінансування наразі спрямоване на потреби війни, економіка України не може демонструвати високі фінансові показники. Але після

закінчення війни показники української фінансової системи стрімко зростатимуть, а з ними – вартість акцій та часток у корпоративному секторі [33].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи, на період дії правового режиму воєнного стану в Україні, українське законодавство у сфері корпоративного управління потребує значних змін. Адже, внаслідок повномасштабної війни, яку РФ веде проти України, товариства у своїй діяльності стикаються зі значними перешкодами. Тому для забезпечення нормального функціонування юридичних осіб та економіки в цілому, держава має забезпечити гарантування сприятливих умов належного корпоративного управління як фундаменту функціонування та відновлення економіки.

Визначено, що своєчасним та обґрунтованим було рішення держави зупинити проведення не всіх операцій на ринках капіталу. Разом з тим, у відповідності з актуальними умовами та обставинами, які потребують не тільки обґрунтованих, але й оперативних та вкрай відповідальних рішень, Кабінет міністрів України в результаті стабілізації ситуації в країні, поступово послаблює чинні зараз заборони у сфері корпоративних відносин з метою відновлення економіки країни, яка перебуває у стані війни.

Отже, маємо зауважити, що незважаючи на відсутність сучасних світових методичних рекомендацій щодо забезпечення гарантій корпоративного сектору під час правового режиму воєнного стану, влада України зробила ряд кроків, які зберегли та захистили права та інтереси учасників корпоративного управління, що засвідчило спроможність нашої держави забезпечити такі гарантії та, у майбутньому, залучити нових інвесторів до України.

Література:

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022.

URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 19.06.2022).

2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 19.06.2022).

3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 19.06.2022).

4. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану : Постанова Національного банку України від 24 лютого 2022 р. № 18.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22> (дата звернення: 19.06.2022).

5. Сайт Міністерства юстиції України.

URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/onovleno-perelik-subektiv-yakim-v-umovah-voennogo-stanu-provoditsya-derjavna-reestratsiya-yuridichnih-osib-ta-fop-30352> (дата звернення: 19.06.2022).

6. Щодо розкриття регульованої інформації емітентами цінних паперів : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 13.03.2022 р. № 161.

URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/03/rishennia_161_19_stroky_rozkryttia_rehulovanoi_info_13_03_2022.pdf (дата звернення: 19.06.2022).

7. Кодекс адміністративного судочинства : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20170803> (дата звернення: 19.06.2022).

8. Про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція від 04.11.1950 р. № 995_004.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.06.2022).
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 19.06.2022).
10. Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 р. № 1236.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-п> (дата звернення: 19.06.2022).
11. Про організації і проведення мирних заходів : Проект Закону України від 12.12.2012 р. № 0918.
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44969 (дата звернення: 19.06.2022).
12. Словник / Портал української мови та культури.
URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=збори> (дата звернення: 19.06.2022).
13. Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2022 р. № 177.
URL: <https://document.vobu.ua/doc/10651> (дата звернення: 19.06.2022).
14. Про внесення змін до Тимчасового порядку скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів та загальних зборів учасників корпоративного інвестиційного фонду : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2022 р. № 176.
URL: <https://document.vobu.ua/doc/10653> (дата звернення: 19.06.2022).
15. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17> (дата звернення: 19.06.2022).
16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 19.06.2022).
17. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20> (дата звернення: 19.06.2022).
18. Щодо надання інформації : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20.04.2022 № 312.
URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/rish_312.pdf (дата звернення: 19.06.2022).
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей корпоративного управління юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава в період дії правового режиму воєнного стану в Україні : Пояснювальна записка до Проекту Закону України від 26.04.2022 р. № 7319.
URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1281563> (дата звернення: 19.06.2022).
20. Про затвердження Стандарту № 1 Корпоративне управління в професійних учасниках ринків капіталу та організованих товарних ринків. Основні поняття та терміни : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 р. №1288
URL: <https://document.vobu.ua/doc/10507> (дата звернення: 19.06.2022).
21. Про затвердження Стандарту № 2 Корпоративне управління в професійних учасниках ринків капіталу та організованих товарних ринків. Організація та функціонування системи внутрішнього контролю в професійних учасниках, які є підприємствами, що становлять суспільний інтерес та які не є банками : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 р. №1289.
URL: <https://document.vobu.ua/doc/10509> (дата звернення: 19.06.2022).

22. Про затвердження Стандарту № 3 Корпоративне управління в професійних учасниках ринків капіталу та організованих товарних ринків. Організація та функціонування системи внутрішнього контролю в професійних учасниках, які є системно важливими професійними учасниками та які не є банками : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 р. №1290.

URL: <https://document.vobu.ua/doc/10512> (дата звернення: 19.06.2022).

23. Про затвердження Стандарту № 4 Корпоративне управління в професійних учасниках ринків капіталу та організованих товарних ринків. Організація та функціонування системи внутрішнього контролю в професійних учасниках, які не належать до підприємств, що становлять суспільний інтерес та до системно важливих професійних учасників : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 р. №1291.

URL: <https://document.vobu.ua/doc/10515> (дата звернення: 19.06.2022).

24. Щодо виконання вимог пункту 5 рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 № 1291 у зв'язку з введенням воєнного стану : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 01.06. 2022 р. № 508.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0508863-22> (дата звернення: 19.06.2022).

25. Щодо виконання вимог пункту 5 рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 № 1289 у зв'язку з введенням воєнного стану : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 01.06. 2022 р. № 509.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0509863-22> (дата звернення: 19.06.2022).

26. Щодо виконання положення пункту 2 рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.12.2021 № 1288 у зв'язку з введенням воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 01.06. 2022 р. № 510.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0510863-22> (дата звернення: 19.06.2022).

27. Про внесення змін до рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 23.06.2021 № 420 Про порядок виконання вимог пунктів 10 та 12 розділу XIII Закону України Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30 травня 2022 року № 452.

URL: <https://document.vobu.ua/doc/12844> (дата звернення: 19.06.2022).

28. Про внесення змін до деяких законів України щодо здійснення моніторингу потенційних загроз національній безпеці України у сфері економіки : Закон України від 01.04.2022 р. № 2182-IX.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2182-20> (дата звернення: 19.06.2022).

29. Чи можуть іноземні громадяни брати участь у роботі наглядових рад наших природних держмонополій? / 112.UA, 10.07.2020.

URL: <https://web.archive.org/web/20200716021615/https://ua.112.ua/mnenie/prodaty-vse-z-molotka-tse-bozhevillia-z-chym-my-todi-zalyshymosia-542374.html> (дата звернення: 19.06.2022).

30. Закликаємо Президента ветувати закон, який руйнує систему корпоративного управління : Заява / Transparency International Ukraine, 03.04.2022.

URL: <https://ti-ukraine.org/news/zaklykayemo-prezydenta-vetuvaty-zakon-yakuj-rujnuye-systemu-korporativnogo-upravlinnya/> (дата звернення: 19.06.2022).

31. Госкомпани в условиях войны – почему новый законопроект вреден, и как сделать правильно / Экономическая правда // Українська правда, 09.04.2022.

URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/04/9/685479/> (дата звернення: 19.06.2022).

32. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей корпоративного управління юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава в період дії правового режиму воєнного стану в Україні : Проект Закону України від 26.04.2022 р. № 7319.

URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1281555> (дата звернення: 19.06.2022).

33. Сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку.

URL: <https://www.nssmc.gov.ua/ti-khto-zaraz-investuie-v-ukrainski-tsinni-papery-robyt-kupivliu-na-dni-tobto-za-naibilsh-pryvablyvymy-tsinamy-zapevniaie-holova-nktspfr-ruslan-mahomedov/> (дата звернення: 19.06.2022).

References:

1. Ukaz Prezidenta Ukraïni “Pro vvvedennja voennogo stanu v Ukraïni” [The Decree of the President of Ukraine “On the imposition of martial law in Ukraine”]. (n.d). *www.president.gov.ua* Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> [in Ukrainian].

2. Zakon Ukraïni “Pro pravovij rezhim voennogo stanu” [The Law of Ukraine “On the legal regime of martial law”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> [in Ukrainian].

3. Zakon Ukraïni “Konstitucija Ukraïni” [The Law of Ukraine “Constitution of Ukraine”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> [in Ukrainian].

4. Postanova Nacional'nogo banku Ukraïni “Pro robotu bankivs'koï sistemi v period zaprovadzhennja voennogo stanu” [The Resolution of the National Bank of Ukraine “On the work of the banking system during martial law”].(n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22> [in Ukrainian].

5. Sajt Ministerstva justicii Ukraïni [Website of the Ministry of Justice of Ukraine].*minjust.gov.ua* Retrieved from <https://minjust.gov.ua/news/ministry/onovleno-perelik-subektiv-yakim-v-umovah-voennogo-stanu-provoditsya-derjavna-reestratsiya-yuridichnih-osib-ta-fop-30352> [in Ukrainian].

6. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Shhodo rozkrittja regul'ovanoï informacii emitentami cinnih paperiv” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “Regarding the disclosure of regulated information by issuers of securities”].*www.nssmc.gov.ua* Retrieved from https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/03/rishennia_161_19_stroky_rozkryttia_rehulovanoi_info_13_03_2022.pdf [in Ukrainian].

7. Zakon Ukraïni “Kodeks administrativnogo sudochinstva” [The Law of Ukraine “Code of Administrative Procedure”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20170803> [in Ukrainian].

8. Konvencija “Pro zahist prav ljudini i osnovopolozhnih svobod” [The Convention “On the protection of human rights and fundamental freedoms”].(n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].

9. Zakon Ukraïni “Civil'nij kodeks Ukraïni” [The Law of Ukraine “Civil Code of Ukraine”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni “Pro vstanovlennja karantinu ta zaprovadzhennja obmezhuval'nih protiepidemichnih zahodiv z metoju zapobigannja poshirennju na teritorii Ukraïni gostroï respiratornoï hvorobi COVID-19, sprichinenoï koronavirusom SARS-CoV-2” [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “Establishment of quarantine and introduction of restrictive anti-epidemic measures to prevent the spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2 in Ukraine”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-p> [in Ukrainian].

11. Proekt Zakonu Ukraïni “Pro organizacii i provedennja mirnih zahodiv” [The Draft Law of Ukraine “On the organization and conduct of peaceful events”].(n.d). *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44969 [in Ukrainian].

12. Slovník / Portal ukraïns'koï movi ta kul'turi [Dictionary / Portal of Ukrainian language and culture].*slovník.ua* Retrieved from <https://slovník.ua/index.php?sword=zbori> [in Ukrainian].

13. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Shhodo osoblivostej funkcionuvannja organiv upravlinnja akcioneriv akcionernogo tovaristva na period dii voennogo stanu” [Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “Regarding the peculiarities of the functioning of the management bodies of the shareholders of the joint-stock company for the period of martial law”]. *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/10651> [in Ukrainian].

14. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Pro vnesennja zmin do Timchasovogo porjadku sklikannja ta distancijnogo provedennja zagal'nih zboriv akcioneriv ta zagal'nih zboriv uchasnikiv korporativnogo investicijnogo fondu [Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “On amendments to the Provisional Procedure for convening and remote holding of general meetings of shareholders and general meetings of corporate investment fund participants”]. *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/10653> [in Ukrainian].

15. Zakon Ukraïni “Pro peredachu, primusove vidchuzhennja abo viluchennja majna v umovah pravovogo rezhimu voennogo chi nadzvichajnogo stanu” [The Law of Ukraine “On the transfer, compulsory alienation or seizure of property under the legal regime of martial law or state of emergency”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17> [in Ukrainian].

16. Zakon Ukraïni “Pro peredachu, primusove vidchuzhennja abo viluchennja majna v umovah pravovogo rezhimu voennogo chi nadzvichajnogo stanu” [The Law of Ukraine “ On the legal regime of martial law”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> [in Ukrainian].

17. Zakon Ukraïni “ Pro osnovni zasadi primusovogo viluchennja v Ukraïni ob’ektiv prava vlasnosti Rosijs'koï Federacii ta ii rezidentiv ” [The Law of Ukraine “ On the basic principles of compulsory seizure in Ukraine of objects of property rights of the Russian Federation and its residents”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20> [in Ukrainian].

18. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Shhodo nadannja informacii” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “Regarding the provision of information”]. (n.d). *www.nssmc.gov.ua* Retrieved from https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/rish_312.pdf [in Ukrainian].

19. Pojasnjuval'na zapiska do Proektu Zakonu Ukraïni “Pro vnesennja zmin do dejakih zakonodavchih aktiv Ukraïni shhodo osoblivostej korporativnogo upravlinnja juridichnih osib, akcionerom (zasnovnikom, uchasnikom) jakih e derzhava v period dii pravovogo rezhimu voennogo stanu v Ukraïni” [The Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning Peculiarities of Corporate Governance of Legal Entities, Shareholder (Founder, Participant) of which the State Is in the Period of Martial Law in Ukraine”]. *itd.rada.gov.ua* Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1281563> [in Ukrainian].

20. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Pro zatverdzhennja Standartu № 1 Korporativne upravlinnja v profesijnih uchasnikah rinkiv kapitalu ta organizovanih tovarnih rinkiv. Osnovni ponjattja ta termini” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “On approval of the Standard № 1 Corporate governance in professional participants of capital markets and organized commodity markets. Basic concepts and terms”]. (n.d). *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/10507> [in Ukrainian].

21. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Pro zatverdzhennja Standartu № 2 Korporativne upravlinnja v profesijnih uchasnikah rinkiv kapitalu ta organizovanih tovarnih rinkiv. Organizacija ta funkcionuvannja sistemi vnutrishn'ogo kontrolju v profesijnih uchasnikah, jaki e pidpriemstvami, shho stanovljat' suspil'nij interes ta jaki ne e bankami” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “On approval of the Standard № 2 Corporate governance in professional participants of capital markets and organized commodity

markets. Organization and functioning of the internal control system in professional participants, which are enterprises of public interest and which are not banks”]. (n.d). *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/10509> [in Ukrainian].

22. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Pro zatverdzhennja Standartu № 3 Korporativne upravlinnja v profesijnih uchasnikah rinkiv kapitalu ta organizovanih tovarnih rinkiv. Organizacija ta funkcionuvannja sistemi vnutrishn'ogo kontrolju v profesijnih uchasnikah, jaki є sistemno vazhlivimi profesijnimi uchasnikami ta jaki ne є bankami” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “On approval of the Standard № 3 Corporate governance in professional participants of capital markets and organized commodity markets. Organization and functioning of the internal control system in professional participants who are systemically important professional participants and who are not banks:”]. (n.d). *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/10512> [in Ukrainian].

23. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Pro zatverdzhennja Standartu № 4 Korporativne upravlinnja v profesijnih uchasnikah rinkiv kapitalu ta organizovanih tovarnih rinkiv. Organizacija ta funkcionuvannja sistemi vnutrishn'ogo kontrolju v profesijnih uchasnikah, jaki ne nalezhat' do pidpriemstv, shho stanovljat' suspil'nij interes ta do sistemno vazhlivih profesijnih uchasnikiv” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “On approval of the Standard № 4 Corporate governance in professional participants of capital markets and organized commodity markets. Organization and functioning of the internal control system in professional participants that do not belong to enterprises of public interest and systemically important professional participants”]. (n.d). *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/10515> [in Ukrainian].

24. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Shhodo vikonannja vimog punktu 5 rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “Regarding compliance with the requirements of paragraph 5 of the decision of the National Commission on Securities and Stock Market from 30.12.2021 № 1291 in connection with the imposition of martial law”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0508863-22> [in Ukrainian].

25. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Shhodo vikonannja vimog punktu 5 rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku vid 30.12.2021 № 1289 u zv'jazku z vvedennjam voennogo stanu” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “Regarding compliance with the requirements of paragraph 5 of the decision of the National Commission on Securities and Stock Market of 30.12.2021 № 1289 in connection with the imposition of martial law”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0509863-22> [in Ukrainian].

26. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Shhodo vikonannja polozhennja punktu 2 rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku vid 30.12.2021 № 1288 u zv'jazku z vvedennjam voennogo stanu” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “Regarding the implementation of paragraph 2 of the decision of the National Commission on Securities and Stock Market of 30.12.2021 № 1288 in connection with the imposition of martial law”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0510863-22> [in Ukrainian].

27. Rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku “Pro vnesennja zmin do rishennja Nacional'noï komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku vid 23.06.2021 № 420 Pro porjadok vikonannja vimog punktiv 10 ta 12 rozdil XIII Zakonu Ukraïni Pro rinki kapitalu ta organizovani tovarni rinki” [The Decision of the National Commission on Securities and Stock Market “On amendments to the decision of the National Commission on Securities and Stock Market dated 23.06.2021 № 420 On the procedure for fulfilling the requirements of paragraphs 10

and 12 of Section XIII of the Law of Ukraine on Capital Markets and Organized Commodity Markets”]. (n.d). *document.vobu.ua* Retrieved from <https://document.vobu.ua/doc/12844> [in Ukrainian].

28. Zakon Ukraïni “ Pro osnovni zasady primusovogo viluchennja v Ukraïni ob’ektiv prava vlasnosti Rosijs’koï Federacii ta ii rezidenti Pro vnesennja zmin do dejakih zakoniv Ukraïni shhodo zdijsnennja monitoringu potencijnih zagroz nacional’nij bezpeci Ukraïni u sferi ekonomiki v ” [The Law of Ukraine “ On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning Monitoring of Potential Threats to Ukraine's National Security in the Sphere of Economy”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2182-20> [in Ukrainian].

29. Chi mozhut' inozemni gromadjani brati uchast' u roboti nagljadovih rad nashih prirodnih derzhmonopolii? [Can foreign citizens participate in the work of supervisory boards of our natural state monopolies?]. *web.archive.org* Retrieved from <https://web.archive.org/web/20200716021615/https://ua.112.ua/mnenie/prodaty-vse-z-molotka--tse-bozhevillia-z-chym-my-todi-zalyshymosia-542374.html> [in Ukrainian].

30. Zaklikaemo Prezidenta vetuvati zakon, jakij rujnue sistemu korporativnogo upravlinnja : Zajava [We urge the President to veto a law that destroys the corporate governance system: Statement]. *ti-ukraine.org* Retrieved from <https://ti-ukraine.org/news/zaklykayemo-prezydenta-vetuvaty-zakon-yakyj-rujnuye-systemu-korporatyvnogo-upravlinnja/> [in Ukrainian].

31. Goskompanii v uslovijah vojny – pochemu novyj zakonoproekt vreden, i kak sdelat' pravil'no [State companies in wartime - why the new bill is harmful, and how to do it right]. *www.epravda.com* Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/04/9/685479/> [in Ukrainian].

32. Proekt Zakonu Ukraïni “Pro vnesennja zmin do dejakih zakonodavchih aktiv Ukraïni shhodo osoblivostej korporativnogo upravlinnja juridichnih osib, akcionerom (zasnovnikom, uchastnikom) jakih e derzhava v period dii pravovogo rezhimu voennogo stanu v Ukraïni [The Draft Law of Ukraine “On amendments to some legislative acts of Ukraine on the peculiarities of corporate governance of legal entities, the shareholder (founder, participant) of which is the state during the martial law regime in Ukraine”]. (n.d). *itd.rada.gov.ua* Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1281555> [in Ukrainian].

33. Sajt Nacional'noi komisii z cinnih paperiv ta fondovogo rinku [Website of the National Commission on Securities and Stock Market]. *www.nssmc.gov.ua* Retrieved from <https://www.nssmc.gov.ua/ti-khto-zaraz-investuie-v-ukrainski-tsinni-papery-robyt-kupivliu-na-dni-tobto-za-naibilsh-pryvablyvymy-tsinamy-zapevniaie-holova-nktspfr-ruslan-mahomedov/> [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-51-60](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-51-60)

Тетяна Прокопенко

*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії,
Міжрегіональна Академія управління персоналом,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2898-1958>*

СОЦІАЛЬНО-ТУРИСТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ТУРИЗМ-ПОСЛУГОВОЇ СФЕРИ НА РІВНІ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У статті обґрунтовано, що туризм-сфера ЄС функціонує на засадах туристичної сталості, справедливості та солідарності, обміну передовими технологіями, галузевим досвідом та туризм-знаннями серед країн членів ЄС. Відмічено, що органом, що забезпечує доступність туризму в ЄС, є Європейська мережа доступного туризму, метою діяльності якої варто вважати формування доступних туристичних напрямів, продуктів та послуг ЄС для туристів (мандрівників) та сприяння туристичному розвитку на загальносвітовому рівні. Зазначено, що Європейська туристична асоціація є торгово-економічною інституцією, що забезпечує покращений бізнес-інвестиційний туризм-клімат у ЄС. Орган співпрацює із політиками задля створення справедливого та стійкого бізнес-середовища як елемента конкурентоспроможності та привабливості Європи для мешканців (громадян) та відвідувачів (туристів, мандрівників). Доведено, що концепт формування сталого та конкурентоспроможного туризму в ЄС підтримується інституцією NECSTouR, що забезпечує економічну, соціальну та екологічну сталість туризм-регіонів Союзу.

Ключові слова: державне управління, туризм-бізнес, Мережа для європейського приватного сектору в туризмі, туристичний менеджмент ЄС, Європейська регіональна мережа досліджень та інновацій.

Tetyana Prokopenko

*Candidate of Higher Education, Doctor of Philosophy,
Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2898-1958>*

SOCIAL AND TOURIST INTEGRATION OF THE TOURISM AND SERVICES AT THE LEVEL OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

Abstract. The article substantiates that the EU tourism sphere operates on the principles of tourism sustainability, justice and solidarity, exchange of advanced

technologies, industry experience and tourism knowledge among EU member states. It is noted that the body that ensures the accessibility of tourism in the EU is the European Network of Affordable Tourism, the purpose of which should be considered the formation of accessible EU tourist destinations, products and services for tourists (travelers) and promote tourism worldwide. It is noted that the European Tourism Association is a trade and economic institution that provides an improved business and investment tourism climate in the EU. The Authority works with politicians to create a fair and sustainable business environment as an element of Europe's competitiveness and attractiveness to residents (citizens) and visitors (tourists, travelers). It is proved that the concept of sustainable and competitive tourism in the EU is supported by the institution NECSTouR, which ensures economic, social and environmental sustainability of tourism regions of the Union.

Keywords: public administration, tourism business, European Private Sector Network in Tourism, EU Tourism Management, European Regional Research and Innovation Network.

Постановка проблеми. Задля забезпечення цілей та потреб туристичної політики ЄС, на інституційно-організаційному рівні Союзу функціонує впорядкований конгломерат агенцій та організацій із визначеним колом компетенцій. Саме тому, виникає об'єктивна необхідність формування теоретичних, нормативно-правових і методичних засад обміну передовими світовими практиками задля забезпечення сталого та конкурентоспроможного розвитку туризму в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сутність та особливості туристично-послугової діяльності розглядали у своїх наукових публікаціях: Волошенко В. М., Лебедев, І. В., Саух І.В., Біль М. М., Щепанський Е. В. , Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Ксенко О.А.

Метою статті є дослідження практичних аспектів та окреслення прикладних проблем, які виникають при соціально-туристичній інтеграції туризм-послугової сфери на рівні країн-членів Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Найдоцільніше розпочати із правового поля діяльності Європейської комісії подорожей (European Travel Commission, далі – ЕТС) [1]. Орган є асоціацію туристичних агенцій (НТА) із місцезнаходженням у м. Брюссель, Бельгія. Європейську комісію подорожей було створено у 1948 р. для просування Європи як туристично привабливого напрямку за межами Європи (США, Канада, Латинська Америка, Азіатсько-Тихоокеанський регіони). На часі, до складу ЕТС входить 33 члени НТО та 14 асоційованих членів приватно-промислового комплексу.

Метою діяльності ЕТС є підвищення обізнаності про туристичну затребуваність серед національних владно-урядових органів Європи та громадськості шляхом практико-прикладної співпраці у сфері просування

туризм-послуг на ринку. ЕТС, також, рекламує Європу як туристичне місце для третіх країн. Задля просування маркетингово-туристичних кампаній, створено ініціативу Destination Europe, завданням котрої є підвищення «торгово-економічного підтексту туристично-послужової діяльності Союзу».

Окрім цього, ЕТС проводить аналіз тенденцій туристичного ринку задля визначення динаміки зростання попиту та пропозиції на туризм-ринках. Орган, також, надає аналітичну підтримку щодо питань отримання конкурентних переваг на глобальному туристичному ринку. Співпрацюючи із туристичною індустрією, ЕТС підвищує обізнаність державних органів та громадськості ЄС про, зокрема, економічний підтекст туристичної діяльності.

Наступним органом юрисдикційно-туристичної відповідальності у Союзу варто вважати Європейський альянс з відповідального туризму та гостинності (European Alliance for Responsible Tourism and Hospitality – EARTH) [2], створений у м. Брюссель, Бельгія, у 2008 році задля функціонування у галузі довкілля та сталого розвитку. Це – перша європейська мережа, створена експертами-теоретиками «відповідального туризму». Некомерційна організація складається з приватних організацій, що базуються у 7-ми країнах Європи: Австрії, Бельгії, Ірландії, Італії, Німеччині, Франції та Іспанії. Мета діяльності EARTH – трансформація та об'єднання ЄС у концепцію «Єдина Європа» для створення відповідального туризму.

Туризм-сфера ЄС, відповідно до підходу EARTH, функціонує на засадах туристичної сталості, справедливості та солідарності, обміну передовими технологіями, галузевим досвідом та туризм-знаннями серед країн членів ЄС. У рамках EARTH функціонує Рада директорів (Board of directors) у складі 7-ми осіб та мережевий координатор (coordinator of the network). Членство у EARTH – оплачуване (виключне джерело доходу Альянсу). Крім того, EARTH бере участь у європейських проєктах як зовнішній (незалежний) експерт.

EARTH, також, займається організацією зустрічей щодо галузевих туризм-питань серед членів Союзу та бере участь у Європейських подіях (наприклад, ініціатива «Конвенція про майбутнє Європи»). EARTH займається підтримкою діяльності своїх членів та опікується туристичним спостереженням на європейському, національному та міжнародному рівнях, відповідно. EARTH має партнерів серед європейських мереж, як-от Міжнародна організація соціального туризму (International Organization of Social tourism), NECSTouR та Європейський інститут культурних маршрутів (The European Institute of Cultural routes).

Розглядаючи сферу компетенції EARTH, доцільно виокремити місії та цілі Альянсу, серед яких: обмін передовими практиками задля забезпечення сталого та конкурентоспроможного розвитку туризму; підтримка мережі EARTH як засобу комунікації із країнами-членами ЄС щодо реалізації Європейського порядку денного щодо відповідального та конкурентоспроможного туризму (European Agenda on responsible and

competitive tourism); затвердження та впровадження системи колективної соціальної відповідальності – КСВ (CSR – Corporate Social Responsibility).

У свою чергу, проектну діяльність EARTH спрямовано на покращення принципів туристичної відповідальності; розробку передових практик під час подорожей; експансію співпраці із туристичними організаціями (агенціями) задля пояснення принципів відповідального туризму; визначення політики розвитку туризму шляхом формування принципів сталого розвитку та співпраці із державно-владними установами на національному, місцевому рівнях та рівні ЄС; участь у проєктах міжнародного співробітництва; просування концепції відповідального туризму через публікації, інформаційні кампанії, зустрічі та галузево-туристичні конференції, а також участь у міжнародних дебатах щодо туристичної політики.

Окрім вищенаведеного, EARTH займається підтримкою діяльності туристичних операторів, агенцій та асоціацій, що спеціалізуються на відповідальному туризмі, зокрема, шляхом участі у заходах та проєктах (переважно – громадські ініціативи, стипендіальна допомога, туризм-дотації та контекстна співпраця).

Надалі, варто звернути увагу на ініціативну організацію EDEN (European Destinations of Excellence) [3], започатковану Єврокомісією у 2007 році як інструмент винагороди та екстраполяції практик сталого туристичного розвитку у менш розвинених туристичних напрямках (дестинаціях). Зазначений проєкт тісно пов'язаний із виконанням ЄС Зеленого пакту для Європи (EU Green Deal 2019) та прагненням Союзу досягти кліматичної нейтральності до 2050 року (через вплив циркулярно-економічних перетворень на туристичну галузь).

Узагальнюючи, ініціативу EDEN можна визначити крізь призму реалізації наступних завдань: демонстрація досягнень у галузі сталого туризму та практик «зеленої політики» (переходу) у менш туристично привабливих країнах-членах ЄС; сприяння сталому туристичному розвитку посередництвом обміну передовим партнерським досвідом на економічному, планетарному та громадсько-ресурсному рівнях.

Щорічно, в рамках EDEN, обирається Європейська досконала дестинація (European Destination of Excellence) як нагорода, що сигналізує про передовий підхід дестинації та визначає її статус «піонера сталого туризму» (sustainable tourism pioneer). Право на подання заявки мають пункти призначення в країнах ЄС та COSME (EU Programme for the Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-Sized Enterprises) з населенням від 25 000 до 100 000 тисяч жителів.

Органом, що забезпечує доступність туризму в ЄС, є Європейська мережа доступного туризму (European Network for Accessible Tourism – ENAT) [4]. Метою діяльності останньої варто вважати формування доступних туристичних напрямів, продуктів та послуг ЄС для туристів (мандрівників) та сприяння туристичному розвитку на загальносвітовому рівні. Задля реалізації зазначених завдань ENAT акцентує увагу на об'єднанні учасників сектору для: обміну досвідом, сумісного навчання та співпраці; сприяння усвідомленню та розумінню необхідності доступності у сферах подорожей та туристичних переміщень на території Союзу; підтримки, розробки та поширення належної туризм-політики та практики; розвитку знань та досвіду щодо питань доступного туризму в Європі; заохочення підтримки доступного туризму ЄС серед «репрезентативних груп» – на рівні загальноєвропейських та національних інституцій / організацій, що прямо впливають на розвиток туризм-сектору Союзу.

Відтак, основне призначення діяльності ENAT – сприяння більшій соціально-туристичній інтеграції туризм-послужової сфери на рівні країн-членів Союзу. Авторське бачення компетенцій ENAT виокремлене на Рис 1.

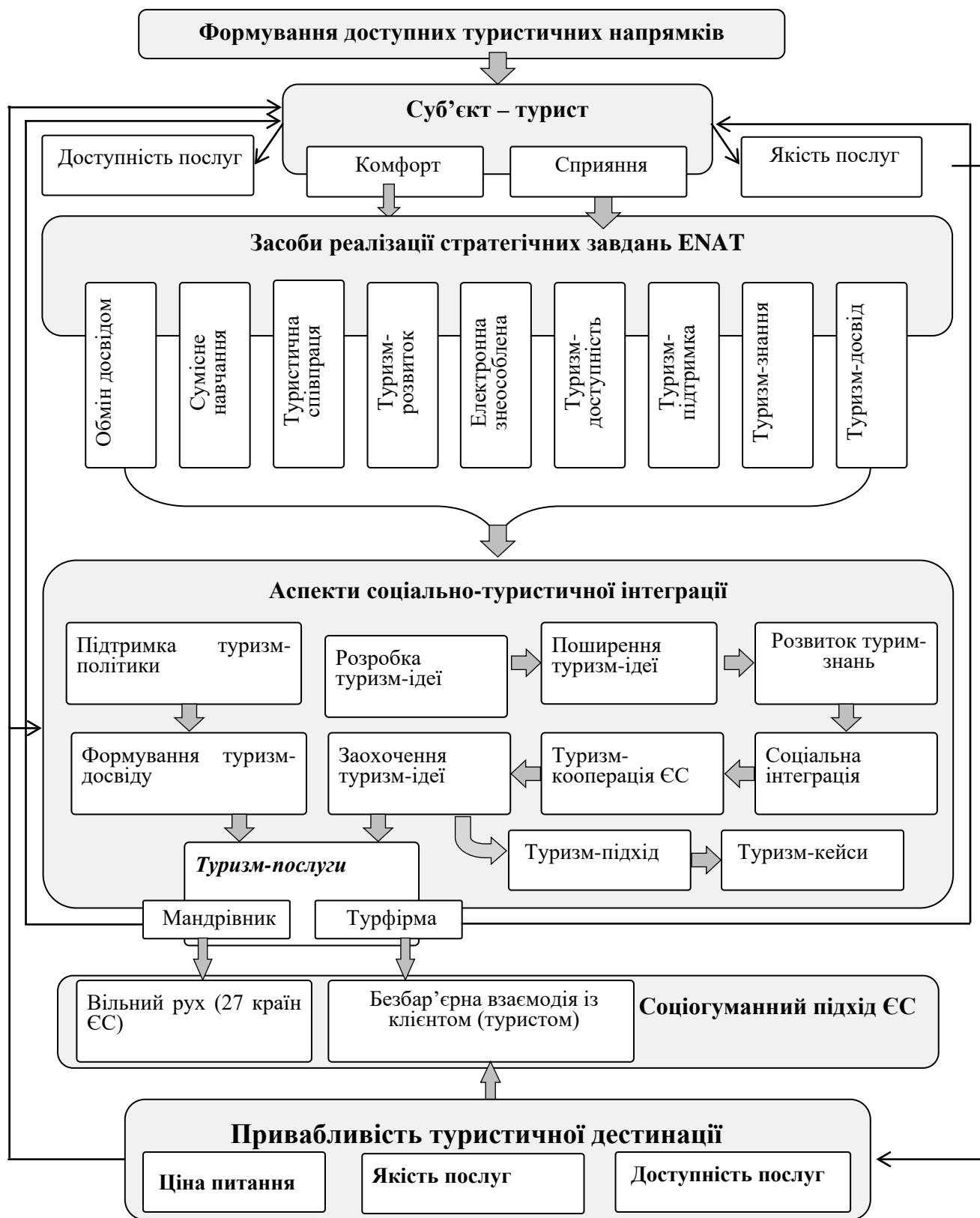

Рис. 1. Роль ENAT у систематизації туризм-політики країн Європи

У свою чергу, Європейська регіональна мережа досліджень та інновацій (European Regions Research and Innovation Network – ERRIN) [5] є інтернаціональною платформою, що складається зі 125 регіональних туристичних організацій та має представництва у 22-х країнах-членах ЄС. Офіс – у м. Брюссель, Бельгія. Компетенція ERRIN спрямована виключно на дослідницьку та інноваційну політики, а, також, – програми фінансування та розробку туристичних проєктів. Члени ERRIN, як правило, регіональні органи влади, університети, науково-дослідні організації, торгово-промислові палати та супутні «туристичні кластери».

Окрім того, до відання ERRIN віднесено розробку порядку денного та пріоритетів туристичної мережі Союзу (як-от розробка робочих груп, або галузевого управління). На додаток, ERRIN сприяє регіональному співробітництву та обміну знаннями між членами органу та партнерськими організаціями задля побудови конкурентоспроможної туризм–Європи, заснованої на розумному, стійкому та інклюзивному туристичному зростанні усіх регіонів та країн-членів Союзу.

Європейська туристична асоціація (European Tourism Association – ETOA) [6] є торгово-економічною інституцією, що забезпечує покращений бізнес-інвестиційний туризм-клімат у ЄС. Орган співпрацює із політиками задля створення справедливого та стійкого бізнес-середовища як елементу конкурентоспроможності та привабливості Європи для мешканців (громадян) та відвідувачів (туристів, мандрівників).

ЕТОА має понад 1200 членів особового складу, що обслуговують 63 туризм-ринки (біржі) ЄС, а, також, – має право голосу на місцевому, національному та європейському рівнях. Члени ЕТОА – туристичні організації, онлайн туризм-оператори, посередники (оператори) та оптові туризм-реалізатори, Європейські туристичні ради, готелі, визначні пам'ятки (як туристичні дестинації), технологічні компанії туристичної сфери та постачальники туристичних послуг різної стилістики (формації) – від світових туристичних брендів (франшиз) до незалежних (приватних) туристичних компаній Союзу. ЕТОА також пропонує платформу для укладення контрактів у сфері туризм-практики.

Водночас, Фондація європейського сталого туризму (Foundation for European Sustainable Tourism – FEST) [7] має на меті підтримку урядів, академій та організацій туризм-сфери ЄС у планово-перспективному програмуванні та різномірних галузевих проєктах. Орган зосереджується на трьох системних факторах «конкурентоспроможного туризму»: урядово-управлінський апарат, лідерство туризм-сфери та туристичний мене джмент ЄС.

Ініціатива FEST під назвою «Управління проєктами для сталого розвитку» («Project Management for Sustainable Development – PM4SD») спрямована на створення довгострокових переваг для туризм-бізнесу ЄС та

передбачає нові методології для успішного проектування та управління туристичними новаціями. PM4SD розроблено на основі концепції PRINCE2 (Проекти у контрольованому середовищі – Projects in Controlled Environments), та, рецепіюючи державно-управлінський підхід Великобританії, адаптує туризм-управління Союзу до критеріїв, стандартів та принципів сталого розвитку. Підставою для застосування PM4SD є потреба державної або приватної організації у плануванні та управлінні ініціативами сталого туризму ЄС.

За таких умов, органи державної влади отримують гарантію перетворення проекту у конкретний план дій (Дорожню карту) із визначеними стандартами та обов'язками реально-впливової реалізації. Ініціатива PM4SD покликана забезпечувати прозоре, гласне та ефективне управління туризм-сферою країн-членів Союзу.

Поміж тим, концепт формування сталого та конкурентоспроможного туризму в ЄС підтримується інституцією NECSTouR [8], що забезпечує економічну, соціальну та екологічну сталості туризм-регіонів Союзу. В межах органу функціонує 34 європейських регіональних туристичних органи та 30 асоційованих членів (університети, науково-дослідні інститути, туристичні підприємства, асоціації стійкого туризму). NECSTouR фіксує, опрацьовує та вирішує проблеми туризм-розвитку ЄС разом із партнерськими організаціями. Орган є членом Ради афілійованих членів UNWTO, NECSTouR працює над допомогою у реалізації туристичних проєктів окремим регіонам та напрямкам відповідно до Порядку денного для цілей сталого розвитку до 2030 року (2030 Agenda of Sustainable Development Goals), прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН.

Додатковим органом спеціальної туристичної компетенції ЄС є Мережа для європейського приватного сектору в туризмі (Network for the European Private Sector in Tourism – NET) [9] – конгломерат торгових асоціацій приватного сектору в ЄС-туризмі (як-от CLIA Europe, ЕСТАА, EFOCO&HРА, ЕТОА, EuroGITES, HOTREC, ІААРА, ІРУ та ін). Мета NET – просування робочо-партнерської політики щодо розробки туризм-дружньої політики, заснованої на концептах доступності, безпечності, стійкості, високоякісності, своєчасного обслуговування. Туризм-галузєва позиція NET передбачає забезпечення Європи статусом «привабливої туристичної дестинації» на засадах спільного внеску 27 держав-членів ЄС у плановий розвиток даної сфери послуг.

Висновки. Узагальнення поглядів науковців та практиків на предмет даного дослідження, дає можливість відмітити, що дотримання принципових орієнтирів туризму ЄС може бути реалізовано шляхом створення відкритого ринку послуг; конкурентного регуляторного та фіскального середовища для туризм-бізнесу; вдосконалення візових режимів та процесу перетину кордону;

створення прозорих та гласних туризм-послуг ЄС з позиції споживача; інфраструктурне покращення туризм-сфери ЄС (наприклад, галузевий розвиток цифрових технологій); підвищення обізнаності про культурно-соціальні та економіко-фінансові переваги розвитку туризм-послуг Союзу тощо.

Органом туристичної компетенції наддержавного (загальносвітового) характеру та, водночас, актуальним для ЄС є Всесвітня рада з подорожей і туризму (World Travel & Tourism Council – WTTC) [10; 11], що, в тому числі, забезпечує безперерйну, безпечну, інклюзивну та стійку сферу туристичної взаємодії на теренах Союзу. WTTC, окрім іншого, визначає туризм-сферу пріоритетним сектором економіки ЄС.

Література:

1. European Travel Commission (ETC) : What we do : ETC official website // Режим доступу : <https://etc-corporate.org/what-we-do/>
2. European Alliance for Responsible Tourism and Hospitality (EARTH) : Anna Lindh Foundation website // Режим доступу : <https://www.annalindhfoundation.org/members/european-alliance-responsible-tourism-and-hospitality-earth>
3. European Commission : EDEN (European Destinations of Excellence) : EC official website // Режим доступу : https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/eden_en
4. European Network for Accessible Tourism (ENAT) : Mission Statement : ENAT official website // Режим доступу : https://www.accessibletourism.org/?i=enat.en.mission_statement
5. European Regions Research and Innovation Network — ERRIN : Who we are : ERRIN official website // Режим доступу : <https://errin.eu/who-we-are>
6. European Tourism Association — ETOA : About us : ETOA official website // Режим доступу : <https://www.etoa.org/about-us/>
7. Foundation for European Sustainable Tourism : FEST // FEST official website // Режим доступу : <http://www.festfoundation.eu/>
8. NECSTouR : Who we are : NECSTouR official website // Режим доступу : <https://necstour.eu/who-we-are>
9. Network for the European Private Sector in Tourism — NET : About us : NET official website // Режим доступу : <https://net-tourism.eu/>
10. World Travel & Tourism Council — WTTC : About : WTTC official website // Режим доступу : <https://wttc.org/About/About-Us>
11. Непомнящий О. М. Децентралізація державного регулювання будівельної діяльності: закордонний досвід для України / О. М. Непомнящий // Державне будівництво. — 2014. — № 1. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2014_1_30. (дата звернення 10.10.2018).

References:

1. European Travel Commission (ETC) : What we do : ETC official website // Режим доступу : <https://etc-corporate.org/what-we-do/>
2. European Alliance for Responsible Tourism and Hospitality (EARTH) : Anna Lindh Foundation website // Режим доступу : <https://www.annalindhfoundation.org/members/european-alliance-responsible-tourism-and-hospitality-earth>
3. European Commission : EDEN (European Destinations of Excellence) : EC official website // Режим доступу : https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/eden_en

4. European Network for Accessible Tourism (ENAT) : Mission Statement : ENAT official website // Режим доступу : https://www.accessibletourism.org/?i=enat.en.mission_statement
5. European Regions Research and Innovation Network — ERRIN : Who we are : ERRIN official website // Режим доступу : <https://errin.eu/who-we-are>
6. European Tourism Association — ETOA : About us : ETOA official website // Режим доступу : <https://www.etoa.org/about-us/>
7. Foundation for European Sustainable Tourism : FEST // FEST official website // Режим доступу : <http://www.festfoundation.eu/>
8. NECSTouR : Who we are : NECSTouR official website // Режим доступу : <https://necstour.eu/who-we-are>
9. Network for the European Private Sector in Tourism — NET : About us : NET official website // Режим доступу : <https://net-tourism.eu/>
10. World Travel & Tourism Council — WTTC : About : WTTC official website // Режим доступу : <https://wtcc.org/About/About-Us>
11. Неромнжашхиј, О. М. (2014). Decentralizacija derzhavnogo reguljuvannja budivel'- noï dijaj'nosti: zakordonnij dosvid dlja Ukraïni [Decentralization of state regulation of construction activities: foreign experience for Ukraine]. *Derzhavne budivnictvo - State Construction*, 1. — Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_1_30 [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-61-76](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-61-76)

Андрій Семенченко

*член НКРЗІ, Заслужений діяч науки і техніки України,
доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри інформаційних технологій,
Київський національний університет культури і мистецтв,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-6482-3872>*

Лілія Олексюк

*кандидат наук з державного управління, юрист, член Української сторони
Платформи громадянського суспільства та голова громадської організації
«Всеукраїнська асоціація «Інформаційна безпека та інформаційні
технології» старший викладач, ІВК КНТЕУ,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9006-2592>*

ОРГАНІЗАЦІЙНО - ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ СТАНДАРТІВ СИСТЕМИ СЕРТИФІКАЦІЇ ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ МЕРЕЖ П'ЯТОГО ПОКОЛІННЯ (5G): ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНИ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті наведено результати дослідження стану системи сертифікації в Україні, нормативно-правові основи технічного регулювання, основні завдання та спроможності цієї системи реалізувати сертифікацію кібербезпеки засобів електронних комунікацій та кінцевого (термінального) обладнання в електронних комунікаційних мережах, що використовуються при розгортанні високошвидкісних мереж широкопasmового доступу (рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого та наступних поколінь). Проаналізовано основні вимоги до безпечності та якості продукції, що містяться у технічних регламентах ЄС та є обов'язковими для виконання державами-членами, та окреслені в Регламенті Ради ЄС № 765/2008 від 9 липня 2008 р., Рішенні Європейського Парламенту та Ради ЄС № 768/2008 від 9 липня 2008 р. Оцінено стан готовності національної системи сертифікації щодо гармонізації стандартів системи сертифікації обладнання для мереж п'ятого покоління (5g), насамперед її організаційного та правового забезпечення. Визначено основні ризики кібербезпеки мережі 5G, сценарії їх виникнення, основні підходи щодо зменшення їх рівня за результатами аналізу та

узагальнення як міжнародного досвіду провідних держав-членів ЄС (Німеччини, Французької Республіки, Естонської Республіки, Королівства Швеції, Австрії, Нідерландів), так і базових європейських документів та досліджень в цій сфері, насамперед Звіту з оцінки ризиків Комісії та Агентства ЄС з питань мережевої та інформаційної безпеки та Інструментарію по зменшенню ризиків. З урахуванням міжнародного та національного досвіду запропоновано пріоритетні напрямки удосконалення організаційних та правових механізмів публічного управління національною системою сертифікації щодо гармонізації стандартів системи сертифікації обладнання для мереж п'ятого покоління (5G).

Ключові слова: сертифікація, технічне регулювання, кібербезпека, технічні бар'єри, технічні засоби, оцінка відповідності, метрологія, стандартизація, технічні заходи.

Andrey Semenchenko

Member of the NCRC, professor of the Department of Information Technologies of the Kiev National University of culture and Arts, Doctor of Sciences in public administration, professor, Honored Worker of Science and technology of Ukraine, Kyiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0001-6482-3872>

Lilia Oleksiuk

Candidate of Science in Public Administration, Lawyer, Member of the Ukrainian side of the Civil Society Platform and Chairman of the All-Ukrainian Association "Information Security and Information Technologies" Senior Lecturer, KNTEU, Kyiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-9006-2592>

ORGANIZATIONAL-LEGAL MECHANISMS OF HARMONIZATION OF STANDARDS OF CERTIFICATION SYSTEM FOR FIFTH GENERATION NETWORK (5G) EQUIPMENT: READINESS OF UKRAINE AND WORLD EXPERIENCE

Abstract. The article presents the results of the study of the state of the certification system in Ukraine, the regulatory framework of technical regulation, the main objectives and capabilities of this system to implement certification of cybersecurity of electronic communications and end (terminal) equipment in electronic communications networks used in the deployment of high-speed broadband access networks. mobile (mobile) communications of fifth and

subsequent generations). The basic safety and quality requirements which are included in the EU technical regulations and binding for the member-states and outlined in the EU Council Regulation No. 765/2008 of July 9, 2008 and European Parliament and Council Decision No. 768/2008 of July 9, 2008 have been analyzed. The state of readiness of the national certification system to harmonize the standards of the fifth generation (5g) network equipment certification, especially its organizational and legal support has been assessed.

The main cybersecurity risks of the 5G network, scenarios of their occurrence, the main approaches to reducing their level were determined based on the results of the analysis and generalization of both international experience of leading EU member states (Germany, French Republic, Republic of Estonia, Kingdom of Sweden, Austria, Netherlands) and basic European documents and studies in this area, first of all the Risk Assessment Report of the EU Commission and Agency on Network and Information Security and Risk Mitigation Toolkit. Taking into account international and national experience, the priority areas for improvement of organizational and legal mechanisms of public management of the national certification system for harmonization of standards of the certification system of equipment for fifth generation (5g) networks are proposed.

Keywords: certification, technical regulation, cybersecurity, technical barriers, technical means, conformity assessment, metrology, standardization, technical measures.

Постановка проблеми. Обравши європейський шлях розвитку та уклавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна зобов'язалась в обумовлений термін гармонізувати національні технічні стандарти та привести систему сертифікації у відповідність з європейськими нормами та взяла на себе зобов'язання у сфері електронних телекомунікацій, у тому числі з питань сертифікації кібербезпеки мереж. Враховуючи динамічний та масштабний розвиток електронних комунікацій та послуг на основі сучасних технологій мобільного зв'язку 5G, їх проникнення майже в усі сфери суспільного буття, в ЄС визначено обов'язкові умови для їх запуску, насамперед, розподіл частотного спектру, формування та забезпечення виконання вимог щодо безпеки інфраструктури, необхідної для надання цих послуг. З цією метою в ЄС були розроблені Рекомендації ЄК від 2019/534 щодо кібербезпеки мереж 5G [1] та в рамках Спеціальної робочої групи (EU5G ANWG) ENISA ведеться активна робота з розробки європейської схеми сертифікації кібербезпеки (схема G для ЄС) [2]. Європейської комісії та Агентства ЄС з кібербезпеки (ENISA), провела скоординовану ЄС оцінку ризиків у мережах 5G.

Незважаючи на те, що у 2020 році було затверджено План заходів щодо впровадження в Україні системи рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого

покоління [3], залишається актуальною проблема його практичної реалізації, у тому числі щодо запровадження системи сертифікації кібербезпеки 5G, яка максимально враховує кращий досвід держав-членів ЄС в цій сфері.

Зазначена проблема знайшла своє конкретне відображення, у тому числі, в Плані реалізації Стратегії кібербезпеки України [4], насамперед в п.63 та п.65 Цілі К.3. Безпечні цифрові технології, які спрямовані на її розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що на сьогоднішній день в Україні відсутні наукові дослідження з питань сертифікації обладнання для мереж п'ятого покоління (5G) та послуг, що надаються за її використання. Натомість маємо низку законодавчих актів та результати обговорень фахівців цієї сфери.

Метою статті є аналіз та узагальнення європейського та національного досвіду щодо сертифікації обладнання для мереж п'ятого покоління (5G), оцінювання стану розвитку правових та організаційних механізмів публічного управління сертифікації мереж 5G, формування напрямків їх удосконалення в Україні.

Методи дослідження. У статті використано методи теоретичних досліджень – аналізу та синтезу, контент-аналізу, системний метод. У процесі дослідження також використано методи формалізації, абстрагування, а також частково дедукції та індукції, що відображено у запропонованих висновках і рекомендаціях за підсумками проведеного дослідження.

- **Виклад основного матеріалу.**

Глобалізація, практичне та всеохоплююче впровадження концепції вільної торгівлі потребує узгоджень та уніфікації процедур (вимог) стосовно товарів і послуг, які поширилися і на систему технічного регулювання, що включає сфери метрологію, стандартизацію, оцінку відповідності та акредитацію органів з оцінки відповідності.

Основоположними документами, що визначали в останні роки державну політику у сфері технічного регулювання в Україні, були Стратегія та План заходів реформування системи технічного регулювання до 2020 р.[3,4]. Ці документи вимагають розроблення технічних регламентів та інших нормативно-правових актів у повній відповідності з аналогічними директивами і регламентами ЄС.

Основні засади технічного регулювання електронних комунікацій в Україні визначені у статтях 36 - 38 Закону України «Про електронні комунікації»[5]. Згідно з цим законом умовами застосування технічних засобів електронних комунікацій та кінцевого (термінального) обладнання в електронних комунікаційних мережах є їх відповідність технічним вимогам та/або технічним регламентам. Технічні засоби електронних комунікацій та кінцеве (термінальне) обладнання повинні мати виданий у встановленому

законодавством порядку документ про відповідність.

Оцінка відповідності технічних засобів електронних комунікацій та кінцевого (термінального) обладнання здійснюється відповідно до Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» з урахуванням вимог Закону України «Про електронні комунікації».

Відповідно до статті 5 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [6] Кабінет Міністрів України затвердив Технічний регламент радіобладнання; план заходів із впровадження Технічного регламенту радіобладнання[7].

Стандартизація у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра здійснюється відповідно до Закону України «Про стандартизацію» з урахуванням вимог рекомендацій Міжнародного союзу електрозв'язку.

У сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра застосовуються нормативні документи Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ), а також документи Європейської конференції адміністрацій пошт та телекомунікацій (СЕРТ), Європейської комісії з комунікацій (ЕСС), Європейського інституту телекомунікаційних стандартів (ETSI) шляхом посилання на них у нормативно-правових актах.

Рекомендації Міжнародного союзу електрозв'язку та стандарти Європейського інституту телекомунікаційних стандартів та міжнародних організацій зі стандартизації є основою для заохочення гармонізації електронних комунікацій та користування радіочастотним спектром.

Метрологічна діяльність у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра здійснюється відповідно до Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність».

Але законодавчі акти, що регулюють сферу технічного регулювання та закони України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та «Про електронні комунікації» не містять приписів щодо запровадження сертифікації кібербезпеки.

План заходів щодо впровадження в Україні системи рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого покоління також не враховує Закон ЄС про кібербезпеку [3], який запровадив систему сертифікації кібербезпеки на рівні Європейського Союзу, посилив та остаточно утвердив позиції Агентства Європейського Союзу з кібербезпеки (ENISA) в новій системі сертифікації кібербезпеки та Рекомендації Європейської Комісії від 2019/534 щодо кібербезпеки мереж 5G та не містить завдань, спрямованих на започаткування заходів безпеки мережі 5G.

Система технічного регулювання в ЄС вважається найбільш ефективним та успішним прикладом усунення технічних бар'єрів. Основні вимоги до безпечності та якості продукції містяться у технічних регламентах ЄС та є обов'язковими для виконання державами-членами, в той час як

гармонізовані стандарти ЄС є добровільними. Відповідність продукції одному із гармонізованих стандартів ЄС (розробляються у рамках технічних регламентів) розглядається як загальне виконання базових вимог, передбачених тим чи іншим технічним регламентом. Загальний порядок та умови розміщення продукції на внутрішньому ринку ЄС, проведення робіт з оцінки відповідності та акредитації, а також механізм ринкового нагляду окреслені у Регламенті Ради ЄС № 765/2008 від 9 липня 2008 року [9] та Рішенні Європейського Парламенту та Ради ЄС № 768/2008 від 9 липня 2008 року [10].

14 червня 2019 року Рада ЄС ухвалила Регламент про ринковий нагляд та відповідність продукції, яким внесено зміни до Директиви 2004/42/ЄС та регламентів (ЄС) 765/2008 і (ЕУ) 305/2011 [9]. Ухвалення Регламенту посилило зусилля ЄС щодо забезпечення розміщення на ринку ЄС лише тієї продукції, яка є безпечною та відповідає чинному законодавству ЄС.

Європейською комісією 26 березня 2019 року була затверджена Рекомендація 2019/534 по кібербезпеці 5G мереж, яка зобов'язує держави-члени вжити ряд заходів з оцінки ризиків кібербезпеки та вироблення кращих практик захисту з метою управління такими ризиками на національному рівні та на рівні ЄС. Було визначено 5G мережу як сукупність відповідних елементів інфраструктури для мобільного та бездротового зв'язку, який використовується для з'єднання та додаткових видів обслуговування з характеристиками виконання нового покоління, такими як спроможність передавати надзвичайно великі обсяги даних за короткий час, низька затримка комунікації, висока надійність, підтримка великої кількості з'єднаних пристроїв. Така мережа може включати елементи мобільного та бездротового зв'язку попередніх поколінь телекомунікаційних технологій, таких як 4G або 3G та повинна розумітися як така, що включає усі елементи, які забезпечують її існування.

У липні 2019 року держави-члени надали результати оцінки ризиків, викладені у формі анкети, до Комісії та Агентства Європейського Союзу з питань мережевої та інформаційної

безпеки (ENISA). За результатами опрацювання цих анкет та за підтримки ENISA державами-членами було опубліковано Звіт щодо проведеної за ініціативою Європейського Співтовариства оцінки ризиків кібербезпеки у мережах 5G [11].

Основні ризики та сценарії їх виникнення, про які йдеться у Звіті, наступні:

1. Ризики, пов'язані з неналежним захистом мережі. Такі ризики виникають як через недостатність засобів захисту, визначених конфігурацією мережі під час її встановлення, так і значною кількістю постачальників послуг для її обслуговування, які потенційно можуть вносити зміни до конфігурації

мережі, перенаправляти та відстежувати трафік, обходити впроваджені оператором механізми аудиту мережі.

Усі зазначені постачальники послуг мають потенційні можливості неправомірного доступу та втручання у роботу мережі, яке може скомпроментувати її конфіденційність,

цілісність та/або призвести до втрати оператором контролю (доступу) до мережі.

2. Ризики, пов'язані з ланцюгом поставок. До них відноситься:

низька якість мережевого обладнання 5G, отримати несанкціонований доступ до якого стає можливим через недоліки у програмуванні або інженерному виконанні такого обладнання;

залежність від одного постачальника, що може мати наслідком порушення роботи мережі, якщо постачальник обладнання не здійснить його своєчасної заміни та/або своєчасно не виправить недоліки програмного забезпечення у роботі обладнання.

Слід також враховувати, що розгортання 5G мережі здійснюється поступово і на першому етапі за рахунок оновлення програмного забезпечення можуть використовуватись точки радіо-доступу 4G мереж. Таким чином, безпека майбутньої 5G мережі буде додатково залежати від якості обладнання, встановленого раніше для 4G мережі.

3. Ризики, пов'язані зі способами роботи носіїв загрози. Вони залежать від мотивів та засобів, які є в розпорядженні носія кіберзагрози [12].

Однією із серйозних загроз держави-члени ЄС вважають операторів мереж 5G та постачальників обладнання, які контролюються третіми країнами і від яких держава їх походження може вимагати вчинення неправомірних дій з метою шпигування або одержання конкурентних переваг на ринку.

4. Ризики, пов'язані з взаємозалежністю мережі 5G та об'єктами критичної інфраструктури. З одного боку, недоліки мережі 5G можуть бути використані для кібератаки на такі об'єкти критичної інфраструктури, які виконують функції у галузі здоров'я, безпілотних приладів, газу та водопостачання, оборони, що може призвести до зупинки та руйнування таких систем. З іншого боку, атака на електромережі та системи сповіщення про несанкціоноване втручання у мережу, може стати методом одержання контролю злочинцем над 5G мережею.

5. Ризики, пов'язані з недоліками приладів кінцевих споживачів. Вони впливають як із факту очікуваного зростання кількості таких приладів та їх одночасного під'єднання до мережі 5G, так і зі слабкими вбудованими функціями безпеки таких приладів. Наслідки одночасного під'єднання до мережі 5G надвеликої кількості незахищених пристроїв можуть бути вкрай серйозними.

На основі визначених державами-членами основних загроз, Група по

співробітництву у сфері безпеки мереж та інформаційних систем (NIS cooperation group) підготувала Інструментарій по зменшенню ризиків кібербезпеки мережі 5G (Cybersecurity of 5G networks EU Toolbox of risk mitigating measures) [13].

Загальноєвропейське регулювання кібербезпеки Інтернет-мережі включає: Директиву ЄС 2016/1148 з безпеки мереж та інформаційних систем (NIS Directive); Закон про кібербезпеку (the Cybersecurity Act), який запровадив систему сертифікації кібербезпеки на рівні Європейського Союзу, посилив та остаточно утвердив позиції ENISA в новій системі сертифікації кібербезпеки; Європейський кодекс електронних комунікацій.

З метою зменшення ризиків кібербезпеки мережі 5G Інструментарій рекомендує державам-членам вжити ряд практичних заходів, об'єднаних у три групи:

1) Стратегічні заходи (strategic measures):

посилення ролі національних регуляторів (SM01); здійснення аудиту операторів та збір інформації (SM02);

оцінка ризик-профілю постачальників та застосування обмежень до постачальників,

ризик-профіль яких визначено як високий (SM03);

контроль за постачальниками послуг з адміністрування (MSPs) та постачальників

обладнання третьої черги підтримки (SM04);

забезпечення різноманітності постачальників для кожного оператора за допомогою стратегії багатьох постачальників (SM05);

забезпечення стійкості на національному рівні (SM06);

визначення ключових об'єктів і впровадження різноманітної та життєздатної 5G

екосистеми в ЄС (SM07);

підтримка та побудова різноманітності та потенціалу ЄС у майбутніх мережевих технологіях (SM08).

2) Технічні заходи (technical measures):

забезпечити застосування основних вимог безпеки до дизайну та архітектури мережі (TM010);

забезпечити та прискорити імплементацію заходів безпеки існуючих 5G стандартів (TM02);

забезпечити жорсткий контроль доступу (TM03);

збільшувати безпеку віртуалізованих мережевих функцій (TM04);

забезпечити безпеку управління, виконання операцій та моніторингу 5G мережі (TM05) посилити фізичну безпеку (TM06);

посилити цілісність, оновлення та виправлення помилок програмного

забезпечення

(TM07);

посилення стандартів безпеки бізнес-процесів постачальника завдяки жорстким умовам поставок (TM08);

використовувати сертифікацію ЄС для компонентів 5G мережі, обладнання замовника та/або бізнес-процесів постачальника (TM09);

для інших продуктів та послуг у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, які не є 5G-специфічними (підключені прилади (connected devices), хмарні послуги) також використовувати сертифікацію ЄС (TM10);

запровадити плани щодо посилення стійкості та безперервності роботи мереж (TM11)

3) Заходи з підтримки (supporting actions):

перегляд та створення керівних настанов та кращих практик мережевої безпеки (SA01); збільшення потенціалу у галузі тестування та аудиту на національному та загальноєвропейському рівнях (SA02);

підтримка та розробка стандартів у галузі 5G (SA03);

створення керівних настанов щодо імплементації існуючих стандартів 5G (SA04); забезпечення дотримання технічних стандартів та організаційних заходів з безпеки завдяки загальноєвропейській схемі сертифікації (SA05);

обмін найкращими практиками впровадження стратегічних заходів, особливо в частині оцінки ризик-профілю постачальників (SA06);

розвиток взаємодії у сферах реагування на інциденти та кризового менеджменту (SA07) проведення аудиту взаємозалежності між 5G мережею та іншими критично важливими послугами (SA08);

вдосконалення механізмів співпраці, координації та обміну інформацією (SA09); забезпечення врахування ризиків кібербезпеки під час впровадження 5G проєктів, які фінансуються за рахунок публічних фондів (SA10).

Аналіз Звіту держав-членів щодо прогресу в імплементації Інструментарію по зменшенню ризиків кібербезпеки мережі 5G (EU 5G Toolbox) [14], дозволяє виділити наступні акценти та виклики, з якими стикаються держави-члени під час імплементації зазначених заходів:

надання регуляторним органам права регулювати вимоги до постачальників обладнання мережі 5G та постачальників послуг для її обслуговування, з правом забороняти встановлення обладнання та/або програмного забезпечення для мережі 5G або навіть вимагати його демонтажу;

використання регуляторними органами повноважень з ретроспективним ефектом, оскільки для розгортання мережі 5G може використовуватись вже наявне обладнання та послуги;

відмінність обсягу повноважень регулятора у розрізі різних суб'єктів (залежно від ризик-профілю) та об'єктів 5G мережі (залежно від вразливості об'єкта або сфери його використання);

необхідність розроблення національної методології аудиту та комплаєнсу безпеки 5G мережі;

необхідність розроблення методології оцінки ризик-профілю постачальників обладнання або програмного забезпечення для 5G мережі, встановлення для операторів мереж перехідного періоду у разі виявлення фактичної залежності від постачальника з високим ризик-профілем;

визначення переліків вразливого обладнання та послуг для 5G мережі, які вимагають спеціального регулювання;

визначення об'єктів критичної інфраструктури, які потребують спеціальних заходів безпеки у разі використання 5G технологій;

посилення вимог до прозорості відносин між операторами та постачальниками обладнання та послуг для 5G мережі;

визначення послуг для обслуговування 5G мережі, які оператори мають право передавати на аутсорсинг;

розробка стратегії багатьох постачальників, яка виявилась складним завданням, з огляду на розмір держави, реальну пропозицію відповідного обладнання на ринку, недостатню інтероперабельність обладнання різних постачальників;

складність стандартизації та сертифікації у сфері 5G технології, яка знаходиться у процесі розвитку.

Держави-члени вирішують зазначені виклики в різний спосіб, наприклад:

Німеччина. Основним законом, що регулює німецькі телекомунікаційні мережі, є Закон про телекомунікації (Telekommunikationsgesetz або TKG), при цьому організаційна система включає: Федеральне мережеве агентство, яке є національним органом регулювання телекомунікацій; Федеральне управління досліджує та контролює ризики безпеки, пов'язані з використанням ІТ; Управління інформаційної безпеки (Bundesamt für Informationssicherheit in der Informationstechnik або BSI), яке також розробляє превентивні заходи безпеки з цього приводу. Завдання та повноваження BSI визначені у Законі про Федеральне відомство інформаційних технологій (Gesetz über das Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik або BSIG).

У травні 2021 року прийнято Закон про ІТ-безпеку 2.0 [15], який залишає німецькі мережі 5G відкритими для всіх виробників обладнання, виключення з цього правила має бути обґрунтовано серйозними доказами об'єктивного ризику.

Закон від 18 травня 2021 про ІТ-безпеку 2.0 передбачає:

- розширення компетенції BSI у виявленні прогалів у безпеці та захисту від кібератак. Як центральний центр компетенції в галузі інформаційної безпеки BSI може розробити

безпечне оцифрування і, серед іншого, встановити обов'язкові мінімальні стандарти для федеральної влади та більш ефективно контролювати їх;

- заборону використання критично важливих компонентів для захисту

громадського порядку або безпеки в Німеччині. Оператори мережі також повинні відповідати високим вимогам безпеки, а критично важливі компоненти повинні бути сертифіковані. Закон забезпечує інформаційну безпеку в мобільних мережах 5G.

BSI є також Національним органом сертифікації кібербезпеки. Зокрема, відповідає за моніторинг та дотримання правил у рамках європейських схем сертифікації кібербезпеки. Дії з нагляду та сертифікації повинні бути суворо відокремлені одна від одної та здійснюватися незалежно.

BSI буде незалежним та нейтральним консультативним центром для споживачів з IT - безпеки питань на федеральному рівні. Захист споживачів тепер є завданням BSI.

- введення єдиного знаку безпеки IT для громадян має зробити безпеку IT більш прозорою та відомою в майбутньому, продукти якої вже відповідають певним стандартам безпеки IT.

- розширення коло критичних інфраструктур розширено за рахунок включення сектора утилізації побутових відходів. Крім того, інші компанії, що становлять особливий суспільний інтерес (наприклад, виробники озброєнь або компанії з особливо великим економічним значенням), повинні будуть вжити певних заходів безпеки IT та будуть включені в надійний обмін інформацією з BSI.

Водночас, за німецьким законодавством оператори телекомунікаційних мереж загального користування та провайдери загальнодоступних телекомунікаційні служби повинні призначити офіцера безпеки та представити технічні та організаційні заходи захисту, які вони здійснили в концепції безпеки до Федерального мережевого агентства відповідно до розділу 10 §§ 164 - 183 TKG[16].

Дотримання цих вимог безпеки є обов'язковим для всіх компаній. Федеральне мережеве агентство регулярно перевіряє реалізацію концепцій безпеки (тобто принаймні кожні два роки). Основа концепції безпеки та технічних заходів та інших заходів, які необхідно вжити операторам є «Каталог вимог безпеки до функціонування телекомунікацій та даних системи обробки та обробки персональних даних відповідно до розділу 10 TKG» (Каталог Безпеки), який був розроблений Федеральним мережевим агентством за погодженням з BSI і Федеральним комісаром із захисту даних та свободи інформації.

Естонська Республіка. В Естонії на рівні закону передбачено право уряду встановлювати вимоги до оператора та обов'язок останнього надавати інформацію відносно мережевого обладнання та його програмного забезпечення. Обладнання та програмне забезпечення для потреб оборони використовуються за дозвільним принципом. Процедурні питання мають бути

врегульовані підзаконними актами [14].

Королівство Швеція. Змінами до Закону про електронні комунікації Швеції передбачено, що використання передавачів радіохвиль може бути дозволено тільки за умови, що це не шкодить національній безпеці. Відповідність умовам безпеки є обов'язковою для учасників аукціонів щодо набуття права на використання радіочастот для 5G мережі.

Австрія. Відповідно до законодавства Австрії, оператори 5G мережі повинні виконувати вимоги Системи управління інформаційною безпекою відповідно до ISO/IEC 27 001, стандартів 3GPP та подальших стандартів, двічі на рік звітувати регулятору про стан роботи мережі та своїх постачальників.

У Нідерландах, Декретом щодо безпеки та цілісності телекомунікаційних мереж від 28.11.2019 визначено ознаки, за якими можуть встановлюватись ознаки ризикових постачальників, зокрема, 1) передбачений законодавством країни, до якої належать контролери постачальника, обов'язок співпрацювати з державою для виконання розвідувальних або військових завдань; 2) контролером постачальника є держава; 3) країна походження постачальника належить до тих, які здійснюють або з огляду на поточний стан відносин можуть здійснювати агресивну розвідувальну політику відносно Нідерландів.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на національному рівні триває імплементація EU 5G Toolbox; розробляться загальноєвропейські стандарти безпеки мереж та схеми їх сертифікації; продовжується впровадження раз ом із новим законодавством деталізовані технічні регламенти.

Виконавчий директор Агентства ЄС з кібербезпеки Юхан Лепасаар сказав: «Сертифікація мереж 5G є наступним логічним кроком у Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття. Нова ініціатива ґрунтується на вже вжитих діях щодо зниження ризиків кібербезпеки, пов'язаних із технологією 5G» [16].

3 лютого 2021 року Європейська комісія зробила заяву щодо розгортання на території держав-членів загальноєвропейської схеми сертифікації кібербезпеки для мереж 5G з метою усунення технічних вразливостей мобільного зв'язку наступного покоління.

ENISA продовжить підготовку нової схеми сертифікації кібербезпеки для 5G. Цей крок впливає з набору інструментів ЄС для безпеки 5G (EU 5G Toolbox), і очікується, що він сприятиме подальшому підвищенню кібербезпеки мереж 5G, оскільки він сприяє усуненню певних ризиків у рамках більш широкої стратегії зниження ризиків.

Підготовка схеми ЄС 5G включає визначення засобів для сертифікації кібербезпеки мережі 5G, компоненти та процеси.

Проект ENISA буде зосереджений на наступних прикладах використання

сертифікації кібербезпеки: Постачання та розгортання ідентифікованого мережевого обладнання 5G; Управління ідентифікаторами передплатників; Віддалена підготовка SIM-картки; Аутентифікація 5G (включно з роумінгом); Абонентські послуги підключення; Коло повноважень.

Цей процес планується проводити у співпраці з Асоціацією GSMA та широким колом зацікавлених сторін у використанні 5G, таких як промисловість, організації, державні установи, органи ЄС та/або національні органи, офіси чи агентства, стандартизація організації та міжнародні організації.

Висновки та напрями подальших досліджень. Підсумовуючи дослідження стану системи сертифікації в Україні, нормативно-правові основи технічного регулювання, основні завдання та можливості цієї системи реалізувати сертифікацію кібербезпеки засобів електронних комунікацій та кінцевого (термінального) обладнання в електронних комунікаційних мережах, що використовуються при розгортанні високошвидкісних мереж широкосмугового доступу (рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого та наступних поколінь).

Організаційні заходи.

- Розробити дорожню карту розвитку безпечного 5G в Україні як один із заходів імплементації Стратегії розвитку цифрової економіки України та досягти до 2030 року наступних амбітних цілей;

- Забезпечити доступність стандартів для початкового розгортання мережі 5G та їх подальшу цілісну розробку, залучати країни до участі у міжнародних та міжіндустріальних партнерствах з метою тестування мережі 5G та створення умов для цифровізації індустрії;

- Розробити стратегію розвитку державно-приватного партнерства за рахунок як коштів приватного сектору, так і європейських фінансових організацій, з метою впровадження та тестування технології 5G.

- Визначити повний перелік спектру радіохвиль, які можуть бути використані для впровадження технології 5G (як нижче так і вище 6 ГГц) із закріпленням окремих вимог до користувачів хвиль вище 6 ГГц;

- Створити орган з оцінки відповідності (лабораторія) та акредитувати його відповідно до обраної схеми сертифікації;

- Започаткувати вивчення питань з розробки схем сертифікації кібербезпеки, хмарних сервісів та обладнання для мереж 5G та використання, адаптацію існуючих сертифікації в Україні.

- Запровадити моніторинг діяльності Ad-Hoc Working Group 03 - on 5G.

Нормативно-правові та заходи технічного регулювання.

- врегулювати доступ до інфраструктури та критичної інфраструктури для побудови електронних комунікаційних мереж;

- завершити ухвалення проекту закону про хмарні послуги;

- надати повноваження органу, що буде здійснювати реалізацію політики у сфері кібербезпеки перевіряти виконання вимог із забезпечення кібербезпеки електронних комунікаційних мереж та їх ланцюга постачальників;

- переглянути та сформуванати перелік стандартів для розвитку системи оціночних стандартів системи сертифікації кібербезпеки та кібербезпеки 5G;

- актуалізувати міжнародний статус національного органу України з акредитації органів оцінки відповідності щодо транскордонного визнання сертифікації інформаційної та кібербезпеки;

-внести зміни до законодавчих актів України щодо врегулювання питання сертифікації кібербезпеки та кібербезпеки мереж 5G, вимог до постачальників послуг мобільного зв'язку;

- доповнити статтю 36 Закону України “Про електронні комунікації” частиною третьою такого змісту:

«3. Умовами застосування технічних засобів електронних комунікацій та кінцевого (термінального) обладнання при розгортання високошвидкісних мереж широкосмугового доступу (у тому числі, при розгортанні рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого та наступних поколінь) є їх відповідність схемам (моделям) сертифікація у сфері кібербезпеки та одержання в установленому законодавством порядку документу відповідно до законодавства у сфері кібербезпеки»

Література:

1. Рекомендація Комісії (ЄС) щодо кібербезпеки мереж прийнята 26 березня 2019 року. 2019/534. *Офіційний вісник Європейського Союзу* L 88/42 2019. 29 березня URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/rekomendatsiya-komisii-es-2019534.pdf>

2. Ad-Hoc Working Group 03 - on 5G Cybersecurity Certification. The European Union Agency for Cybersecurity (ENISA): Official site. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/standards/adhoc_wg_calls/ad-hoc-working-group-on-5g-cybersecurity-certification [in English]

3. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ РОЗПОРЯДЖЕННЯ від 11 листопада 2020 р. № 1409-р Про затвердження плану заходів щодо впровадження в Україні системи рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого покоління <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1409-2020-%D1%80#Text>

4. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року "Про План реалізації Стратегії кібербезпеки України" <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2022#Text>

5. 1 січня 2022 року в Україні набув чинності Закон «Про електронні комунікації». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>

6 . ЗАКОН УКРАЇНИ Про технічні регламенти та оцінку відповідності (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 14, ст.96) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text>

7. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ПОСТАНОВА від 24 травня 2017 р. № 355 Київ Про затвердження Технічного регламенту радіобладнання <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2017-%D0%BF#Text>

8. РЕГЛАМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) № 765/2008 від 9 липня 2008 року про встановлення вимог до акредитації та ринкового нагляду, пов'язаних з реалізацією продуктів, та про скасування Регламенту (ЄЕС) № 339/93 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_938#Text

9. РЕГЛАМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) 2019/1020 від 20 червня 2019 року про ринковий нагляд та відповідність продуктів, а також про внесення змін до Директиви 2004/42/ЄС та Регламенту (ЄС) № 765/2008 і Регламенту (ЄС) № 305/2011 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-19#Text

10. РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ № 768/2008/ЄС від 9 липня 2008 року про спільні рамки для реалізації продуктів та про скасування Рішення Ради 93/465/ЄЕС https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b42#Text

11. Звіт щодо проведеної за ініціативою Європейського Співтовариства оцінки ризиків кібербезпеки у мережах 5G <https://vaibit.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82.pdf>

12. Report. EU coordinated risk assessment of the cybersecurity of 5G networks. NIS Cooperation Group 9 October 2019. P.13. URL: file:///C:/Users/Windows/Desktop/report__eu_risk_assessment_E4583F51-F351-6B15-A1317185D4FB353A_62132.pdf [in English]

13. Cybersecurity of 5G networks EU Toolbox of risk mitigating measures. NIS Cooperation Group January 2020. URL: <https://ccdcoe.org/uploads/2020/01/EU-200129-Cybersecurity-of-5G-networks-EU-Toolbox-of-risk-mitigating-measures.pdf> / [in English]

14. Report on Member States' Progress in Implementing the EU Toolbox on 5G Cybersecurity URL:<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/report-member-states-progress-implementing-eu-toolbox-5g-cybersecurity/> [in English]

15. IT-Sicherheitsgesetz 2.0 https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&jumpTo=bgbl121s1122.pdf#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl121s1122.pdf%27%5D__1653401253468

16. Telekommunikationsgesetz URL:http://www.gesetze-im-internet.de/tkg_2021/index.html#BJNR185810021BJNE011000000

References:

1. Rekomendacija Komisii (ES) shhodo kiberbezpeki merezh prijnjata 26 bereznja 2019 roku. 2019/534 [The Recommendation of the Commission (EU) on cybersecurity of networks was adopted on March 26, 2019. 2019/534]. (n.d). www.kmu.gov.ua Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/rekomendatsiya-komisii-es-2019534.pdf> [in Ukrainian].

2. Ad-Hoc Working Group 03 - on 5G Cybersecurity Certification. The European Union Agency for Cybersecurity (ENISA): Official site. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/standards/adhoc_wg_calls/ad-hoc-working-group-on-5g-cybersecurity-certification [in English]

3. KABINET MINISTRIV UKRAINI ROZPORJADZhENNJa „Pro zatverdzhennja planu zahodiv shhodo vprovadzhennja v Ukraïni sistemi ruhomogo (mobil'nogo) zv'jazku p'jatogo pokolinnja” [CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE ORDER „On approval of the action plan for the implementation of the fifth generation mobile (mobile) communication system in Ukraine”]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1409-2020-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

4. Ukaz Prezidenta Ukraïni „Pro rishennja Radi nacional'noï bezpeki i oboroni Ukraïni "Pro Plan realizacii Strategii kiberbezpeki Ukraïni"” [Decree of the President of Ukraine on the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the Implementation Plan of the Cyber Security Strategy of Ukraine"]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2022#Text> [in Ukrainian].

5. 1 sichnja 2022 roku v Ukraïni nabuv chinnosti Zakon «Pro elektronni komunikacii» [On January 1, 2022, the Law on Electronic Communications entered into force in Ukraine]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> [in Ukrainian].

6. ZAKON UKRAĀNI „Pro tehnicni reglamenti ta ocinku vidpovidnosti „ [LAW OF UKRAINE „On Technical Regulations and Conformity Assessment”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text> [in Ukrainian].

7. KABINET MINISTRIV UKRAĀNI POSTANOVA „Pro zatverdzhennja Tehnicnogo reglamentu radioobladnannja” [CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE RESOLUTION „ On approval of the Technical Regulation of radio equipment”] (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2017-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

8. REGLAMENT ĆVROPEJS"KOGO PARLAMENTU I RADI (ĆS) „Pro vstanovlennja vimog do akreditacii ta rinkovogo nagljadu, pov'jazanih z realizacieju produktiv, ta pro skasuvannja Reglamentu (ĆS) № 339/93” [REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL (EU) „Laying down the requirements for accreditation and market surveillance relating to the marketing of products and repealing the Regulation (EEC) № 339/93”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_938#Text [in Ukrainian].

9. REGLAMENT ĆVROPEJS"KOGO PARLAMENTU I RADI (ĆS) 2019/1020 „Pro rinkovij nagljad ta vidpovidnist' produktiv, a takozh pro vnesennja zmin do Direktivi 2004/42/ĆS ta Reglamentu (ĆS) № 765/2008 i Reglamentu (ĆS) № 305/2011” [REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL (EU) 2019/1020 „On market surveillance and conformity of products and amending Directive 2004/42 / EC and Regulation (EU) № 765/2008 and the EU Regulation) № 305/2011”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-19#Text [in Ukrainian].

10. RISHENNJa ĆVROPEJS"KOGO PARLAMENTU I RADI № 768/2008/ĆS „Pro spil'ni ramki dlja realizacii produktiv ta pro skasuvannja Rishennja Radi 93/465/ĆES” [DECISION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL № 768/2008 / EU „On a common framework for the marketing of products and repealing Council Decision 93/465 / EEC”].(n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b42#Text [in Ukrainian].

11. Zvit shhodo provedenoï za iniciativoju Ćvroejs'kogo Spivtovaristva ocinki rizikov kiberbezpeki u mrezhah 5G [Report on the European Community-initiated 5G cybersecurity risk assessment]. Retrieved from <https://vaibit.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82.pdf> [in Ukrainian].

12. Report. EU coordinated risk assessment of the cybersecurity of 5G networks. NIS Cooperation Group 9 October 2019. P.13. URL: file:///C:/Users/Windows/Desktop/report__eu_risk_assessment_E4583F51-F351-6B15-A1317185D4FB353A_62132.pdf [in English]

13. Cybersecurity of 5G networks EU Toolbox of risk mitigating measures. NIS Cooperation Group January 2020. URL: <https://ccdcoe.org/uploads/2020/01/EU-200129-Cybersecurity-of-5G-networks-EU-Toolbox-of-risk-mitigating-measures.pdf> / [in English]

14. Report on Member States’ Progress in Implementing the EU Toolbox on 5G Cybersecurity URL:<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/report-member-states-progress-implementing-eu-toolbox-5g-cybersecurity/> [in English]

15. IT-Sicherheitsgesetz 2.0 https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&jumpTo=bgbl121s1122pdf#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl121s1122.pdf%27%5D__1653401253468 [in English]

16. Telekommunikationsgesetz URL:http://www.gesetze-im-internet.de/tkg_2021/index.html#BJNR185810021BJNE011000000 [in English]

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-77-91](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-77-91)

Володимир Стець

*аспірант кафедри державознавства, права та європейської інтеграції,
Навчально-науковий інститут публічної служби та управління,
Національний університет «Одеська політехніка», м. Одеса, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-2896-6478>*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ КІБЕРБЕЗПЕКИ

Анотація. В статті розглядаються проблемні питання щодо розмежування основних форм міжнародного співробітництва – партнерства, стратегічного партнерства і союзництва. Проаналізовані деякі підходи до визначення найбільш суттєвих характеристик основних форм міжнародного співробітництва з метою виокремлення серед них головних критеріїв розмежування. Підкреслено актуальність встановлення таких критеріїв – вимог щодо співробітництва з проблем національної безпеки, особливо в сфері її важливої складової – кібербезпеці. Запропоновано використовувати збіг або близьку схожість національних цілей, національних інтересів і національних цінностей як головні та визначальні критерії розмежування партнерства, стратегічного партнерства і союзницьких відносин та водночас як обов'язкові вимоги щодо здійснення міжнародного співробітництва України у сфері національної безпеки на відповідних рівнях співробітництва. На підставі проведеного аналізу розроблені пропозиції щодо подальшого розвитку базового принципу міжнародного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки України.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, партнерство, стратегічне партнерство, союзництво, кібербезпека.

Volodymyr Stets

*PhD student of State Studies, Law and European Integration Department of the
Educational and Scientific Institute of Public Service and Administration of the
Odessa Polytechnic National University, Odessa, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-2896-6478>*

THEORETICAL AND LEGAL DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLE OF UKRAINE'S INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF CYBERSECURITY

Abstract. The article considers problematic issues concerning the delimitation of the main forms of international cooperation - partnership, strategic partnership and alliance. Some approaches to determining the most essential characteristics of the main forms of international cooperation are analyzed in order to identify among them the main criteria for delimitation. The relevance of establishing such criteria - requirements for cooperation on national security issues, especially in the sphere of its important component - cyber security, has been emphasized. It is proposed to use the coincidence or close similarity of national goals, national interests and national values as the main and defining criteria of delimitation of partnership, strategic partnership and allied relations and at the same time mandatory requirements for Ukraine's international cooperation in national security at relevant levels. Based on the analysis, proposals for further development of the basic principle of international cooperation in the field of cybersecurity of Ukraine were developed.

Keywords: international cooperation, partnership, strategic partnership, alliance, cybersecurity.

Постановка проблеми. В сучасному світі вже давно визнано, що жодна країна не в змозі самотійно забезпечити безпеку свого національного сегменту глобального кіберпростору і що глобальне завдання розбудови безпекового кіберпростору може бути вирішене тільки шляхом широкого міжнародного співробітництва. Тому дослідження різних форм міжнародного співробітництва України в цій сфері, визначення серед них найбільш адекватних форм співробітництва з конкретними державами і міжнародними організаціями є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами у сфері міжнародного співробітництва займалися і займаються багато вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, дослідження форм міжнародного співробітництва проводили І. Жовква, Л. Чекаленко, І. Лоссовський, Е. Лисицин, Г. Перепелиця, О. Знахоренко, А. Пивоваров, С. Кононенко, А. Анджапарідзе, І. Дудко, Ю. Седляр, О. Дмитращенко, Ед. Феддер, Дж. Лиска, С. Уолт та ін. Проте, незважаючи на велику кількість робіт, на сьогодні відсутні загальноприйнята наукова термінологія і чіткі критерії розмежування основних форм міжнародного співробітництва, що особливо актуально для сфери національної безпеки і її важливої складової - кібербезпеки. Офіційних дефініцій цих термінів в українському законодавстві також немає. Це призводить до плутанини і помилок в державному управлінні міжнародним співробітництвом взагалі і в сфері національної безпеки зокрема. Таким чином, є необхідність

проаналізувати зміст основних форм міжнародного співробітництва України, виокремити головні критерії їх розмежування і розробити загальні рекомендації щодо розвитку базового принципу міжнародного співробітництва в сфері забезпечення кібербезпеки України. Перші результати досліджень щодо розвитку загального принципу міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки були представлені на Всеукраїнській науково-практичній конференції у 2020 році [16].

Мета статті: аналіз основних ознак і найбільш суттєвих відмінностей між основними формами міжнародного співробітництва, виокремлення головних критеріїв віднесення конкретних міжнародних відносин до основних форм співробітництва у сфері національної безпеки і кібербезпеки, розробка пропозицій щодо розвитку принципу міжнародного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки України.

Виклад основного матеріалу. За останнє десятиріччя кіберзагрози стали одними з найбільших загроз національній безпеці практично всіх країн світу і розглядаються сьогодні як глобальні загрози, що не можуть бути нейтралізовані без міжнародного співробітництва.

Свідченням усвідомлення цього факту в Україні є закріплення в Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [10] принципу міжнародного співробітництва як одного з принципів державного управління в сфері забезпечення кібербезпеки України, а також визначення в діючій Стратегії кібербезпеки України [12] забезпечення кібербезпеки як одного з пріоритетів у системі національної безпеки України.

США в Тимчасовому стратегічному керівництві з національної безпеки [20] заявили про намір зробити кібербезпеку головним пріоритетом для свого уряду, а також про свою прихильність міжнародній взаємодії з кіберпроблем з союзниками і партнерами. Крім того, ще у 2011 році в Міжнародній стратегії США для кіберпростору [21] міжнародне співробітництво було проголошено першим принципом діяльності США з формування відкритого, універсально сумісного, безпечного і надійного кіберпростору.

Міжнародне співробітництво здійснюється в різних формах, загальноприйнятою вважається його класифікація на партнерство, стратегічне партнерство і союзництво [14].

Однак, вивчення наукових джерел свідчить про відсутність загальновизнаних визначень термінів «партнер», «стратегічний партнер», «союзник», «партнерство», «стратегічне партнерство», «союзництво», «союзницькі відносини». Пошук у термінологічній базі на офіційному сайті Верховної Ради України [6] показав відсутність дефініцій вказаних термінів у законодавстві України щодо національної безпеки і оборони. При цьому в законах України щодо зовнішньополітичної діяльності, національної безпеки і оборони вказані вище терміни не застосовуються, проте вони

використовуються в Стратегії національної безпеки України [13], Стратегії зовнішньополітичної діяльності України [11] і в Стратегії [12].

Базовою стратегією для всіх інших є Стратегія [13]. З аналізу її положень можна виокремити форми міжнародного співробітництва України у сфері національної безпеки: стратегічне партнерство (відносини пріоритетного стратегічного характеру і відносини стратегічного характеру), партнерські відносини, тісні добросусідські відносини, прагматичні відносини. Таким чином, є певна диференціація на різні групи держав відповідно до форми співробітництва з ними, але без чітких критеріїв віднесення до конкретної групи.

США є на сьогодні однією з наймогутніших держав у світі, у тому числі в сфері кібербезпеки, а відносини України з США офіційно визначені відносинами пріоритетного стратегічного характеру, тому стан термінології в цій державі у сфері міжнародного співробітництва є актуальним для даного дослідження. Вивчення цього питання показує, що офіційних визначень досліджуваних термінів також немає, на цей факт звернула увагу дослідниця союзницьких відносин США О. Дмитращенко ще в своїй роботі [3]. В текстах стратегічних документів США [20] і [21] та в Національній кіберстратегії США [23] вище наведені терміни широко застосовуються, але критерії виокремлення держав як партнерів або союзників відсутні. Серед союзників виокремлено групу найближчих союзників – це країни-члени НАТО і саме НАТО, але також відсутні критерії такого виокремлення. В цілому, можна констатувати, що в зазначених стратегічних документах фактично є диференціація держав за різними формами співробітництва, крім того часто вживаний у них термін «міжнародні партнери» об'єднує терміни «союзник» і «партнер».

Все вищенаведене породжує плутанину у застосуванні термінів і у визначенні форм співробітництва з іншими державами.

Наприклад, в [19, с.65] вітчизняний фахівець з британської політики Н. Яковенко називає Велику Британію одночасно найближчим союзником і особливим атлантичним партнером США, хоча партнерство і союзництво є різними формами співробітництва. В аналітичному дослідженні [18, с.52, с.235] терміни «стратегічні союзники» та «стратегічні партнери» використовуються як синоніми. Дослідниця О. Дмитращенко дійшла до наступних висновків: точних офіційних визначень понять «союз» та «союзники» в США не існує; є практика називати союзниками дружні США країни навіть без оформлення союзного договору; окрім терміну «союз» в США часто для позначення союзницьких відносин використовуються терміни «стратегічний діалог», «стратегічне партнерство», «основний союзник поза НАТО» та ін. [3].

Іншим цікавим прикладом є Організація Північноатлантичного договору (НАТО). В тексті договору [24] відсутні терміни «союз», «союзники»,

«стратегічні партнери», «партнери». Але на офіційному сайті НАТО, на вкладці «Що таке НАТО?» [25], використовується назва цієї організації як військового та політичного союзу, звідки логічно випливає, що країни-члени є союзниками. В розміщених на сайті публікаціях часто зустрічаються терміни «союз» і «союзники» відносно країн-членів НАТО, а також «союзники та партнери», що свідчить про розуміння різниці між цими двома формами співробітництва. Проте, Джеймс Грін, президент компанії Effective Engagement Strategies, вважав, що Північноатлантичний Альянс є класичним прикладом дійсно стратегічного партнерства [8, с.17].

Відсутність чітких і загальноприйнятих визначень цих понять призводить до багаторічної сумнівної практики проголошення, іноді без документального оформлення, тих чи інших держав як «партнерів», «стратегічних партнерів» або «союзників» України.

Дослідник А. Анджапарідзе відмічає в своїй статті [2], що на протязі «двох термінів президентства Л.Кучми хаотична й позбавлена чітких критеріїв практика декларування стратегічних (особливих, ключових) партнерів України торкнулася аж двадцяти країн». Далі він робить висновок, що «більшість проголошених у такий спосіб номінальних стратегічних партнерів ними не стали в реальності» [2, с.77-78]. Інші дослідники І. Лоссовський [1, с.69], О. Мітрофанова [1, с.44], аналізуючи реальний стан двосторонніх відносин України із державами, які були проголошені стратегічними партнерами України, прийшли до аналогічних висновків.

В практиці міжнародного співробітництва України в сфері забезпечення кібербезпеки є показовий приклад сумнівного співробітництва. Так, на протязі 2015 - 2019 років виконувалися заходи згідно Угоди про реалізацію Тростового фонду Україна - НАТО з питань кібербезпеки [17]. Основним завданням цього Тростового фонду було визначено підвищення технічних можливостей України у цій сфері. Провідною країною та координатором його реалізації стала Румунія, відповідні заходи здійснювалися через Румунську службу інформації (РСІ). Державна румунська компанія RASIROM RA стала уповноваженою та відповідальною юридичною особою з питань реалізації Тростового фонду (агент-виконавець). Таким чином, на протязі чотирьох років процес створення національної системи кібербезпеки України опинився фактично під контролем РСІ.

Однак, в міждержавних відносинах України і Румунії є серйозні проблеми - острів Зміїний, гирло Дунаю, мовні протиріччя, наявність румунського громадянства у громадян України на прикордонних територіях, які колись входили до складу Румунії, ідея відродження Великої Румунії має значну кількість прихильників в румунському суспільстві. Проте Румунія з боку України визнавалася стратегічним партнером, хоча на практиці вона таким не стала і офіційним підтвердженням цього факту є те, що в 2021 році в

Стратегії [11] було визначено завдання щодо розвитку міждержавних відносин з Румунією до рівня стратегічного партнерства.

В сфері безпеки і оборони подібна практика може призвести до катастрофічних наслідків, тому потрібно в законодавстві закріпити відповідні терміни та чіткі критерії диференціації держав за різними формами співробітництва. Для виділення таких критеріїв розглянемо характеристики основних форм міжнародного співробітництва.

2. Партнерство між державами Ю. Сідляр і Н. Кравченко в [14] визначили як «спеціальна форма відносин, яка припускає співучасть держав, єдину мету їх діяльності та оформлюється спеціальною угодою». Вони навели думку Г. Перепелиці, з якої можна виділити такі риси партнерства: взаємовигідне співробітництво; відсутність істотних суперечностей між державами; наявність обопільної зацікавленості у взаємовигідній співпраці в різних сферах і галузях; наявність спільної проблеми та узгодженість позицій і дій щодо їх розв'язання; бачення спільних шляхів реалізації національних інтересів країн-партнерів.

3. Основні риси партнерства, очевидно, мають бути у вищих формах міжнародного співробітництва. Крім того, взаємовигідне співробітництво є конституційною вимогою до будь-яких форм міжнародного співробітництва України [4, ст.18], тобто це обов'язкова умова партнерства, стратегічного партнерства і союзництва.

4. Відмінності партнерства від вищих форм співробітництва полягають в тому, що: партнерство не змінює ustalених статусів і ролей їх учасників, але сприяє їх зміцненню; країна-партнер залишає за собою право вести самостійно політику і мати самостійну позицію, яка може відрізнитися чи мати суттєві розбіжності з позицією її партнера; відносини партнерства не передбачають створення спільних органів та жорсткої координації дій [14].

Стратегічне партнерство є наступною формою і більш високим рівнем співробітництва у порівнянні зі звичайним партнерством. Аналіз різних визначень терміна «стратегічне партнерство» показує, що в них часто використовуються терміни «стратегічна ціль», «стратегічне завдання», «стратегічні інтереси».

Так, в дефініції експертів УЦЕПД [взято з 2, с.79] йдеться про досягнення життєво важливих внутрішніх і зовнішньополітичних стратегічних цілей. В [14] сутність стратегічного партнерства полягає в реалізації спільних стратегічних інтересів, які повинні мати довготривалий характер і збігатися хоча б в двох сферах, а іноді – переходити з однієї в іншу. Згідно Л. Чікаленко [1, с.8] стратегічне партнерство визначається колом особливих інтересів. І. Лоссовський вказує на реалізацію спільних стратегічних завдань та цілей [1, с.79]. І. Дудко говорить про послідовну систему взаємодії держав в напрямі реалізації спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей [1, с.58].

Розглянувши різні підходи до визначення терміну «стратегічне партнерство» автори в [14] зробили висновок: «Незважаючи на розбіжності підходів щодо визначення стратегічного партнерства, концептуально спільним при цьому є виокремлення таких його основних теоретичних складових частин, як: стратегічні інтереси (цілі), що присутні як найменше у двох сферах співробітництва; спільні підходи до реалізації стратегічних цілей; взаємне визнання державами стратегічного рівня відносин».

Особливо варто відзначити думку Г. Перепелиці, який вважає головним критерієм для визначення стратегічного партнерства спільність довготривалих інтересів, реалізація яких вирішальним чином впливає на внутрішній розвиток країни, її зовнішньополітичний та військово-політичний курс [взято з 2, с. 81].

З аналізу п.п.119, 200 Стратегії [11] можна виокремити умови щодо стратегічного партнерства України, Республіки Польща та Литовської Республіки: особливі історичні зв'язки держав (спільна історія); близька культура; активна позиція щодо підтримки України в рамках діяльності ЄС, НАТО, а також на інших ключових глобальних і регіональних форумах; ідентична оцінка сучасних безпекових реалій, спільне бачення шляхів реагування та розвитку євроатлантичних, європейських і регіональних процесів. З перерахованих умов можна припустити деяку схожість культурних цінностей, а також схожість національних цілей та національних інтересів.

Стратегічне партнерство відрізняється від союзництва, як вважають провідні українські геополітики, тим, що «не передбачає жорсткої системи зобов'язань політичного, економічного, гуманітарного або безпекового характеру» [взято з 1, с.79].

Союзництво є найвищою формою міждержавного співробітництва, що зумовлює її меншу розповсюдженість у міждержавних відносинах. Так, Україна немає реальних офіційно оформлених союзницьких відносин з іншими державами. В чинних офіційних документах України є тільки одна держава, що проголошена союзником – Японія, але тільки в політичній сфері, причому водночас вона визнана глобальним партнером України [11]. Тому феномен союзництва у вітчизняній науці ще недостатньо досліджений.

В [14] автори навели думки зарубіжних фахівців, які досліджували союзницькі відносини в різних аспектах. В результаті аналізу автори дійшли до висновків, що для всіх союзницьких відносин характерними рисами є спільна кінцева мета взаємодії та однакове розуміння стратегічних інтересів, передусім принципів побудови світового порядку. Крім того, союзництво спрямоване на формування якісно інших ролей чи статусів учасників союзництва, чи його опонентів. Водночас, вони висунули сумнівне твердження, щоправда, з деякими застереженнями, що «союзництво має не такий тривалий характер існування».

Варто відмітити в наведених в [14] думках зарубіжних фахівців згадування схожості ідеологічних цінностей, збігу політичних цінностей, цивілізаційної ідентичності, які відсутні в більшості наукових аналізів сутності партнерства і стратегічного партнерства. Очевидно тому, автори вказали на чільне місце ціннісного фактору серед усього набору причин і передумов встановлення союзницьких взаємин в союзах, відзначивши при цьому, що «цей фактор не є настільки важливим у структурі поняття «партнерство», що акцентує увагу на зацікавленості сторін у співробітництві на взаємовигідних умовах.»

5. На важливість спільних цінностей вказано в публікації «Національна оборонна стратегія: союзи та партнерства» на сайті Міністерства оборони США [22], де дано пояснення щодо різниці між союзниками та партнерами: «Наші союзники - це країни, з якими ми маємо офіційні, довгострокові відносини, побудовані на спільних цінностях та спільному імпульсі. Наприклад, НАТО було офіційно створено Північноатлантичним договором у 1949 році, а його 29 членів є союзниками. Партнерство зазвичай зосереджується на чомусь взаємовигідному протягом певного періоду часу або за певних обставин.»

З аналізу стратегічних документів США [20], [21] і [23] можна виокремити такі характерні ознаки союзницьких відносин: загальні загрози та противники і спільне протистояння загальним загрозам та супротивникам (зобов'язання захищати своїх союзників), збіг інтересів і цінностей, сумісна робота над просуванням спільних інтересів та цінностей, єдина зовнішня політика за збіжними напрямками, об'єднання сил для просування високих стандартів, встановлення ефективних міжнародних правил та притягнення до відповідальності порушників цих правил. Цінності поряд з життєво важливими національними активами і базовими принципами проголошуються об'єктом захисту [21]. У [23] йдеться про те, що «вічні американські цінності» (віра в силу волі особистості, свободу слова, свободу ринку і конфіденційність) розглядаються як основа підходу Адміністрації США до кіберпростору.

Ілля Левяш [5] також підкреслює значення цінностей для встановлення союзницьких відносин: «союзників стихійно чи усвідомлено об'єднують не лише “подібні інтереси” та “спільні цілі”, а й цінності». Ця думка важлива тим, що автор прямо вказує на наявність на рівні союзницьких відносин трьох елементів - спільних цілей, схожих інтересів і цінностей. Їх співвідношення розглянув Г. Ситник [15, с.116]: «... можна стверджувати про наявність ієрархії: національні цінності – національні інтереси – національні цілі, де пріоритет належить національним цінностям». Також він вказав, що національні цінності є найбільш стабільним і найменш рухливим елементом, а національні інтереси є більш динамічні (перемінливі). Можна продовжити його думку - національні цілі є найбільш змінними серед цієї тріади.

Таким чином, з розгляду і аналізу різних підходів до характеристик основних форм міжнародного співробітництва можна виокремити їхні головні сутнісні ознаки, що можуть бути взяті за основу диференціації держав для визначення можливих форм співробітництва з ними.

6. Для встановлення партнерства необхідним є збіг національних цілей, для стратегічного партнерства обов'язковим є збіг (в ідеалі) або схожість національних інтересів, що визначає й схожість національних цілей. Найважливішу роль в побудові найбільш тісних і близьких відносин на довгострокову перспективу (союзництво) відіграє факт збігу (в ідеалі) або близької схожості національних цінностей.

7. Вказані головні сутнісні характеристики повинні бути покладені в основу дії принципу диференціації держав за можливими формами міжнародного співробітництва в сфері національної безпеки і, відповідно, кібербезпеки. Але для практичного застосування цих головних критеріїв необхідно враховувати важливі аспекти їх реалізації.

Як відомо, національні інтереси і національні цінності створюють певні системи і мають свою ієрархію. На практиці навряд чи буде повний збіг усіх національних інтересів і національних цінностей, які збираються реалізовувати та захищати держави, що планують співпрацювати у формі стратегічного партнерства або союзництва. Тому вірніше говорити про збіг найбільш важливих інтересів і цінностей, наприклад, життєво важливих національних інтересів, постійних національних інтересів, політичних і духовних цінностей, але з обов'язковим врахуванням значення і впливу розбіжностей в інших національних інтересах та національних цінностях на характеристики і саму можливість співробітництва в обраній формі. Крім того, на практиці дуже рідко, навіть можливо ніколи, може бути повний збіг конкретних типів національних інтересів або національних цінностей, тому варто розглядати їх ступінь схожості або наближеності. Таким чином, для встановлення союзницьких відносин в сфері кібербезпеки повинна бути максимальна схожість національних цінностей, для стратегічного партнерства - максимальна схожість національних інтересів.

Ще один аспект, який необхідно розглянути - це значення демократичних цінностей, які зустрічаються при характеристиці стратегічного партнерства і союзництва. Так, в п.96 Стратегії [11] надано визначення терміну «відносини пріоритетного стратегічного характеру»: «це особливий рівень і характер співробітництва, що ґрунтується на взаємних інтересах і цінностях демократії, верховенства права, поваги до прав людини». Можна стверджувати, що за своїми характеристиками ці відносини наближені до союзницьких відносин внаслідок того, що вони ґрунтуються не лише на взаємних інтересах, а й на цінностях демократії. Але цінності демократії – це лише частина національних цінностей, є й інші види цінностей, наприклад цінності

особистості, суспільні цінності, культурно-історичні цінності та ін. Як показує багаторічний конфлікт між Грецією та Туреччиною, союзниками по НАТО, наявність демократичних цінностей (на яких ґрунтується НАТО) не гарантують тісних союзницьких відносин між членами НАТО, не виключають міждержавних протиріч та доведення їх до реальної загрози початку воєнних дій. Інший приклад – конфлікт між Польщею і Угорщиною та ЄС. Одне з пояснень цих фактів у тому, що у випадку формального проголошення демократичних цінностей у конфлікуючих сторін вони не стали складовою національних цінностей і одночасно є розбіжність духовних цінностей. Так, неоліберальні цінності, що проголошуються керівництвом ЄС та підтримуються урядами частини країн - членів ЄС, вступають у суперечність із консервативними християнськими цінностями (традиційними цінностями). Крім того, можлива така конкретно - політична ситуація в якійсь країні із закріпленими в конституції цієї країни демократичними принципами, що шляхом демократичних виборів до влади прийде радикальна політична сила, яка різко змінить політику країни, хоча держава формально залишиться демократичною.

Тому для дійсно тісних відносин, що можуть бути визначені як союзницькі в одній з найважливіших сфер міжнародного співробітництва - кібербезпеці, повинна бути близькість не лише демократичних цінностей, а й корінних (базових) національних цінностей.

Крім того, міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки на рівні союзницьких відносин передбачає максимально можливий допуск суб'єктів співпраці до інформації з обмеженим доступом у сфері кібербезпеки своїх держав, широке співробітництво у сфері створення та застосування захисних технологій тощо. Зважаючи на важливість кібербезпеки в сучасному світі, необхідним є встановлення жорстких вимог до передбачуваного союзника у цій сфері. Тому для держав, що відповідають таким вимогам, пропонується встановити статус «основний союзник у сфері кібербезпеки». Цей статус означатиме, що це найближчий, надійний, прогнозований, довгостроковий союзник, з яким відсутні протиріччя і взаємні претензії сьогодні та з великою ймовірністю не виникнуть упродовж певного терміну в майбутньому.

Відповідно, одним із принципів державного управління у сфері міжнародного співробітництва з кібербезпеки повинен бути принцип «основного союзника», який означає, що союзницькі відносини у сфері кібербезпеки можуть бути встановлені лише з державами, яким може бути наданий статус «основний союзник у сфері кібербезпеки».

Висновки. На сьогодні офіційно закріпленої термінології щодо основних форм міжнародного співробітництва немає і зовнішня політика в Україні формується та реалізується відповідальними посадовими особами, виходячи з їх власних розумінь категорій та термінів у сфері міжнародних відносин. Тому

потрібно негайно ввести в базовому законі щодо зовнішньої політики окрему статтю з термінами, де обов'язково закріпити визначення розглянутих в статті термінів.

Міжнародне співробітництво в сфері кібербезпеки повинно здійснюватися відповідно до принципу диференціації держав за формами співробітництва згідно законодавчо закріплених критеріїв. Головними критеріями такої диференціації повинні використовуватися співвідношення національних цілей, національних інтересів і національних цінностей України та держав - кандидатів на співробітництво. В партнерстві визначальним є збіг національних цілей, в стратегічному партнерстві повинна бути максимальна схожість національних інтересів. В союзницьких відносинах повинна бути максимальна схожість національних цінностей. Причому вказані критерії повинні розглядатися як обов'язкові вимоги щодо здійснення міжнародного співробітництва України у сфері кібербезпеки на відповідних рівнях співробітництва.

Враховуючи особливу важливість в сучасних умовах для будь-якої держави забезпечення національної кібербезпеки, співробітництво повинно здійснюватися переважно у формі стратегічного партнерства або союзницьких відносин. Причому, встановлення союзницьких відносин можливе лише за умови відповідності держави – кандидата вимогам до статусу «основного союзника у сфері кібербезпеки».

Оскільки Конституцією України встановлено, що визначення засад зовнішньої політики здійснюється виключно законами України [4, ст.92], то необхідно в законі закріпити принцип диференціації держав на основі чітко та однозначно визначених критеріїв і принцип основного союзника у сфері кібербезпеки.

Література:

1. Актуальні проблеми всесвітньої історії: стратегії партнерства і співробітництва в міжнародних відносинах. Збірник наукових праць / за ред. канд. істор. наук, доц. С.В. Толстова. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2015. 233 с.

2. Анджаларідзе Арчил. Стратегічне партнерство в зовнішній політиці України: теоретичний і практичний аналіз. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 90. Частина I (у двох частинах). Київ, 2010. 206 с. С.77-83.

3. Дмитращенко О.А. Особенности типологизации союзников США в американском политическом дискурсе / О.А. Дмитращенко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. 2014. № 2. С.114-133. URL: https://fmp.msu.ru/attachments/article/249/DMITRASCHENKO_2014_2.pdf (дата звернення:10.06.2022).

4. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254. Редакція від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення:10.06.2022).

5. Левяш Илья. Есть ли у России союзники? / Илья Левяш // Свободная мысль.

Москва, 2010. № 3 (1610). С. 45–58. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/est-li-u-rossii-soyuzniki/viewer> (дата звернення:10.06.2022).

6. Офіційний сайт Верховної Ради України (пошук документів). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/a#Find> (дата звернення:10.06.2022).

7. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / за загальною ред. О. І. Соскіна. Наукове видання. К.: Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2007. 336 с.

8. Партнерство Україна-НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів (Доповідь Центру Разумкова). Національна безпека і оборона. 2012. № 2-3 (131-132). С.2-11.

9. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. Редакція від 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення:10.06.2022).

10. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовт. 2017 р. № 2163-VIII. Редакція від 15.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 10.06.2022).

11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 р. № 448/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> (дата звернення: 10.06.2022).

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013> (дата звернення: 10.06.2022).

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 №392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 10.06.2022).

14. Седляр Ю. О. Міждержавне співробітництво: концептуальні засади дослідження та підходи до класифікації / Ю. О. Седляр, Н. В. Кравченко // S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал / редкол.: Д. В. Яковлев (голов. ред.) та ін. Одеса: НУ «ОЮА», 2017. Вип. 3. С. 72-76.

15. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник. Київ: НАДУ, 2012. 514 с.

16. Стець В.В. Принцип основного союзника в державному управлінні кібербезпекою України. Перспективні напрями розвитку наукової думки в XXI столітті: Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки України та з нагоди 50-річчя Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (15 травня, 2020 р., м. Одеса) / Міжрег. Академія управління персоналом. Одеськ. ін-т. Інститут проблем ринку та ек.-екол. досліджень НАН України. Одеса: Лерадрук, 2020. С. 256-259.

17. Угода про реалізацію Трастового фонду Україна - НАТО з питань кібербезпеки між Службою безпеки України та Румунською службою інформації (23 липня 2015 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_063#Text (дата звернення: 10.06.2022).

18. Українська призма: Зовнішня політика 2019. Аналітичне дослідження // ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта; редкол.: Н.Бурейко та ін. Київ, 2020. 390 с. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16141.pdf> (дата звернення: 10.06.2022).

19. Яковенко Н. Внесок Великої Британії в діяльність НАТО. Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. 2007. Вип. 35-36. С. 61-65.

20. Interim National Security Strategic Guidance. White House, March 2021. Retrieved from: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf> (дата звернення: 10.06.2022).

21. International Strategy for Cyberspace. Prosperity, Security and Openness in a Networked World. White House, May 2011. Retrieved from: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

22. Lange, Katie. National Defense Strategy: Alliances and Partnerships. Oct. 8, 2018. Retrieved from: <https://www.defense.gov/Explore/Features/story/Article/1656016/national-defense-strategy-alliances-and-partnerships/> (дата звернення: 10.06.2022).
23. National Cyber Strategy of the United States of America. White House, May 2018. Retrieved from: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2018/09/National-Cyber-Strategy.pdf> (дата звернення: 10.06.2022).
24. The North Atlantic Treaty. Washington D.C., 4 April 1949. Retrieved from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (дата звернення: 10.06.2022).
25. Official website of NATO. Retrieved from: <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html> (дата звернення: 10.06.2022).

References:

1. Tolstov, S.V. (Ed.) (2015). *Aktualni problemy vsesvitnoi istorii: stratehii partnerstva i spivrobotnytstva v mizhnarodnykh vidnosynakh - Actual problems of world history: strategies of partnership and cooperation in international relations*. Coll. of scientific works of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine». Kyiv: Derzhavna ustanova «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy» [in Ukrainian].
2. Andzhaparidze Archil (2010). Stratehichne partnerstvo v zovnishnii politytsi Ukrainy: teoretychnyi i praktychnyi analiz [Strategic partnership in foreign policy of Ukraine: theoretical and practical analysis]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zbirnyk naukovykh prats - Actual Problems of International Relations*: Coll. of scientific works. Kyiv. Part 1 (Parts 1-2), 90, 77-83 [in Ukrainian].
3. Dmitrashchenko, O.A. (2014). Osobennosti tipologizatsii soyuznikov SShA v amerikanskom politicheskom diskurse [Classification of the U.S. allies in contemporary american political discourse]. *Vestn. Mosk. un-ta - Bulletin of Moscow University*. Ser. 25, 2, 114-133. Retrieved from https://fmp.msu.ru/attachments/article/249/DMITRASCHENKO_2014_2.pdf [in Russian].
4. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254. Redaktsiia vid 01.01.2020 [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of 28 June 1996 № 254. Revision on January 1, 2020]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
5. Levyash, Il'ya (2010). Est' li u Rossii soyuzniki? [Does Russia have any allies?]. *Svobodnaya mysl' - Free thought*, 3 (1610), 45–58. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/est-li-u-rossii-soyuzniki/viewer> [in Russian].
6. Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy (poshuk dokumentiv) [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine (search for documents)] . Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/a#Find> [in Ukrainian].
7. Soskin, O.I. (Ed.) (2007). Partnerstvo zarady bezpeky: dosvid krain NATO ta ukrainska perspektyva [Partnership for Security: The Experience of NATO Countries and the Ukrainian Perspective]. Kyiv: Vyd-vo «Instytut transformatsii suspilstva» [in Ukrainian].
8. Tsentrazumkova (2012). Partnerstvo Ukraina-NATO: chas usvidomlennia realii, potreb i novykh pidkhodiv [NATO-Ukraine Partnership: A Time for Awareness of Realities, Needs and New Approaches]. *Natsionalna bezpeka i oborona - National Security & Defence*, 2-3 (131-132), 2-11 [in Ukrainian].
9. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 cherv. 2018 r. № 2469-VIII. Redaktsiia vid 24.11.2021 [On National Security of Ukraine: Law of Ukraine of June 21, 2018, № 2469-VIII. Revision on November 24, 2021]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian].
10. Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 zhovt. 2017 r. № 2163- VIII. Redaktsiia vid 15.12.2021 [On the Basic Principles of Cybersecurity in Ukraine: Law of Ukraine of October 5, 2017, № 2163-VIII. Revision on December 15, 2021].

Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> [in Ukrainian].

11. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 lypnia 2021 roku «Pro Stratehiiu zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26 serpnia 2021 r. № 448/2021 [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of July 30, 2021 «On the Foreign Policy Strategy of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine of August 26, 2021 № 448/2021]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [in Ukrainian].

12. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 travnia 2021 roku «Pro Stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.08.2021 № 447/2021 [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of May 14, 2021 «On the Cybersecurity Strategy of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine of August 26, 2021 No 447/2021]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013> [in Ukrainian].

13. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.09.2020 №392/2020. [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 «On the Strategy of National Security of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020, No. 392/2020]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukrainian].

14. Sedliar, Yu. O., & Kravchenko, N. V. (2017). Mizhderzhavne spivrobotnytstvo: kontseptualni zasady doslidzhennia ta pidkhody do klasyfikatsii [Interstates cooperation: conceptual background and the approaches to classification]. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*. Issue 3, 72-76. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/7902> [in Ukrainian].

15. Sytnyk H.P. (2012). *Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady): pidruchnyk [Public administration in the field of national security (conceptual and organizational and legal principles): textbook]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

16. Stets, V.V. (2020). Pryntsyp osnovnoho soiuznyka v derzhavnomu upravlinni kiberbezpekoiu Ukrainy [Principle of the main ally in the state management of cybersecurity of Ukraine]. *Perspektyvni napriamy rozvytku naukovoï dumky v XXI stolitti – Perspective directions of the development of scientific thought in the XXI century*: Coll. of scientific works based on proceedings of the All-Ukrainian scientific-pract. conf. on the Day of Science of Ukraine and on the occasion of the 50th anniversary of the Institute of Market and Economic and Environmental Research of the NAS of Ukraine (pp. 256-259). Odesa: Leradruk. [in Ukrainian].

17. Uhoda pro realizatsiiu Trastovoho fondu Ukraina - NATO z pytan kiberbezpeky mizh Sluzhboiu bezpeky Ukrainy ta Rumunskoiu sluzhboiu informatsii (23 lypnia 2015 r.) [Agreement on the Implementation of the NATO-Ukraine Cyber Security Trust Fund between the Security Service of Ukraine and the Romanian Information Service (July 23, 2015)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_063#Text [in Ukrainian].

18. Bureiko, N. (Eds). (2020). *Ukrainska pryzma: Zovnishnia polityka 2019 [Ukrainian Prism: Foreign Policy 2019]*. *library.fes.de*. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16141.pdf> [in Ukrainian].

19. Yakovenko, N. (2007). Vnesok Velykoi Brytanii v diialnist NATO [UK contribution to NATO]. *Visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. International Relations*. Issues 35-36. pp.61-65 [in Ukrainian].

20. Interim National Security Strategic Guidance. White House, March 2021. Retrieved from: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf> [in English].

21. International Strategy for Cyberspace. Prosperity, Security and Openness in a Networked World. White House, May 2011. Retrieved from https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf [in English].

22. Lange, Katie. National Defense Strategy: Alliances and Partnerships. Oct. 8, 2018. Retrieved from <https://www.defense.gov/Explore/Features/story/Article/1656016/national-defense-strategy-alliances-and-partnerships/> [in English].

23. National Cyber Strategy of the United States of America. White House, May 2018. Retrieved from <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2018/09/National-Cyber-Strategy.pdf> [in English].

24. The North Atlantic Treaty. Washington D.C., 4 April 1949. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm [in English].

25. Official website of NATO. Retrieved from <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html> [in English].

SÉRIE “Ekonomika”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-92-96](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-92-96)

Lina Maliuga

*PhD student, Department of economics and entrepreneurship,
assistant of the department of tourism
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-9548-1067>*

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND CHALLENGES FOR TOURISM BUSINESS

Abstract. This article aims to cover the impact of the Russian military aggression on Ukrainian tourism industry. The author substantiates the influence of the war-driven socio-political and cultural processes on the local and international tourism. Considerable destruction of the infrastructure, cultural facilities, roads as well as low security guarantees for the lives and health of visitors are the major challenges for Ukraine in the postwar recovery and further development of the tourism industry.

Keywords: tourism industry, dynamics of recovery, war in Ukraine, economically unstable environment, international tourism.

Formulation of the problem: Russia’s military aggression has caused economically unstable and risk-prone environment for tourism industry. Consequently, the changes in the tourism market during the war in Ukraine represent the key challenge for survival of the industry and the primary condition for recovery in the post-war period.

Analysis of recent research and publications: The development of tourism in Ukraine is the subject of lots of research papers. Of special scientific interest are the work of L. Agafonova, I. Afanasieva, R. Balashova, M. Birzhakov, S. Grabovenska, L. Dyadechko, V. Kifyak, O. Lyubitseva, M. Malska, T. Tkachenko, L. Ustimenko, and others. However, the challenges for the tourism industry triggered by the Russian-Ukrainian war have not yet been the subject of a special scientific study.

The purpose of the article is to analyze the current Ukrainian tourism market and to research the prospects of its recovery and further development.

Presenting key material. Ukrainian tourism market, as well as the global tourism industry, collapsed during the COVID-19 pandemic. However, very fast after the pandemic and thanks to successful management, did the market begin to show economic growth. Since December 2021 tourism has shown positive dynamics of recovery and the results recorded in Western Europe gave Ukraine hope. In January 2022, 4 times more tourists arrived than in 2021 and more and more destinations lifted travel restrictions. However, after the surge of the new Covid-19 Omicron wave, the number of expected trips to Europe was 9% lower than expected [2]. Bookings increased from January to mid-February as the new coronavirus strain was on decline.

In 2020, Ukraine and Russia accounted for a 3 percent share of global tourism market. At least \$ 14 billion in losses are expected from global tourism shortfalls due to the protracted war. It seems that given the current martial law in Ukraine it would not be correct to give specific data in figures and, moreover, the forecasts of experts are likely to change many times, as we observed during the COVID-19 pandemic. According to the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), potential consequences for other economies have already been apparent, such as rising inflation, growing transport costs, pressure on tourism businesses and last but not least low purchasing power of consumers. The analysis of potential impacts on global economic growth in 2022 indicates a decline from 3.6% to 2.6%, as confirmed by the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). The UNWTO noted that the war in Ukraine is hampering the global tourism sector recovery from the effects of the COVID-19 pandemic [7].

Economic sector is vulnerable and uninsured against the risks of humanitarian catastrophes, especially against the current war. The resilience of Europe's position as one of the largest tourism markets depends heavily on travel and tourism services. But a lot of lucrative tourism industry sectors had already collapsed during the two years of pandemic and the war in Ukraine dealt another blow to the industry. The aviation sector was among the first to close operations. On February 24, as soon as the Russian military launched an offensive in Ukraine, the European Union Aviation Safety Agency (EASA) banned airlines from flying over and near the combat zone. This applied to the airspace of Moldova and Belarus for 90 days with a possible extension of the ban for security reasons. After the United States warned of an attack by Russian troops on Ukraine, more than 10 airlines from Great Britain, India, Germany, the United States and France suspended their flights. Russia destroyed Ukrainian airports such as Vinnytsia, Dnipro, Ivano-Frankivsk (in 2014 it was Donetsk International Airport destroyed during the war in Donbas), civil and tourist infrastructure, and cultural monuments. As an example, the following cultural heritage sites were destroyed by Russian forces: Ivankiv Historical and Local History Museum with paintings by Maria Primachenko, Kuindzhi Art Museum, GS Skovoroda National Literary Memorial Museum reconstructed for the 300th

anniversary of the philosopher, Yuriev Institute of Plant Production, Breeding and Genetics of the National Academy of Sciences of Ukraine having housed a unique plant genetic bank and other precious specimens.

Moreover, the war in Ukraine caused a significant increase in fuel and food prices. As a result, the Ukrainian tourism industry has stalled during and tour operators, agencies, airlines and other service providers have been forced either to cease operations or re-profile. Notwithstanding, tour operators are looking for access to international representations, focusing on new tourists from certain countries. As the first example of international expansion may serve the Ukrainian Join Up Baltic company. The motivation for the Company's development in the Baltics (Riga) is to support Ukraine's economy and preserve the jobs of skilled Ukrainian workers. The SkyUp Airlines is to serve flights for tourists from Latvia, Lithuania and Estonia to resorts including Turkey, Montenegro, Albania, Greece, Sri Lanka, and Zanzibar.

Adriatic Travel specializing in bus tours provides evacuation services to the EU and other countries. The average price for evacuation is 75 euros with the most requested destinations being Bulgaria, Germany, and the Czech Republic.

The travel companies staff have continued to perform their work during the war. They carry out regular tasks like re-registering and re-booking in an effort to avoid downtimes [3].

During the first month of the war in Ukraine, tourism companies lost more than during the two years of covid pandemic. To make an example, last year more than 4 million foreign tourists visited Ukraine, which is 26% more than in 2020 (although this figure is higher than in the previous year, it is 3.5 times lower than the pre-pandemic data reported). Lviv alone received 1.5 million tourists but the largest number of visitors to the city, i.e. 2.5 million, was recorded in 2019.

At the beginning of the war, analysts predicted resumption of the sales of Wizz Air tickets from Ukrainian airports in July. The airlines followed official guidelines according to which Ukraine's airspace would be closed until May 25, 2022. Currently, with the imposed martial law extension for the following 3 months, this date has not been confirmed. It is obvious that the Ukrainians will no longer be able to use air services in spite of the Hungarian low-cost Wizz Air carrier having started selling tickets from Moscow despite of the flight suspension announcement.

The State Agency for Tourism Development together with foreign partners is preparing a plan for the development of Ukrainian tourism after the war. Owners of travel companies and tour operators declare their readiness to open business in Ukraine, create jobs and help develop the industry after the end of hostilities, Russia's "insane war".

To save jobs during the war, a state business support program has been implemented. It provides a one-off monetary compensation equaling the minimum wage which was 6500 UAH/month in 2001, i.e. around 220 US dollars. Obviously this is not enough to ensure the livelihood of working age population. As the fighting

in the east and south of the country continues, much of the territory has been occupied, thus increasing anxiety and stress of all war-torn and conscious people. In addition to the pandemic and the war, there is the third challenge that is rising commodity prices with declining solvency [5].

As of today, recovery of tourism in Ukraine should not be expected in the month to come as it requires rebuilding infrastructure, resuming flights, providing security guarantees for tourists [1]. The State Agency for Tourism Development is currently documenting damage to or destruction of tourist and recreational infrastructure in order to assess losses systematically and to record the true history of the war so that they can pass undistorted data to new tourists.

As international support to Ukraine is strong, the share of incoming tourists is expected to increase after the war. A new direction of tourism is being formed and that requires development of routes and locations. Over the last 5 years, tours to Chernobyl, the site of mankind's nuclear catastrophe (so-called "dark tourism"), have become popular and in demand in Ukraine. The number of inquiries on the Internet indicates that after the war there will be new destinations attractive for tourists, but so far we can talk only about the interest in Mariupol, Bucha, Gostomel, Irpen and other cities in Ukraine where the worst crimes against humanity, damage and destruction of cultural heritage sites can be seen. We predict a relatively strong position in industrial tourism which is supposed to maintain strong momentum. This expectation may be facilitated by the interest in abandoned old mines, quarries, steel plants (in recent years, the key site visit has been Kryvyi Rih quarry Southern Mining and Processing Plant). The experience in the development of new types of tourism will be useful in the postwar recovery and development of Ukraine's tourism industry.

The war in Ukraine has taken its toll on international travel in general, especially on the European continent. European operators state that the conflict has already negatively affected previous travel bookings for this summer. Ticket booking in Europe fell by 23% in the first weeks of the war and the number of flights to Europe from the United States fell by 13%. In countries close to the conflict zone (Bulgaria, Croatia, Estonia, Georgia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia and Slovenia), the number of orders decreased by 30-50% [4]. The closure of Ukrainian and Russian airspace, as well as the ban on Russian carriers by many European countries, have affected intra-European travel. It has also necessitated detours on long-distance flights between Europe and East Asia, making flights longer and costs higher [6].

The decline in the number of Russians and Ukrainians traveling abroad has affected negatively the jobs in at least five tourist centers previously sought by these nationalities. They are mainly Thailand, Vietnam, Turkey, Egypt and Cyprus. Turkey has been facing the biggest loss of Russian and Ukrainian guests. Luxury hotels, well-maintained marinas and well-groomed beaches of Bodrum and Antalya have long been a platform for Eastern European tourists. However, the war in Ukraine,

which has brought new challenges to the global economic environment, hampers the return of confidence in global travel.

Conclusion. The Russian-Ukrainian war has a critical impact on global economy. Such a “shock” represents a destabilizing factor for many industries, especially for tourism. As the fighting is still going on, destructive pressure on the current system of economic relations is growing and tourism business is under threat not only in Ukraine but also in many other countries. Tourism industry has not yet recovered from the COVID-19 pandemic which almost wiped out global tourism in 2020-2021.

Under the conditions of unstable political and economic environment, tourism in Ukraine was forced to cease its activities. Significant destruction of infrastructure, cultural facilities and heritage, roads, not to mention low security guarantees for lives and health of visitors represent a huge challenge for the country to face in postwar reconstruction and development of tourism industry.

Reference:

1. Vlasenko, N. (2022). Yak zhyve turystychna haluz Ukrayiny v period viyny. [How does the tourism industry of Ukraine during the war]. *Made of minds*. (May 22). Retrieved from <https://www.dw.com/uk/yak-zhyve-turystychna-haluz-ukrainy-v-period-viyny/a-61838301> [in Ukrainian].
2. Sait Derzhavnoi ahentsii rozvytku turyzmu. Site [State agency for tourism development]. Retrieved from <https://www.tourism.gov.ua/news-and-announcements> [in Ukrainian].
3. Madzhumdar, O., Honcharova, K. (2022). Evakuatsiya ta zamorozheni rakhunky. Shcho vidbuvayetsya z turfirmamy v Ukrayini pislya pochatku viyny. [Evacuation and frozen accounts. What will happen with travel agencies in Ukraine after the war]. *RBK-Ukrayina – RBC-Ukraine*. (April 26). Retrieved from <https://www.rbc.ua/ukr/travel/evakuatsiya-zamorozhennyye-scheta-proishodit-1650917336.html> [in Ukrainian].
4. Kamal-Chaoui, L. (2022). More tough times ahead for the tourism sector – the impacts of the war in Ukraine. *Ecogito*. (April 8). Retrieved from <https://oecdcoogito.blog/2022/04/08/more-tough-times-ahead-for-the-tourism-sector-the-impacts-of-the-war-in-ukraine/> [in English].
5. Koch, M. (2022). Ukraine: What Russia’s war means for the global travel industry. *Made of minds*. (March 2). Retrieved from <https://www.dw.com/en/ukraine-what-russias-war-means-for-the-global-travel-industry/a-60987329> [in English].
6. Anne, R. (2022). Global tourism industry feels the pinch of Ukraine war’s fallout. *Arabnews*. (April 20). Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/2066631/world> [in English].
7. UNWTO. Retrieved from <https://www.unwto.org/unwto-world-tourism-barometer-data> [in English].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-97-107](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-97-107)

Адам Бодюк

*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
науковий керівник,
Науково-дослідний закладу «Ресурси»,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6200-1784>*

МЕТРИЧНІ, ІННОВАЦІЙНІ ТА ФІСКАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ

Анотація. Проведено метричні дослідження природно-ресурсної бази надрових енергетичних носіїв у світі та на Україні, виділені як перспективні для застосування в енергетиці кам'яне вугілля, вуглеводні, уран, що належні до об'єктів власності народу. Обґрунтуванні перспективи використання родовищ енергетичних корисних копалин, стан і потреби інноваційних перетворень техніко-технологічної бази енергетичних підприємств. Україна має достатньо великий надровий потенціал для формування доходів населення як власника енергетичних ресурсів від їх господарських користувачів. Для їх обчислення і сплати необхідна колективно обґрунтована інженерами об'єктива нормативно-правова база. Пропонується запровадити новацію: надрофіскальний продукт, як спеціальне фіскальне поняття, яким за фіскальною ставкою визначається сума фіскальних зобов'язань користувача енергетичних ресурсів.

Ключові слова: енергетичні носії, потреби, народна власність, надра, ресурси, надрокористування, витрати.

Adam Bodyuk

*Candidate of Economic Sciences,
Senior Research Fellow,
Supervisor Research institution «Resource»,
Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6200-1784>*

METRIC, INNOVATIVE AND FISCAL RESEARCH ENERGY RESOURCES

Abstract. Metric studies of the natural resource base of subsoil energy carriers in the world and in Ukraine, identified as promising for use in energy coal,

hydrocarbons, uranium, which belong to the property of the people. Substantiation of prospects for the use of energy deposits, the state and needs of innovative transformations of the technical and technological base of energy enterprises. Ukraine has a large enough potential for the formation of income as the owner of energy resources from their economic users. To calculate and pay for them, you need a collectively justified regulatory framework by lens engineers. It is proposed to introduce an innovation: sub-fiscal product, as a special fiscal concept, which determines the amount of fiscal obligations of the user of energy resources at the fiscal rate.

Keywords: power transmitters, necessities, folk property, bowels of the earth, resources, надрокористування, charges.

Постановка проблеми. Для кожної країни світу енергетика належить до базових галузей економіки. Від надійного і ефективного функціонування цієї галузі значною мірою залежать темпи зростання показників економічного процвітання країни, підвищення рівня добробуту її народу.

До актуальних енергетичних досліджень державного рівня належить комплекс проблем, який, перш за все, включає як традиційні:

зниження енергоємності виробництва;

підвищення енергетичної ефективності виробництва;

запровадження інноваційних технологій в галузях енергетики;

зниження цін на енергетичні ресурси;

інноваційні перетворення матеріально-технологічної бази енергетичних підприємств.

Потреби вирішення традиційних і перспективних проблем визначається надважливою роллю енергетики у розвитку народного господарства, прогресивному перетворенні суспільного виробництва. Окремо логічно виокремити, що будь-який виробничий процес чи будь-який вид обслуговування населення потребує використання енергії.

В Україні «Ключовими причинами високої енергоємності є застарілість обладнання та технологічних процесів, висока частка енергоємних виробництв у ВВП країни, недостатньо розвинені сфери ІТ та послуг, висока частка тіньового сектору економіки, що спотворює показник енергоефективності» [1 с. 156].

За потреб зниження енергоємності продукції промисловості країни, надання здешевлених послуг населенню енергетику необхідно постійно удосконалювати інноваційними перетвореннями підприємств її галузей. Тому до актуальних належить проблеми модернізації їх основних засобів. Оскільки «Високий рівень зносу енергосистеми призводить до значних втрат енергії, саме 44 відсотки енергії втрачається при перетворенні та транспортуванні до кінцевого споживача (в той час, як у ЄС середній показник становить 32 відсотки) – з 92 млн. тонн нафтового еквіваленту постачання первинної

енергії кінцеве споживання становить 52 млн. тонн нафтового еквіваленту» [1 с. 156].

Проблеми потреб зниження енергоємності продукції промисловості актуальні взагалі у світі.

Найбільшу питому вагу у світовому паливно-енергетичному балансі у процентних оцінках займають такі енергетичні носії, як кам'яне вугілля, нафта, нафтопродукти, природний газ, хоча питома вага їх несуттєво знижується. Зростає виробництво і споживання ядерної енергії.

У світі за 2017 р. показник загального постачання первинної енергії склав 13,972 тне, (за джерелами МЕА, 2019). З них постачання нафти – 32,0 %, вугілля / торфу / сланців – 27,1; природного газу – 22,2; біопалива та відходів – 9,5; гідроенергії – 2,5; інших (поновлювані джерела енергії) – 1,8; ядерної – 4,9% [2].

Окремо відмітимо, що хоча у світі значима увага надається розвитку нетрадиційної енергетики як перш за все дешевшої та екологічно прийнятної, але до перспективних і основних паливно-енергетичних носіїв все ж належать нафта, природний газ, вугілля, а також уран.

Тому різнобічні дослідження надрових енергетичних ресурсів та господарського їх застосування у минулому, тепер і на перспективу, обґрунтування відповідних рекомендувальних заходів належать до надто актуальних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У відомих нам літературних джерелах з економічної і прикладної теорії застосовуються поняття виробничої діяльності, матеріального та нематеріального виробництва і т.д. Суспільне виробництво структурно відображається у складі з таких елементів (фаз): власне виробництво, розподіл, обмін, споживання. Фази можна виділити і на процесах видобування та переробки паливно-енергетичних ресурсів та по фазах здійснювати їх певні натуральні та вартісні оцінки.

Широкомасштабним дослідженням надроресурсного господарства, зокрема енергоресурсного, присвячені праці багатьох науковців України: Адаменка О. М., Белєвцева Р. Я., Боброва О.Б., Коржнева М.М., Красножона М.Д., Ловінюкова В. І., Малюка Б.І., Михайлова В.А., Міщенко Л. В., Рудька Г. І., Сухіної О. М. та ін. [3 – 8].

Формуванню і розвитку теорії та методології економічної оцінки узагалі мінерально-сировинних ресурсів присвятили свої дослідження і публікації такі провідні російські вчені, як Ю.П. Ампілов, К.Н. Волкова, А.А. Герт, М.Н. Денисов, А.Л. Дергачов, А.Я. Кац, А.Б. Каждан, Л.Д. Казаченко, Л.П. Кобахідзе, М.М. Лукьянчиков, Д.С. Львів, П.М. Мельников, В.І. Назаров, І.А. Неженський, С.А. Панков, Н.І. Поздняков, Ю.В. Разовський, С.Н. Регентів, Н.А. Супрунчик та інші. У даній сфері відомі публікації таких зарубіжних

вчених, як М. Вагнер (Німеччина), Ф.-В. Вельмер (Німеччина), М. Дальхаймер (Німеччина), Ф. Дюшен (Франція), Дж. Хілл (Великобританія) та інші [3 – 8].

Але нам не відомі літературні джерела, в яких би досліджувалися інформаційно-вартісні та фіскальні аспекти надро-ресурсного виробництва енергетичних носіїв, які мають до того ж ще й глобальну державно-бюджетну та соціальну значимість, родовища яких ще й належать до об'єктів власності народу.

Метою статті є дослідження природно-ресурсної бази вітчизняної енергетики, проведення аналізу практики виконання фіскальних зобов'язань користувачів родовищ енергетичних корисних копалин, розробка рекомендацій по доходах від них народу як власника надр за видобуті корисні копалини.

Виклад основного матеріалу. За обґрунтованим нами принципом *n*-мірності енергетичні ресурси логічно досліджувати, залежно від потреби як об'єкти:

наукових досліджень (історичного походження, хімічний склад, фізичні властивості, природно-ресурсний потенціал та ін.);

геологорозвідувального виробництва;

гірництва (видобування, збагачення тощо);

господарського застосування корисних копалин (промислова переробка, використання продукції і т.д.);

фіскальної значимості (справляння платежів до державного і місцевих бюджетів);

народної власності;

соціальної значимості (побутове застосування ресурсів, доходи населення від зайнятості в енергетичній сфері та ін.);

товарно-грошового обміну та ін.

В Україні перспективність подальших економічних, в комплексі з іншими, досліджень пошуку, видобування і використання цих корисних копалин визначається за принципом тримірності наступними факторами:

перш за все надра багаті на корисні копалини;

як носії відіграють важливу, а то й ключову, роль у розвитку народного господарства держави, оскільки вони або продукти їх переробки практично застосовуються в усіх галузях економіки;

перспективність їх в економічних показниках обсягів і вартості для внутрішньої торгівлі, експорту.

Безумовно, що перспективність визначається перш за все багатством надр території країни на ці види ресурсів. Так, запасів вугілля достатньо на багато десятків років, аналогічно урану. Далі, це природне багатство потрібно розглядати як власність народу України, причому надто значиме, як у кількісних вимірах, так і у вартісних показниках. По них на законодавчій базі визначаються доходи громад і громадян, як й у світі, від надрокористування.

Україна посідає третє місце в Європі (без Росії) по показниках запасів нафти з газоконденсатом і поступається тільки Великобританії та Норвегії.

Однак, на жаль, показники рівнів річного видобутку цих вуглеводнів значно нижчі, ніж у багатьох інших країнах. До причин належать:

- низький дебет видобувних свердловин;
- родовища, вироблені чи знаходяться на завершальній стадії розробки;
- невисокий коефіцієнт вилучення (нафтовіддачі, газовіддачі);
- морально та фізично застарілий фонд експлуатаційних установок;
- великі глибини залягання нафтогазоносних пластів та ін.

Окремо відмітимо, що нафту і газовий конденсат, належних до об'єктів власності народу, необхідно розглядати як потужний потенціал його доходів. До того ж по них, за Податковим кодексом України, самі високі ставки оподаткування.

Крім того, за літературними джерелами, в Україні є значні і резерви збільшення обсягів видобутку нафти і природного газу, з застосуванням належних новацій:

залучення до розробки нових родовищ, зокрема шляхом застосування нових технологій їх дорозвідки;

освоєння за новими технологіями родовищ на шельфі Азовського та Чорного морів;

підвищення обсягів вилучення нафти і газу шляхом направленою буріння у продуктивних горизонтах та із застосуванням методів вимушеного вилучення за допомогою різних реагентів;

інтенсифікація пошуково-розвідувальних досліджень і робіт на нафту та газ і особливо пошуково-розвідувального глибокого буріння, яке в останнє десятиріччя різко скоротилося.

За даними Держстату України, динаміка показників видобутку горючих корисних копалин за 2016 –2020 рр. наведена у табл. 1 [9, с. 155].

Таблиця 1.

Динаміка показників видобутку горючих корисних копалин

№ п/п	Види корисних копалин	2016	2017	2018	2019	2020	2020 до 2019	2020 до 2016
1.	Випуск вугілля кам'яного, млн т	31,6	24,2	26,3,	25,5	24,2	94,9	76,6
2.	Видобуток нафти сирової, у тому числі нафти, одержаної з мінералів бітумінозних, тис. т	1622,6	1505,4	1624,0	1719,1	1674,8	97,4	103,2

3.	Видобуток газового конденсату природного, одержаного з родовищ газу природного, тис. т	649,5	664,5	669,3	734,5	754,9	102,8	116,2
4.	Видобуток газу природного скрапленого або в газоподібному стані млрд м ³	20,0	20,5	20,8	20,5	20,2	98,5	101,0

Як видно з табл. 1, загальну тенденцію до спаду мають показники випуску вугілля кам'яного. Видобуток газового конденсату природного, одержаного з родовищ газу природного, мають постійну тенденцію до зростання. За п'ять років показник зріс більше 16 процентів. Інші два показники зростають, але не щорічно.

За багатства надрових запасів, поряд з нафтою і природним газом, кам'яне вугілля було, є і буде основним енергоносієм для економіки і населення України, гарантом її відносної енергетичної незалежності.

За даними Держстату України, динаміка показників видобутку вугілля кам'яного за 2016 –2020 рр. наведена у табл. 2 [9, с. 155].

Таблиця 2

Динаміка показників видобутку вугілля кам'яного за 2016 –2020 рр.

№ п/п	Види корисних копалин	2016	2017	2018	2019	2020	2020 до 2019, %	2020 до 2016, %
1.	Випуск вугілля кам'яного, млн т	31,6	24,2	26,3,	25,5	24,2	94,9	76,6
	у тому числі							
2.	вугілля кам'яне для коксування з теплотворністю більше 23,865 МДж/кг (5700 ккал/кг) на беззолній, але на вологій основі	6,5	5,2	4,6	5,8	к/с		
3.	вугілля кам'яне енергетичне з теплотворністю більше 23,865 МДж/кг (5700 ккал/кг) на беззолній, але на вологій основі	23,8	17,8	20,4	18,8	15,6	83,0	65,5

4.	вугілля кам'яне енергетичне теплотворністю більше 23,865 МДж/кг (5700 ккал/кг) на беззольний, але на вологій основі (крім антрациту)	20,8	к/с	20,4	18,8	15,6	82,9	75,0
	вугілля кам'яне інше	1,3	1,2	1,2	0,9	к/с	-	-

Як видно з табл. 2, динаміка показників видобутку вугілля кам'яного за 2016 – 2020 рр. має стійку тенденцію до спаду.

Хоча Україна входить у першу п'ятірку країн світу (після Китаю, США, Індії та Росії) за обсягами підтверджених запасів вугілля, має потужний природний потенціал для задоволення внутрішніх потреб і розвитку експорту цього енергоносія. Однак у вугільній галузі є ряд проблем, після розв'язання яких розвиток галузі був би досить перспективним. До них належать такі:

складні гірничотехнічні умови більшості шахт, які потрібно освоювати; застаріле обладнання шахтного фонду, тому потребується його інноваційне оновлення;

власності на шахти і видобуте кам'яне вугілля;

експорту видобутого кам'яного вугілля;

зайнятості на шахтах місцевого населення та ін.

На Донбасі 99 шахт експлуатуються з довоєнних часів, 80 % шахт працюють без реконструкції більш 20 років.

За останні 10 років зі скороченням асигнувань і дотацій з боку держави суттєво погіршилась загальна ситуація у вугільній галузі. Не виконуються плани будівництва нових шахт. А з них можна видобувати поклади у сприятливіших гірничотехнічних умовах, з високою продуктивністю й т. д. Безумовно потрібні інноваційні перетворення шахтного господарства.

Окремо відмітимо, що Держстат України у статистичному збірнику Промисловість України у 2016 – 2020 роках не приводить навіть показників інноваційної діяльності в енергетичній галузі.

Поряд з іншими рішеннями, проблему забезпечення потреб в енергетичних ресурсах в Україні перспективно вирішувати розвитком атомної енергетики, оскільки розвіданих запасів урану достатньо на багато десятиліть.

Якщо організувати власне виробництво інноваційних тепловиділяючих елементів (ТВЕЛів), тоді країна стане незалежною від зовнішніх факторів у виробництві як мінімум половини річного обсягу електроенергії, що виробляється в АЕС.

Окремо відмітимо, що коефіцієнт корисної дії АЕС вищий, ніж теплових електростанцій. Високою є і рентабельність роботи АЕС. Такі показники,

безумовно, засвідчують перспективу розвитку атомної енергетики в Україні. До того ж її частка у виробництві електроенергії, в порівнянні з іншими джерелами енергії, постійно зростає [10].

Окремо також відмітимо, що енергетичний сектор в Україні знаходиться у державній власності, тому, безумовно, вирішення проблем з енергетичними носіями, інноваційних перетворень потребує цільового бюджетного фінансування їх видобування, переробки, зберігання і т.д. А об'єктивне визначення видів джерел і обсягів їх фінансування потребує і вартісних оцінок затрат і господарських результатів цих процесів, а тому й обґрунтованого формування вартісної інформації, на фактичній і законодавчій базі.

Взагалі, формуванням вартісної інформації супроводжується будь-яке виробництво паливно-енергетичних носіїв і процесів з ними. Тому, на наш погляд, об'єктивно не може бути проблем й у визначеннях базових показників для нарахування фіскальних платежів суб'єктів господарювання цього виробництва, виконанням фіскальних зобов'язань.

На нашу думку, з врахуванням специфіки господарської діяльності підприємств паливно-енергетичного комплексу для нього як наукову проблему необхідно створити й відмінну, стимулюючу систему фіскальних зобов'язань.

За проблему також необхідно визнати створення нового механізму формування фіскальних ресурсів взагалі від надкористувачів, ресурсно-переробних підприємств, перерахування від них коштів до державної скарбниці та розподілу цих коштів за державним і народними потребами.

Таким чином, галузі енергетики потребують комплексу суттєвих різномірних технологічних інновацій, інформаційних вдосконалень та розробки фінансово-економічних оцінок по всьому наскрізному шляху руху енергоносіїв: від пошуку родовищ корисних копалин до передачі кінцевому споживачу створеної з них енергії, як пріоритетних галузей матеріального виробництва, як джерела задоволення потреб народу у життєвих ресурсах (постачання енергії для домашнього споживання, виробнича зайнятість, сімейні доходи і т.д.), потреб держави і місцевих органів самоврядування у фіскальних ресурсах та в інших.

У зарубіжних країнах з нафтогазовидобувною промисловістю і вдосконаленою адаптованою нормативно-правовою базою підприємства з видобутку вуглеводнів, як відомо, платять державі високу суму прибутку. Окремо підкреслимо, що певну частину цих коштів держава спрямовує на виплату спеціальних дивідендів кожному громадянину.

Так, у Норвегії довгостроковою метою державної політики є перетворення країни в державу-рантє з метою забезпечення майбутнім поколінням можливості користуватися перевагами, що зумовлені нинішнім природно-нафтовим багатством країни. У цій країні було всього 2,7% придатних для сільськогосподарського обробітку землі. А ВВП досягає 40 тис. доларів на душу населення. Нафта оголошена надбанням народу країни. Кожному

громадянину на особистий рахунок здійснюються чималі відрахування від отриманого прибутку нафтових компаній; кожній дитині при народженні відкривається рахунок у банку і т.д. [8].

Таким чином, законно і фактично реалізується право народу на доходи від власності на нафтові ресурси. Кожному громадянину здійснюються грошові відрахування, тому відкриваються і рахунки новонародженим.

Зауважимо, що у Норвегії проживає 5,4 млн чол., на Україні у 8 разів більше. Тому здійснювати відрахування від чинних рентних платежів за користування надрами (навіть для видобування усіх корисних копалин) немає сенсу (надто малими будуть навіть річні суми на кожного громадянина).

Відкривати спеціально рахунки тільки новонародженим в Україні не логічно й анти конституційно.

Відповідно до мети статті щодо обґрунтування фіскальних зобов'язань користувачів родовищами енергетичних корисних копалин, розробки рекомендацій по доходах від них народу як власника надр, виокремимо перспективні завдання: дослідити природно-енергетичну базу народної власності, практику виконання фіскальних зобов'язань, обґрунтувати механізм визначення вартості доходів населення від господарського надрокористування, надати пропозиції щодо обліку обчислень вартості його показників.

Інформаційні операції з оцінки вартості надрової речовини здійснюються на всіх процесах названого нами надроресурсного виробництва (НРВ). Воно поетапно включає види господарської діяльності:

надро-розвідувальне виробництво, що, за нашим тлумаченням, є більш широким в розумінні поняття, ніж геологічне вивчення надр, геологорозвідувальні роботи (ГРР);

підготовку родовищ до експлуатації;

видобування корисних копалин;

реалізацію видобутої продукції;

переробку корисних копалин;

збут продукції переробки;

операції з відходами та ін.

Крім того, НРВ включає ще й оцінювання господарського використання підземного простору, дослідження експлуатованих родовищ, проведення екологічних заходів та ін. На кожному з етапів визначаються фіскальні платежі, зокрема із заробітної плати найманих працівників.

Окремо зауважимо, що у паливно-енергетичній галузі наявні великі платники податків. Від них надходження до бюджету оцінюються найбільш вагомими показниками, зокрема податку на прибуток підприємств.

Залежно від надрокористування необхідно і визначати види фіскальних зобов'язань суб'єктів господарювання.

Надрові ресурси належать народу. Тому платежі за їх господарське використання потрібно частиною переховувати кожному громадянину країни.

Пропонується запровадити новацію: надрофіскальний продукт, як спеціальне поняття, потребує сучасного законодавчого визначення з позицій, що він фактично має ознаки ресурсних (для нарахувань) показників. По надрофіскальному продукту за ставкою фіскальної плати визначається сума фіскальних нарахувань за користування енергоносіями до державної скарбниці.

У Податковому кодексі України ставка фіскальної плати виражена у відсотках, тобто від вартості видобутих корисних копалин:

нафта і конденсат, що залягають на глибині до 5000 м, 39% ;

нафта і конденсат, що залягають на глибині більше 5000 м, 17%;

аналогічно газ природний, 20 і 14 %.

Безумовно, що, на перший погляд, ці ставки високуваті. Потрібні їх обґрунтування з врахуванням фактора власності на енергоносії.

Висновки. Кодексом України про надра визначено, що надрові ресурси належать до об'єктів власності Українського народу. Але ця норма поки-що декларативна. Тому потребуються наукові дослідження, а по них нормативно-правове регулювання практичної реалізації даного права по об'єктах і процесах надро-ресурсного виробництва.

Надро-ресурсне виробництво енергетичних носіїв, як широке поняття, слід розуміти в сукупності автогенезного (стихійного) чи організованого утворення (наприклад, збагачення) надрових ресурсів, організованого їх геологічного вивчення, вилучення з надр і доведення до користувача (покупця, промислового переробного підприємства). Фіскальна вартість продуктів цього виробництва логічно визначати по фіскальних оцінниках: надрофіскальному продукту (як ресурсний показник) і фіскальних нормативах.

Для користувачів надрових енергетичних ресурсів, гірничих і енергетичних підприємств, інженерам необхідно створити нову, адаптовану систему фіскальних зобов'язань.

Література:

1. Національна економічна стратегія на період до 2030 року, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179.

2. Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Світове_споживання_енергії.

3. Енергетичні ресурси геологічного середовища України (стан і перспективи): у 2-х т. / за ред. Г. І. Рудька. Чернівці : Букрек, 2014. Т. 2. 520 с.

4. Наукове супроводження геологічних об'єктів з метою оптимізації використання ресурсів надр (моніторинг надрокористування) / за ред. Г. І. Рудька. Київ – Чернівці: Букрек, 2015. 592 с.

5. Малюк Б.І., Бобров О.Б., Красножон М.Д. Надрокористування у країнах Європи і Америки: Довідкове видання. К.: Географіка, 2003. 197 с..

6. Рудько Г.І., Курило М.М., Родованов С.В. Геолого-економічна оцінка родовищ корисних копалин. К.: АДЕФ-Україна, 2011. 384 с.

7. Рудько Г. І., Плотніков О. В., Курило М. М., Радованов С. В. Економічна геологія залізистих кварцитів. К.: Вид-во «Академпрес», 2010. 272 с.
8. Сухіна О. М., Бодюк А. В. Державне управління, економіка і добробут народу в Норвегії / Фінансова, торговельна, науково-технічна, зовнішньоекономічна та міжнародна діяльність, 2016. № 1. С. 65 – 70.
9. Промисловість України у 2016 – 2020 роках. Статистичний збірник. Держстат України. К, 2021. 296 с.
10. Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Паливно-енергетична_сировина.

References:

1. Postanovuju Kabinetu Ministriv Ukraïni “Nacional'na ekonomichna strategija na period do 2030 roku” [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “National Economic Strategy for the period up to 2030 “]. [in Ukrainian].
2. [uk.wikipedia.org](https://uk.wikipedia.org/wiki/Svitove_spozhyvannja_energii) Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Svitove_spozhyvannja_energii [in Ukrainian].
3. Rud'ko, G. I. (2014). *Energetichni resursi geologichnogo seredovishha Ukraïni (stan i perspektivi)* [Energy resources of the geological environment of Ukraine (state and prospects)]. (vol. 1-2). Chernivci : Bukrek [in Ukrainian].
4. Rud'ko, G. I. (2015). *Naukove suprovodzhennja geologichnih ob'ektiv z metuju optimizacii vikoristannja resursiv nadr (monitoring nadrokoristuvannja)* [Scientific support of geological objects in order to optimize the use of subsoil resources (monitoring of subsoil use)]. Kiiiv – Chernivci: Bukrek [in Ukrainian].
5. Maljuk, B.I., Bobrov, O.B., Krasnozhon, M.D. (2003). *Nadrokoristuvannja u kraïnah Evropi i Ameriki* [Subsoil use in Europe and America]. K.: Geografika [in Ukrainian].
6. Rud'ko, G.I., Kurilo, M.M., Rodovanov, S.V. (2011). *Geologo-ekonomichna ocinka rodovishh korisnih kopalyn* [Geological and economic assessment of mineral deposits]. K.: ADEF-Ukraïna [in Ukrainian].
7. Rud'ko, G. I., Plotnikov, O. V., Kurilo, M. M., Radovanov, S. V. (2010). *Ekonomichna geologija zalizistih kvarcitiv* [Economic geology of ferruginous quartzites]. K.: Vid-vo «Akadempres» [in Ukrainian].
8. Suhina, O. M., Bodjuk, A. V. (2016). Derzhavne upravlinnja, ekonomika i dobrobut narodu v Norvegii [Public administration, economy and welfare of the people in Norway]. *Finansova, torgovel'na, naukovo-tehnichna, zovnishn'oekonomichna ta mizhnarodna dijal'nist' - Financial, trade, scientific and technical, foreign economic and international activities*, 1, 65 – 70 [in Ukrainian].
9. Promislovist' Ukraïni u 2016 – 2020 rokah [Industry of Ukraine in 2016 - 2020]. Statistichnij zbirnik - Statistical collection. K.: Derzhstat Ukraïni [in Ukrainian].
10. [uk.wikipedia.org](https://uk.wikipedia.org/wiki/Palivno-energetichna_sirovina) Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Palivno-energetichna_sirovina [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-108-120](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-108-120)

Адам Бодюк

*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
науковий керівник,
Науково-дослідний закладу «Ресурси»,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6200-1784>*

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИРОДО-РЕСУРСНОГО ВИРОБНИЦТВА

Анотація. Розробляються логіко-інформаційні відображення природно-ресурсного виробництва, зокрема у вартісних оцінках. Проаналізовано економічні й технологічні особливості розвідування автогенезних ресурсів та їх вилучення з природного середовища. Надро-ресурсне виробництво, як широке поняття, слід розуміти, розглядати і глибоко досліджувати в сукупності масштабних посферних складників: автогенезного (стихійного) утворення надрових речовин; організованого їх дослідження в надрах; організованого утворення (наприклад, збагачення) надрових речовин; організованого їх вилучення з надр; доведення до користувача (покупця, промислового переробного підприємства). Запропоновано обліковувати види затрат на організоване проведення надрово-розвідувального виробництва.

Ключові слова: потреби, суспільне виробництво, природо-користування, надра, ресурси, надрокористування, процесори, витрати

Adam Bodyuk

*Candidate of Economic Sciences,
Senior Research Fellow,
Supervisor Research institution «Resource»,
Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6200-1784>*

BOWELS OF THE EARTH RESOURCE PRODUCTIONS AS OBJECTS ECONOMIC USING NATURE

Abstract. Logical and informational reflections of natural resource production are developed, in particular in cost estimates. The economic and technological

Subsoil resource production, as a broad concept, should be understood, considered and deeply researched in the set of large-scale spherical components: autogenesis (spontaneous) formation of subsoil substances; organized research in the subsoil; organized formation (eg, enrichment) of subsoil; organized their extraction from the subsoil; bringing to the user (buyer, industrial processing enterprise). Features of exploration of autogenesis resources and their extraction from the natural environment are analyzed.

Keywords: necessities, social production, bowels of the earth, resources, using the bowels of the earth, processors, charges.

Постановка проблеми. Україна належить до числа держав світу, що найбільш багаті на природні ресурси, земельні, надрові, водні, лісові та інші. Господарське використання кожного виду природних ресурсів регламентується кодексами: Кодекс України про надра, Водний кодекс України, Земельний кодекс України та ін. Отже, кожен з них регламентує конкретні види природокористування, як належні народу і призначені для користування за суспільними потребами. Але подальше користування природними ресурсами за межами їх походження тобто природного середовища за суспільними потребами названими кодексами не регламентується.

Для існування суспільству, безумовно, необхідно за господарських потреб вилучати природні блага з природного середовища, їх переробляти у придатну для використання продукцію, доводити її до стадії споживання, включати у товарно-грошовий обмін і т. д. Такі процеси супроводжуються вартісними затратами, аналізом ефективності, конкретним інформаційним відображенням.

Здійснюються, зокрема, процеси територіального і в надрах вивчення, далі вилучення, переміщення корисних копалин в просторі та часі, багатоциклової їх обробки для виготовлення продукції, придатної для виробничого чи побутового використання. Оцінки вартості речовин здійснюються на всіх процесах: геологічних досліджень надр; надрово-розвідувального виробництва (НРВ), що в більш широкому розумінні, ніж геологічне дослідження надр; підготовки родовищ до експлуатації; видобування корисних копалин; реалізації видобутої продукції; переробки корисних копалин; реалізації продукції її переробки; з відходами та ін.

Виходячи з наскрізності процесів у природному середовищі та їх відображення, можна розглядати і послідовність технологічних процесів: від вирощування природних об'єктів, їх переміщення, зберігання, переробки у промислову продукцію, її продаж і т.д.

Логічно, зокрема, запровадити поняття надрово-ресурсного виробництва, що об'єднує минулі природні процеси в надрах, процеси таких виробництв: геологічного вивчення надр (ГВН) або НРВ як більш широкого поняття,

гірничого виробництва, транспортування, зберігання, переробки корисних копалин, одночасно використання інших природних ресурсів, а також збуту його продукції. Тому необхідні теоретичні дослідження і певні обґрунтування положень щодо вартісних оцінок: процесів і продукції НРВ, аналізованого поєданого виробництва, тобто організованого і не організованого людиною; задоволення його продукцією потреб промисловості, сільського господарства, торгівлі, побутових населення.

Поряд з оцінками вартості природних речовин і процесів з ними проводяться вартісні оцінки інформації про ці речовини і процеси. Крім того, паралельно необхідно виконувати й фіскальні оцінки: речовинних ресурсів (наприклад, плати за користування надрами, землею на території родовищ); процесів з природними речовинами або продуктами їх перетворення (наприклад, рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами і нафтопродуктопроводами; рентна плата за транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України); продажу геологічної інформації; надання паралельних чи окремих послуг, наприклад, проектні роботи, надання консультацій тощо. Окремо потрібно також вести мову про вартісні та фіскальні оцінки міжнародної економічної значимості вирішення проблем надрокористування, інших видів природокористування для країни. Паралельно також необхідні інформаційне відображені оцінки й політичної значимості вирішення проблем природокористування, зокрема надрокористування, видобування і транспортування вуглеводнів для України та за її межами.

Такі теоретичні дослідження і обґрунтування логічно об'єднати в нову наукову проблему, яку пропонується назвати створення прикладної теорії надрово-ресурсного виробництва як одного з базових теоретичних розділів економічного природокористування, фіскальної геології. Ця проблема має зв'язок з такими важливими, що визнані, прикладними науковими галузями (і навчальними дисциплінами): економічна геологія; економіка природокористування, геологорозвідувальних робіт (правильніше економіка НРВ); економіка гірничих підприємств; економіка мінеральної сировини; економіка землекористування; екологія та ін.

Крім того, проблему використання надрових ресурсів, природних ресурсів взагалі, необхідно, наприклад, інтегрувати з проблемами дослідження економіки галузевих знань, інтелектуалізації суспільства та ін. Оскільки «...в сучасному глобалізованому світі домінуватимуть інформаційно-комунікативні технології, засновані на обміні знаннями – як повсякденними, що вимагатимуть постійної ідентифікації і самовизначення кожного народу, так і спеціальними, що визначатимуть прогрес і успіхи в матеріальній культурі і побуті...» [6, с. 42 – 43]. Україна має не тільки зберегти національну самодостатність, але й розвиватися як надто багата на природні, матеріальні та трудові ресурси держава і

створювати відповідний менталітет, тобто менталітет не бідного народу, зокрема, на надрові ресурси, які є матеріальною основою його заможного життя.

У числі проблем слід назвати й проблеми економічної залежності переробної промисловості від обсягів і структури економічного відтворення надзоресурсного потенціалу країни, тобто пошуково-розвідувальних досліджень і робіт, як складових НРВ. Його результатом є продукти, по яких обчислюються фіскальні ресурси від надзорокористування. Такими продуктами є розвідані родовища корисних копалин, корисні копалини, породи та ін. До продуктів також необхідно відносити і накопичений досвід працівників підприємств, у тому числі в експлуатації техніки, що використовується для ГВН, наукову, звітну та іншу геологічну та іншу інформацію.

За проблему також необхідно визнати створення нового механізму формування фіскальних ресурсів від природо-надзорокористувачів та мобілізації відповідних фіскальних коштів до державної скарбниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У відомих нам літературних джерелах з економічної і прикладної теорії вживаються поняття виробничої діяльності, натурального, товарного, суспільного, матеріального і нематеріального виробництва і т.д. Суспільне виробництво структурно і наскрізне складається з таких елементів (фаз): власне виробництво, розподіл, обмін, споживання. До речі, в цілому і по фазах воно у минулому планувалося на державному рівні. На нашу думку, оскільки споживання розуміється і як виробниче, і як побутове, тому зміст його фаз необхідно уточнити. Виробниче використання (а не споживання) природних ресурсів, по суті, є також виробництвом продукції.

Аналогічно з гірничими процесами, оскільки реально можна виділити фази: видобування корисних копалин, тобто згадане власне виробництво; розподілу продукції видобування між її користувачами (біржова торгівля, прямі зв'язки між гірничими підприємствами і посередниками або переробними); обмін (у формі товарно-грошового); виробниче застосування корисних копалин. Фази можна виділити і на процесах геологічного вивчення надр і по них проводити певні натуральні та вартісні оцінки.

Дослідженням економіки природокористування присвячені праці широкого загалу науковців, зокрема, Бистрякова І.К., Данилишина Б.М., Дорогунцова С.І., Кашенко О.Л., Левковської Л.В., Міщенко В.С., Сухіної О.М., Хвесика М.А. [3 – 9]. Дослідженням, геолого-економічних оцінок розвідуваних родовищ корисних копалин присвячені праці Боброва О.Б., Коржнева М.М., Красножона М.Д., Курило М.М., Малюка Б.І., Михайлова В.А., Міщенко В.С., Рудька Г.І. та ін. [5 – 7]. Але нам не відомі літературні джерела, в яких би досліджувалися фіскальні аспекти НРВ.

Метою статті є розробка теоретико-фіскальних положень про природо-надрово-ресурсне виробництво та логічне його відображення у вартісних оцінках. Для досягнення визначеної мети нами проаналізовано нормативно-інформаційні аспекти організованих процесів підготовки і виконання пошуково-розвідувальних досліджень і робіт, а також як їх продовження процесів видобутку корисних копалин і їх переробки за потребами.

Виклад основного матеріалу. Узагальнено можна розглядати як наскрізний, поєднаний у ланцюг, багатоетапний процес теоретичних обґрунтувань оцінки перспективності вивчення покладів, практичного проведення геологічних досліджень надр, вилучення з надр корисних копалин і створення з них, у тому числі в поєднанні з іншими природними ресурсами, конкретних матеріальних благ для задоволення певних потреб суспільства. Цей процес включає, зокрема, пошуково-розвідувальні дослідження і роботи у надрах, господарське надрокористування, тимчасове зберігання, збут, переробку видобутих корисних копалин у певну продукцію, комерційні процедури з нею й т. ін. Але цей процес як наскрізний в цілому, на наш погляд, науковцями не досліджений. Не розглядається він і з позицій, що природні, у тому числі надрові, ресурси, за Конституцією України, є об'єктами права власності її народу. Виходячи з фактора власності їх вартості також мають бути оцінені для народу.

До речі, за умов соціалістичної планової економіки, народної власності на засоби виробництва, наприклад, геологорозвідувальні роботи, як пише Коржнев М.М., були штучно відділені від промислової експлуатації родовищ. За умов «...ринкової економіки вони вважаються першим етапом комерційного освоєння родовищ і витрати на них компенсуються із прибутків від продажу мінеральної сировини» [5, с. 8]. З позицією автора логічно згодитися, оскільки в Україні здійснюється організаційно й економічно поєднане використання надр для геологічного вивчення і видобування корисних копалин. Так, НАК «Нафтогаз України» здійснює наскрізну господарську діяльність: розвідку, видобування, зберігання, транспортування і продаж вуглеводнів споживачам, їх інформування і т.д.

Крім того, фінансування ГВН фактично залежить від комерційної результативності продажу гірничими підприємствами попередньо розвіданих, а потім видобутих корисних копалин. Воно має також залежати, хоча не прямо, і від реалізації промисловими підприємствами перероблених.

Таким чином, взаємозв'язок різних етапів поєданого надрово-ресурсного виробництва, як пропонується його називати, від природних надр до переробного цеху промислового підприємства, очевидний, але він не досліджений у вартісному його відображенні, тому для відображення потребуються відповідні затрати живої й уречевленої праці, з особливостями на кожному етапі, навіть внутрішньо етапними.

Можна визначити і згадані фази даного виробництва, для чого проаналізуємо послідовність процесів і застосовувані процесори. Будь-якому виду виробництва, у тому числі природно-ресурсному, передують придбання виробничих ресурсів для конкретних видів діяльності підприємств, зокрема, сировини, матеріалів, технічних і не технічних засобів (процесорів) і т.д. Тому сучасне суспільне виробництво продукції з мінеральної сировини логічно представляти як поєднане НРВ з видобувним та збутовою діяльністю такими фазами: 1) планово-організаційні процеси, включаючи оцінки потреб у надрових ресурсах, матеріально-виробничих ресурсах, робочій силі та ін.; 2) придбання суб'єктами господарювання за потребами виробничих ресурсів від зовнішніх постачальників; 3) розвідка надр, видобуток зразків корисних копалин або їх переробка (це власної продукції) за визначеними потребами; 4) збутове інформування (орієнтоване на потреби споживачів в геологічній інформації); 5) логістика; 6) товарно-грошовий обмін; 7) проведення фінансових операцій, у тому числі з оплати праці найманого персоналу геологічних і гірничих підприємств; 8) виконання фіскальних зобов'язань перед державою, органами місцевого самоврядування; 9) підготовка і поширення звітної, комерційної та іншої інформації.

Планово-організаційні процеси, включаючи оцінки потреб у природних, зокрема, надрових ресурсах, поширюються на макрорівень і мікрорівень, поділяються на централізовані і децентралізовані. Зауважимо, що з переходом до ринкової економіки в Україні потреба у централізованому плануванні геологічного вивчення надр, плановому розподілі надрових ресурсах, вважається, відпала, тому і планова система розподілу видобутої продукції перестала існувати. Оскільки теперішні посередницькі організаційні формування зайняті безпосередньо товарно-грошовим обміном. Хоча фаза обміну в якійсь мірі охоплює й видозмінені функції розподілу продукції, засобів її виробництва. Домашнє споживання корисних копалин в натуральному чи переробленому стані не можна включати у суспільне виробництво. Тому дану фазу, названу домашнім споживанням, необхідно виключити зі структури суспільного і природо-ресурсного виробництва.

Крім того, фаза розподілу має походження соціалістичної політико-економічної системи. За радянських часів мало місце планове розподілення продукції видобувної та інших галузей промисловості, існували посередницькі державні постачальні організації та інші розподільно-збутові організаційні формування, які й охоплювалися фазою розподілу продукції природного походження між її покупцями (виробничими, постачальницькими або торговельними підприємствами). Фаза розподілу потрібна була й для розподілу дефіциту, державного регулювання цін на продукцію, за іншими, зокрема політичними, мотивами. Окремо зазначимо, що вже в останні десятиліття існування радянської держави між суб'єктами господарювання

встановлювалися прямі економічні зв'язки. Видобута продукція реалізовувалася без допомоги розподільно-збутових державних організацій. Таким чином, фаза розподілу з роками звужувалося за видами гірничої продукції, її обсягами, структурою, значимістю і т.д.

За умов ринкової економіки постала проблема організації збуту продукції, з використанням необхідної інформації. Вона вирішується прямими економічними зв'язками, рекламними заходами, іншими видами інформування, фінансовими операціями. Окремо підкреслимо, що не розподілення, а збут продукції для природно-ресурсних підприємств-виробників став поширеною господарською діяльністю, яка є товарно-грошовим обміном, має бути фінансово вигідною.

Проведення фінансових операцій у надрово-ресурсному виробництві нами розглядаються як наскрізний процес. На практиці фінансові операції здійснюються з метою забезпечення, за потребами, виробничими та трудовими ресурсами, необхідними для започаткування і продовження процесів розвідки родовищ, або створення геологічної, дозвільної, проектної чи іншої документації, або видобутку корисних копалин, або їх переробки, інфраструктурних процесів (складування, тимчасового зберігання, транспортування, охорони). Тобто ці операції здійснюються для створення матеріальних благ або їх інформаційного відображення. Оскільки будь-який «...процес виробництва матеріальних і духовних благ являє собою трудову діяльність людей» [3, с. 22]. Але ж виробництво, як ми вважаємо, з розвитком його автоматизації й інформатизації, може здійснюватися й без участі людей, тому і без їх праці. Так, проводяться дослідження земельного багатства з космосу, супутниковими засобами, формується космічна геологія.

Уречевлена (так звана минула праця людей, якою створена геологічна техніка) робота техніки не є безпосередньою трудовою діяльністю людей у технологічному процесі розвідки або видобутку корисних копалин з надр. Вихід нафти і природного газу з свердловин під пластовим тиском також здійснюється без прикладання праці людини. Але прикладання праці фахівців може бути необхідним, якщо потрібно приймати у формі інформації конкретні рішення в умовах того чи іншого ступеня невизначеності.

Товарне виробництво трактується як така організація суспільного господарства, при якій окремі продукти виготовляються відокремленими виробниками і для задоволення суспільних потреб необхідні купівля-продаж цих продуктів, які перетворюються в товар на ринку. На нашу думку, акцент необхідно зробити, що на ринку задовольняються потреби конкретних користувачів або колективні потреби.

Суспільне господарство, суспільне фінансування розвитку природокористування, суспільне природокористування, суспільне виробництво, у тому числі надрово-ресурсне, належать до понять, що мають ряд визначень.

Науковці, зокрема, вважають, що суспільне виробництво виступає формою природокористування [2, с. 20]. В літературі поширені такі поняття, як природокористування, надрокористування, надрові ресурси, надрово-ресурсний потенціал, структура й оцінки потенціалу сталого розвитку, економічного відтворення корисних копалин і т.п. Так, Кашенко О.Л. вживає поняття економічного аспекту природокористування, як залучення частини сфери природокористування до матеріального виробництва, у процесі якого предмети природи або природні багатства змінюються, зазнають антропогенного впливу [3, с. 82]. Крім поняття предмета природи, вона також вживає поняття даного природою, за яким вона розуміє «...матеріальні природні об'єкти, їх властивості, закони природи тощо, тобто природні блага, багатства» [3, с. 81]. На наш погляд, всі природні об'єкти, у тому числі надрові, є матеріальними.

Окремо відмітимо, що потрібно відрізнити поняття активного виробничого використання природних, зокрема надрових ресурсів (традиційна геологорозвідка, видобування), тобто з застосуванням засобів виробництва, ресурсу праці фахівців тощо, і пасивного використання поверхні земельних площ або підземного середовища (під будівлі, споруди, шахти тощо), тобто без застосування засобів виробництва, праці людей їх перетворення. У першому випадку має місце підприємницьке використання надрових ресурсів. Тому його, зокрема, необхідно відповідно й фіскалізувати (оподатковувати), тобто зобов'язувати вносити кошти до державної скарбниці, з врахуванням фіскального оцінного показника (фіскального оцінника) результатів підприємництва. Під поняттям фіскального оцінного показника пропонується розуміти, наприклад, значення вартісних або натуральних показників корисних копалин, по яких за певними фіскальними нормативами нараховуються сума коштів, які надрокористувач зобов'язаний сплатити до державної скарбниці. У другому випадку, тобто «пасивне використання» може включатися у загальну господарську діяльність і відповідно його показники враховуватися при здійсненні чинного загального оподаткування господарської діяльності геологічних і гірничих підприємств (плата за землю, нарахування амортизації на основні засоби тощо).

Якщо виявлені та затверджені достатні за обсягами для ефективного видобування запаси корисної копалини, а також обґрунтована технічна забезпеченість та визначена економічна доцільність для користувачів її застосування у переробній промисловості, починається будівництво гірничого підприємства. Як відомо, на практиці гірничих робіт виділяють два головні способи розробки родовищ твердих корисних копалин: підземний і відкритий. Ці способи відрізняються і вартісними показниками. Для розробки родовищ підземним способом необхідно мати документацію для трьох стадій гірничих робіт: розтину, підготовки та очисного вилучення. Ця документація передбачає і заходи з енергозабезпечення, водовідведення, землевідведення, санітарії тощо.

Для стадії розтину документація регламентує технології і засоби для забезпечення доступу з поверхні землі до родовища (або його частини) за допомогою проведення гірничих виробок і створення умов з підготовки родовищ до вилучення корисних копалин.

Різні показники вартості корисних копалин та їх родовищ визначаються параметрами цих об'єктів. До таких, наприклад, належать: геологічні запаси руди; промислові запаси руди; виробнича потужність кар'єру на добу; виробнича потужність кар'єру по гірській масі; виробнича потужність кар'єру по гірській руді; річна продуктивність кар'єру по вскриші; промисловий коефіцієнт вскриші; річна продуктивність кар'єру по руді, т/рік; собівартість видобутку 1 м³ руди підземним (або відкритим) способом; термін розробки родовища; техніко-економічні показники відвальних робіт та ін.

Гірничі виробки, що називаються розтинаючими або капітальними (стволи, штольні), які мають безпосередній вихід на земну поверхню, також оцінюються у вартісних показниках. Ці показники значимі, оскільки в період експлуатації родовищ по цих виробках транспортують корисні копалини, пусті породи, людей, техніку, конструкції, матеріали. Через них вентилують підземний простір, роблять водовідлив, каналізацію, подають енергію тощо.

Оцінюють витрати й на розкриття запасів корисних копалин, для розробки яких проведені всі необхідні виробки розтину.

Виробничі процеси по промислому вилученню із надр автогенезних речовин пропонується поділити на види: 1) створення матеріально-технологічної бази для НРВ, видобування (будівництво вишок, установка бурового обладнання, насосів); 2) вилучення мінералів і не мінералів (видобуток корисних копалин); 3) використання водних ресурсів, вітру як силового засобу (для потреб силової й освітлюваної енергетики); 4) використання водного чи повітряного басейну як середовища (для потреб дорозвідки); 5) вилучення речовин (для виробничих потреб, безповоротне промислове використання води); 7) використання природних сил, полів (магнітних, гравітаційних).

Виробничі процеси по перетворенню надрових покладів поділяємо на такі: 1) перетворення речового ресурсу в інший речовий ресурс (вугілля у брикети, нафти у бензин); 2) перетворення речового ресурсу в енергію (вугілля, газу у тепло); 3) перетворення одного виду енергії в інший (енергії вітру в механічну силу привода, енергії сонця в електричну для роботи силових установок) тощо. Продукти перетворення у вартісних оцінках отримують так звану додану вартість, яка, як відомо, оподатковується, аналогічно з іншими продуктами виробництва при їх реалізації.

Якщо розглядати аспект ГВН або вилучення (видобування) корисних копалин, то важливо виділяти наступні природні складові, що забезпечують цей процес: ресурс природний – об'єкт розвідки або вилучення (наприклад, нафта,

вугілля, вода мінеральна); середовище природне, де розміщуються природні ресурси взагалі, – надра; ресурсні об'єкти, тобто частина середовища, де здійснюється безпосереднє використання (відбір, збір, видобування) ресурсу (свердловина, шахта, водне середовище); ресурсоносії (руда). В окремих випадках ресурсні об'єкти можуть бути одночасно ресурсоносіями (поклади вугілля). Кожен з цих об'єктів оцінюється у вартісних показниках за відображеною їх натурально-вартісною інформацією.

Далі, з цими об'єктами здійснюються певні процеси створення або перетворення вартостей: разове відокремлення ресурсу від його середовища (на етапах геологічного вивчення надр); формування геологічної інформації про корисні копалини і/або їх родовища; систематичне відокремлення ресурсу від природного середовища (видобуток нафти, газу, мінеральної води); відокремлення ресурсу від ресурсоносія (вилавка сталі з руди). Результати цих процесів також оцінюються у вартісних показниках. Встановлення видів і значення цих показників взагалі належить до економічної науки.

Крім того, певними процесорами (буровими установками, комбайнами) з надровими ресурсами виконуються відповідні підготовчі операції, далі видобувні. Застосовується і тара (різних форм, призначення) тощо. У середовищі цих процесів також необхідно визначати надрокористувача (фізичну чи юридичну особу), його економічне середовище (банки, контрагенти, держава). Зв'язки з ним також належать до вартісних.

Процес вилучення (видобування, викачування, розкопування) слід розглядати як організований фахівцями виробничий процес, що здійснюється за потребами у межах природного середовища ресурсного об'єкта. У процесі вилучення природного ресурсу поряд з ручною працею людини можуть застосовуватися засоби виробництва (техніка, нетехнічні засоби, названі нами процесорами). У перспективі, на наш погляд, процес вилучення може здійснюватися тільки технічними засобами, без застосування ручної праці людини. У цьому «безлюдному» процесі немає предмета праці для фахівців як речовини, що ними перетворюється у якісно нову, змінює структуру, форму тощо. Нафта чи газ, підняті на поверхню, залишаються перворідними. Забрана з надр у виробництво мінеральна вода залишається нею. У таких виробничих процесах (видобуток води, руди, вугілля) операції з мінералами пропонується називати роботою. Роботи також оцінюються вартістю. Її величина визначається експлуатаційними затратами, фіскальними платежами та ін.

Певні затрати на засоби виробництва розподіляються на технологічні процеси або й окремі операції по утворенню розвідувальних та експлуатаційних гірничих виробок у природному середовищі. Перші використовують для пошуків і розвідки родовищ корисних копалин, другі – для розробки родовищ, тобто для виймання корисних копалин із надр (створення експлуатаційних

виробок). Експлуатаційні виробки, в свою чергу, в залежності від призначення поділяються на виробки, що розкривають, підготовлюють і очисні виробки.

Гірничі виробки, що, зокрема, називаються розтинаючими або капітальними (стволи, штольні), які мають безпосередній вихід на земну поверхню, також оцінюються у вартісних показниках. Ці показники значимі, оскільки в період експлуатації родовищ по цих виробках також транспортують корисні копалини, пусті породи, людей, техніку, конструкції, матеріали. Через них вентилують середовище, роблять водовідлив, каналізацію, подають енергію тощо. Оцінюють і витрати на розкриття покладів корисних копалин, для розробки яких проведені всі необхідні виробки розтину.

Виробничі процеси по промислому вилученню із природного середовища автогенезних речовин пропонується поділити на види: 1) створення матеріально-технологічної бази; вилучення речовин (видобуток корисних копалин); 2) використання водних ресурсів, вітру як силового засобу (для потреб силової і освітлюваної енергетики); 3) використання водного, наземного чи повітряного басейну як середовища (для потреб дорозвідки); 4) вилучення речовин (для технологічних потреб, безповоротне промислове використання водних ресурсів); 5) використання природних сил, полів (магнітних, гравітаційних).

Технологічні процеси по перетворенню надрових речовин поділяємо на такі: 1) перетворення речового ресурсу в інший речовий ресурс (вугілля у брикети, нафти у бензин); 2) перетворення речового ресурсу в енергію (вугілля у тепло); 3) перетворення одного виду енергії в інший (енергії вітру в механічну силу привода, енергії сонця в електричну для привода геологічної техніки) тощо. Продукти перетворення у вартісних оцінках отримують так звану додану вартість, яка, як відомо, оподатковується, аналогічно з іншими продуктами виробництва при їх реалізації.

Крім того, ми вважаємо, що до виробничих процесів з надровими ресурсами слід відносити: проектно-пошукові роботи (вартість має проектна документація про стан надр); геологорозвідувальні дослідження і роботи (аналогічно); бурильні роботи (визначається вартість цих робіт по затратах); надання супутніх послуг (вартість послуг); передача речовин у просторі й часі, з глибин землі на поверхню, на відстань (вартість речовин, послуг); виконання допоміжних фізичних робіт (вантажно-розвантажувальні роботи, тимчасове зберігання) та інші (вартість по затратах або за тарифами).

Висновки. Україна належить до держав, найбільш багатих на природні ресурси, тому і наукові їх дослідження логічно проводити як масштабні. Надроресурсне виробництво, як широке поняття, слід розуміти, розглядати і глибоко досліджувати в сукупності масштабних посферних складників: 1) автогенезного (стихійного) утворення надрових речовин; 2) організованого їх дослідження в надрах; 3) організованого утворення (наприклад, збагачення) надрових

речовин; 4) організованого їх вилучення з надр; 5) доведення до користувача (покупця, промислового переробного підприємства). Кожна з цих сферних складників має особливості у визначенні вартісних оцінок, їх елементів, застосування тощо. Фіскальна вартість продуктів кожного з складників цього виробництва визначається по фіскальних оцінниках і фіскальних нормативах. У складі надрово-ресурсного промислового виробництва (назване в економічній літературі ще товарним) необхідно розглядати як перетворення природних ресурсів (операційних предметів) у готову продукцію, переміщення її у просторі й часі, а також надання послуг по її господарському використанню.

Бухгалтерський облік затрат узагалі на виробництво ведеться по рахунках класу 8 “Витрати за елементами”. Витрати, що включаються до собівартості, групуються за такими елементами: матеріальні витрати, витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи, амортизація, інші операційні витрати, інші затрати. Таке групування не враховує природу використовуваних ресурсів. Елементи “інші операційні витрати”, “інші витрати” однозначно не регламентовані. Тому необхідно деталізувати облік витрат. Крім того, на наш погляд, слід окремо групувати витрати по грошових зобов’язаннях перед державою, а також до собівартості включати витрати на техніко-технологічні новації з тим, щоб у підприємств формувався власний фонд грошових ресурсів на інноваційну діяльність.

Отже, за елементами затрати на НРВ пропонується обліковувати по таких групах (відповідно й за рахунками бухгалтерського обліку): природні сировинно-матеріалові ресурси (операційні); штучні сировинно-матеріалові ресурси (операційні); технічні ресурси; техніко-технологічні новації; оплату праці; інформаційні ресурси; енергію; а також витрати по грошових зобов’язаннях перед державою; витрати по грошових зобов’язаннях перед цільовими фондами; інші операційні витрати. Тому відповідно доцільно переглянути й структуру калькуляції, а також інші статті обліку, зокрема класу 2 ”Запаси” (у тому числі їх види) поточних зобов’язань, їхнє забезпечення, капіталу. Ці затрати впливають на показники: вартість геологічної інформації, що отримується у процесі пошуково-розвідувальних досліджень і робіт; вартість вилучених надрових ресурсів; суму фіскальних платежів надрокористувачів. Виходячи з фактора власності вартості родовищ також мають бути оцінені для народу.

Отже, виходячи з Конституції України, природні, зокрема надрові, ресурси, інформація про них, продукти їх переробки, а також інші вилучені підземні природні продукти мають офіційно належати народові України. Тому і відповідні фіскальні платежі, що мобілізують державні органи до державного або місцевого бюджетів, мають надходити на потреби народу.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. К.: Велес, 2006. 48 с. (із змінами)

2. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С. та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. К.: РВПС України, 1999. 716 с.
3. Кашенко О.Л. Фінанси природокористування. – Суми: Видавництво «Університетська книга», 1999. 421 с.
4. Федоренко В. Г., Ніколенко Ю.М., Діденко О.М. та ін. Основи економічної теорії: Підручник / За науковою ред. проф. Федоренка В. Г. – К.: Алеута, 2005. – 511 с.
5. Основи економічної геології: Навч. посіб. для студ. геол. спец. вищ. навч. закл. освіти / М.М. Коржнев, В.А. Михайлов, В.С. Міщенко та ін. К.: Логос, 2006. 223 с.: іл. Бібліогр: С. 218 – 222.
6. Малюк Б.І., Бобров О.Б., Красножон М.Д. Надкористування у країнах Європи і Америки: Довідкове видання. К.: Географіка, 2003. 197 с
7. Рудько Г.І., Курило М.М., Родованов С.В. Геолого-економічна оцінка родовищ корисних копалин. К.: АДЕФ-Україна, 2011. 384 с.
8. Гошовський С.В., Андрієвський І.Д., Андрієвський Є.І. та ін. Державне регулювання користування надрами / Під ред. С. В. Гошовського, І.Д. Андрієвського. К.: УкрДГРІ, 2012. 386 с.
9. Сталій розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього / Хвесик М.А., Бистряков І.К., Левковська Л.В., Пилипів В.В.; за ред. акад. НААН України М.А. Хвесика. К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. 465 с

References:

1. *Konstitucija Ukraïni: Prijnjata na p'jatij sesii Verhovnoi Radi Ukraïni 28 chervnja 1996 roku [Constitution of Ukraine: Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 June 1996].* К.: Veles [in Ukrainian].
2. Danilishin, B.M., Doroguncov, S.I., Mishhenko, V.S. ta in. *Prirodno-resursnij potencial stalogo rozvitku Ukraïni [Natural resource potential of sustainable development of Ukraine].* К.: RVPS Ukraïni [in Ukrainian].
3. Kashenko, O.L. (1999). *Finansi prirodkoristuvannja. [Environmental finance].* Sumi: Vidavnictvo «Universitets'ka kniga» [in Ukrainian].
4. Fedorenko, V. G., Nikolenko, Ju.M., Didenko, O.M. ta in. *Osnovi ekonomichnoi teorii [Osnovi ekonomichnoi teorii].* К.: Aleuta [in Ukrainian].
5. Korzhnev, M.M. , Mihajlov, V.A., Mishhenko, V.S. (2006). *Osnovi ekonomichnoi geologii [Fundamentals of economic geology].* К.: Logos [in Ukrainian].
6. Maljuk, B.I., Bobrov, O.B., Krasnozhon, M.D. (2003). *Nadrokoristuvannja u kraïnah Evropi i Ameriki [Nadrokoristuvannja in the countries of Europe and America].* К.: Geografika [in Ukrainian].
7. Rud'ko, G.I., Kurilo, M.M., Rodovanov, S.V. (2011). *Geologo-ekonomichna ocinka rodovishh korisnih kopalin [Geologo-ekonomichna ocinka rodovishh minerals].* К.: ADEF-Ukraïna [in Ukrainian].
8. Goshovs'kij, S.V., Andrievs'kij, I.D., Andrievs'kij, Є.I. ta in. (2012). *[Derzhavne reguljuvannja koristuvannja nadrami tate regulation of subsoil use].* К.: UkrDGRI [in Ukrainian].
9. Hvesik, M.A., Bistrjakov, I.K., Levkovs'ka, L.V., Pilipiv, V.V. (2012). *Stalij rozvitok: svitogljadna ideologija majbutn'ogo [Sustainable development: worldview ideology of the future].* К.: DU «Institut ekonomiki prirodkoristuvannja ta stalogo rozvitku NAN Ukraïni» [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-121-140](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-121-140)

Борис Карпінський

доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного адміністрування та управління бізнесом факультету управління фінансами та бізнесу, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5996-7724>

Анастасія Карп'як

аспірантка кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-9920-9944>

Ольга Рибицька

кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики Інституту прикладної математики та фундаментальних наук, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-2394-355X>

КЛАСТЕРИЗАЦІЙНІ МЕТОДИ В ЦІННІСНОМУ ПІДХОДІ ПРИ ПОРІВНЯЛЬНОМУ РОЗПОДІЛІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ У РИНКОВОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. У статті доведено, що кластеризаційні методи при порівняльному розподілі підприємств володіють стратегіологічною перспективою у дослідженні змінних процесів у ринковому просторі, зокрема, інформаційному.

Зазначено, що ціннісний підхід в системі функціонування ринку інформаційних технологій – це інтегральний метод поєднання різнопланових ціннісних інтересів споживача (користувача) і виробника (розробника) у ринковому середовищі щодо конкретного інформаційного продукту через задоволення: споживача – його потреби; виробника – сформованості товарної пропозиції з виходом на ринковий простір, отримання відповідного прибутку, виплати дивідендів акціонерам, вчасності податкових надходжень у державний та місцеві бюджети.

Запропоновано та виділено специфічні кластеризаційні методи в системі ринку інформаційних технологій з позиції ціннісного підходу, а саме: методи кластерного (блокового) ранжування – МКР 1 (поділ сумарної (загальної)

величини значень статистичного показника сукупності навпіл) та МКР 2 (визначення середнього вибіркового значення розглядуваного показника, яким характеризуються об'єкти, що входять у вибірку); кластеризація за методом k -середніх. Зокрема, методи кластерного (блокового) ранжування полягають в цілеспрямованому проведенні кроків щодо кластерного (блокового) ранжування інформаційно-технологічних (ІТ) підприємств через їх покрокове виділення із значень загальної кількості величини сукупності, виходячи з завдань ціннісного підходу у ринковому просторі. Водночас, кластеризація за методом k -середніх дозволяє розбити множину ІТ підприємств на підмножини з мінімізацією спотворення за заданим критерієм оптимізації.

Пропоноване кластеризаційне розбиття всієї сукупності ІТ підприємств на окремі одиниці у ринковому просторі за методом k -середніх та дослідження їх результативності доводить, що з їх концентрованим виглядом отримуємо структури, які ефективніше піддаються сучасним управлінським тенденціям. Обґрунтовано, що фундаментальною перевагою українських ІТ підприємств в сучасному інформаційному ринку є кваліфікований персонал, досить ліберальна система оподаткування та певна можливість уникнення укладання трудових відносин з її працівниками. Запропонований алгоритм вибору стратегіологічних напрямів розвитку ІТ індустрії на процесних засадах кластеризації та ціннісного підходу забезпечує прозорість й оптимальність порівняльного розподілу ІТ підприємств та оптимізує процес прийняття заходів з модернізації управління в них з врахуванням особливостей і тенденцій розвитку у ринковому просторі.

Ключові слова: кластеризація, кластеризаційні методи, ціннісний підхід, інформаційно-технологічні підприємства, ринок інформаційних технологій, стратегіологічний розвиток, фінанси, прийняття рішень, управління.

Borys Karpinsky

Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Public administration and Business management, Faculty of Financial Management and Business, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-5996-7724>

Anastasia Karpyak

Graduate student of the Department of Management and International Entrepreneurship, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-9920-9944>

Olga Rybytska

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Higher Mathematics, Institute of Applied
Mathematics and Basic Sciences, Lviv Polytechnic National University,
Lviv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-2394-355X>

CLUSTERIZATION METHODS IN THE VALUE APPROACH IN THE COMPARATIVE DISTRIBUTION OF INFORMATION AND TECHNOLOGICAL ENTERPRISES IN MARKET SPACE

Abstract. The article proves that clustering methods in the comparative distribution of enterprises have a strategic perspective in the study of variable processes in the market space, in particular, information.

It is noted that the value approach in the system of information technology market is an integrated method of combining diverse value interests of the consumer (user) and manufacturer (developer) in the market environment for a particular information product to meet: consumer – his needs; producer – the formation of the product offer with access to the market space, the receipt of appropriate profits, payment of dividends to shareholders, the timeliness of tax revenues to state and local budgets.

Specific clustering methods in the information technology market system from the standpoint of value approach are proposed and distinguished, namely: cluster (block) ranking methods – CRM 1 (division of the total value of the statistical indicator of the population into two parts) and CRM 2 (determination of average sample value of the considered indicator that characterizes the objects included in the sample); clustering by the method of k -means. In particular, the methods of cluster (block) ranking are to purposefully conduct the stages of ranking of information technology (IT) enterprises through their gradual separation from the values of the total population, based on the values of the value approach in the market space. At the same time, clustering by the k -means method allows to divide the set of IT enterprises into subsets with minimization of distortion according to a given optimization criterion.

The proposed clustering division of the entire set of IT enterprises into individual units in the market space by the method of k -means and study of their effectiveness proves that with their concentrated appearance we obtain structures that are more effective in modern management trends. It is substantiated that the fundamental advantage of Ukrainian IT companies in the modern information market is qualified staff, a fairly liberal tax system and a certain opportunity to avoid entering into employment relationships with its employees. The proposed algorithm for selecting strategic directions of IT industry development on the basis of clustering

and value approach provides transparency and optimality of comparative distribution of IT enterprises and optimizes the process of taking measures to modernize management taking into account the peculiarities and trends in the market space.

Keywords: clustering, clustering methods, value approach, information technology enterprises, information technology market, strategic development, finance, decision making, management.

Постановка проблеми. Сучасний глобальний розвиток ринкового простору немислимий без активного застосування в ньому економіко-математичних методів на основі інформаційних технологій, що обумовлює потребу: в удосконаленні й розробці нових методів; розширенні випуску й повноцінному використанні обчислювальних потужностей комп'ютерів для виконання багатопараметричних розрахунків, обробки, аналізу і прогнозування даних безпосередньо в режимі реального часу, забезпечуючи тим й оптимальність прийняття управлінських рішень на різних ієрархічних рівнях. Окрім того, від такого масштабного прояву ефективності розвитку інформаційно-технологічної індустрії виграє й споживач, оскільки формується простір із вільним поширення інформації як про конкретний продукт, так і отримується прозорий доступ до його якісних і цінових меж, формуючи загальні споживчі потреби, настрої та споживчу його цінність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Потреба у розвитку інформаційних технологій та виробничого сегменту, який це забезпечує призвели до формування цілої інформаційно-технологічної індустрії із властивим ціннісним підходом у ринковому просторі. А з тим й до чисельних аналітичних і наукових розробок із проблематики ринку інформаційних технологій, зокрема, щодо фінансів, менеджменту й прийняття управлінських рішень [1-15]. Зазначимо, що з різноплановими категоріями та організаційно-економічними аспектами цієї проблематики пов'язані наукові праці як вітчизняних дослідників – Бублик М. І. [6-7], Будинський Р. З. [4], Карпінська О. Б. [3], Кузьмін О. Є. [4], Литвин І. [5], Мріхіна О. Б. [7], Панкратова Н. [10], Поріцька А. І. [4], Чухрай Н. І. [7], Шира Т. Б. [3], Шпак Н. О. [14], так і зарубіжних вчених – Power D. J. [11], Sheet J. N., Newman B. I., Gross B. L. [13], Montani D., Perrini F., Gervasio D., Pulcini A. [9], Ranjan K. R., Read S. [12] та інші.

Однак, проблематика кластеризації, особливо в частині застосування її методів для порівняльного розподілу й аналізу діяльності інформаційно-технологічних підприємств, залишається ще недостатньо дослідженою, що стало передумовою для проведення цілеспрямованого розгляду.

Мета статті: на основі розгляду сукупності кластеризаційних методів й аналізу інформаційної бази щодо практики становлення інформаційно-технологічних підприємств в Україні провести порівняльний розріз та виділити

можливості й особливості їхнього розвитку з позиції ціннісного підходу у ринковому просторі.

Виклад основного матеріалу. Часто при прийнятті управлінських рішень виникає неоднозначна ситуація, коли необхідно порівнювати чисельні багатопараметричні об'єкти, котрі володіють новизною, складністю процесної задачі, недостатнім обсягом інформації про них, неможливістю подання алгоритму повної математичної процедури процесу вирішення. В таких випадках, як показує практика, доцільно застосовувати методи ранжування (тобто, розташовування об'єктів в порядку надання їм переваги), які є доволі прості з аналітичного та технічного застосування. Однак, й ці методи мають властиві труднощі при великій кількості об'єктів, оскільки вже при їх кількості 15-20 експертам проблемно визначитись щодо коректного співвіднесення при ранжуванні (прямого чи альтернативному, зокрема, у випадку оцінки ділових якостей персоналу організації). Окрім того, додаткове збільшення кількості досліджуваних об'єктів призводить до збільшення у квадраті кількості зв'язків між ними.

Загалом, серед методів порівняльних вимірювань об'єктів дослідники виділяють [10]:

- ранжування;
- попарне порівняння (за ним формується їх строга послідовність $a_1, a_2, \dots, a_n$, де об'єкт a_1 має найбільшу перевагу з усіх об'єктів, другий рівень переваги за об'єктом a_2 тощо);
- безпосередня оцінка (крім порівняння додатково визначається ще і на скільки один фактор значиміший за інший, тобто загальний діапазон змін розбивається на окремі інтервали та кожному з них присвоюється власна оцінка – бал).

На проведення означеного порівняльного розподілу впливає ще і обробка оцінки результатів (оскільки варто враховувати саму компетентність експерта, узгодженість думки). Так, для аналізу та узгодженості таких оцінок застосовують статистичні характеристики – міри розкиду чи статистична варіація. Зокрема, для визначення міри розкиду використовують відповідні формули, через які вона характеризується: варіаційний розмах (1), середнє лінійне відхилення (2), середньоквадратичне відхилення (3), дисперсія (4), та коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (5).

$$R = x_{\max} - x_{\min} \quad (1)$$

$$a = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |x_i - \bar{x}| \quad (2)$$

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \quad (3)$$

$$\sigma^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2. \quad (4)$$

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n(n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n d_i^2}{n(n^2 - 1)}. \quad (5)$$

Підкреслимо, що у формулі (5) коефіцієнт конкордації ρ (множинної рангової кореляції) за умови повної узгодженості думок експертів дорівнює одиниці, за повної відсутності – нулю.

Відмітимо, що виходячи з потреб виділення параметрів інформаційно-технологічних підприємств за якими можливо порівнювати результати їхньої діяльності (зокрема, ранжування та виділення спільних ознак груп цих фірм), використовують різні методи. Однак, з метою ранжування та виділення спільних ознак груп підприємств з огляду подібності сегментів бізнес-моделей, які відносять до характерних ознак цінності підприємства, запропоновано застосувати методи кластеризації.

Загалом проблематика розуміння цінності як з філософських позицій, так і економічних концепцій, має тривалий шлях розвитку та сягає декількох тисячоліть. Так, виходячи з філософських означень, *цінність* – це поняття яке вказує на людську, соціальну і культурну значимість певних явищ і предметів діяльності, тобто це специфічний термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Можливо погоджуватись з філософськими поглядами, що цінність дає конкретизовану відповідь на питання – що є бажаним або яким щось повинно бути.

Категорію цінності можливо розглядати в двох розрізах: людина, та підприємство. В контексті людини, еволюційно, що для неї є пріоритетно важливим: вчора, сьогодні, завтра. Тут закономірно, що зміна пріоритетів призводить до адекватної зміни ваги їх цінностей. Встановлення ціннісних параметрів для конкретного індивідуума залежить від: віку, ментальності, статті, традицій, переконань, поглядів, етносу. Об'єктивно, що на неї можуть впливати й природні та кліматичні чинники, зокрема: доступ до питної води, температура, забезпечення продуктами харчування. Пріоритетом для людини стає й реальна можливість забезпечити життєіснування через власну працю, а звідтіля: наявність робочого місця, сприятлива купівельна спроможність, належні умови праці, захищеність. Окрім того, цінність для людини можна розглядати й через: її характер за впливу зовнішніх чинників; психологію, тобто наскільки виховано прагнення до змін, сталість проживання, допитливість, внутрішню організованість.

Водночас, до цінностей ІТ підприємств можливо віднести: персонал, освітній рівень, обладнання, виробничі потужності, інноваційність випуску, частка продукції на товарному ринку, імідж, термін діяльності, прагнення до лідерства тощо.

Фактично цінність є особливим типом світоглядної позиції людини, який пов'язаний з уявленнями, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеал, моральність, добро, красу. Зокрема, для понад 90% українців свобода є однією з базових цінностей, виходячи з опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтер» 16 травня 2022 року. Серед ключових прав, гарантованих Конституцією України, найважливішим для респондентів у цьому періоді є право захищати своє життя – 58% (триваюча війна формує пріоритет). Доцільно підкреслити, що помилка репрезентативності цілеспрямованого дослідження щодо цінностей українців з довірчою ймовірністю 0,95: не більше 3,5%.

Прийнято, що сумарна економічна цінність підприємства визначається величиною його річного загального економічного потенціалу в грошовому еквіваленті, тобто потенційний річний обсяг виробленої ним доданої вартості.

Водночас, під корпоративними цінностями підприємства мається на увазі система основних принципів, на яких ґрунтується його діяльність. Через відповідні принципи системні корпоративні цінності допомагають виробити культуру спілкування з учасниками бізнесу, закріпити етичні норми, до яких необхідно прагнути, виходячи із ситуаційних умов.

Виходячи з означеного: формування цінності стає дієвим орієнтиром для стратегічного менеджменту, оскільки через забезпечення нарощування цінності фірми в ринку у вигазі стають всі його учасники (власники, споживачі, постачальники, працівники, кредитори, держава). Зокрема, держава отримує відповідну віддачу через податкову домінанту щодо цінності. Окрім того, податки є кількісним вимірником й фактичного державотворчого патріотизму нації щодо конкретизації реальної участі (нинішніх та майбутніх) платників податків у забезпеченні фінансової складової життєзабезпечення й розвитку держави. Патріотичні почуття громадянина до Батьківщини конкретизуються у податковій домінанті. Твори державу – плати податки [2, С. 30-33, 147; 3].

З цієї ж позиції, *споживча цінність інформаційного продукту* – це здатність задовольняти споживача набором інформації (інформаційним товаром чи послугами, інформаційними показниками) з метою забезпечення його потреби й використання в конкретних випадках чи прийняття ним рішень, і яка може бути подана в матеріальній чи нематеріальній формах. Означена цінність може зростати у залежності від рівня підготовки споживача до її використання, оскільки непідготовлений споживач може навіть нівелювати реальні переваги інформаційного продукту, тобто обмежувати його споживчу цінність, а з тим й ефективність прийнятих управлінських рішень.

Ціннісний підхід в системі функціонування ринку інформаційних технологій – це інтегральний метод поєднання різнопланових ціннісних інтересів споживача (користувача) і виробника (розробника) у ринковому середовищі щодо конкретного інформаційного продукту через задоволення: споживача – його потреби; виробника – сформованості товарної пропозиції з

виходом на ринковий простір, отримання відповідного прибутку, виплати дивідендів акціонерам, вчасності податкових надходжень у державний та місцеві бюджети. Доцільно підкреслити, що безпосереднім виробником ІТ може бути як реальне виробництво, так і окремий виконавець (зокрема, програміст) – розробник інформаційного продукту із своєю цінністю.

Властиво з позиції дослідження щодо порівняльного розподілу в ІТ секторі то: кластеризація – це поділ набору об’єктів на підмножини (кластери), які не перетинаються, з метою об’єднання в окремі групи найбільш подібних між собою. Об’єкти, які істотно відрізняються, внаслідок кластеризації належатимуть до різних кластерів, дозволяючи проводити кількісне ранжування і в розглядуваній системі спрямованості на ціннісний підхід.

Зазначимо також, що незважаючи на досить вагому множину методів для оцінювання територіальної (виробничої) життєдіяльності та співвіднесення її до визначених кластеризаційних груп, наявні певні труднощі в їх використанні у конкретних випадках. Зокрема, зупинимось на характерних особливостях цих методів у контексті цінності при розгляді інформаційно-технологічної сфери та можливостях окремих із них.

Одним з таких пропонованих у якості аналізу та порівняння в процесі вибору специфічних груп за визначеними критеріями (зокрема, цінністю в широкому контексті), став метод кластерного (блокового) ранжування [2, 8].

Метод кластерного (блокового) ранжування (МКР) полягає у цілеспрямованому виділенні, в загальній категоріальній сукупності ІТ структур показників (величин), окремих кластерів (блоків) цих величин через здійснення послідовних етапів – кроків поділу даної сукупності з метою групування та ранжування окремих категоріальних одиниць.

Зазначимо, що ранжування статистичних показників щодо діяльності ІТ індустрії на різних рівнях (світ, держава, регіон) за просторової вибірки можливо проводити як за допомогою поділу сумарної (загальної) величини значень статистичного показника сукупності навпіл – МКР 1, так і за допомогою визначення середнього вибіркового значення сукупності – МКР 2.

Зокрема, **МКР 1** полягає у поділі суми значень статистичного показника щодо сектору *IT*, яким характеризуються об’єкти, що входять у вибірку навпіл, тобто:

$$\frac{\sum_{i=1}^n y_i}{2} = \frac{IT}{2},$$

де y_i – значення статистичного показника i – го об’єкта;

n – кількість об’єктів у вибірці.

Допустимо, що множина X_1 , яку складають об’єкти, що мають найбільші значення статистичного показника і сума яких дорівнює $\frac{IT}{2}$ утворюють кластер 1, тобто:

$$\sum_{x1=1}^{n1} y_{x1} = \frac{IT}{2},$$

де $n1$ – кількість об'єктів у множині $X1$.

Усі інші об'єкти складають множину $X2$, для якої:

$$\sum_{x2=1}^{n2} y_{x2} = \frac{IT}{2},$$

де $n2$ – кількість об'єктів у множині $X2$.

$$\sum_{x1=1}^{n1} y_{x1} < \frac{IT}{2}, \text{ а } \sum_{x1=1}^{n1+1} y_{x1} > \frac{IT}{2},$$

то об'єкт $n1+1$ включається у множину $X1$, якщо виконується умова

$$\sum_{x1=1}^{n1+1} y_{x1} - \sum_{x2=1}^{n2-1} y_{x2} < \left| \sum_{x1=1}^{n1} y_{x1} - \sum_{x2=1}^{n2} y_{x2} \right|;$$

причому об'єкти з однаковими статистичними показниками повинні входити в одну множину. Це стосується також множин $x11$ і $x12$, $x21$ і $x22$ і т. д.

На другому етапі сума значень статистичного показника, множини об'єктів, які утворюють кластер 1, ділиться навпіл, а саме:

$$\frac{\sum_{x1=1}^{n1} y_{x1}}{2} = \frac{IT}{4}.$$

Кластер 11 утворює множина об'єктів $x11$ із більшими значеннями статистичного показника, сумарне значення якого складає $\frac{IT}{4}$, тобто:

$$\sum_{x11=1}^{n11} y_{x11} = \frac{IT}{4},$$

де $n11$ – кількість об'єктів у множині $X11$.

Кластер 12 утворюють усі інші об'єкти кластеру 11, тобто $x11 \cup x12 = X1$, $x12 = X1 / X11$, для яких:

$$\sum_{x12=1}^{n12} y_{x12} = \frac{IT}{4},$$

де $n12$ – кількість об'єктів у множині $X12$.

Сума значень статистичного показника множини об'єктів $x2$, що складають кластер 2 також діляться навпіл. Кластер 21 утворює множина об'єктів $x21$ із більшими значеннями статистичного показника, які в сумі дають цю половину. Кластер 22 утворюють усі інші об'єкти кластеру 2, які не увійшли до кластеру 21 і які складають множину $x22$, тобто:

$$x21 \cup x22 = X2, \quad x22 = X2 / x21,$$

для яких також

$$\sum_{x21=1}^{n21} y_{x21} = \sum_{x22=1}^{n22} y_{x22} = \frac{IT}{4},$$

де $n21$ – кількість об'єктів у множині $X21$,

$n22$ – кількість об'єктів у множині $X22$.

Доцільно також зазначити, що внаслідок дискретності значень статистичного показника, яким характеризуються об'єкти, суми $\sum_{X1=1}^{n1} y_{X1}$ і $\sum_{X2=1}^{n2} y_{X2}$, як правило, наближено дорівнюють $\frac{IT}{2}$; суми $\sum_{X11=1}^{n11} y_{X11}$, $\sum_{X12=1}^{n12} y_{X12}$, $\sum_{X21=1}^{n21} y_{X21}$ і $\sum_{X22=1}^{n22} y_{X22}$ – наближено дорівнюють $\frac{IT}{4}$ і т. д.

На відміну від розглядуваного МКР 1, **МКР 2** полягає у визначенні середнього вибіркового значення розглядуваного показника, яким характеризуються об'єкти, що входять у вибірку:

$$\frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n} = \bar{y}.$$

Зокрема, множина об'єктів $X1$ значення розглядуваного показника y_{X1} яких є більшими від середнього значення вибірки $\bar{y}$ утворює кластер 1. Множина об'єктів $X2$ значення розглядуваного показника яких y_{X1} не більші від середнього значення утворює кластер 1. Множина об'єктів $X2$ значення розглядуваного показника яких y_{X2} не більші від середнього значення утворюють кластер 2.

$$y_{X1} \in (\bar{y}; y_{\max}], X1 = 1, 2, \dots, n1;$$

$$y_{X2} \in (y_{\min}; \bar{y}], X2 = 1, 2, \dots, n2,$$

де $y_{\max}, y_{\min}$ – відповідно максимальні і мінімальні значення розглядуваного показника об'єктів у вибірці,

$n1$ – кількість об'єктів у множині $X1$,

$n2$ – кількість об'єктів у множині $X2$.

Вже на другому етапі знаходяться середні вибіркові значення розглядуваного показника у першому і другому кластерах, тобто відповідно $\bar{y}_1$ і $\bar{y}_2$. Множина об'єктів в $X11$ значення розглядуваного показника y_{12} яких більше від $\bar{y}_1$ утворює кластер 11, а множина об'єктів $X12$ значення розглядуваного показника яких y_{X12} є більшими від середнього вибіркового, але не більші від $\bar{y}_1$, утворює кластер 12. Тобто

$$y_{X11} \in (\bar{y}_1; \bar{y}_{\max}], X11 = 1, 2, \dots, n11,$$

де $n11$ – кількість об'єктів у множині $X11$.

$$y_{X12} \in (\bar{y}; \bar{y}_1], X12 = 1, 2, \dots, n12,$$

де $n12$ – кількість об'єктів у множині $X12$.

Для кластерів 21 і 22 аналогічно можна записати:

$$y_{X21} \in (\bar{y}_2; \bar{y}], X21 = 1, 2, \dots, n21,$$

де $n21$ – кількість об'єктів у множині $X21$.

$$y_{X22} \in (y_{\min}; \bar{y}_2], X22 = 1, 2, \dots, n22,$$

де $n22$ – кількість об'єктів у множині $X22$.

Означена процедура поділу методом кластерного ранжування може проводитись далі для всіх або окремих кластерів 22; 21; 11; 12.

Доцільно наголосити, що пропонований у даному дослідженні МКР, щодо розгляду й ідентифікації ІТ сектору може використовуватись в будь-яких випадках щодо ранжування конкретних показників у кластерні групи. Деякі характерні напрями використання та можливості МКР у системі ІТ підприємств, виходячи з положень ціннісного підходу, наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Змістове наповнення методу кластерного (блокового) ранжування сукупностей ІТ підприємств при їх аналізі й порівнянні за ціннісного підходу у ринковому просторі

Сутність методу	Перспективні напрямки використання	Практичні можливості застосування
Цілеспрямоване проведення кроків щодо кластерного (блокового) ранжування ІТ підприємств через їх покрокове виділення із значень загальної кількості величини сукупності, виходячи з завдань ціннісного підходу у ринковому просторі.	Проведення кластерного групування об'єктів ІТ сфери при аналізі різних тактичних чи стратегічних варіантів соціально-економічного розвитку територіальних одиниць на засадах ціннісного підходу. Систематизація лідерних територій щодо розвитку в кожному кластері. Забезпечення обґрунтування та оптимізації вибору коректних підходів та механізмів у бюджетному вирівнюванні фінансового забезпечення територіально-адміністративних одиниць. Розробка багаторівневих кластерів пріоритетності інвестиційних проєктів, зокрема, в частині їх реалізації у спеціальних економічних зонах. Планування та прогнозування темпів, пропорцій розвитку як прямих територіальних одиниць так і їх сукупностей у кластерах, виходячи з умов забезпечення ціннісних потреб у ринковому просторі.	Спрямованість на використання при аналізі широкої гами досліджувальних неоднозначних питань за врахування ціннісного підходу у ринковому просторі. Доступність (наочність) в обчисленні та поданні аналітичного матеріалу в різних видах. Застосовуваність сучасних інформаційних технологій обробки даних з врахуванням ціннісної ідеології. Динамічне програмування етапів (кроків) поділу. Оперативність у поданні вихідної аналітичної інформації в різних розрізах. Задіявання в моніторингових дослідженнях динамічних змін у кластерних сукупностях. Строгість розрахункових процедур та уникнення суб'єктивності оцінювання у віднесенні окремих одиниць до того чи іншого кластеру при ранжуванні об'єктів за ціннісним підходом у ринковому просторі.

Джерело: власна розробка.

Кластеризация за методом k -средних. Зазначимо, що загальну проблему кластеризації можна сформулювати так: задану множину з n векторів, кожен з яких має розмірність d , необхідно розбити на підмножини (за заданим критерієм оптимізації). Зазвичай критерієм оптимізації є мінімізація спотворення, тому для означеного пропонується застосувати метод k -средних [13, 14].

Кластеризация за методом k -средних розподіляє вхідний набір n векторів за k кластерами S^j ($j=1,2,\dots,k$), з кожним із яких пов'язаний центроїд $c_j = (c_{1j}, c_{2j}, \dots, c_{dj})$. Позначимо $S = \{x\}$ множину потужності n вхідних векторів $x = (x_1, x_2, \dots, x_d)$. Нехай $D(x, c)$ – відстань між вектором x та центроїдом c . У цьому дослідженні використано незважену Евклідову відстань:

$$D^2(x, c) = \sum_{i=1}^d (x_i - c_i)^2.$$

Позначимо множину центроїдів, отриманих на ітерації t , $Sc^{jt} = \{c^{jt}\}$.

Алгоритм кластеризації k -средних у його звичайному варіанті описують так:

1. Встановлюємо $t = 0$ та задаємо початкове розташування центроїдів Sc^{j0} .
2. Для заданої множини центроїдів Sc^{jt} виконуємо дії, зазначені в пунктах 2.1 та 2.2, і отримуємо поліпшену множину центроїдів Sc^{jt+1} :

2.1. Знаходимо таке розбиття S^j , що розподіляє вихідний набір n вхідних векторів за k кластерами S^j ($j=1,2,\dots,k$) та задовольняє умову $S^j = \{x : D(x, c^r) \leq D(x, c^s) \quad r \neq s\}$.

2.2. Обчислюємо центроїд c^{jt} для кожного кластера S^j ($j=1,2,\dots,k$), щоб отримати нову множину центроїдів Sc^{jt+1} за

формулою $c_s^j = \frac{1}{m_j} \sum_{i=1}^{m_j} x_{si}^j$, $s=1,\dots,d$, де m_j – кількість векторів, що

належать кластеру S^j .

3. Обчислюємо сумарне спотворення $E^2 = \sum_{x \in S} D^2(x, c)$ для Sc^t . Якщо

воно відрізняється від отриманого на попередній ітерації на достатньо малу величину, припиняємо процес. В іншому випадку присвоюємо $t \rightarrow t + 1$ та повертаємося до кроку 2.

Похибка кластеризації і число ітерацій за ціннісного підходу залежить від початкового вибору центроїдів, тому звичайною практикою є запуск k -средних кілька разів з різними початковими кандидатами в центроїди. Використання методу дозволяє забезпечити мінімізацію за рахунок розподілу даних між підмножинами (областями), які не перетинаються, та репрезентуються

елементом-центроїдом і «відстанню» решти елементів кластеру від центроїда. Переваги методу, насамперед, простота та гарантована збіжність протягом кількох ітерацій.

У даній роботі вибір кількості кластерів здійснювався на основі порівняння результатів, отриманих методом ліктя та оцінки силуету [6].

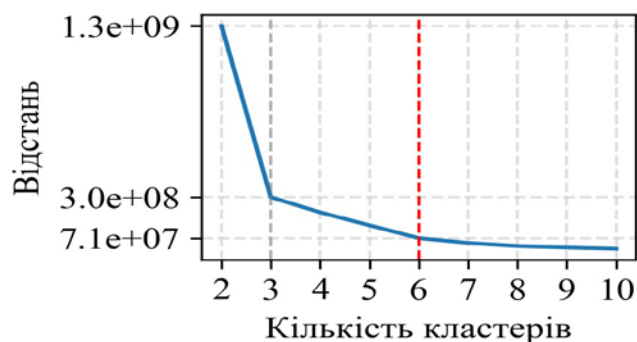
Особливості кластеризації сформованого банку даних щодо окремих ІТ підприємств України за ціннісним підходом у ринковому просторі. Водночас підкреслимо, що кластеризація в ІТ сфері має свої особливості. Зокрема, у зв'язку з обмеженістю офіційної статистики та широкої практики об'єднання низки підприємств у компанію-бренд у якості вихідних даних було використано дані, які все ж оприлюднюють інтернет-платформи: вебсайт DOU; міжнародна платформа для рейтингів і оглядів постачальників ІТ, маркетингу та бізнесу Clutch; найбільшої у світі соціальної мережі LinkedIn.

Так, аналіз показує, що на даний час в Україні офіційно зареєстровано більше 5000 ІТ компаній, а кількість ФОП, що працюють в ІТ галузі, перевищили позначку у 252 тисячі. Зокрема, за 2021 рік ІТ галузь отримала рекордне зростання – +24,3%. Практично до початку широкомасштабної війни дана сфера економіки України динамічно розвивалась, забезпечивши 7 млрд дол. США доходів від експорту послуг (або 3% ВВП) та забезпечила надходження 23 млрд грн прямих податків [5].

Окрім того, основні КВЕД, що належать до ІТ-галузі є наступні: 62.01 Комп'ютерне програмування, 62.02 Консультування з питань інформатизації, 63.11 Оброблення даних, розміщення інформації на веб-вузлах і пов'язана з ними діяльність, 62.09 Інша діяльність у сфері інформаційних технологій і комп'ютерних систем, 58.29 Видання іншого програмного забезпечення, 62.03 Діяльність із керування комп'ютерним устаткуванням, 63.12 Веб-портали, 58.21 Видання комп'ютерних ігор тощо.

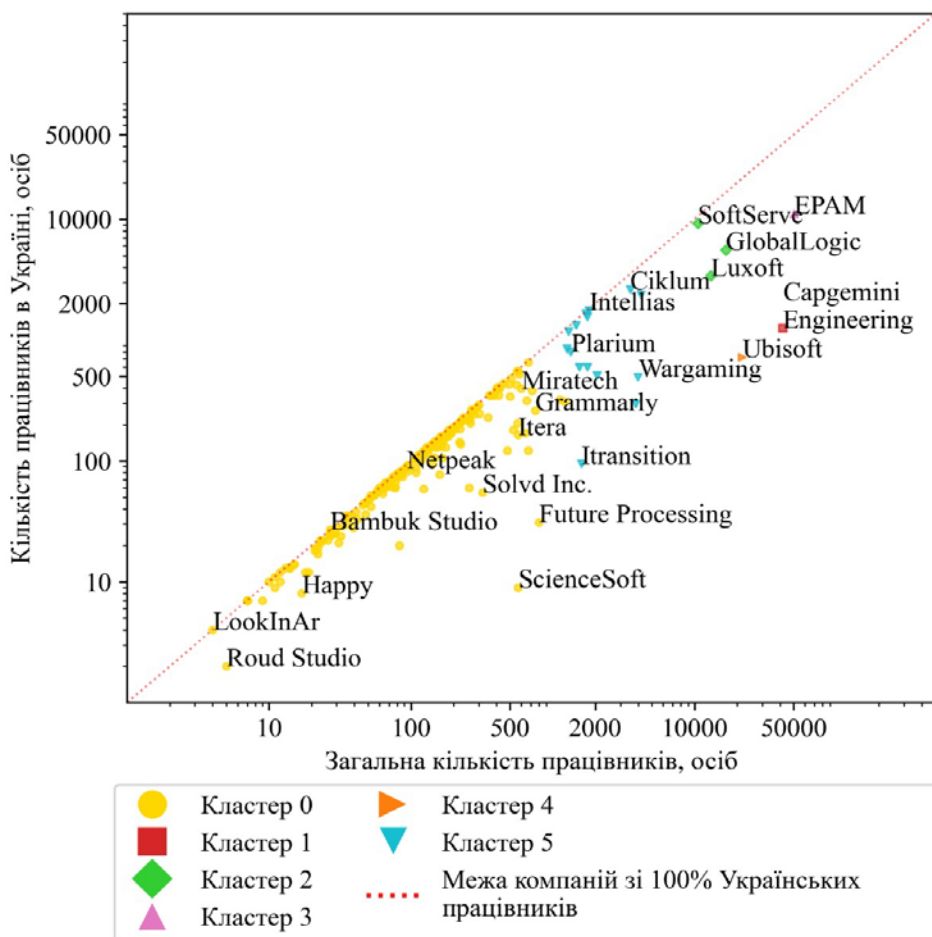
Також вкажемо на певну проблему у застосовуваності ціннісного підходу із відповідною наявністю статистичних даних, які стосуються діяльності окремих ІТ підприємств у офіційних звітах, що пов'язується з двома найбільш вагомими причинами: існування низки формально самостійних підприємств, які фактично об'єднані у компанію-бренд (дані про те, які точно підприємства входять до бренду відсутні); можливість різних форм трудових відносин між працедавцем та працівником. З цих причин аналізування модельних сегментів у дослідженні було проведено лише стосовно 256 брендів, які добровільно подали дані на означені вище інформаційні платформи.

Зокрема, кластеризація відносно масштабу підприємств, які позиціонують себе в якості українських брендів та мають офіси в Україні, дає змогу дослідити співвідношення між загальною кількістю працівників та часткою зареєстрованих в Україні. На цій основі була отримана оптимальна кількість кластерів – 6 (рис. 1).

Рис. 1. Кластеризація відносно масштабу ІТ підприємств в Україні на основі їх територіального розташування
 Джерело: власна розробка.

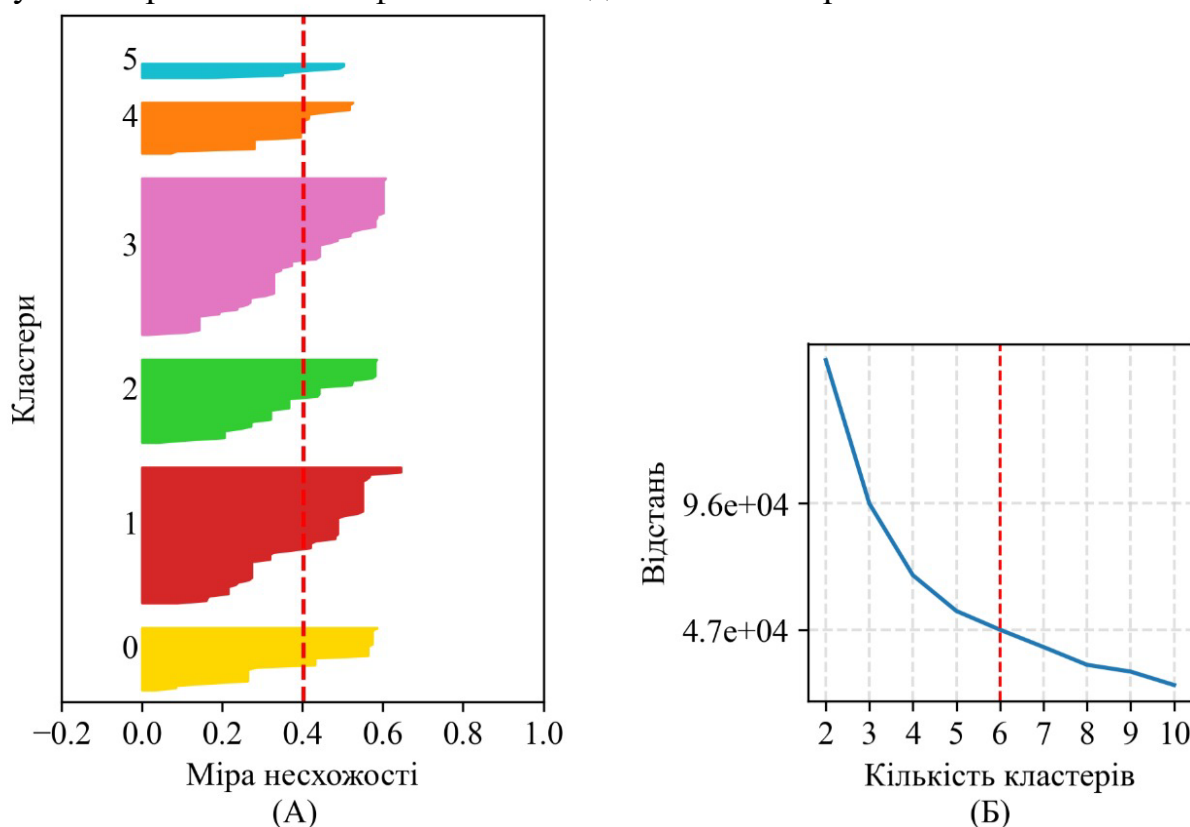
Водночас, кластеризація масштабу українських ІТ підприємств на принципах кількості їх працівників та кількості працівників, зареєстрованих в Україні, показує певну їх залежність (рис. 2).

Рис. 2. Кластеризація масштабу українських ІТ підприємств (Вісь ОХ – загальна кількість працівників, ОУ – кількість працівників, зареєстрованих в Україні)
 Джерело: власна розробка.

Можливо стверджувати, що кластеризація ІТ підприємств за масштабом (як за їх територіальним розміщенням, так і кількістю зайнятих працівників, зареєстрованих в Україні) має специфічні особливості, а значить дозволяє провадити обґрунтоване оцінювання і в системі використання ціннісного підходу.

Прояв цінності за розміром компаній-замовників ІТ послуг й часткою українських працівників у компаніях-виконавцях, виходячи з кластерного аналізу. Вагомим чинником успішності бізнес-моделі є залучення до клієнтської бази компаній з крупними фінансовими оборотами. На основі поданої на платформі Clutch [1] інформації в розділі «Орієнтація на клієнта» (Client focus), було отримано дані щодо фінансового обороту компаній-клієнтів, що замовляють послуги в ІТ-підприємств. За методологією Clutch, всі компанії-клієнти, що замовляють послуги у ІТ-підприємств, за річним оборотом поділені на категорії – великі підприємства (Enterprise) (>\$1млрд), середні підприємства (Midmarket) (\$10 млн – \$1 млрд) та малі підприємства (Small Business) (<\$10 млн). Дані щодо частки проєктів, отриманих від замовників різного масштабу, було прокластеризовано. На основі методів ліктя та силуету (рис. 3) отримано результат про найбільш ефективний поділ на 6 кластерів.

Рис. 3. Визначення оптимальної кількості кластерів за показниками фінансового обороту компаній-замовників на основі методів силуету (А) та ліктя (Б)

Джерело: власна розробка.

На дані отриманої кластеризації було накладено дані щодо частки фахівців, зареєстрованих в Україні, а також усереднені фінансові показники щодо вартості години робочого часу фахівців, що працюють у компаніях-виконавцях конкретного проєкту.

Алгоритм вибору стратегіологічних напрямків розвитку ІТ сфери, виходячи з процесу кластеризації та ціннісного підходу. Виходячи з наведених результатів кластеризаційного спрямування запропоновано також алгоритм вибору стратегіологічних напрямків розвитку ІТ індустрії на засадах ціннісного підходу, з метою підвищення економічної ефективності конкретного ІТ підприємства на глобальному ринку. Так, означену ціннісну оцінку щодо напрямків розвитку ІТ сфери пропонуємо здійснювати за наступним алгоритмом:

1. Здійснити цілеспрямований аналіз найбільш ефективних (оплачуваних) галузей ІТ на глобальному товарному ринку.

2. Провести узагальнений аналіз новітніх трендів та наукових досліджень у галузі ІТ на глобальному ринку.

3. Залучити до проведення комплексного аналізу ключові організації, які займаються збором даних та аналізом сфери ІТ-галузі. В Україні до таких організацій відносять: Міністерство цифрової трансформації України, Державна служба статистики України, Асоціація «ІТ-Ukraine», платформа DOU.ua, Офіс ефективного регулювання BRDO (*Better Regulation Delivery Office – BRDO*), локальні ІТ-кластери.

4. На основі отриманих даних провести ціннісну оцінку стратегіологічних (перспективних) напрямків ІТ індустрії. Ціннісну оцінку доцільно проводити за наступними показниками:

- затребуваність напрямку на глобальному ринку;
- обсяг необхідних інвестицій;
- наявність людського капіталу для виконання потенційних задач;
- можливість залучення людського капіталу ззовні;
- спроможність освітньої галузі (як формальна, так і неформальна освіта) підготувати необхідних спеціалістів;
- відповідність запропонованої діяльності нормам чинного законодавства.

5. На основі проведеного аналізу менеджмент компанії повинен обрати стратегіологічні напрямки розвитку ІТ індустрії, якими доцільно зайнятись. Розгляд перспективного напрямку пропонується здійснити за алгоритмом аналізу кожного параметру оцінки:

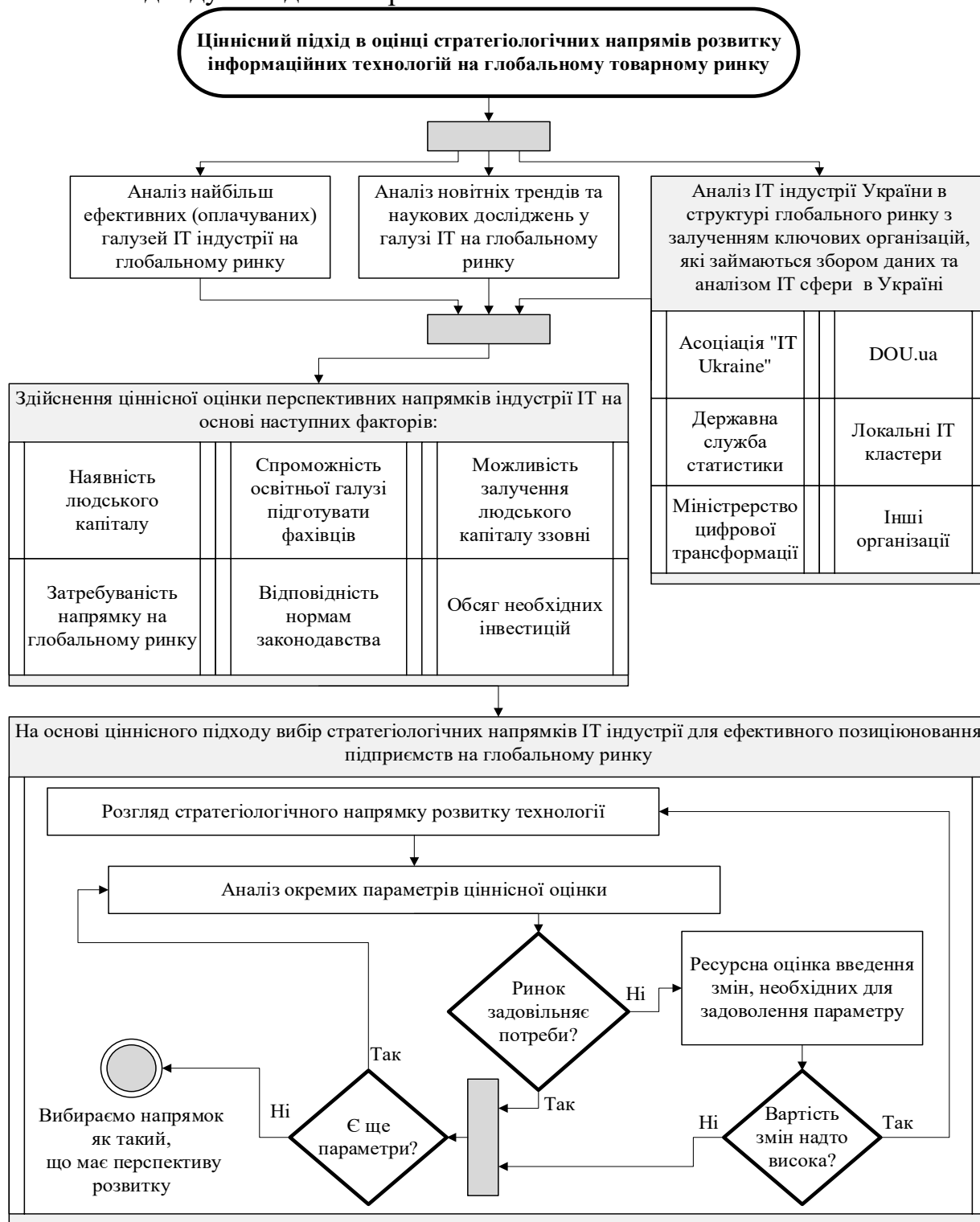
- Чи задовільняє ринок потреби?
- Якою є оцінка введення змін, необхідних для задоволення параметру?

Чи доцільно ці зміни здійснювати?

- Яким додатковим параметрам повинна відповідати запропонована зміна?

6. У випадку, якщо ІТ підприємство визначає один або кілька перспективних напрямків розвитку, які відповідають усім параметрам з позиції ціннісного підходу, то передбачається поетапне втілення запропонованих змін.

Алгоритм вибору стратегіологічних напрямів розвитку ІТ сфери на глобальному товарному ринку за включення процесу кластеризації та ціннісного підходу наведено на рис. 4.

Рис. 4. Алгоритм вибору стратегіологічних напрямів розвитку ІТ індустрії на процесних засадах кластеризації та ціннісного підходу

Джерело: власна розробка.

Оптимальний вибір структури кластерних блоків з позиції цінності та стратегіологічних напрямів розвитку ІТ індустрії об'єктивно залежить й від подальших їх можливостей переводити потенційну домінанту щодо ціннісного підходу у реальний випуск високотехнологічної інформаційної продукції. Розвиток окремих сегментів даної індустрії на засадах забезпечення споживчої цінності може також залежати від здатності організаційних структур приймати зважені управлінські рішення, які йдуть на користь як бюджету, так і безпосереднім користувачам в умовах ризиків та взаємовпливів за дії глобального середовища.

Висновки. Кластеризаційні методи незважаючи на певні труднощі в застосуванні (вимагають об'ємної інформаційної бази, на наповнення якої недостатньо реагують державні інституції) стають переконливим фундаментом для формування кластерних одиниць, їхнього порівняння за конкретними параметрами та підготовки відповідних пропозицій щодо врахування.

Розбиття всієї сукупності інформаційно-технологічних підприємств на окремі кластерні одиниці та дослідження їх результативності доводить, що з їх концентрованим виглядом отримуємо структури, які ефективніше піддаються сучасним управлінським тенденціям у ринковому просторі. Означене важливо за швидких змін як ситуації у виробничій сфері, так і потребах й запитах споживачів. Аналіз показує, що фундаментальною перевагою українських ІТ підприємств на сучасному інформаційному ринку є кваліфікований персонал, досить ліберальна система оподаткування та певна можливість уникнення укладання трудових відносин з її працівниками. Означене суттєво підвищує стартові й розбиткові можливості та формує активну конкурентну перевагу, оскільки призводить до зниження вартості отримання якісних цифрових рішень для клієнтів, додатково розширюючи клієнтську базу за рахунок середніх та малих замовників. Окрім того, кластеризація вказує й на те, що значного фінансового успіху ІТ підприємства досягають здебільшого у реальній співпраці з крупним бізнесом.

Алгоритм вибору стратегіологічних напрямів розвитку ІТ індустрії на процесних засадах кластеризації та ціннісного підходу забезпечує прозорість й оптимальність порівняльного розподілу інформаційно-технологічних підприємств та оптимізує процес прийняття заходів з модернізації управління в них з врахуванням особливостей і тенденцій розвитку.

При процесах кластеризаційного порівняльного розрізу доцільно враховувати також темпи розвитку освітньої сфери щодо підготовки фахівців, які зможуть розвивати ІТ індустрію на окремих етапах ринкового простору у динаміці, оскільки навіть незначне відставання в темпах підготовки з використанням сучасних програмних засобів обмежує загальну продуктивність праці та не дозволяє отримувати адекватні зусиллям фінансові поступлення.

Література:

1. Дані з 256 профільних файлів ІТ компаній на платформі clutch.co. URL: <https://clutch.co>.
2. Карпінський Б. А. Державотворчий патріотизм нації: податкова домінанта інвестиційного зростання. Монографія. Львів : Колір ПРО, 2018. 480 с. (Серія „Держава і стратегіологія”).
3. Карпінський Б. А., Карпінська О. Б., Шира Т. Б. Стратегіологія оцінювання інноваційно-технологічного потенціалу підприємства на засадах державотворчого патріотизму нації. *Теорія, методологія і практика господарсько-фінансової діяльності підприємств*. Монографія. Полтава : ПП «Астрая», 2019. С. 133–142.
4. Кузьмін О. Є., Будинський Р. З., Поріцька А. І. Стан управління проектами підприємств у цифровому бізнесі в умовах Євроінтеграції. Харків : УІПА, 2020. 267 с.
5. Литвин І. Досвід формування екосистем стартапів у країнах східної Європи та можливості його застосування в Україні. *Молодий вчений*. 2021. № 10 (98). С. 151–159.
6. Bublyk M., Rybyska O., Karpiak A., Matseliukh Y. Structuring the Fuzzy Knowledge Base of the IT Industry Impact Factors. «2018 IEEE 13th International Scientific and Technical Conference on Computer Sciences and Information Technologies (CSIT)». 2018. P. 21–24. URL: <https://doi.org/10.1109/STC-CSIT.2018.8526760>.
7. Chukhrai N., Shakhovska N., Mrykhina O., Bublyk M., Lisovska L. Methodical Approach to Assessing the Readiness Level of Technologies for the Transfer. In: Shakhovska N., Medykovskyy M.O. (eds) *Advances in Intelligent Systems and Computing IV. CSIT 2019. Advances in Intelligent Systems and Computing*. 2020. V. 1080. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-33695-0_19.
8. Karpinsky B. A., Bozshko S. M. Economic Growth at sustainable development of economy. The monography. Lviv: Prostir-M, 2006. 376 p. (Series «Economy of Territories»).
9. Montani D., Perrini F., Gervasio D., Pulcini A. The Importance of «Contextualisation» in Small and Medium-Sized Firms Valuation: Evidences from an Italian Case Study. *International Journal of Business and Management*. 2018. V. 13, № 1. P. 70–84. URL: <https://doi.org/10.5539/ijbm.v13n1p70>
10. Pankratova N., Nedashkovskaya N. Methods of evaluation and improvement of consistency of expert pairwise comparison judgments. *Information Theories and Applications*. 2015. Vol. 22, Number 3. P. 203–223. URL: <http://www.foibg.com/ijita/vol22/ijita22-03-p01.pdf>
11. Power D. J. A Brief History of Decision Support Systems. DSS Resources. COM, version 4.1 or see version 2.8. URL: <https://dssresources.com/history/dsshhistory.html>
12. Ranjan K. R., Read S. Value co-creation: concept and measurement. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 2016. V. 44(3). P. 290-315. URL: <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0397-2>
13. Sheth J. N., Newman B. I., Gross B. L. Why We Buy What We Buy: A Theory of Consumption Values. *Journal of Business Research*. 1991. № 22. P. 159–170. URL: [http://dx.doi.org/10.1016/0148-2963\(91\)90050-8](http://dx.doi.org/10.1016/0148-2963(91)90050-8)
14. Shpak N., Odrekhivskyi M., Doroshkevych K., Sroka W. Simulation of innovative systems under Industry 4.0 conditions. *Social Sciences*. 2019. № (7). P. 202.
15. Ukraine IT Report 2021. IT Ukraine Association. 53 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LujaT9pHEGhgprRojfmlZgQikkyiIlbE/view>

References:

1. Dani z 256 profil'nykh fayliv IT kompaniy na platformi clutch.co [Data from 256 profile files of IT companies on the platform clutch.co]. URL: <https://clutch.co> [in Ukrainian].
2. Karpinsky B. A. (2018). *Derzhavotvorchyy patriotyzm natsiyi: podatkovaya dominantna investytsiynoho zrostannya* [State-creative patriotism of nation: tax dominant of investment growth]. L'viv : Kolir PRO. 480 p. (Seriya „Derzhava i stratehiolohiya”) [in Ukrainian].

3. Karpins'kyi, B. A., Karpins'ka, O. B., & Shyrya, T. B. (2019). Stratehiolohiya otsynuyvannya innovatsiyno-tekhnologichnoho potentsialu pidpryyemstva na zasadakh derzhavotvorchoho patriotyzmu natsiyi. [Strategy of assessing the innovation and technological potential of the enterprise on the basis of state-creative patriotism of nation]. *Teoriya, metodolohiya i praktyka hospodars'ko-finansovoyi diyal'nosti pidpryyemstv – Theory, methodology and practice of economic and financial activities of enterprises*, (pp. 133–142). Poltava: PP «Astraya» [in Ukrainian].

4. Kuz'min, O. Ye., Budyns'kyi, R. Z., & Porits'ka, A. I. (2020). *Stan upravlinnya proektamy pidpryyemstv u tsyfrovomu biznesi v umovakh Yevrointehratsiyi [The state of project management of enterprises in digital business in the context of European integration]*. Kharkiv: UIPA. 267 p. [in Ukrainian].

5. Lytvyn, I. (2021). Dosvid formuvannya ekosystem startapiv u krayinakh skhidnoyi Yevropy ta mozhyvosti yoho zastosuvannya v Ukraini [Experience in the formation of startup ecosystems in Eastern Europe and the possibility of its application in Ukraine]. *Molodyy vchenyy – Young scientist*, 10 (98), 151–159 [in Ukrainian].

6. Bublyk, M., Rybytska, O., Karpiak, A., & Matseliukh, Y. (2018). Structuring the Fuzzy Knowledge Base of the IT Industry Impact Factors. «2018 IEEE 13th International Scientific and Technical Conference on Computer Sciences and Information Technologies (CSIT)», 21–24. URL: <https://doi.org/10.1109/STC-CSIT.2018.8526760>.

7. Chukhray, N., Shakhovska, N., Mrykhina, O., Bublyk, M., & Lisovska, L. (2020). Methodical Approach to Assessing the Readiness Level of Technologies for the Transfer. In: Shakhovska N., Medykovskyy M.O. (eds) *Advances in Intelligent Systems and Computing IV. CSIT 2019. Advances in Intelligent Systems and Computing, V. 1080*. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-33695-0_19.

8. Karpinsky, B. A., & Bozshko, S. M. (2006). Economic Growth at sustainable development of economy. Lviv : Prostir-M, 2006. 376 p. (Series «Economy of Territories»).

9. Montani, D., Perrini, F., Gervasio, D., & Pulcini, A. (2018). The Importance of «Contextualisation» in Small and Medium-Sized Firms Valuation: Evidences from an Italian Case Study. *International Journal of Business and Management*, V. 13, № 1. 70–84. URL: <https://doi.org/10.5539/ijbm.v13n1p70>

10. Pankratova, N., & Nedashkovskaya, N. (2015). Methods of evaluation and improvement of consistency of expert pairwise comparison judgments. *Information Theories and Applications. Vol. 22, Number 3*. 203–223. URL: <http://www.foibg.com/ijita/vol22/ijita22-03-p01.pdf>

11. Power, D. J. (2003). A Brief History of Decision Support Systems. DSS Resources. COM, version 4.1 or see version 2.8. URL: <https://dssresources.com/history/dsshistory.html>

12. Ranjan, K. R., & Read, S. (2016). Value co-creation: concept and measurement. *Journal of the Academy of Marketing Science*, V. 44(3). 290-315. URL: <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0397-2>

13. Sheth, J. N., Newman, B. I., & Gross, B. L. (1991). Why We Buy What We Buy: A Theory of Consumption Values. *Journal of Business Research*, 22. 159–170. URL: [http://dx.doi.org/10.1016/0148-2963\(91\)90050-8](http://dx.doi.org/10.1016/0148-2963(91)90050-8)

14. Shpak, N., Odrekhivskiy, M., Doroshkevych, K., & Sroka, W. (2019). Simulation of innovative systems under Industry 4.0 conditions. *Social Sciences*, 7. 202.

15. Ukraine IT Report (2021). IT Ukraine Association. 53 p. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LujaT9pHEGhgpRRojfnlZgQikkyiIlbE/view>

SÉRIE “Pedagogika”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-141-152](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-141-152)

Olena Kazachiner

*Doctor of Pedagogy, Docent, Associate Professor of Human Health,
Rehabilitology and Special Psychology Department,
H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4842-3857>*

Yuriy Boychuk

*Doctor of Pedagogy, Professor, Correspondent Member of National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of Human Health, Rehabilitology and
Special Psychology Department, Rector, H.S.Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8583-5856>*

Alla Halii

*PhD in Biology, Docent, Head of Human Health, Rehabilitology and Special
Psychology Department, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2134-6321>*

EDUCATIONAL DISCIPLINE “FAIRY-TALE THERAPY IN WORKING WITH CHILDREN” IN THE SYSTEM OF FUTURE SPECIAL EDUCATION TEACHERS’ PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. The article substantiates that in connection with the challenges of modern pedagogical science and the need to have in the system of professional training of special education teachers a program aimed at mastering future specialists in this category of the latest correctional, pedagogical, psychological, health-saving and psychotherapeutic technologies of working with children of different ages, including those with special educational needs, the content of the working program “Fairy tale therapy in working with children” was worked out. Such a discipline can be both a part of the invariant part of the curriculum, and an optional course. It consists of 3 modules: Module 1. Theoretical background of fairy tale therapy.

Module 2. The use of fairy tale therapy in working with children of different ages.

Module 3. Fairy-tale psychodiagnostics and correction.

Thus, module 1 aims to get acquainted with fairy tale therapy as one of the areas of art therapy, types of fairy tales, forms, methods, techniques and algorithm of working on a fairy tale, techniques used in fairy tale therapy, as well as planning and conducting correctional classes with children using fairy tale therapy.

Module 2 contains information on the content of the use of fairy tale therapy in working with preschoolers, primary schoolchildren, adolescents and senior school children, and also the perception of fairy tales by children of different ages and adults.

Module 3, the content of which is a fairy-tale psychodiagnostics and correction, provides coverage of the specifics of working with different categories of children who experience certain psychological, physiological, personal developmental problems, learning difficulties, etc., as well as the work of a specialist with the family of the child. In addition, this module presents fairy tale therapy as an opportunity to determination (in the profession, preferences).

Prospects for further research may be reviewing, analyzing and modifying the content of the working program “Fairy Tale Therapy with Children” for professional training other categories of educators: speech therapists, preschool teachers, primary school teachers, practical psychologists, social educators, teachers of languages and literature, taking into account the specifics of their practical activities.

Keywords: fairy-tale therapy, fairy-tale therapy in working with children, professional training, special education teacher, special and inclusive education, working program

Problem statement. The current situation in the world is characterized by a trend towards an increase in the number of children with disabilities who have special educational needs, as well as the number of normative children who have certain psychological problems. Of course, one of the conditions for the successful integration of children with developmental disorders in the general educational space is training of teachers, the purpose of which is the mastery of technologies, methods of training, education and development of children with psychophysical disorders.

This determines the special quality requirements for personnel, carrying out the education and upbringing of children with sensory, intellectual, motor, speech and other developmental problems in educational and rehabilitation institutions.

The professional activity of a special education teacher goes beyond the traditional framework of the work of a teacher, closely interacting and intertwining with various types of socio-pedagogical, rehabilitation, consultative-diagnostic, psychotherapeutic, corrective and other types of “non-teaching” activities aimed at one most important goal – to assist a person with limited opportunities for life in its social adaptation and integration by means of special education.

Processes of modernization of education of children with disabilities psychophysical development connected with the need to provide them equal access to quality education, significantly change priorities and approaches to the training of future special education teachers.

We think that one of the components of the professional training of a special education teacher should be his familiarization with correctional, pedagogical, psychological, health-saving and psychotherapeutic technologies of working with children of different ages, including those with special educational needs. One of such technologies that future special education teachers must master while studying at a pedagogical university is fairy tale therapy. Unfortunately, this technology is not given enough and due attention in the process of training specialists in the field of special and inclusive education. Usually acquaintance with fairy tale therapy is given only at the conceptual level. But the need for the competent use of fairy tales of different kinds in working with children is an indicator of the professionalism of the future teacher-special educator.

Thus, there is an urgent need to work out a working program “Fairy tale therapy in working with children”, which would be appropriate to implement in the training system for future teachers of special education. Such a program should take into account the requests of future professionals in order to train them to carry out quality work with children of all ages, including children with special educational needs, as well as children with psychological disabilities.

Analysis of recent research and publications. I.Melnichuk [2] made an analysis of contemporary art therapeutic techniques, including character drama, body-oriented therapy, art therapy in training psychology students within the context of the Bologna process; revealed the impact of these techniques to develop their creative abilities.

The dissertation of O.Fil [5] deals with the problem of training of future social pedagogues for their professional activity using innovative forms and methods for work with clients. The essence and content of the definition “readiness to use the fairy-tale therapy” in the professional activity is revealed. The indicators, criteria and levels of future social pedagogues’ readiness to use the fairy-tale therapy are determined. The pedagogical-organizational conditions for effective training of students for the researching activity were grounded theoretically and proved experimentally.

The model and the method of training of future social pedagogues for using the fairy-tale therapy were worked out, grounded and proved experimentally. In the dissertation it is proved that the introduction of the model and the method of training of future social pedagogues for using the fairy-tale therapy promotes positive changes of readiness levels of students under the condition subject to the pedagogical-organizational conditions.

O. Lokareva [1] studied the problem of forming the readiness of future social educators to use fairy tale therapy in professional activities. Scientific and methodological support for the formation of the readiness of future social educators to use the method of fairy tale therapy is described. In the process of experimental work the expediency and efficiency of introduction of structural-semantic model of formation of readiness of future social pedagogues to use of fairy-tale therapy in professional activity is proved.

We also can name the researches devoted to using fairy-tale therapy by different categories of educators: psychotherapists, practical psychologists, special educators [3;4;6].

Purpose of the article is to determine the purpose, objectives and content of the work program “Fairy tale therapy in working with children” for the training of future teachers of special education.

Presentation of the main material. The purpose of mastering the discipline “Fairy tale therapy in working with children” is to form a holistic view of the possibilities of using didactic, artistic, meditative, therapeutic, psycho-correctional fairy tales to solve the problems of development of children of preschool, primary, adolescent and senior school age.

The purpose of mastering this discipline is also to familiarize with the current state of the foundations of fairy tale therapy: the theoretical base, basic concepts, directions and methods of using fairy tale therapy in psychodiagnostics, counseling, psychocorrection. At the same time, special attention should be paid to the formation of practical skills in working with fairy tales: the study of fairy tales as life scenarios, the use of fairy tales to identify and solve problems, and the writing of fairy tales.

Tasks of the discipline:

- Formation a system of knowledge and skills related to the presentation of foundations of work on fairy tale therapy, its historical roots and traditions, domestic

international and foreign experience in organizing work on fairy tale therapy with children school and primary school age;

- Actualization of interdisciplinary knowledge that contributes to understanding features of the idea of the processes occurring in living and non-living nature in the process of working on fairy tale therapy;

- Familiarization with the forms and methods of work on fairy tale therapy, aimed at developing creative abilities, developing adaptive skills, improving ways of interacting with the outside world, as well as teaching, diagnosing and correcting, regulating the relationship of a person to a person, society, environment for the relevant subject area goals for their use.

The study of this academic discipline is aimed at the formation of competencies:

1. Willing to understand and solve professional tasks in the field of psychological support of educational activities and solving these problems with the technology of fairy tale therapy.

The listener should know:

the goals of fairy tale therapy,
the main directions of fairy tale therapy,
types of fairy tales and features of their application,
features of the use of a fairy tale,
age characteristics of fairy tale therapy,
methods of working with the text of fairy tales,
the structure of a fairy tale therapy session and a fairy tale therapy program.

The listener should be able to:

carry out structural and textological analysis of a fairy tale, selection of fairy tales for a psychological problem, compilation of fairy tale therapy programs.

The listener must have (gain experience in activities): experience in developing fairy tale therapy programs

2. Capable of implementing interactive methods, psychological technologies focused on personal growth and maintaining the health of individuals and groups

The listener should know: methods of organizing the composition of fairy tales in a group, features of motivation of participants.

The listener should be able to: use game and visual methods in conducting classes on the technology of fairy tale therapy

The listener must master (gain experience of activity):

a system of techniques that allow maintaining the motivation of clients to participate in classes,

use the diagnostic and therapeutic potential of fairy tales, include clients in group activities of analysis and storytelling.

As a result of mastering the discipline, the student:

1. must know:

- the essence and specifics of fairy tale therapy;
- forms and methods of fairy tale therapy.

2. must be able to:

- make a choice of fairy tales that are adequate to the problem of the client;
- to think over and implement the structure of a fairy tale therapy session, draw up a scheme for thinking about fairy tales and organize their discussion.

3. must master:

- technology of psychological analysis of the client's fairy tales;
- technology for conducting fairy tale therapy classes.

4. must demonstrate the ability and willingness to:

- Ability for social interaction, cooperation and conflict resolution in the social and professional spheres, for tolerance, social mobility;

- The ability to rationally choose and implement correctional and educational programs based on a personality-oriented and individually differentiated approach to persons with disabilities;

- The ability to organize a correctional and developmental environment, its methodological support and conduct correctional and compensatory work in the fields of education in order to successfully socialize people with disabilities;

- The ability to carry out correctional and pedagogical activities in the conditions of both special (correctional) and general educational institutions in order to implement integrative models of education;

- The ability to make recommendations for the prevention of disorders in children and adolescents through the use of fairy tale therapy.

When conducting training sessions in the discipline, the development of teamwork skills and interpersonal communication skills in students should be ensured.

Taking into account the principles of building block education, we included in the structure of the content of training future teachers and educational psychologists for the use of fairy tales in correctional and developmental activities:

- an actualization block containing the goal and objectives of correctional and developmental activities, basic concepts and methods of action necessary for mastering the content of the course;

- a brief historical block, including a brief digression that reveals the history of the problem that has arisen, the existing theory and practice;

- a theoretical block, which reveals: the main theoretical provisions for the use of fairy tales in correctional and developmental activities, the features of correctional and developmental work with fairy tales;

- a block of generalization, which performs the function of forming a systemic representation of the course content for students.

The preparation of students is aimed at the formation of the following structural elements of readiness to use fairy tales in correctional and developmental activities with students: target, motivational, operational-regulatory, technological, control and evaluation components.

The process of formation of the target component among students is quite long. This component is formed in the process of studying the course, and its essence is the formed conviction of the future teacher and educational psychologist in the need to determine both strategic and tactical goals in correctional and developmental work with students.

The future specialist should realize that in correctional and developmental activities, the goal is determined on the basis of diagnostic data that determine the need for the implementation of one or another correctional work aimed at a particular student.

The meaning of the motivational component is to form in the process of lectures and practical classes in the future teacher and teacher-psychologist the desire

to carry out correctional and developmental work using fairy tales with children. The maturity of the motivational component is achieved with the help of external and internal motivation, the inclusion of students in joint activities with the teacher of the university. The student's motivational component is best formed on the basis of creating a situation of cognitive interest.

For the professional implementation of correctional and developmental activities at school using fairy tales, the future specialist must form an operational and regulatory component, the essence of which lies in the ability to detect the need for any type of correctional activities, plan the process of correctional activities and organize correctional and developmental work, taking into account local conditions.

The essence of the technological (methodological) component lies in the assimilation by future teachers of the principles, forms and methods of corrective and developmental activities using fairy tales, as well as the ability to create specially organized psychological and pedagogical conditions that contribute to the effective resolution of psychological and pedagogical problems in children.

The essence of the control and evaluation component of student readiness is very important because this component involves monitoring both the progress of the correctional development program as a whole and the accuracy and correctness of the performance of individual tasks included in it (control by the final result and intermediate control).

Below there is the content of the working program of the discipline.

Module 1. Theoretical background of fairy tale therapy

1.1. Fairy tale therapy as one of the directions of art therapy

The essence and content of fairy tale therapy as a method of development through fairy tales. Key concepts (fairy tale, plot, narrative). The spiritual basis of fairy tales. History of fairy tale therapy. Purpose, tasks, possibilities of fairy tale therapy. Problems to be solved with the help of fairy tale therapy. Functions of fairy tale therapy. The main directions of fairy tale therapy. Techniques of fairy tale therapy.

1.2. Varieties of fairy tales in fairy tale therapy

Genres used in fairy tale therapy in working with children. Kinds of fairy tales. Art tales (author's and folk ones). Didactic tales. Meditative tales. Psycho-correctional tales. Psychotherapeutic tales. Features of the use of folk, author's, psycho-corrective, psychotherapeutic and meditative tales. The main types of fairy tales (by origin, plot and characters and other types of fairy tales) and examples of psychological work with them.

1.3. Forms, methods and techniques of working on a fairy tale

The main areas of application of fairy tales in therapy. Analytical direction and features of interpretation of a fairy tale. Storytelling: to a group or one person from the 3rd person; group storytelling. Inventing a sequel to fairy tales; creation of fairy tales; rewriting (or adding) fairy tales; fabulous puppet therapy; resolution (acting

out) of fairy tales; fabulous image therapy; fairy-tale drawing; techniques of meditative approach to fairy tales.

1.4. Algorithm for working on a fairy tale

Creating a fairy-tale play environment for children. Basic techniques of working with a fairy tale with a preschool child. Analysis of fairy tales. Storytelling. Creative rewriting of fairy tales. Staging fairy tales with the help of dolls. Drawing based on a fairy tale. Playing fairy tale episodes. Composing your own fairy tales.

Traditional forms of work with a fairy tale: reading, storytelling, conversation, dramatization, staging. Unconventional technologies of work with a fairy tale: mixing of plots of heroes; changing the character of the hero; change of place, time, event; changing the ending of a fairy tale; composing a fairy tale according to the scheme.

Features of creating a therapeutic fairy tale.

Principles of selection of fairy tales for therapeutic work with children. Rules for creating an author's fairy tale for various therapeutic purposes. Reception of construction of a therapeutic fairy tale by R.Gardner.

Techniques used to read the text. Techniques used to analyze fairy tales.

Analysis of fairy tales. Understanding the logic of the fairy tale using the basic elements of the plot by V.Ya. Propp. Personal characteristics of the hero. Relationships between fairy-tale characters. Life problems of heroes.

1.5. Techniques used in fairy tale therapy

Isotechniques in fairy tale therapy. Fundamentals of interpretation and analysis of drawings. Possibility to use additional art objects (paintings, sculptures, alterations, etc.). Game techniques in fairy tale therapy. Possibilities of using elements of psychodrama when working on a fairy tale. Possibilities of using dynamic sand fairy tale therapy.

Methods and techniques that contribute to the creation of fairy tales by participants.

Map of fairy tales (V.Ya. Propp). Technique "The Way of the Hero".

Creating a diagnostic bank in fairy tales

1.6. Planning and conducting correctional classes with a child using fairy tale therapy

The structure of correctional and developmental fairy tale therapy classes. Techniques of working with a fairy tale, which are used to "warm up" the group or configure the client. Using fairy tales for individual and group counseling. Work with psychotherapeutic fairy tales in groups.

Construction of a fairy-tale therapy program. Distinguishing the client's problems during fairy tale therapy. Features of individual and group dynamics in compiling a fairy tale therapy program.

Module 2. The use of fairy tale therapy in working with children of different ages

2.1. Fairy tale therapy as a method of therapeutic work with preschoolers

Features of perception of a fairy tale by the child of preschool age at various stages: the newborn kid; age 1.5-3 years; age 3-4 years; age 4-6 years. The value of a fairy tale for a preschool child.

Topics raised in fairy tales for preschool children: the struggle between good and evil; fighting fears; depriving a person of negative features that hinder him, such as aggression; aimed at improving the child's self-esteem; aimed at developing the child's courage, determination and perseverance in achieving their goals; focus on the development of the child's imagination and creativity.

Application of fairy tale therapy in speech therapy work. Application of fairy tales in work with preschoolers with intellectual disabilities. Modern direction of fairy tale therapy in work with preschoolers – fairy tale sand therapy.

2.2. The use of fairy tale therapy in working with children of primary school age

Features of perception of fairy tales in primary school age. Problems faced by children at primary school age: learning difficulties, hyperactivity, aggression, relationships with peers and adults, teachers, parents and other relatives, fears, etc.

Technologies of fairy tale therapy in group and individual work. Theatralization and dramatization of fairy tales.

2.3. The use of fairy tale therapy in working with adolescents and children of high school age

Features of perception of fairy tales and fairy tales in adolescence and early adolescence. Problems faced by a child in adolescence and early adolescence: communication with adults and peers, bad habits (drugs, alcohol, smoking, etc.), first love, choosing a future profession and more. Resource potential of legends, myths, parables and other kinds of folklore. Psycho-correctional potential of fairy tale therapy in working with adolescents and children of senior school age. Fairy tale therapy – the disclosure of external and internal, modeling the future. Actualization of the child's potential and correction of behavioral reactions by means of fairy tale therapy. Fairy tale therapy as a tool for forming the experience of constructive interaction with both adults and peers. Creating your own fairy tale as a method of forming in children an adequate attitude to themselves and their capabilities.

Module 3. Fairy-tale psychodiagnostics and correction

3.1. The work of a fairy tale therapist with anxious and timid children

Who and what are modern children afraid of. Ways of fairy-tale therapeutic help for timid children. Fantasy fairy tales for timid children. The technique of “Katatym march to a fairy tale”.

3.2. Tales for hyperactive children

Rules of interaction with hyperactive children in the process of psychotherapy. Ways to use “built-in” messages for hyperactive children. Games, fairy tales to train the attention of hyperactive children

3.3. Tales for aggressive children

Rules of communication with aggressive children in the process of psychotherapy. Staging, fairy tales for aggressive children.

3.4. Fairy tale therapy of behavioral disorders in children with physical manifestations

Work with children who refuse to eat. Correction of eating behavior with the help of fairy tales. Psychotherapeutic approach to children with encopresis, enuresis. The use of methods of “living” metaphors, paradoxical intervention, the method of short tales and therapeutic stories with indirect effects when working with children with behavioral disorders with physical manifestations.

3.5. Fairy tale loss therapy

Features of perception of death by children of different ages. Sad tales and their use in fairy tale loss therapy.

3.6. Fairy tale therapy of family relations

Work with children who are experiencing parental divorce. Work with children who are experiencing a new child in the family. The practice of fairy tale therapy with teachers and parents. “Safety” in communication with parents during fairy tale therapy.

3.7. Didactic fairy tales and their use to overcome learning difficulties

Didactic tales: essence, purpose and content. Rules for compiling a didactic tale. Using a didactic fairy tale to present new material, its repetition and consolidation.

3.8. Fairy tale therapy in the fight against bad habits

Work with children who have a variety of bad habits. Fairy tales that help to overcome bad habits and their use in working with children.

3.9. Fairy tale therapy in the fight against complexes and self-acceptance

Work with children who have various complexes and problems during self-perception. Tales that help fight complexes and increase self-esteem, and their use in working with children.

3.10. Fairy tale therapy as a way to create the intention to recover

Work with children with various somatic diseases. Fairy tales that help create the intention to recover and their use in working with children.

3.11. Methods of fairy tale therapy in working with the topic of self-sabotage

The essence and content of the concept of “self-sabotage”. Working with children who have self-sabotage. Fairy tales that help to overcome the manifestations of self-sabotage and their use in working with children.

3.12. Fairy tale therapy as an opportunity to determine (in the profession, preferences)

Work with children who have to make a choice (in the profession, preferences). Tales that help to determine (in the profession, preferences), and their use in working with children.

Conclusions. So, in connection with the challenges of modern pedagogical science and the need to have in the system of professional training of special education teachers a program aimed at mastering future specialists in this category of the latest correctional, pedagogical, psychological, health-saving and psychotherapeutic technologies of working with children of different ages, including those with special educational needs, the content of the working program “Fairy tale therapy in working with children” was worked out. Such a discipline can be both a part of the invariant part of the curriculum, and an optional course. It consists of 3 modules: Module 1. Theoretical background of fairy tale therapy. Module 2. The use of fairy tale therapy in working with children of different ages. Module 3. Fairy-tale psychodiagnostics and correction.

Thus, module 1 aims to get acquainted with fairy tale therapy as one of the areas of art therapy, types of fairy tales, forms, methods, techniques and algorithm of working on a fairy tale, techniques used in fairy tale therapy, as well as planning and conducting correctional classes with children using fairy tale therapy.

Module 2 contains information on the content of the use of fairy tale therapy in working with preschoolers, primary schoolchildren, adolescents and senior school children, and also the perception of fairy tales by children of different ages and adults.

Module 3, the content of which is a fairy-tale psychodiagnostics and correction, provides coverage of the specifics of working with different categories of children who experience certain psychological, physiological, personal developmental problems, learning difficulties, etc., as well as the work of a specialist with the family of the child. In addition, this module presents fairy tale therapy as an opportunity to determination (in the profession, preferences).

The study does not cover all aspects of the declared issue. Prospects for further research may be reviewing, analyzing and modifying the content of the working program “Fairy Tale Therapy with Children” for professional training other categories of educators: speech therapists, preschool teachers, primary school teachers, practical psychologists, social educators, teachers of languages and literature, taking into account the specifics of their practical activities.

References:

1. Lokareva, G.V. (4016). Kazkoterapija v pidgotovci social'nih pedagogiv do profesijnoi dijial'nosti: teorija i praktika [Fairy tale therapy in the preparation of social pedagogues for professional activity: theory and practice]. Zaporizhzhja: ZNU [in Ukrainian].
2. Mel'nichuk, I.V. (2012). Viktoristannja art-terapevtichnih tehnik u pidgotovci studentiv-psihologiv u konteksti Bolons'kogo procesu [The use of art-therapeutic techniques in the training of students-psychologists in the context of the Bologna process]. *Nauka i osvita - Science and Education*, 9, 141-144 [in Ukrainian].
3. Sereda, I.V. (2021). Kazkoterapija v roboti korekcijnogo pedagoga z dit'mi z osoblivimi osvitnimi potrebami [Fairy tale therapy in the work of a correctional teacher with children with special educational needs]. *Veresen' - September*, 1, 87-95 [in Ukrainian].

4. Tregub, O.O. (2017). Kazkoterapija v roboti praktichnogo psihologa DNZ [Fairy tale therapy in the work of a practical school psychologist]. *Tavrijs'kij visnik osviti - Tavriya Bulletin of Education*, 1, 255-260 [in Ukrainian].

5. Fil', O.V. (2010). Pidgotovka majbutnih social'nih pedagogiv do vikoristannja kazkoterapii u profesijnij dijal'nosti [Preparation of future social educators for the use of fairy tale therapy in professional activities]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Zaporizhzhja : Klasich. privat. un-t [in Ukrainian].

6. Shestopal, I.A. (2020). Kazkoterapija jak effektivnij metod roboti psihoterapevta z dit'mi [Fairy tale therapy as an effective method of work of a psychotherapist with children]. *Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademija». Serija : Psihologija- Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Psychology*, 10, 143-147. [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-153-165](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-153-165)

Олена Балдинюк

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-4276-7819>*

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ДИЗАЙН ЯК СПОСІБ СТВОРЕННЯ БЕЗБАР'ЄРНОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті висвітлено поняття універсального дизайну як способу створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю. Сьогодні широке трактування доступності середовища передбачає рівноправну участь людей з обмеженими можливостями в комплексі соціальних світів, у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Встановлено, що лише незначна частина споруд та будівель, де розміщені заклади освіти, охорони здоров'я, праці, соціального захисту та соціального обслуговування населення, пристосовані для безперешкодного доступу людей з інвалідністю.

Висвітлено сутність понять: «безбар'єрність», «універсальне середовище» та «універсальний дизайн».

Встановлено, що безбар'єрність розглядається як загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності. Універсальний дизайн – це дизайн предметів, середовища, програм та послуг, покликаний зробити їх максимально можливою мірою придатними для використання для всіх людей без необхідності адаптації чи спеціального дизайну.

Проаналізовано міжнародні, вітчизняні законодавчі та нормативні акти з питань доступності та універсального дизайну, а саме: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1973), Конвенція про права дитини (1989), Всесвітня програма дій щодо інвалідів (1982), ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року тощо.

Розглянуто основні принципи доступності та універсального дизайну, до яких можна віднести наступні: рівноправне використання; гнучкість у користуванні; простий та зрозумілий дизайн; сприйняття інформації незалежно

від сенсорних можливостей користувачів; припустимість помилок; низький рівень фізичних зусиль; наявність необхідного розміру і простору для доступу та використання.

Визначено, що універсальний дизайн важливий для всіх членів суспільства і має бути зручним для кожного, незважаючи на вік, вагу, фізичні обмеження, особливості сприйняття.

Ключові слова: безбар'єрність, безбар'єрне середовище, інвалідність, люди з інвалідністю, універсальний дизайн, універсальне середовище, доступність.

Olena Baldyniuk

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work
of Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychnya,
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-4276-7819>*

UNIVERSAL DESIGN AS A WAY TO CREATE A BARRIER-FREE ENVIRONMENT FOR PEOPLE WITH DISABILITIES IN UKRAINE

Abstract. The article highlights the concept of universal design as a way to create a barrier-free environment for people with disabilities. Today, a broad interpretation of the accessibility of the environment implies equal participation of people with disabilities in the complex of social worlds in all spheres of society. It has been established that only a small part of the buildings and structures where educational, health, labor, social protection and social services are located are adapted for unimpeded access for people with disabilities.

The essence of the concepts: «barrier-free», «universal environment» and «universal design» is highlighted.

It is established that barrier-free is considered as a general approach to the formation and implementation of public policy to ensure unimpeded access of all groups to various spheres of life. Universal design is the design of objects, environments, programs and services, created to make them as usable as possible for all people without the need for adaptation or special design.

International, domestic laws and regulations on accessibility and universal design are analyzed, namely: Universal Declaration of Human Rights (1948), International Covenant on Civil and Political Rights (1973), Convention on the Rights of the Child (1989), World Program of Action on Persons with Disabilities (1982), the Law "On the Fundamentals of Social Protection of Persons with

"Disabilities in Ukraine", the National Strategy for Creating a Barrier-Free Space in Ukraine until 2030, etc.

The basic principles of accessibility and universal design are considered, which include the following: equal use; flexibility in use; simple and clear design; perception of information regardless of the sensory capabilities of users; admissibility of errors; low level of physical effort; availability of the necessary size and space for access and use.

It is determined that universal design is important for all members of society and should be comfortable for all, regardless of age, weight, physical limitations, peculiarities of perception.

Keywords: barrier-free, barrier-free environment, disability, people with disabilities, universal design, universal environment, accessibility.

Постановка проблеми. У третьому тисячолітті населення планети має усвідомити наявність людей з інвалідністю та необхідність створення для них нормальних умов життєдіяльності. За даними ООН, кожна десята людина (понад 500 млн.) на планеті має інвалідність, один з десяти людей страждає від фізичних, розумових або сенсорних дефектів і не менше 25% всього населення страждають розладами здоров'я. Приблизно, в одній з чотирьох сімей є людина з інвалідністю.

Оптимального рівня самостійності та незалежності неможливо досягти в недоступному середовищі. Відсторонення осіб з інвалідністю від інфраструктури, сфери обслуговування, обмеження їх соціальних контактів та участі в житті суспільства є причиною зниження їх соціальних, освітніх, економічних можливостей [6]. Тому доступність соціального простору, можливість використання міської інфраструктури людьми з інвалідністю, естетичність реабілітаційних пристроїв (візків, милиць, протезів) є умовами забезпечення самостійності та незалежності людей з особливими потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інтеграції людей з обмеженими можливостями та створення безбар'єрного середовища їх життєдіяльності, ідеї їх соціальної незалежності розкрито у працях Н. Гадирової, Г. Іващенко, Л. Кіма та ін.

Питання бар'єрів фізичного середовища стало предметом досліджень таких зарубіжних науковців як Р. Буркхаузер, Д. Тобіас. Дослідженнями бар'єрів трудової зайнятості займалися Г. Альбрехт, Дж. Кемпбелл, Д. Пфайфер та ін.

Вагомий внесок у дослідження соціально-побутових умов забезпечення незалежного життя людей з інвалідністю мають праці Т. Булгакової, Д. Зайцева, Т. Семигіної, Є. Холостової, Т. Христової та ін.

Значна увага приділяється науковцями стратегії захисту прав з обмеженими можливостями та їх самозахисту, а також особливості їх життєдіяльності (Т. Жулковська, С. Кандиба, А. Шмуклер).

Питання архітектурно-планувального рішення будівель з урахуванням вимог людей з особливими потребами, ергономічні та інші фактори в межах проблеми створення просторового міського середовища для осіб з обмеженими функціональними можливостями розкривається в наукових доробках І. Данчака, Ю. Скляренко, О. Прокопенко та ін.

Незважаючи на інтерес науковців до проблеми інтеграції людей з інвалідністю, вона досі залишається недостатньо розробленою в теоретичному та практичному плані. За межами залишаються: саме соціальне середовище, його стан, умови та способи забезпечення незалежного життя людей з інвалідністю в рамках даного середовища.

Мета статті: проаналізувати роль універсального дизайну як важливого способу створення безбар'єрного середовища для людей з інвалідністю в Україні.

Виклад основного матеріалу. Рівень доступності соціального середовища для людей з інвалідністю є своєрідним барометром розвитку громадських інститутів та всього суспільства. Від того, наскільки в державі враховується потреба участі у соціальних процесах цієї категорії населення, можна судити про дотримання у ній законодавчо закріплених прав людини, а також про домінуючі суспільні цінності.

Сьогодні в Україні та за кордоном діють прийняті в 1993 році Організацією Об'єднаних Націй «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів». Політичною та моральною основою «Стандартних правил» є Міжнародний білль про права людини, що включає Загальну декларацію прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1973), Конвенція про права дитини (1989), яка забороняє дискримінацію за ознакою інвалідності та передбачає прийняття спеціальних заходів для забезпечення прав дітей з інвалідністю, Всесвітня програма дій щодо інвалідів (1982) та ряд інших міжнародних документів, під якими стоїть підпис України.

Важливим кроком у забезпеченні рівності прав людей з інвалідністю шляхом зміни соціального середовища стала поява ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». У документі зазначається, що «діяльність держави щодо осіб з інвалідністю виявляється у створенні правових, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших умов для забезпечення їхніх прав і можливостей нарівні з іншими громадянами для участі в суспільному житті. Полягає у виявленні, усуненні перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу, транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням індивідуальних можливостей,

здібностей та інтересів - до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту» [9].

Науковці розрізняють такі групи осіб за видом інвалідності:

- не бачать або мають обмежений зір;
- не чують або мають обмежений слух;
- мають фізичні порушення, хворі на артрит, які користуються інвалідними колясками чи ходунками для пересування;
- хворіють протягом тривалого періоду й мають ускладнення в пересуванні;
- мають «невидиму» інвалідність;
- мають вади ментального здоров'я, наслідки травм головного мозку, психологічні чи психічними ускладнення [5].

Можна виділити такі принципи формування політики по відношенню людей з особливими потребами:

- держава відповідає за усунення умов, що ведуть до інвалідності, та вирішення питань, пов'язаних з наслідками інвалідності;
- держава забезпечує особам з інвалідністю можливість досягти однакового зі своїми співгромадянами рівня життя, в тому числі в сфері доходів, освіти, зайнятості, охорони здоров'я, участі в суспільному житті;
- люди з інвалідністю мають право жити в соціумі, суспільство засуджує ізоляцію таких осіб. Для цього суспільство прагне сформувати умови незалежного життя людей з інвалідністю (самозабезпечення, самодостатність в повсякденному житті, безбар'єрне середовище);
- за особами з інвалідністю визнаються права і обов'язки громадян даного суспільства. У компетенції держави знаходяться способи визнання, забезпечення і реалізації прав та обов'язків їх як членів суспільства;
- держава прагне до рівної доступності заходів соціальної політики щодо осіб з інвалідністю на всій території країни, незалежно від того, де проживає людина (в сільській чи міській місцевості);
- при реалізації політики щодо осіб з інвалідністю повинні враховуватися особливості індивіда або груп: всі люди з інвалідністю в силу специфіки свого захворювання знаходяться в різних стартових умовах, і для забезпечення прав та обов'язків громадян країни, щодо кожної групи інвалідів проводиться свій комплекс заходів.

Питання реабілітації та абілітації людей з інвалідністю в нашій країні розглядаються державою як один з важливих компонентів соціальної політики та є одним з напрямів довгострокової соціальної підтримки населення.

За останні десять років була розроблена нормативна правова база, в тому числі відредагований Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо прав осіб з інвалідністю» (2011), Закон України «Про внесення

змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (2014), Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію щодо посилення захисту прав дітей-осіб з інвалідністю» (2015), Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо соціального захисту осіб з інвалідністю» (2017), Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав осіб з інвалідністю» (2018), Закон України «Про внесення змін до статті 3 Закону України «Про державну соціальну допомогу людині з інвалідністю з дитинства та дітям-людинам з інвалідністю»» (2018), Закон України Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні (2019).

У квітні 2021 року урядом було затверджено Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, яка визначає ключові пріоритети у забезпеченні потреб вразливих категорій населення, основні проблеми та напрями їх розв'язання.

У даному документі безбар'єрність розглядається як «загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності» [8].

В українському суспільстві існує комплекс викликів, пов'язаний із наявністю проблем для різних маломобільних груп стосовно можливості повноцінного, безбар'єрного доступу до освіти, зайнятості, отримання адміністративних послуг держави. Для людей з інвалідністю, представників маломобільних груп залишається актуальною доступність транспортної, вуличної та соціальної інфраструктур.

Найбільші незручності для людей з дитячими візками та на кріслах колісних створюють бордюри, тротуари із запаркованими автомобілями, відсутність автоматичних розсувних дверей, а також відсутність пандусів, зокрема у старих житлових будинках, магазинах та громадських установах.

Відсутність безбар'єрного середовища не лише створює проблеми для мільйонів громадян, але і призводить до загального погіршення добробуту кожної людини. Проблеми наявні у загальному доступі до інфраструктури (як фізичної, так і цифрової), а також у кожній сфері життя людини, зокрема ускладнений доступ до громадського транспорту та об'єктів фізичного оточення, відсутність адаптації інформації, сайтів та додатків для всіх громадян, суспільне несприйняття, бар'єри у доступі до освіти, роботи [8].

Як наголошується Міністерством розвитку громад та територій України «в основі створення безбар'єрного простору лежать принципи формування умов, в яких люди не будуть почувати себе непотрібними, в них не має складатися враження, що їх ігнорують чи не помічають» [10].

У межах даної концепції закладено, що кожна людина має право на:

– фізичну доступність простору, транспорту, будівель та ін.;

– безперешкодний доступ до інформації у тому форматі, в якому вона буде доступна різним користувачам;

– цифрову доступність, яка не буде обмежувати кількість тих, хто може безперешкодно користуватися вебпростором чи іншими технологічними пристроями;

– прийняття та повагу суспільством та громадою, отримувати гідне ставлення до кожного та кожної;

– доступ до всіх рівнів освіти у всіх можливих форматах, які були б зручні для різних людей;

– економічну незалежність через гідні умови праці та доступ до кар'єрного розвитку всіх, незалежно від відмінностей, людей [3].

Безперешкодне інфраструктурне середовище – це формування та імплементація підходів до універсального дизайну в публічному просторі [11, с. 18].

Логічним продовженням розвитку ідей безбар'єрного середовища є термін «універсальне середовище».

Універсальне середовище – це «об'ємно-просторова організація середовища, метою якої є створення комфортних умов проживання людей незалежно від їх фізичних можливостей. Таким чином, воно покликане вирішити проблему інтеграції людей з обмеженими можливостями в життя суспільства». Коли архітектори використовують принципи універсального середовища, вони, перш за все, створюють простір для людей з цілим рядом характеристик. Інвалідність – одна з них; середовище, створене для інвалідів, дає значні переваги іншим групам людей. Наприклад, обладнані пандусами підземні переходи через дорогу, розраховані на пересування людей на візках, стають більш комфортними для жінок або чоловіків з дитячими колясками, велосипедистів, людей, які перевозять вантажі [1].

За кордоном аналогом поняття «універсальне середовище» є термін «універсальний дизайн». Відомий американський архітектор Рон Мейс спільно з групою архітекторів, інженерів та дизайнерів у 1980-х рр. ХХ ст. запропонував рішення, що дозволяє зробити середовище безпечним і зручним для всіх, що отримало назву універсального дизайну. Сам Рон Мейс, захворівши на поліомеліт, усе життя провів у інвалідному візку. Він добре усвідомлював важливість доступності послуг та середовища.

Появі концепції універсального дизайну сприяли ряд факторів, зокрема:

1) збільшення кількості людей з функціональними порушеннями (тимчасовими або постійними) унаслідок Другої світової війни, стихійних лих, екологічних катастроф;

2) тенденція до старіння населення та необхідність ураховувати потреби та функціональні порушення людей похилого віку;

3) більша увага до прав людини з боку держав, бізнесу та неурядових організацій. Саме в 40–50-ті роки минулого століття були прийняті Загальна декларація прав людини (1948) та Конвенція ООН про захист прав людини і основоположних свобод (1950) [2].

Отже, універсальний дизайн можна розглядати як «дизайн предметів, середовища, програм та послуг, покликаний зробити їх максимально можливою мірою придатними для використання для всіх людей без необхідності адаптації чи спеціального дизайну» [7].

Універсальний дизайн потрібен усім, особливо:

- батькам із малолітніми дітьми;
- дітям у школах;
- пацієнтам у лікарнях;
- дітям до 7-ми років;
- людям похилого віку;
- людям з інвалідністю та (або тимчасовими) постійними функціональними порушеннями (фізичними, розумовими, сенсорними тощо);
- вагітним жінкам;
- людям з великою масою тіла;
- людям низького чи високого зросту;
- будь-якій людині, якщо в певний період часу вона менш уважна або менш мобільна [4].

Розглянемо, які виділяють типи бар'єрів.

1. *«Інституційні»:* закони, програми, які активно забороняють або не здатні полегшити «доступ» людей з інвалідністю до благ суспільства. Наприклад, у деяких країнах людям з психічними захворюваннями заборонено брати участь у голосуванні, а в інших люди з інвалідністю не можуть проголосувати через відсутність законодавства. Зокрема в Україні людина з інвалідністю не має можливості потрапити в приміщення виборчої дільниці та проголосувати.

2. *Фізичні:* відсутність пандусів у будівлях зі сходами, ліфтів, обладнаних туалетних кімнат для людей з інвалідністю.

3. *Інформаційні:* недоступність інформації для людей з інвалідністю. Наприклад, люди з ослабленим зором не можуть користуватися публікаціями, які надруковані дрібним шрифтом. Програми телебачення, які демонструються без субтитрів або не мають перекладу на жестову мову є недоступні для людей з вадами слуху. Якщо інформація не супроводжується абеткою Брайля, або іншими відповідними тактильними формами, вона є недоступною для незрячих людей. Якщо напис у магазинному ціннику не буде дубльований абеткою Брайля, то незрячі покупці не зможуть отримати інформацію про вартість

товару без сторонньої допомоги. Вирішальне значення має зміст інформації. Інформація, яка не представлена складною мовною редакцією, навряд чи буде доступна для багатьох людей з когнітивними порушеннями» [2, с. 26-27].

Тобто, на перший план виходить принцип доступності для людей з особливими потребами.

Принцип універсального дизайну спонукає створювати предмети, будівлі і конструкції, які можуть бути використані абсолютною більшістю людей без потреби в доопрацюванні або удосконаленні предметів користування.

Доступність – це «усунення існуючих бар'єрів, які заважають людині скористатися своїм правом на освіту, працевлаштування, відпочинок, охорону здоров'я, інформацію тощо» [2, с. 31].

Відповідно стандарту доступності, універсальний дизайн передбачає:

– рівноправність використання засобів та приміщень всіма категоріями користувачів, щоб додаткові, доступні пристосування не ставили окремих відвідувачів у гірше становище;

– гнучкість у вживанні, коли одним і тим же пристроєм могли б користуватися всі однаково легко;

– простоту, коли дія не вимагає додаткових навичок, досвіду чи знань мови, а може здійснюватися на інтуїтивному рівні;

– сприйняття інформації та сигналів, зокрема людьми з проблемами слуху і зору чи людьми зі зниженим рівнем уваги, інтелектуальною недостатністю;

– толерантність до помилок, коли випадкова чи ненавмисна дія не створить загрози;

– мінімальність зусиль, коли пристрій чи елемент середовища викликає мінімальну втому при тривалій дії, а також невелике одноразове зусилля;

– достатність розмірів і простору, включаючи місце для допоміжних засобів, якими користуються люди з особливими потребами, а також враховуючи зони досяжності, різні для різних людей [12, с. 3].

У зв'язку з цим виділяють такі принципи універсального дизайну:

1. *Рівність у використанні.* Даний принцип має на увазі використання продуктів і послуг усіма без винятку членами суспільства, людьми з різними фізичними можливостями. При цьому особливо не виділяється ні одна з груп населення, а недоторканність приватного життя, надійна і безпечна експлуатація забезпечується всім. Проявляється у відсутності сходів до будівлі; наявності входу з розсувними дверима в супермаркетах; поручнях різних рівнів у транспорті; розташуваннях банкоматів на висоті, доступній для кожної людини;

2. *Гнучкість у використанні.* Повинні враховуватися певні особливості та переваги споживачів; забезпечити можливість варіантів використання послуг і предметів. Проявляється у наявності автобусів з підйомачами або висувним

пристроєм для заїзду; робочих місць стільців, столів, які регулюються за висотою; можливості придбати речі як у точці продажу, так і через Інтернет.

3. *Простий та інтуїтивно зрозумілий дизайн.* Кожна людина, незалежно від досвіду, рівня грамотності, знань мови, здатності сконцентрувати увагу повинна розуміти, як використовувати продукт. Проявляється у чітких та інтуїтивно зрозумілих кнопках управління на виробництві, в готелях, в побутових товарах тощо; оптимальних та зручних розкладках продуктів і товарів в супермаркетах.

4. *Принцип легкого сприймання інформації.* Корисна і потрібна інформація має бути викладена максимально зрозуміло до користувача, незалежно від його можливостей сприйняття або зовнішніх умов. Проявляється у поданні доступної для сприйняття інформації на інформаційних табло, в оголошеннях, на рекламних щитах; назвах вулиць, надрукованих великим шрифтом.

5. *Терпимість до помилок.* Зведення до мінімуму небезпеки для життя, ризиків та негативних наслідків у разі випадкових або непередбачуваних дій користувачів. Проявляється у підсвічуванні сходів в місцях громадського користування; наявності тротуарної плитки зі спеціальною тактильною поверхнею на перехресті; використанні дверей контрастного кольору, що у порівнянні зі стінами допомагає зорієнтуватися.

6. *Малі фізичні зусилля.* Дизайн повинен бути розрахований на незначні фізичні зусилля, яких має докласти користувач. Наприклад, вмикач на висоті, зручній для кожного, у тому числі для дитини; лавки в зонах очікування на автобусних зупинках, біля магазинів, аптек.

7. *Розмір і простір для доступу і використання.* Враховувати наявність необхідного розміру і простору при підході, під'їзді та різноманітних маніпуляціях, незважаючи на антропометричні характеристики, стан та мобільність користувача. Проявляється у наявності широких турнікетів в громадських місцях; достатньому просторі в приміщеннях для людей, які користуються інвалідними візками, а також для родин, які хочуть пересуватися колясками з дітьми [13].

Основними шляхами створення безбар'єрного середовища для повноцінного життя людей з інвалідністю є забезпечення доступності у державі до наступних об'єктів:

- житлових будинків, що належать до державного, муніципального, відомчого житлового фонду;
- адміністративних будівель;
- культурних центрів (бібліотек, театрів, музеїв та ін.), в тому числі об'єктів релігійного культу;
- освітніх і наукових установ;
- об'єктів охорони здоров'я і соціального захисту;

- об'єктів торгівлі, побутового обслуговування, громадського харчування;
- фінансово-банківських установ;
- готелів, хостелів та інших місць тимчасового проживання;
- спортивних і фізкультурно-оздоровчих об'єктів, місць відпочинку;
- об'єктів, пов'язаних з транспортним обслуговуванням населення – залізничних та автовокзалів, аеропортів та ін.;
- станцій і зупинок міського і приміського транспорту;
- виробничих об'єктів;
- будівель і споруд зв'язку та інформації;
- тротуарів, переходів вулиць, доріг, а також інших територій.

Висновки. Отже, універсальний дизайн є надзвичайно важливим для усіх членів суспільства, незважаючи на вік, соціальний статус, стать, фізичні обмеження тощо.

Рівень доступності соціального середовища для людей з інвалідністю на сьогоднішній день є своєрідним барометром розвитку громадських інститутів та всього суспільства. Від того, наскільки в суспільстві враховується потреба участі у соціальних процесах цієї категорії населення, можна судити про дотримання в ньому законодавчо закріплених прав людини, а також про домінуючі суспільні цінності. Таким чином, забезпечення рівних можливостей людям з інвалідністю та усунення існуючих фізичних, інформаційних, операційних та поведінкових бар'єрів є одним із найважливіших завдань нашої країни.

Література:

1. Carstens, Diane. Site Planning and Design for the Elderly: Issues, Guidelines, and Alternatives. New York: Van Nostrand Reinhold. 1985.
2. Азін В. О., Грибальський Я. В., Байда Л. Ю., Красюкова-Еннс О. В. Доступність та універсальний дизайн: навчально-методичний посібник. Київ, 2013. 128 с.
3. Альбом безбар'єрних рішень. Посібник для проєктувальників та архітекторів публічного простору. 2021. URL: www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/albom-bezbaryernih-rishen.-rozdil_1.pdf
4. Архітектурна доступність шкіл: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. Байди Л. Ю., Красюкової-Еннс О. В. К. 2012. 88 с.
5. Байда Л. Ю., Красюкова-Еннс О. В., Буров С. Ю., Азін В. О., Грибальський Я. В., Найда Ю.М. Інвалідність та суспільство: навч.- метод. посіб./ за заг. ред.. Байди Л. Ю., Красюкової-Еннс О. В. К., 2012. 216 с.
6. Доступність до об'єктів житлового та громадського призначення для людей з інвалідністю. Видання V: метод. посіб. К. : ВГСПО «Національна Асамблея інвалідів України». 2011. URL: https://issuu.com/nabd/docs/dostupnist_do_objektiv
7. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю: ратифіковано Законом від 16.12.2009 р. №1767-VI. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
8. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#Text

9. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21 березня 1991. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text

10. Робота над Альбомом безбар'єрних рішень розпочалася з досліджень користувацького досвіду. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/bezbaryernist/albom-bezbaryernih-rishen/robo-ta-nad-albomom-bezbaryernih-rishen-rozpochalasya-z-doslidzhen-korystuvaczkiego-dosvidu-2/

11. Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України : аналіт. доп. / Зубченко С. О., Каплан Ю. Б., Тищенко Ю. А. Київ : НІСД, 2020. 24 с.

12. Універсальний безбар'єрний дизайн. Аудит доступності. Львів : РЦНЖ, 2003. 24 с.

13. Універсальний дизайн. (1997). URL: ud.org.ua/publikatsiji/11-printsipi-universalnogo-dizajnu

References:

1. Carstens, Diane (1985). *Site Planning and Design for the Elderly: Issues, Guidelines, and Alternatives*. New York: Van Nostrand Reinhold.

2. Azin V. O., Hrybalskyi Ya. V., Baida L. Yu., Krasiukova-Enns O. V. (2013). *Dostupnist ta universalnyi dyzain [Availability and universal design]*. Kyiv [in Ukrainian].

3. Albom bezbar'єrnykh rishen. Posibnyk dlia proiektuvalnykh ta arkhitektorykh publichnoho prostoru. [An album of barrier-free solutions. A guide for public space designers and architects] (2021). Retrieved from www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/albom-bezbaryernih-rishen.-rozdil_1.pdf [in Ukrainian].

4. Baida L. Yu., Krasiukova-Enns O. V. (Eds.). (2012). *Arkhitekturna dostupnist shkil [Architectural accessibility of schools]*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Baida L. Yu., Krasiukova-Enns O. V., Burov S. Yu., Azin V. O., Hrybalskyi Ya. V., Naida Yu.M. (2012). *Invalidnist ta suspilstvo: navchalno- metodychnyi posibnyk [Disability and society: a textbook]*. Kyiv [in Ukrainian].

6. N. Skrypka, Ya. Hrybalskyi (Eds.). (2011). *Dostupnist do ob'ektiv zhytlovoho ta hromadskoho pryznachennia dlia liudei z invalidnistiu. Metodychnyi posibnyk [Access to housing and public facilities for people with disabilities. Methodical manual]*. K. : VHSPO «Natsionalna Asambleia invalidiv Ukrainy» [in Ukrainian].

7. Konventsiia OON pro prava osib z invalidnistiu: ratyfikovano Zakonom vid 16.12.2009 r. №1767-VI. [UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: ratified by the Law of 16.12.2009 671767-VI] [in Ukrainian].

8. Natsionalna stratehiia iz stvorennia bezbar'єrnoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku (2021). [On approval of the National Strategy for the creation of barrier-free space in Ukraine for the period up to 2030] [in Ukrainian].

9. Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti osib z invalidnistiu v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21 bereznia 1991. [On the Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities in Ukraine: Law of Ukraine of March 21, 1991] [in Ukrainian].

10. Sait Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy «Robota nad Albomom bezbar'єrnykh rishen rozpochalasia z doslidzhen korystuvatskoho dosvidu» [Website of the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine. «Work on the Album of Barrier-Free Solutions began with research into the user experience»]. Retrieved from www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/bezbaryernist/albom-bezbaryernih-rishen/robo-ta-nad-albomom-bezbaryernih-rishen-rozpochalasya-z-doslidzhen-korystuvaczkiego-dosvidu-2/ [in Ukrainian].

11. Zubchenko S. O., Kaplan Yu. B., Tyshchenko Yu. A. (2020). *Stvorennia bezbar'єrnoho seredovyshcha ta sotsialna inkluziia: svitovi dosvid dlia Ukrainy [Creating a barrier-free environment and social inclusion: a world experience for Ukraine]*. Kyiv : NISD [in Ukrainian].

12. Universalnyi bezbariernyi dyzain. Audyt dostupnosti (2003). [Universal barrier-free design. Availability audit]. Lviv: RCNJ [in Ukrainian].

13. Sait «Universalnyi dyzain» [Website «Universal design»]. Retrieved from ud.org.ua/publikatsiji/11-printsipi-universalnogo-dizajnu [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-166-178](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-166-178)

Тетяна Дука

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-8186-3769>*

ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ФОРМ, МЕТОДІВ ТА ТЕХНОЛОГІЙ В РОБОТІ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті розкривається сутність інновацій у сучасній дошкільній освіті; розглянуто види сучасних технологій, здійснено їх опис, розкрито способи реалізації на практиці роботи закладу дошкільної освіти, а також визначено очікуваний результат використання цих технологій.

Встановлено, що впровадження нових технологій в освітній процес закладів дошкільної освіти сприяє більш ефективному вихованню дитини, яка прагне творчо підходити до вирішення різних життєвих ситуацій та хоче отримувати нові знання про навколишній світ. З'ясовано, що використання таких технологій, безумовно, впливає на формування позитивної мотивації до подальшого навчання.

Сучасний етап розвитку дошкільної освіти потребує змін у взаємодії дорослих із дітьми. узагальнено, що головне сучасної освіти – не просто передати будь-які знання, а розвинути пізнавальний інтерес у дітей та здійснити наступність дошкільної та початкової ланок освіти через сучасні педагогічні технології.

Будь-яке нововведення є створення і подальше використання нового компонента, унаслідок чого відбуваються якісні зміни середовища. Технологія ж є сукупністю різних прийомів, що застосовуються у тій чи іншій справі, ремеслі чи мистецтві. Для цього в нашому дитячому садку ми застосовуємо відмінні від інших дошкільних закладів цікаві моделі з виховання та інтелектуального розвитку малюків, основною метою яких є модернізація освітнього процесу.

Ключові слова: технологія, інновація, інноваційні педагогічні технології, інноваційна діяльність педагога, сутність інновацій у дошкільній освіті, діти дошкільного віку.

Duka Tetiana

*Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Senior Lecturer at the Department of Psychology and Pedagogy of Child Development, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8186-3769>*

USE OF INNOVATIVE FORMS, METHODS AND TECHNOLOGIES IN WORKING WITH PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. The article reveals the essence of innovations in modern preschool education; the types of modern technologies are considered, their description is made, the ways of realization in practice of work of preschool educational institution are revealed, and also the expected result of use of these technologies is defined.

It is established that the introduction of new technologies in the educational process of preschool institutions contributes to a more effective upbringing of a child who seeks to be creative in solving various life situations and wants to gain new knowledge about the world around him. It was found that the use of such technologies, of course, affects the formation of positive motivation for further learning.

The current stage of development of preschool education requires changes in the interaction of adults with children. It is generalized that the main thing of modern education is not just to transfer any knowledge, but to develop cognitive interest in children and to carry out the continuity of preschool and primary education through modern pedagogical technologies.

Any innovation is the creation and further use of a new component, resulting in qualitative changes in the environment. Technology is a set of different techniques used in a particular business, craft or art. To do this, in our kindergarten, we use different from other preschools interesting models for the education and intellectual development of children, the main purpose of which is to modernize the educational process.

Keywords: technology, innovation, innovative pedagogical technologies, innovative activity of the teacher, essence of innovations in preschool education, children of preschool age.

Постановка проблеми. Сучасні діти зовсім не схожі на попередні покоління. Такі зміни, пов'язані з глобальним охопленням усіх сфер життя інформаційними технологіями, а зараз, на превеликий жаль, негативними бурхливими подіями, свідками яких стають діти.

Науковці відзначили деякі особливості перебігу психічних процесів сучасних дітей. Зокрема, вони запам'ятовують не саму інформацію, а шлях до неї. Науковці помітили негативні зміни в розвитку уваги – середня тривалість її концентрації значно зменшилася. Вчені радять педагогам і батькам організувати для дітей дошкільного віку можливість активно пізнавати довкілля – спостерігати, порівнювати, встановлювати предметні зв'язки тощо.

Дорослим необхідно говорити коротко, завдання слід формулювати чітко і коротко. Малювати, тому що діти краще сприймають образи, аніж слова.

Інструкції у формі зображення чи відео вони зрозуміють ліпше, аніж словесні пояснення. Похвала для таких дітей не мотивація, але обов'язкова умова подальшої діяльності. Не забирати гаджети, ліпше використовувати їхні можливості для навчання та розвитку.

Тому сучасна дошкільна освіта повинна гнучко реагувати на сучасні соціокультурні запити, збагачувати знання дитини необхідною якісною інформацією, допомагати їй реалізувати свій природний потенціал, орієнтуватися у загальнолюдських і національних цінностях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений аналіз сучасних наукових джерел засвідчує, що в цьому аспекті чималий внесок зроблено вітчизняними науковцями в галузі дошкільної освіти (Г. Беленькою, О. Богініч, Н. Гавриш, І. Дичківська, О. Кононко, К. Крутій, Н. Лисенко, М. Машовець, Т. Поніманською, Л. Фесюкова, М. Єфименко та ін.

Проблема якості використання інноваційних технологій в освітньому процесі на часі, тому що нинішня ситуація в країні активізувала інтерес до ІТ технологій та використання інтернет-ресурсів в освітньому процесі, разом з тим, зростають вимоги до підготовки майбутніх педагогів та реальним рівнем їхньої професійної компетентності, відповідно сучасним соціальним запитам. Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість, налаштованість на конструктивні дії в нових життєвих ситуаціях.

Мета статті: обґрунтувати необхідність використання інноваційних форм, методів та технологій в роботі з дітьми дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Нині постало питання оновлення змісту дошкільної освіти, тому й своєчасним було оновлення Базового компонента дошкільної освіти як Державного стандарту, що визначає вимоги до рівня розвиненості, освіченості та вихованості дитини 6 (7) років як сумарний показник набутих компетенцій випускником дошкільного навчального закладу перед вступом його до школи. Зміст Базового компонента побудовано відповідно до вікових можливостей дітей на основі компетентнісного підходу, тобто спрямованості навчально-виховного процесу на досягнення соціально закріпленого результату, що зумовлює необхідність чіткого визначення засвоєння дитиною змісту освітніх ліній, орієнтує педагогів на цілісний та загальний розвиток дитини. Практична реалізація Базового компонента висуває проблему підвищення якості освіти при організації освітнього процесу через урізноманітнення форм навчально-виховного впливу.

Для результативного, технологічного та кваліфікованого втілення інновацій у практику роботи дошкільних закладів необхідно, щоб змістовий, психологічний, методичний та навчально-виховний аспекти були чітко зорієнтовані на розвиток конкретної особистості, що здійснює діяльність у розвиваючому, збагаченому середовищі [7].

Інноваційна діяльність сучасного педагога – необхідна частина освітнього процесу. Впровадження інновацій нині розуміємо як необхідність вихователів підлаштовувати свою діяльність під умови, що змінюються, і використовувати нестандартні прийоми в освітніх процесах. Робота педагога не повинна обмежуватися рамками виключно старих та перевірених методів, потребує різноманітності, особливо в нових реаліях сьогодення, коли всі ланки освіти вимушені працювати в дистанційних умовах.

У сучасному розумінні інновація – це «прояв нових форм або елементів чогось, а також форма, що знову утворилася, елемент». Синонімом інновації є поняття «нововведення».

Інноваційна діяльність вихователя полягає у тому, щоб розпочати освоєння нововведень розвиваючого характеру, впроваджувати нові форми, методи, методики, засоби, технології, програми в освітній процес. Застосовувати та вивчати на практиці, використовувати свій особистий досвід та знання.

Під метою використання інновацій ми розуміємо необхідність створення особистісно-орієнтованого освітнього середовища в сучасному ЗДО, що дозволяє формувати умови для повноцінного фізичного, духовного психоемоційного здоров'я, міжособистісної, групової розвиваючої взаємодії дітей, батьків, педагогів та фахівців.

Завдання педагогічних інновацій поєднують: виховання соціально-особистісних якостей дітей дошкільного віку, які вміють мислити неординарно та творчо; розвиток ініціативності, допитливості, довірливості, здатність до творчого самовираження, стимулювання комунікативної, пізнавальної, ігрової та ін. активності дітей у різних видах їхньої діяльності; розвиток умінь дітей застосовувати сучасні інноваційні технології, спрямовані на успішну соціалізацію особистості у суспільстві та підвищення рівня інтелектуального мислення та креативної уяви [1].

Слід зазначити, що будь-яка технологія об'єднує засоби, що мотивують, активізують, формують діяльність дітей. У деяких технологіях ці засоби складають основну ідею та основу ефективності очікуваних результатів.

Власне до таких технологій можна віднести ігрові технології. Гра – є провідною діяльністю всього дошкільного віку. Розвиваючий потенціал гри закладено у самій її природі. Педагогічна цінність гри у тому, що вона стає найсильнішим мотиваційним чинником, дитина керується особистісними установками і мотивами [3].

Ігрові технології, які активно використовуються педагогами у роботі, це ігри за методикою М. Монтесорі. Метод М. Монтесорі заснований на спостереженні, за дитиною в природних умовах і прийнятті її такою, якою вона є. Основний принцип Монтесорі-педагогіки – спонукати дитину до самовиховання, до самонавчання, до саморозвитку. Девіз методу: «Допоможи

мені це зробити самому». Сама М. Монтесорі називала свою педагогічну систему розвитку дитини на дидактично підготовленому середовищі. Для того, щоб малюк навчався, створював себе, його не треба карати чи заохочувати, потрібно лише вчасно створити йому необхідні умови [3].

М. Монтесорі вважала, що навчати – це означає:

1. створювати розвиваюче середовище;
2. разом із дітьми дотримуватися кількох точних та простих правил;
3. не втручатися у процес без необхідності чи прохання, лише спостерігати за дітьми [3].

Тобто, дорослий встановлює порядок, а дитина розвивається в рамках цього порядку, але лише у своєму власному ритмі та темпі відповідно до своїх індивідуальних потреб.

Разом з тим, педагоги-практики розробляють авторські технології, які поєднують у собі різні варіанти елементів апробованих технологій. Як правило, всі вони зорієнтовані на реалізацію змісту і досягнення мети дошкільної освіти.

Відтак, Н. Гавриш акцентує увагу на використанні коректурних таблиць у розвитку дошкільників. Коректурні таблиці – це інформаційно-ігрове поле з різною кількістю клітинок (від 9 до 25), заповнених предметними картинками (цифрами або буквами; цифрами і буквами; символами чи знаками, геометричними фігурами).

Мета роботи з коректурними таблицями: допомогти дітям усвідомити системність, цілісність реально мінливого світу, підвести до елементарного розуміння загальних законів буття, про взаємозв'язок усього суттєвого; максимально реалізувати пізнавальну активність дітей під час дослідницької роботи та сприяти формуванню активності, ініціативності, креативності, самостійності [4].

Досить цікавими в роботі з дітьми є використання ігор розвивально-предметного змісту під назвою «Соти». «Соти» можна використовувати в роботі з дітьми віком від 3 років, для індивідуальної чи колективної гри. Слід відмітити, що це багатофункціональна, варіативна дидактична та ігрова система. Дану ігрову систему можна використовувати як в домашніх умовах, так і ЗДО, з метою для конструювання, трансформування, експериментування в області дитячого дизайну, для створення геометричних фігур, для гри в доміно.

Відмітимо, що така гра формує у дітей дошкільного віку логічне, творче, асоціативне мислення, сенсомоторні координації; допомагає розвивати фантазію, уяву, окомір, творчий початок, індивідуальність, уміння працювати у колективі; сприяє формуванню таких якостей як акуратність, зосередженість, усидливість, терпіння, осмисленому сприйняттю зовнішнього світу, орієнтації на площині та у просторі, розвитку почуття композиції, пропорції, симетрії, форми та краси; формування конструктивної діяльності, у процесі якої відбувається інтелектуальний розвиток дітей.

Під час будь-якої роботи з дітьми дошкільного віку доречними будуть прийоми «авансування», «створення ситуації успіху», метод «стимулювання», метод «долання перешкод», проблемне спілкування (використання вправ розвивального характеру, знаходження самостійних шляхів вирішення), метод схвалення та похвали.

Так, наприклад, у процесі конструювання педагоги використовують метод проблемного спілкування з дітьми. Вони підтримують активний діалог, використовуючи відкриті запитання, що потребують відповіді у довільній формі та не містять у собі натяку на правильну відповідь, і навідні запитання: «Як ти вважаєш, якщо...», «Якщо зробити ось так, що буде?», «Як потрібно перевернути (поставити) цю деталь, щоб отримати таку фігуру, як на малюнку?», «Що потрібно доробити?», «Що змінилося?» тощо. Отримавши відповідь, педагог просить дитину обґрунтувати її [6, С. 15].

У своїй практичній діяльності вихователі можуть використовувати ігри з картками за методикою Макото Шічіда, спрямовані на розвиток пам'яті, логічного та просторового мислення, уваги, уяви, візуального уявлення про літери та цифри. Ця методика допомагає і у підготовці дітей до школи.

Методика М. Шічіди на відміну від методик раннього розвитку за Г. Доманом, М. Монтесорі та ін., нині маловідома у нас, проте широко розповсюджена по всьому світу. В Японії, Таїланді, Сінгапурі, США діє близько 460 розвиваючих дитячих центрів, що користуються великим попитом.

Макото Шічіда (Makoto Shichida, 1929-2009) – японський професор, володар докторського ступеня в галузі освіти, член Міжнародної Академії освіти, радник Японської асоціації з математики. За вагомий внесок у вивчення головного мозку і його можливостей Макото Шічіда був удостоєний в 1997 р. вищої Почесною премії Всесвітнього наукової ради, а в 1998 – Всесвітньої премії миру.

На думку Макото Шічіди, діти від народження геніальні і володіють унікальними здібностями, тому завдання батьків – не дати малюкові «розгубити» дані від природи таланти. Як і багато інших фахівців в області раннього розвитку, Шічіда вважає, що всі новонароджені мають однаково високий потенціал. Однак на відміну, наприклад, від Домана, Макото Шічіда стверджує, що батькам не варто захоплюватися академічним навчанням крихти. Головне – забезпечити дитині такі умови, щоб його мозок в них максимально розвивався.

Науковець стверджував, що сучасна дошкільна освіта направлена на розвиток лівої півкулі мозку, що відповідає за логіку та аналітичне мислення. Правій півкулі, яка пов'язана з несвідомим, інтуїтивним, практично не приділяється уваги.

Японський професор стверджував про «високої ємності пам'яті» правої півкулі, яка швидко обробляє і накопичує інформацію, що надходить у вигляді

зображень. На відміну від лівої півкулі, що представляє собою щось типу оперативної пам'яті (швидко «скидає» непотрібне), права, за аналогією, є таким собі необмеженим за обсягом жорстким диском, інформація на якому зберігається назавжди у вигляді зорових образів. Ліва півкуля розвивається завдяки повільному навчання, з багаторазовими повторами. Для нормального функціонування мозку людини, зрозуміло, необхідні обидві півкулі. Вони працюють синхронно: права зберігає величезну кількість інформації, а ліва в потрібні моменти витягує, обробляє і використовує її.

За переконанням М. Шічіда, у дітей до 3 років саме права півкуля домінує (у них не розвинене аналітичне мислення і логіка), і в силах батьків створити навколо дитини середовище, яке стимулюватиме правоопівкульний розвиток, що є основою майбутніх здібностей.

Система Макото Шічіда базується на таких основних принципах:

- діти геніальні з народження;
- любов батьків до дитини – це основа навчання;
- в процесі розвитку важливо задіяти всі органи чуття малюка (зір, слух, нюх, смак, дотик);
- в ранньому віці необхідно приділяти максимальну увагу розвитку правої півкулі мозку, яка домінує у дітей до 3 років;
- успіх занять залежить від їх систематичності і послідовності.

Розвиток по М. Шічіде направлено саме на розвиток таких можливостей правої півкулі: фотографічної пам'яті, математичних здібностей, високої швидкості обробки інформації, візуалізації, здібностей до вивчення іноземних мов, музичних здібностей, інтуїції, екстрасенсорного сприйняття. Діти, яких розвивають за даною методикою, вчаться використовувати праву півкулю усвідомлено, а не на несвідомому рівні, як це робить більшість дорослих людей.

Методи розвитку М. Шічіди є: створення теплої, доброзичливої атмосфери під час занять. Заняття з дітьми мають проводитися в маленьких групах – не більше 6 чоловік, причому з обов'язковою присутністю одного з батьків кожної дитини. Відчуття зв'язку з мамою або татом допомагає малюкам відчувати свою захищеність, робить їх більш впевненими, стимулює мозкову активність. Методика М. Шічіда підкреслює важливість гармонійних і люблячих відносин з дітьми щодо їх розумового розвитку. Заняття повинні проходити в обстановці розслабленості, а не тиску, тому час для них потрібно підбирати з тим розрахунком, щоб у дитини було гарний настрій.

Важливо, щоб дитина була в гарному настрої та не була перезбудженою. Перед початком виконання вправ рекомендується дати дитині послухати музику з альфа-хвилями (вібрації, на яких засновані інтуїція, телепатія та ясновидіння. Альфа-хвилі випускає мозок в моменти розслаблення і медитації яка активує роботу мозку). Діти, на відміну від дорослих, вміють зчитувати

альфа-сигнали, і цю здатність необхідно розвивати. Також практикуються дихальні вправи перед виконанням основних завдань.

Динамічність і різноманітність форм занять з дитиною. Всі завдання повинні бути цікавими для дитини. В ідеалі кожен вправу по методу М. Шічіди виконується за 1-2 хв (5 хв). Якщо процес затягується, дитині потрібно допомогти і в подальшому використовувати більш прості завдання.

На заняттях за методикою М. Шічіди використовуються наступні ігри та вправи:

- ігри на розвиток уяви (уявити себе кимось іншим, скласти історію);
- вправи на розвиток функції ESP (ясновидіння, телепатія, психометрія, передбачення);
- демонстрація флеш-карток для розвитку фотопам'яті;
- ігри з картками (розвивають пам'ять, фантазію);
- ігри з танграмом, пазлами, конструкторами (розвивають уяву, творчі здібності);
- математика (розпізнавання кількості точок на картках, знайомство з цифрами);
- музика і фізичні вправи;
- творчі завдання (ліплення, малювання);
- читання книг.

Поради Макото Шічіда про те, як виявляти любов до дитини:

Міцні 8-секундні обійми. Після того, як малюк виконав ваше прохання або завдання, похваліть його: «Спасибі тобі велике, ти мені так допоміг (так порадував мене)! Я дуже сильно тебе люблю!» і міцно обійміть. За 8 секунд обіймів ваша любов дійде до серця дитини, на думку М. Шічіда. Цей спосіб допомагає справлятися з капризами і поганою поведінкою. Похвала робить малюка більш впевненим у собі, мотивує на хороші вчинки.

Уважно слухайте дитину. Багато мам намагаються більше говорити з дитиною, але важливо не тільки говорити самим, а й слухати малюка. Односторонні розмови, змушують дитину замкнутися та відчувати себе нелюбленим. Тому батькам неодмінно треба вчитися слухати і чути. Добре в розмові з дітьми діє практика «методу відлуння», при якому дорослий грає пасивну роль, повторюючи, як відлуння, слова дитини, аналізуючи їх і ставлячи питання.

Метод 5-хвилинного настрою. Цей метод використовується, коли є необхідність корекції будь-яких порушень поведінки малюка – смоктання пальця, розкидання іграшок, небажання йти в дитячий садок, істерики та ін. Через 5 хвилин після засипання, коли свідомість дитини вже спить, підсвідомість продовжує не спати і реагувати на інформацію, що надходить ззовні. У цей час можна ефективно впливати безпосередньо на підсвідомість малюка, пошепки розповідаючи йому про те, яким стане його поведінка.

М. Шічіда радить батькам вірити в дитину і його потенціал, не вимагати від нього неможливого, не порівнювати з іншими дітьми, як можна частіше хвалити і рідше – вказувати на недоліки. Навчальні успіхи дитини не повинні бути для батьків головною цінністю [8].

Лепбук ще одна інноваційна форма роботи з дітьми. Лепбук – це саморобна інтерактивна папка з кишеньками, вкладками, віконцями, які діти можуть пересувати, відкривати, складати, вивчати та доповнювати самостійно. У лепбук збирається матеріал за певною темою і діти в ігровій формі отримують непомітно нові знання.

Лепбук – це наочно-практичний метод навчання, певний етап самостійної чи спільної дослідницької, пізнавальної діяльності дітей, яку діти роблять під час вивчення певної теми.

Для різноманітності та мотивації дітей використовую у роботі гри, зроблені своїми руками це розумні куби, розвиваючі книги, ігри з прищипками, різні види театрів та ін.

Бізіборд – дошка, що розвиває. Саме таку дошку вигадала М. Монтесорі. Бізіборд призначений для формування умінь та навичок відкривання та закривання різних замків та засувок. Багаторазово відкриваючи і закриваючи замочки, дитина щоразу відчуває радість, коли йому вдається впоратися з механізмом. Робота з модулем удосконалює зорово-моторну координацію, формує причинно-наслідкові зв'язки, нормалізує емоційно-вольову сферу дитини.

Танграм – це найпопулярніша гра із серії про геометричних конструкторів, стародавня китайська головоломка, що складається з семи плоских фігур, які складають певним чином для отримання іншої, складнішої, фігури (зображує людину, тварину, предмет домашнього побуту, тощо). Фігура, яку необхідно отримати, зазвичай задається у вигляді силуету або зовнішнього контуру. При вирішенні головоломки потрібно дотримуватися двох умов: необхідно використовувати всі сім фігур танграма та фігури не повинні перекриватися між собою.

Метою танграма є навчити дітей складати з геометричних фігур постатей тварин, птахів, людей, архітектурні будівлі, транспорт.

Завдання танграма це, будувати найпростіші фігури: квадрат, трикутник, прямокутник за заданими параметрами. Розвиток пізнавального інтересу дрібної моторики, пам'ті, уваги, наочно-образного мислення. Виховання акуратності, ввічливості в індивідуальній та спільній діяльності.

Танграм часто називають «головолошкою з картону». Це одна з нескладних головоломок, яка під силу дитині дошкільного віку.

«Марблс» – це один з нетрадиційних прийомів навчання, цікавий для дітей. До цього універсального посібника відносяться набори скляних каменів різного кольору, форми, з різноманітними завданнями з ними.

Застосування камінчиків «Марблс» багатогранне: розвиток тактильних відчуттів; розвиток дрібної моторики та координації рук. Діти із задоволенням граються з камінчиками та викладають малюнки.

При використанні кульок «Марблс» у дітей збагачується мова, розвивається увага і мислення, і творча уява.

Серед широко використовуваних у практиці використання ігрових технологій у роботі з дітьми дошкільного віку можна виділити квест-технологію, яка використовується педагогами в сучасних ЗДО.

Квест (англ. quest), або пригодницька гра – один з основних жанрів комп'ютерних ігор, що є інтерактивною історією з головним героєм, керованим гравцем.

Найважливішими елементами гри в жанрі квесту є власне оповідання та обстеження світу, а ключову роль в ігровому процесі грають вирішення головоломок та завдань, які вимагають від гравця розумових зусиль.

Квест – це ігри, у яких гравцеві необхідно шукати різні предмети, знаходити їм застосування, розмовляти з різними персонажами у грі, вирішувати головоломки тощо. Таку гру можна проводити як у приміщенні, чи групі приміщень (переміщуючись із групи до музичного чи спортивного залу та в інші приміщення дитячого садка), так і на вулиці.

Квест – це командна гра. Ідея гри проста – команди, переміщуючись по точках, виконують різні завдання. Але особливість такої організації ігрової діяльності полягає в тому, що, виконавши одне завдання, діти отримують підказку до виконання наступного, що є ефективним засобом підвищення рухової активності та мотиваційної готовності до пізнання та дослідження.

Квест-технології застосовують на вирішення завдань пізнавального, фізичного, соціально-комунікативного розвитку дітей.

На сучасному етапі, ДНЗ поставлені перед вирішенням абсолютно нових завдань відповідно до вимог нового Базового компоненту дошкільної освіти, а саме: необхідно не просто проводити цикл занять, а організувати єдиний інтегративний процес взаємодії дорослого та дитини, в якому будуть гармонійно об'єднані різні освітні галузі для цілісного сприйняття навколишнього світу.

Проте нині заслуговують на увагу комп'ютерні технології та інтернет-ресурси, які останні роки послуговують педагогам, у зв'язку з умовами дистанційної освіти, яка виникла через пандемію коронавірусної інфекції та воєнний стан в країні.

Серед інформаційно-комунікаційного, що надає всім суб'єктам дистанційного навчання освітнього закладу цілодобовий доступ до веб-ресурсів і веб-сервісів для реалізації освітнього процесу в синхронному та асинхронному режимах: чат, відео конференція, блог, соціальні спільноти.

Чат – спілкування користувачів мережі в режимі реального часу, засіб оперативного спілкування людей через Інтернет. Можна зазначити, що є кілька різновидів чатів: текстовий, голосовий, аудіовідеочат. Відеоконференція – це конференція реального часу в on-line режимі. Вона проводиться у визначений день і в призначений час. Для якісного проведення відеоконференції, як і телеконференції, необхідна її чітка підготовка: створення програм (цим займається мережевий викладач), своєчасна інформація на сайті та розсилка за списком (виконує педагогкуратор). Відеоконференція – один із сучасних способів зв'язку, що дозволяє проводити заняття у «віддалених групах», коли діти й педагог знаходяться на відстані.

Блог – це форма спілкування, яка нагадує форум, де право на публікацію належить одній особі чи групі людей.

Соціальні спільноти, наприклад, Facebook можна використовувати для отримання завдань дітьми, проведення консультацій для батьків, взаємообміну довідковою інформацією, розміщення навчальних відео-занять та ін. Соціальні мережі та Viber дозволяють створювати закриті групи, чати, обговорення тем, завдань, проблем, інформації.

Наголосимо, що найбільшими освітніми платформами для дошкільників є www.learning.ua/, Вчи.юа, дитячий портал «Пустунчик» – <https://pustunchik.ua/>, Канал «Освіта дитини XXI століття».

Для організації дистанційної організації освітнього процесу можна також використовувати наступні веб-технології та програмні засоби: Веб-додаток Edmodo – освітній сайт, який являє собою усічену соціальну мережу за типом Facebook, яка дозволяє спілкуватися педагогам та батькам і дітям, об'єднавшись навколо освітнього процесу. Платформа LearningApps.org – онлайн-сервіс, який дозволяє створювати інтерактивні вправи. Він є конструктором для розробки різноманітних завдань з різних предметних галузей для використання на заняттях. Крім того, Learningapps.org надає можливість педагогу створити набір групи у власному акаунті, ввести дані про дітей (батьків), їх профілі, задати пароль для входу та викладати вправи для виконання [2].

Варто зазначити, що за період дистанційного формату освіти, педагогами розроблено та впроваджено в освітній процес такі різноманітні інтернет-ресурси: картотека рухливих ігор для дошкільників, сайти для батьків, дітей та дитячих психологів, відео-заняття з усіх розділів програм розвитку дошкільників, енергійні ігри та розваги, педагогічні ігри, захоплюючі навчальні програми («Розумники»), українські абетки, казки, читанки, скоромовки, загадки, прислів'я («Весела абетка»), сайт дитячих ігор, лічилок, загадок, віршів, казок, аудіо та відео матеріалів, а також тут можна знайти поради до різноманітних саморобок, розмальовки («Левко»), сайт для дітей та батьків: розвиваючі ігри, творчість («Малюк»), матеріали для раннього розвитку дітей,

музичні альбоми дитячих гуртів та виконавців, «мінуси», ноти, музичні сценарії до дитячих свят та ранків, матеріали для розвитку творчих здібностей, кліпи з мультиків (пісеньки), казки від сучасних авторів, загадки та віршики на будь-які теми («Нашим діткам»), збірка презентацій: колір, форма, їжа, живий та неживий світ, людина, країни («900 презентацій для дошкільників») та ін. [5].

Висновки. Отже, компетентний педагог має бути готовим до викликів сьогодення, уміти працювати в найрізноманітніших умовах ринку праці, як в традиційних, так і в технологічних. Нинішня робота з дітьми вимагає від педагога наповнення інноваційним, необхідними для того, щоб швидко адаптуватися до реалій, пам'ятаючи про те, що педагог має не лише повідомляти інформацію, а й збуджувати уяву дітей, задовольняти прагнення кожної дитини відчувати невимовну радість від творчості й пізнання нового.

Література:

1. Біла К. Ю. Інноваційна діяльність в ДНЗ: Методичний посібник. Київ: Академвидав, 2005. 96 с.
2. Використання онлайн ресурсів при організації дистанційного навчання під час карантину в закладах освіти. URL: <http://ssh25.sumy.ua/wp-content/uploads/2020/03/> (Дата звернення 16.06.2022 р.).
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Київ: Академвидав, 2004. 218 с.
4. Клименок М. В., Корнієнко І.С., Пеньковець А.А., Чугай Ю. О., Кошель А. П. Використання інноваційних технологій в освітньо-виховному процесі в ЗДО. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/> (Дата звернення 15.06.2022 р.).
5. Корисні Інтернет-ресурси для дошкільнят, їх батьків, вихователів. URL: <http://nvk34.sadok.zt.ua/korysni-internetresursy-dlya-doshkilnyat-yih-batkiv-vyhovateliv/> (Дата звернення 10.06.2022 р.).
6. Маричева О.Б. «STREAM-освіта в дошкільному закладі. Система роботи з формування у дітей інженерного мислення». Навчально-методичний посібник. Вінниця: ММК, 2017. 47 с.
7. Харченко А. Психолого-педагогічні інноваційні технології в реалізації базового компонента дошкільної освіти. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 3. С. 135–137.
8. Японські методики раннього розвитку. Раніше розвиток і навчання дитини. URL: <https://batut-emotions.ru/uk/s-yubileem/yaponskie-metodiki-rannego-razvitiya-ranee-razvitiye-i.html> (Дата звернення 10.06.2022 р.).

References:

1. Bila, K. (2005). Yu. Innovatsiina diialnist v DNZ: Metodychnyi posibnyk. [Innovative activity in secondary schools]. Kyiv: Akademvydav, p. 96. [in Ukrainian].
2. Vykorystannia onlain resursiv pry orhanizatsii dystantsiinoho navchannia pid chas karantynu v zakladakh osvity [Use of online resources in the organization of distance learning during quarantine in educational institutions]. URL: <http://ssh25.sumy.ua/wp-content/uploads/2020/03/> (Data zvernennia 16.06.2022 r.). [in Ukrainian].
3. Dychkivska, I. M. (2004). Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii [innovative pedagogical technologies]. Kyiv: Akademvydav, p. 218. [in Ukrainian].
4. Klymenok M. V., Korniienko I.S., Penkovets A.A., Chuhai Yu. O., Koshel A. P. Vykorystannia innovatsiinykh tekhnolohii v osvitno-vykhovnomu protsesi v ZDO [The use of

innovative technologies in the educational process in ZDO]. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/> (Data zvernennia 15.06.2022 r.). [in Ukrainian].

5. Korysni Internet-resursy dlia doshkilniat, yikh batkiv, vykhovateliv. [Useful Internet resources for preschoolers, their parents, educators]. URL: <http://nvk34.sadok.zt.ua/korysni-internetresursy-dlya-doshkilnyat-yih-batkiv-vyhovateliv/> (Data zvernennia 10.06.2022 r.). [in Ukrainian].

6. Marycheva, O.B.(2017). «STREAM-osvita v doshkilnomu zakladi. Systema roboty z formuvannia u ditei inzhenerneho myslennia». [«STREAM-education in preschool. The system of work on the formation of children's engineering thinking»]. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Vinnytsia: MMK, p. 47. [in Ukrainian].

7. Kharchenko, A. (2013). Psykholoho-pedahohichni innovatsiini tekhnolohii v realizatsii bazovoho komponenta doshkilnoi osvity. [Psychological and pedagogical innovative technologies in the implementation of the basic component of preschool education]. *Nova pedahohichna dumka*. № 3. pp. 135–137. [in Ukrainian].

8. Yaponski metodyky rannoho rozvytku. Ranishe rozvytok i navchannia dytyny. [Japanese methods of early development. Earlier child development and learning]. URL: <https://batut-emotions.ru/uk/s-yubileem/yaponskie-metodiki-rannego-razvitiya-ranee-razvitie-i.html> (Data zvernennia 10.06.2022 r.). [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-179-191](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-179-191)

Вадим Ребенок

*доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри професійної освіти та безпеки життєдіяльності, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-2943-9725>*

Наталія Носовець

*кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки, психології і методики технологічної освіти, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-1536-4870>*

Тетяна Белан

*кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, психології і методики технологічної освіти, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4329-3080>*

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО- КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Доведено, що ефективність використання засобів інформаційних технологій у освітньому процесі залежить від успішності розв'язання завдань методичного характеру, пов'язаних з інформаційним змістом і способом використання автоматизованих систем навчання. Тобто автоматизовані системи навчання доцільно розглядати як програмно-методичні комплекси.

З'ясовано, що підвищення ролі теоретичних знань на заняттях із використанням інформаційно-комунікаційних технологій сприяє формуванню інтелектуальних і професійних якостей майбутніх викладачів з одночасною орієнтацією на потреби практики. Це пов'язано зі встановленням рівня підготовки у майбутніх викладачів: виявлення тих знань і умінь, які передують новим, і визначення рівня сформованості загальнонавчальних умінь. У процесі вивчення фахових дисциплін велике значення для професійної підготовки

студентів мають лабораторні роботи, які дають їм змогу дослідити об'єкт або явище та перевірити правильність висунутих припущень і гіпотез.

Доведено, що найперспективнішим напрямом удосконалення лабораторних робіт із метою формування дослідницьких умінь студентів професійної підготовки у процесі вивчення фахових дисциплін є реально-віртуальний експеримент, який дасть змогу майбутнім викладачам комплексно вивчати досліджуване явище, використовуючи при цьому різні методи та підходи дослідження.

Установлено, що застосування інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання надає змогу майбутнім викладачам обирати зручний час для вивчення фахових дисциплін, самостійно здійснювати дистанційно-модульний контроль, а також аналізувати власну навчальну діяльність, а педагогам – систематично керувати навчальною роботою студентів, контролювати та аналізувати їхню діяльність. Інформаційно-комунікаційні технології у професійній освіті підвищують результативність підготовки майбутніх викладачів, спонукають виникненню принципово нового способу навчання, спрямовують студента на свідоме засвоєння знань у процесі виконання завдань педагогічної спрямованості, формують самостійність уже на початкових етапах навчання у закладі вищої освіти.

Ключові слова: професійна підготовка, інформаційні-комунікаційні технології, методичні аспекти, самостійна робота.

Vadim Rebenok

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, the Head of the Department of professional and life safety protection, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-2943-9725>*

Natalia Nosovets

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy, Psychology and Methodology of Technological Education, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-1536-4870>*

Tatiana Belan

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Methodology of Technological Education, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-4329-3080>*

METHODICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS BY MEANS OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abstract. It is proved that the effectiveness of the use of information technologies in the educational process depends on the success of solving problems of a methodological nature related to the information content and method of using automated learning systems. That is, automated learning systems should be considered as software and methodological complexes.

It was found that increasing the role of theoretical knowledge in the use of information and communication technologies contributes to the formation of intellectual and professional qualities of future teachers while focusing on the needs of practice. This is related to establishing the level of training of future teachers: identifying the knowledge and skills that precede new ones, and determining the level of formation of general skills. In the process of studying professional disciplines, laboratory work is of great importance for the professional training of students, which allows them to investigate an object or phenomenon and test the correctness of the assumptions and hypotheses.

It is proved that the most promising direction of improving laboratory work in order to form research skills of students in the process of studying professional disciplines is a real-virtual experiment that will allow future teachers to comprehensively study the phenomenon using different research methods and approaches.

It is stated that the use of information and communication technologies in the learning process allows future teachers to choose a convenient time to study professional disciplines, independently carry out remote-module control, as well as analyze their own learning activities, and teachers who systematically manage students' work, control and analyze activity. Information and communication technologies in vocational education increase the effectiveness of training future teachers, encourage the emergence of a fundamentally new way of learning, direct students to conscious learning in the process of pedagogical tasks, form independence in the early stages of higher education.

Keywords: professional training, information and communication technologies, methodical aspects, independent work.

Постановка проблеми. Реалії сучасної освіти вимагають регулярного перегляду узгодженості між підготовкою фахівців і вимогами до їх знань під час працевлаштування. Інформаційно-комунікаційні технології в усіх галузях професійної діяльності відіграють важливу роль та є підґрунтям економічного зростання. Упровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в

освітній процес у закладі вищої освіти й оцінювання його результатів та управління навчально-творчою діяльністю суттєво впливає на підвищення якості вищої освіти, прискорення соціальної і професійної адаптації майбутніх викладачів професійної підготовки.

Сучасні заклади освіти покликані формувати сильну особистість, здатну успішно розв'язувати актуальні соціальні проблеми, спроможну протистояти споживацькій ідеології, конформізму, що породжує знеособлення людини. Глобалізація, трансформаційні процеси та неперервна інформаційна змінність зумовлюють уведення людини до дуже складної системи суспільних відносин, вимагають від неї здатності до нестандартних і швидких рішень. У сучасних умовах на перший план виходить пошук шляхів і засобів формування інформаційної культури викладачів та студентів, пов'язаної із інформаційною грамотністю, умінням використовувати інформаційно-комунікаційні технології на заняттях спеціальних дисциплін у закладі вищої освіти. Розуміння педагогом можливостей і шляхів використання інформаційно-комунікаційних технологій у своїй діяльності фактично є початком його професійного підходу до розв'язання проблеми за допомогою переходу від стану готовності до діяльності й подальшої реалізації на практиці, що сприяє закріпленню досягнутого рівня професіоналізму майбутніх викладачів під час занять.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Методичні основи професійної підготовки викладачів досліджували: С. Артюх, С. Вітвицька, Р. Гуревич, О. Дубасенюк, М. Євтух, В. Кононенко, І. Смолюк, Г. Тарасенко, В. Чайка; проблему готовності до інноваційної педагогічної діяльності розглядали: І. Гавриш, М. Кларін, О. Комар, О. Мариновська.

Особливості функціонування інформаційних технологій навчання досліджували: В. Бикова, І. Гевко, Р. Гуревич, М. Жалдак, І. Забара, М. Кадемія, Г. Козлакова, Л. Макаренко, Н. Морзе, Т. Олійник, В. Сидоренко, С. Ткачук, О. Торубара, А. Фіньков.

Мета статті: розкрити та обґрунтувати методичні аспекти професійної підготовки майбутніх викладачів засобами інформаційно-комунікаційних технологій під час освітнього процесу у закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Перед системою вищої професійної освіти стоїть завдання – готувати фахівців високого ґатунку, творчих особистостей, які б відповідали інтересам і запитам сьогодення й водночас потребам інформаційного суспільства. Майбутні викладачі мають прийти в освітній заклад із глибокими знаннями останніх досягнень науки й техніки. Вони мають бути носіями сучасної педагогічної технології, здатними самостійно опанувати й поглиблювати знання, здобуті впродовж навчання у закладі вищої освіти.

Уведення комп'ютерів до освітнього процесу змінює роль засобів навчання, що використовуються під час викладання фахових дисциплін у ЗВО,

а застосування засобів ІКТ змінює навчальне середовище, в якому відбувається процес навчання. Крім того, до цієї системи засобів мають входити «традиційні» засоби навчання, що забезпечують підтримку педагога з фахового навчального предмета.

Ефективність використання засобів інформаційних технологій у освітньому процесі залежить від успішності розв'язання завдань методичного характеру, пов'язаних з інформаційним змістом і способом використання автоматизованих систем навчання. Тому автоматизовані системи навчання доцільно розглядати як програмно-методичні комплекси (сукупність програмно-технічних засобів і реалізованих з їхнім використанням методів (методик) навчання, призначених для розв'язання конкретних завдань у межах освітнього процесу).

Серед важливих компонентів комп'ютеризації навчання є розроблення програмного забезпечення. Програми, які використовують у ЗВО, поділяють на: навчальні (скеровують навчання з огляду на наявні знання та індивідуальні здібності майбутніх викладачів, а також сприяють засвоєнню нової інформації); діагностичні (тестові) (призначені для діагностування, перевірки, оцінювання знань, умінь, здібностей); тренувальні (розраховані на повторення й закріплення пройденого навчального матеріалу); бази даних (сховища інформації з різних галузей знань, у яких за допомогою запитів на пошук знаходять необхідні відомості); імітаційні (представляють певний аспект реальності за допомогою параметрів для вивчення його основних структурних чи функціональних характеристик); моделювальні (відображають основні елементи й типи функцій, моделюють певну реальність); програми типу «мікросвіт» (подібні до імітаційно-моделювальних, однак не відображають реальності, а створюють віртуальне навчальне середовище); інструментальні програмні засоби (забезпечують виконання конкретних операцій, тобто оброблення тексту, складання таблиць, редагування графічної інформації).

Методика використання ІКТ – педагогічна наука про мету, зміст, методи, форми й засоби використання інформаційних технологій у освітньому процесі вищої школи.

Термін «методика», згідно зі словником, визначається як «вчення про викладання певної науки, предмета» або в більш широкому розумінні як «сукупність взаємопов'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи» [2].

Методика розв'язує тактичні проблеми та розробляє певні алгоритми дослідницької діяльності в конкретних умовах, з конкретним педагогічним об'єктом, використовуючи певну систему засобів [6].

На думку багатьох вчених, упровадження комп'ютерних засобів в освітній процес сприяє розширенню теорії і методики професійної освіти шляхом застосування нових дидактичних засобів. Основними напрямками

застосування ІКТ у освітньому процесі є: розроблення методичних та дидактичних матеріалів (презентації, зображення, анімація); управління освітнім процесом ЗВО; цілеспрямований пошук освітньої інформації в мережі Інтернет; проведення експерименту за допомогою комп'ютерних моделей, математичне оброблення результатів експерименту; організація інтелектуального дозвілля майбутніх викладачів; розроблення web-ресурсів навчального призначення (дистанційне навчання, масові он-лайн курси); розроблення та впровадження педагогічних програмних засобів [1; 3].

Власний досвід та педагогічна практика показали, що застосування ІКТ дає змогу значно підвищити ефективність освітнього процесу під час самостійної роботи майбутніх викладачів, на лекціях, лабораторних, практичних заняттях.

За допомогою програмного засобу можна представляти на екрані в різній формі навчальну інформацію; ініціювати процеси засвоєння знань, формування вмій та навичок освітньої та практичної діяльності; ефективно здійснювати контроль результатів навчання, тренаж, повторення, активізувати пізнавальну діяльність студентів; формувати й розвивати певні види мислення.

Розроблення програмного засобу відбувається в кілька етапів, які умовно можна розділити на педагогічні та комп'ютерні. Педагогічні етапи реалізуються педагогом, а на комп'ютерному етапі, як правило, до роботи над програмами залучається професійний програміст. Вихідними даними для формування програмного засобу є навчальна дисципліна, мета, завдання та зміст навчання, час вивчення, форма підсумкового контролю та ІКТ.

У процесі систематизації та класифікації програмних засобів навчального призначення вчені використовують різні критерії, що позбавляє педагогів орієнтирів під час педагогічного оцінювання й відбору навчальних програм.

Аналіз педагогічної літератури з проблем комп'ютеризації навчання показав, що найбільшого ефекту від застосування ІКТ можна досягнути за умови їх комплексного використання, зокрема під час лабораторних та практичних занять, науково-дослідницької й самостійної роботи студентів.

Програмне забезпечення комп'ютерного навчання багатоаспектне, тому під час проектування й створення програмних засобів навчального призначення варто враховувати основні принципи психолого-педагогічного, дидактичного, технічного й організаційного характеру.

Застосування програмних засобів у освітньому процесі дає змогу: індивідуалізувати й диференціювати процес навчання; забезпечити самоконтроль і самокорекцію; здійснювати контроль із зворотним зв'язком та діагностикою помилок; стимулювати самопідготовку і тренування в процесі засвоєння навчального матеріалу; покращувати наочність; моделювати реальні процеси; проводити лабораторні та практичні роботи в умовах імітації в

комп'ютерній програмі реального досвіду або експерименту; створювати й використовувати бази даних; посилювати мотивацію до навчання.

Розроблення навчальних програм, що забезпечують реалізацію комплексу методичних цілей, вимагає використання складного програмного забезпечення, уніфікованих інструментальних програмних засобів. Універсальні програми навчального призначення можуть працювати в режимі контролю знань і в режимі навчання. Такі програми призначені для контролю знань й закріплення необхідних умінь і навичок, вони сприяють поглибленому вивченню майбутніми викладачами навчального матеріалу, пробудженню творчих здібностей, розвитку технічного мислення у процесі розв'язання практичних задач.

Програмні засоби за функціональним призначенням поділяються на такі різновиди:

– діагностичні, тестові програми, які констатують причини помилкових дій майбутніх викладачів, оцінюють їхні знання, уміння, навички, установлюють рівень навченості або рівень інтелектуального розвитку;

– інструментальні програмні засоби, призначені для конструювання програмних засобів (систем) навчального призначення, підготовки й генерації навчально-методичних та організаційних матеріалів;

– прикладні програми, що організують і підтримують освітній процес майбутніх викладачів із комп'ютером, надають навчальну інформацію з урахуванням індивідуальних можливостей та переваг студентів, передбачають засвоєння нової інформації за наявності зворотного зв'язку майбутніх викладачів із програмою.

У свою чергу, інструментальні програмні засоби прикладного призначення поділяються на:

– програмні засоби, призначені для формування культури навчальної діяльності, інформаційної культури за умови використання майбутніми викладачами системи підготовки текстів, електронних таблиць, графічних редакторів;

– програмні середовища з вбудованими елементами технології навчання, що містять предметне середовище з елементами педагогічної технології для її вивчення;

– інструментальні системи, призначені для розроблення автоматизованих засобів або систем контролювального значення та забезпечують екранну презентацію навчального матеріалу;

– інструментальні програмні засоби, що забезпечують здійснення операцій із систематизації навчальної інформації за умови використання систем оброблення даних (інформаційно-пошукові системи);

– авторські програмні системи, призначені для створення, конструювання програмних засобів (систем) навчального призначення;

– системи комп'ютерного моделювання;
– предметно орієнтовані програмні середовища, що дають змогу моделювати досліджувані об'єкти і явища;

– експертні системи різного призначення як засіб надання знань, що здатні організувати освітній процес між майбутніми викладачами та системою під час розв'язання технічних задач на заняттях із фахових дисциплін;

– програмні засоби, призначені для автоматизації процесу оброблення результатів навчального експерименту та вимірювання, запису й візуалізації інформації про реальні процеси та явища, отриманої за допомогою спеціальних датчиків.

Програмні засоби методичного призначення поділяються на такі різновиди:

– програми для контролю рівня оволодіння навчальним матеріалом;
– інформаційно-пошукові програмні системи, інформаційно-довідкові програмні засоби, що формують уміння і навички із систематизації інформації;

– навчальні програмні засоби – сприяють формуванню умінь, навичок навчальної або практичної діяльності, забезпечуючи необхідний рівень засвоєння;

– моделювальні програмні засоби, які дають змогу моделювати об'єкти, явища, процеси з метою їх дослідження та вивчення.

Вибір потрібного типу програмних засобів здійснюється педагогом після визначення завдань навчання із застосуванням ІКТ.

Підвищення цілеспрямованості забезпечується тим, що у процесі розроблення програм навчального призначення та методики їх застосування в освітньому процесі під час проведення лабораторних і практичних занять необхідно чітко та в доступній формі спланувати цілі занять, розділів і тем, а також забезпечити комплексне розв'язання проблемних завдань.

Педагоги мають проводити роботу з виділення найбільш складних розділів і тем, під час вивчення яких необхідне використання ІКТ.

Опрацювання навчального матеріалу може здійснюватися в будь-якому часовому режимі (швидше, повільніше) і багаторазово. Це залежить від рівня знань майбутніх викладачів та їхньої професійної підготовки. Компонування навчального матеріалу та його виклад мають здійснюватися з урахуванням психофізіологічних особливостей студентів.

Під час розроблення кожного заняття з використанням ІКТ виділяють основні поняття, закони, навички, на яких необхідно сконцентрувати увагу майбутніх викладачів у процесі вивчення фахових дисциплін.

З метою більш усвідомленого засвоєння нового матеріалу педагог має спиратися на раніше вивчений чи уже відомий студентам матеріал з інших навчальних предметів. Посилення взаємозв'язків навчального матеріалу

призводить до формування міжпредметного мислення, орієнтованого на засвоєння матеріалу.

У процесі проведення занять із фахових дисциплін під час використання ІКТ у студентів розвиваються вміння і навички, які дають їм змогу засвоювати більший обсяг навчальної інформації за менший час, формувати вміння, аналізувати інформацію, узагальнювати результати, розвивати самоконтроль.

Підвищення ролі теоретичних знань на заняттях із використанням ІКТ сприяє формуванню інтелектуальних і професійних якостей майбутніх викладачів з одночасною можливістю орієнтації на потреби практики. Провідна роль теорії в навчанні дає змогу об'єднувати зміст усіх розділів занять, створювати основу для усвідомленого застосування умінь і навичок у освітньому процесі.

За умови забезпеченні цілісного циклу діяльності майбутні викладачі під час засвоєння навчального матеріалу з фахових дисциплін у процесі використання ІКТ, удосконалюються форми навчання за рахунок: застосування на заняттях своїх знань кожним студентом; усвідомлення теоретичного матеріалу, у результаті якого досягається розуміння вивченого матеріалу й розвитку технічного мислення; активного сприйняття навчального матеріалу кожним студентом; закріплення отриманих знань під час відповідей на запитання та розв'язання проблемних завдань.

Навчальна програма для проведення практичних занять у дисплейному класі складена так, щоб під час опитування були створені умови для закріплення, а за необхідності – вивчення матеріалу до тих запитань, на які студент не може дати відповідь. Якщо майбутні викладачі відповідають на поставлене запитання неправильно, на дисплеї висвітиться червона лінія. У процесі розв'язання проблемних завдань студенти можуть повернутися до теорії в будь-який потрібний їм момент.

Одним із найбільш продуктивних методів у навчанні є метод навчальних дослідницьких курсових робіт, що базується на дослідницькій діяльності майбутніх викладачів із розв'язання проблемних завдань.

Навчання за допомогою методу курсових робіт може бути реалізоване на різних рівнях.

Перший рівень – проблемна організація процесу виконання курсових робіт, при якій педагог створює своє повідомлення в формі програмування, ведення логіки виділення проблеми із заданої проблемної ситуації, пошуку, висування гіпотез, їх обґрунтування та перевірки, а також оцінювання отриманих результатів.

Другий рівень – виконання курсової роботи майбутніми викладачами під керівництвом педагога. Педагог може надати орієнтири до виконання обраної майбутніми викладачами курсової роботи у вигляді узагальнених проблемних запитань, пов'язаних з істотними моментами, тоді кожен конкретну дію

студенти будуть планувати самі, але загальний напрям їхнього пошуку буде стратегічно визначено.

Третій рівень – самостійне виконання студентами навчального проєкту. На цьому рівні моделюється діяльність фахівців відповідного профілю з розв'язання ними професійних завдань.

ІКТ здатні значно інтенсифікувати як процес виконання поставленого завдання, так і процес організації самостійної навчальної діяльності майбутніх викладачів за рахунок опрацювання значного обсягу навчальної інформації, установа оперативного зворотного зв'язку, своєчасного контролю та автоматизації самоконтролю навчальних дій студентів професійної підготовки. Широке упровадження ІКТ в освітній процес інтенсифікувало вдосконалення форм і методів організації самостійної навчальної діяльності студентів, уможливило індивідуалізацію навчання в масовій аудиторії, реалізацію принципу алгоритмізації автономної навчальної діяльності майбутніх викладачів [7].

Необхідно зазначити, що самостійна робота сприяє формуванню самостійності майбутніх викладачів як риси характеру, що відіграє істотну роль у структурі особистості студентів технолого-педагогічних спеціальностей. Водночас, самостійна робота інтенсифікує професійну підготовку майбутніх викладачів, забезпечує процес розвитку їхньої методичної зрілості, навичок самоорганізації й самоконтролю освітньої діяльності під час вивчення фахових дисциплін. Ця особливість самостійної роботи є винятково важливою, бо сприяє становленню майбутніх викладачів професійної підготовки як суб'єктів професійної діяльності, здатних до саморозвитку, планування та втілення своїх дій освітній процес.

У сучасних педагогічних дослідженнях під час навчання ІКТ одним з обов'язкових компонентів організації інтерактивного режиму роботи на заняттях уважається наявність адаптивності до індивідуальних особливостей майбутніх викладачів.

Розширення переліку завдань у навчанні призводить до значних змін у навчальній діяльності. На сьогодні засвоєння нового способу розв'язання проблемних задач (способу дії) певного типу досягається за рахунок виконання майбутніми викладачами значної кількості конкретних завдань. Їм дають завдання на побудову загального алгоритму розв'язання проблемних завдань. Уміння скласти алгоритм (послідовність дій для розв'язання того чи іншого завдання) свідчить про оволодіння студентом узагальненим способом дії. Робота в одній загальній базі даних дає змогу перевірити правильність виконання всіх завдань і не тільки зафіксувати помилку, але і визначити її характер, що допомагає вчасно усунути причину її появи.

Один з істотних недоліків традиційної методики навчання полягає в тому, що педагог часто не має можливості контролювати важливі компоненти

освітньої діяльності. Працюючи з групою, він практично не в змозі перевірити правильність виконання всіх завдань студентів. У традиційній структурі освітнього процесу педагог передає інформацію студенту (канал прямого зв'язку) за допомогою тих чи інших носіїв інформації. Інформацію про рівень навченості педагог отримує від майбутніх викладачів каналом зворотного зв'язку. У реальному житті, як правило, працюють усі на занятті, тому наявний зворотний зв'язок.

Знання, уміння й навички здобуваються через самостійну роботу, тому треба зменшувати обсяг роботи педагога в каналі прямого зв'язку за рахунок самостійного виконання студентами проблемних завдань різних рівнів складності в звичному для кожного з них темпі. Майбутні викладачі виконують не тільки розпорядження педагога, але й самі приймають деякі рішення та керують своїми діями. Перехід студентів з об'єкта в суб'єкт навчання відбувається непомітно, природним шляхом. У цьому полягає виховна мета й сутність занять із застосуванням ІКТ.

Час, що звільнився, педагог може витратити на роз'яснення того чи іншого матеріалу окремим студентам або на контроль за правильністю виконання завдань. Однією з головних умов оптимізації навчання фахової дисципліни є вибір такого методу навчання, який забезпечить максимально можливу ефективність одночасного розв'язання завдань та розвитку майбутніх викладачів за умови раціональної витрати часу.

Найбільш оптимальною є така організація освітнього процесу, коли: обирається найбільш підходящий теоретико-методичний варіант залежно від ситуації; досягається комплексне використання на заняттях із застосуванням сучасних ІКТ основних факторів інтенсифікації освітнього процесу; педагогами правильно обираються всі компоненти педагогічного процесу: цілі, форми, зміст, методи й засоби, що відповідають технічним можливостям комп'ютерів; ІКТ використовуються не тільки для розв'язання навчальних завдань під час одного заняття (моделювання, навчання, розв'язання завдань, розрахунок, контроль знань), але і в процесі проведення занять із фахових дисциплін, тобто на лабораторних і практичних заняттях, під час самопідготовки до занять, для написання курсових робіт і проєктів, на заліках, під час захисту курсових завдань, виконання домашніх завдань та магістерських робіт.

Під час розроблення методичних рекомендацій щодо застосування освітнього програмного продукту в процесі вивчення фахових дисциплін необхідно передбачити умови й межі їх застосування, способи їх адаптації. Зміна умов перебігу педагогічного процесу може привести до того, що навіть добре обґрунтований на початку планування варіант комп'ютерного навчання вже не буде оптимальним. У цьому випадку необхідно внести необхідні корективи в методи, форми й засоби навчання для того, щоб знову наблизити освітній процес до оптимального.

Сьогодні є великий вибір програмного забезпечення для створення віртуальних моделей для лабораторного експерименту, готових моделей окремих лабораторних робіт або цілих віртуальних лабораторій. На перший план виходить проблема використання віртуальних лабораторних практикумів у певній методичній системі, яка буде ґрунтуватися на оптимальному поєднанні реального і віртуального експерименту, що дозволить майбутнім викладачам засвоїти необхідні компетентності [4; 5; 8].

Отже, формування дослідницьких умінь під час виконання студентами лабораторних робіт буде найбільш ефективним за умови комплексного підходу до його організації. Саме за такого поєднання традиційного натурального експерименту з віртуальним діяльність майбутніх викладачів буде забезпечена на всіх етапах лабораторного дослідження: від теоретичного (висування гіпотези) до аналітичного (оброблення експериментальних даних та формулювання висновків). Це можна забезпечити, по-перше, за рахунок поєднання під час лабораторних робіт натурального та віртуального експерименту процедурного типу за умови наявності матеріально-технічної бази та винесення аналітичного етапу експерименту на позанавчальне самостійне опрацювання.

Робота з упровадження в освітній процес ІКТ вимагає від педагога постійного оновлення професійних знань, сприяє розвитку творчого підходу до справи, виробленню гнучкого, нестандартного, проблемно-пошукового стилю педагогічного мислення, умінь обирати найкращі методи й форми використання інформаційних технологій у конкретних ситуаціях. Чим кращою буде теоретична підготовленість педагога, тим більш обґрунтовано він буде обирати оптимальні для конкретних умов навчання варіанти використання ІКТ, необхідні для підвищення ефективності всього освітнього процесу.

Висновки. На сьогодні насиченість ринку програмно-технічними засобами як загального застосування, так і спеціального дає можливість упроваджувати ІКТ в освітній процес, що дозволяє істотно підвищити ефективність його окремих компонентів. Важливо зазначити, що суттєво підвищити ефективність лабораторно-практичних занять можна засобами ІКТ. Сучасний рівень і перспективні плани розвитку та використання технічних засобів автоматики й телемеханіки висувають підвищені вимоги до якості професійної підготовки майбутніх викладачів. Студенти мають бути підготовлені до виробничо-технологічної, організаційно-управлінської, проєктно-конструкторської та науково-дослідної діяльності вони мають володіти, окрім спеціальних знань і навичок, широким кругозором, логічним мисленням, здатністю приймати оптимальні рішення.

Література:

1. Бартенева І. О., Богданова І. М., Бужина І. В., Дідусь Н. І. Педагогіка вищої школи. Одеса. 2002. 344 с.

2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

3. Євтеєв В. М. Досвід вивчення інтерактивних Web-технологій в середній школі та педагогічному ВНЗ. *Рідна школа*. 2004. № 2. С. 46–47.

4. Кулик Є. В. Теорія і практика підготовки майбутніх учителів трудового навчання до педагогічної дослідницької діяльності : автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2006. 40 с.

5. Мазур М. П. Особливості розробки віртуальних практичних інтерактивних засобів навчальних дисциплін для дистанційного навчання. *Інформаційні технології в освіті*. 2010. №7. С. 40–46.

6. Ягупов В. В. Педагогіка : Навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

7. Яшанов С. М. Формування у майбутніх учителів умінь і навичок самостійної навчальної роботи у процесі використання нових інформаційних технологій : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.09. Київ, 2003. 20 с.

8. Дерстуганова Н. В. Специфіка підготовки майбутніх бакалаврів з теології у педагогічній теорії: ключові поняття / Н. В. Дерстуганова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. - 2018. - № 3(2). - С. 77-81

References:

1. Bartyenyeva I. O., Bogdanova I. M., Buzhina I. V., Didus N. I. (2002). *Pedagogika vishoyi shkoli* [Pedagogy of high school]. Odesa. 344 [in Ukrainian].

2. Busel V. T. (2005). *Velikij tлумachnij slovník suchasnoyi ukrayinskoyi movi* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kiyiv; Irpin: VTF «Perun». 1728 [in Ukrainian].

3. Yevtyeyev V. M. (2004). *Dosvid vivchennya interaktivnih Web-tehnologij v serednij shkoli ta pedagogichnomu VNZ* [Experience in studying interactive Web-technologies in high school and pedagogical university]. *Ridna shkola. – Native school*. № 2. 46–47 [in Ukrainian].

4. Kulik Ye. V. (2006). *Teoriya i praktika pidgotovki majbutnih uchiteliv trudovogo navchannya do pedagogichnoyi doslidnickoyi diyalnosti* [Theory and practice of training future teachers of labor education for pedagogical research]: avtoref. dis... d-ra ped. nauk : 13.00.04. Ternopil, 40 [in Ukrainian].

5. Mazur M. P. (2010). *Osoblivosti rozrobki virtualnih praktichnih interaktivnih zasobiv navchalnih disciplin dlya distancijnogo navchannya* [Features of development of virtual practical interactive means of educational disciplines for distance learning]. *Informacijni tehnologiji v osviti. – Information technology in education*. №7. 40–46 [in Ukrainian].

6. Yagupov V. V. (2002). *Pedagogika : Navch. Posibnik* [Pedagogy: Teaching. manual]. Kiyiv : Libid. 560 [in Ukrainian].

7. Yashanov S. M. (2003). *Formuvannya u majbutnih uchiteliv umin i navichok samostijnoyi navchalnoyi roboti u procesi vikoristannya novih informacijnih tehnologij* [Formation of future teachers' skills and abilities of independent educational work in the process of using new information technologies]: avtoref. dis... kand. ped. nauk : 13.00.09. Kiyiv. 20 [in Ukrainian].

8. Derstuganova N. V. *Specifika pidgotovki majbutnih bakalavriv z teologii u pedagogichnij teorii: kljuchovi ponjattja* / N. V. Derstuganova // *Naukovij visnik Mikolaiv'skogo nacional'nogo universitetu imeni V. O. Suhomlins'kogo*. Pedagogichni nauki. - 2018. - № 3(2). - S. 77-81[in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-192-203](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-192-203)

Ольга Рябошапка

*кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри психології та педагогіки розвитку дитини,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6328-6304>*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. Визначено, що одним з пріоритетних напрямків сучасної шкільної освіти є виховання на цінностях. Проте, таке виховання буде неповноцінним, якщо його здійснювати лише із дітьми. Тому посиленої уваги потребує і робота з батьками, яка має бути відображена у батьківському всеобучі.

Взаємодія у родині регулюється рядом нормативно-правових документів. Загально відомо, що сім'я для дитини виступає зразком суспільства. Тому систему відносин, яку дитина має змогу спостерігати у родині, вона переносить у систему взаємозв'язків навколишньої дійсності.

Важливим аспектом сучасної освіти є формування у дітей відчуття потреби у родинних стосунках, поважного ставлення до членів родини. Але здійснювати такий процесі без участі у ньому родини не можливо. Проте, родині теж важко буде здійснювати цей процес без допомоги зі сторони закладу дошкільної освіти.

Визначено, що виховання (згідно С. Литвиненко) – це сукупність формуючих цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що забезпечує передачу із покоління в покоління накопиченого соціально-культурного досвіду, розвиток і формування особистості.

На тлі подій, які відбуваються сьогодні в Україні, коли нищиться її спадщина, усі багатівікові здобутки, важливим елементом виховання та розвитку дитини є формування у неї культури взаємодії із оточуючим світом, яка починається із культури родинних взаємин.

Наукові праці вчених дають змогу визначити культуру як дефініцію, що містить у собі культуру усіх видів та форм життєдіяльності, культуру родинних взаємин також.

Взаємини між людьми зумовлені потребами та мотивами, які керують людиною та визначають її поведінку.

Взаємини з рідними характеризуються симпатією до членів родини, повагою, прагненням допомогти їм, захистити їхні інтереси. Підґрунтям для них є емоційні стосунки, фундаментом яких виступають звичаю, правила, традиції прийняті у сім'ї.

Виховання у дітей дошкільного віку культури родинних взаємин потребує від оточуючих обов'язкової демонстрації позитивного прикладу, теплих, щирих стосунків між членами родини, поваги, прагнення захистити та допомогти членам родини.

Ключові слова: культура, взаємини, родина, старший дошкільний вік, виховання.

Olha Riaboshapka

*PhD in Pedagogy, Senior Lecturer at the Department
of Psychology and Pedagogy of Child Development,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6328-6304>*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF EDUCATION OF THE CULTURE OF FAMILY RELATIONSHIPS IN CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE

Abstract. It is determined that one of the priority areas of modern school education is education on values. However, such education will be incomplete if it is carried out only with children. Therefore, the work with parents, which should be reflected in parental education, needs more attention.

Interaction in the family is regulated by a number of legal documents. It is well known that the family is a model for the child. Therefore, the system of relationships that the child is able to observe in the family, she transfers to the system of relationships of the surrounding reality.

An important aspect of modern education is the formation of children's sense of need for family relationships, respect for family members. But it is impossible to carry out such a process without the participation of the family. However, it will also be difficult for the family to carry out this process without the help of the preschool.

It is determined that education (according to S. Litvinenko) is a set of formative purposeful influences of all social institutions, which ensures the transmission from generation to generation of accumulated socio-cultural experience, development and formation of personality.

Against the background of the events taking place in Ukraine today, when its heritage, all centuries-old achievements are being destroyed, an important element of

the child's upbringing and development is the formation of a culture of interaction with the outside world, which begins with family culture.

The scientific works of scientists make it possible to define culture as a definition that includes the culture of all types and forms of life, the culture of family relationships as well.

Relationships between people are determined by the needs and motives that guide a person and determine his behavior.

Relationships with relatives are characterized by sympathy for family members, respect, desire to help them, protect their interests. They are based on emotional relationships, which are based on customs, rules and traditions adopted in the family.

Educating preschool children in the culture of family relationships requires others to demonstrate a positive example, a warm, sincere relationship between family members, respect, a desire to protect and help family members.

Keywords: culture, relationships, family, senior preschool age, upbringing

Постановка проблеми. Швидкоплинність часу, стрімкість науково-технічного прогресу, які відбуваються у сучасному українському просторі, призводять до перегляду та модернізації освіти, посилення його ціннісної складової. Зокрема, Концепція «Нова українська школа» до складових формули НУШ відносить виховання на цінностях. Зважаючи на це, заклади освіти мають зосередити у собі виховну роботу і зорієнтувати її не лише відносно дітей, а й створити батьківський всеобуч з питань виховання.

Питання культури родинних взаємин визначені і на державному законодавчому рівні: Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді, Базовому компоненті дошкільної освіти та інших.

Чимале значення у формуванні взаємин дитини, ставлення її до оточуючого світу належить родині, яка виступає міні-моделлю навколишнього середовища. Особливості контактів у родинному колі дитина проектує на оточуючий її (позасімейний) світ.

Зважаючи на сучасний зміст виховання зростаючого покоління, важливим завданням є формування і розвиток у них почуття важливості та значення родини, відчуття потреби у родинних стосунках. Саме тому, завдання сьогоднішньої освіти полягає у формуванні та розвитку дитини, адаптованої до сучасних реалій життя. Проте, без участі родини у здійсненні такої важливої функції неможливо. Також, варто зазначити, що співпраця з родинами не повинна обмежуватися лише допомогою з боку сім'ї: для них теж треба створювати психолого-педагогічний супровід у вихованні дитини. Така просвітницька робота покладена загалом на суспільство та заклад дошкільної освіти зокрема.

Модернізація змісту освіти зумовила зміни у завданнях закладу дошкільної освіти та родинного виховання. Стосунки у середині родини, взаємодія сімей із закладами освіти виходять на якісно новий рівень. Так, батьки стають не лише замовниками освітніх послуг, а й беруть участь в оцінці освітніх програм.

З огляду на педагогіку партнерства між педагогами, батьками, дітьми, які виступають суб'єктами освітнього процесу актуальним постає питання формування у дітей старшого дошкільного віку родинних взаємин. Водночас чималою кількістю дослідників доведено, що моральне виховання важливо розпочинати якомога раніше, тому старший дошкільний вік виступає сензитивним періодом для формування у дітей родинних взаємин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти проблем формування культури родинних взаємин досліджували: теоретико-методологічні засади культури родинних взаємин (Г. Батіщев, Г. Костюк, В. М'ясищев, І. Сіданич та ін.); вплив внутрішньо сімейних взаємин на розвиток і формування дитячої особистості (О. Вишневський, В. Кравець, А. Макаренко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський та ін.); взаємодія батьків і дітей у сучасних сім'ях (Т. Алексеєнко, О. Докукіна, Б. Ковбас, Л. Повалій, В. Постовий, О.Хромова та ін.); соціально-педагогічна діяльність працівників соціальних служб у роботі з сім'ями різних типів (А. Капська, О. Карпенко, І. Кулик, Л. Міщик та ін.).

Основоположними для започаткованого дослідження стали теорії розвитку особистості (Л. Виготський), положення про особистісно орієнтований та компетентнісний підходи (Ш. Амонашвілі, І. Бех, О. Коберник, О. Кононко, О. Савченко, В. Сухомлинський та ін.); теорії ставлень (О. Бодальов, А. Люблінська, В. М'ясищев та ін.); про дошкільний вік як сензитивний період у формуванні особистості, що здійснюється в єдності пізнання, спілкування та діяльності (Л. Божович, Д. Ельконін, О. Леонт'єв, М. Лісіна, Г. Костюк, С. Рубінштейн та ін.); про необхідність урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей у процесі виховання (О. Запорожець, Т. Пироженко, П. Статмен та ін.); дослідження з питань виховання моральних якостей особистості (І. Білецька, О. Бутенко, М. Гагарін, К. Журба, О. Косарева, Т. Кочубей, М. Машовець, Т. Поніманська, О. Проскура, О. Столяренко та ін.), які розроблялися з урахуванням творчої спадщини відомих українських діячів культури й освіти минулого (Г. Ващенко, С. Макаренко, М. Пирогов, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.).

У педагогічному дискурсі окремі прояви моральних ставлень презентовано низкою дисертаційних досліджень: гуманні взаємини (А. Гончаренко, В. Павленчик, І. Сіданич та ін.); турботливість (І. Дьоміна, М. Тимошенко та ін.), милосердя (І. Княжева); чуйність (Т. Пономаренко);

взаємодопомога (А. Виноградова, Т. Репіна та ін.); співчуття, співпереживання (Г. Кошелева, Л. Стрелкова та ін.).

Взаємодії родин та закладів освіти у вирішенні завдань всебічного розвитку та виховання дошкільника присвячені праці Н. Андрущенко, О. Бутенко, Л. Врочинської, О. Докукіної, А. Залізник, О. Косаревої, Т. Кочубей, Т. Кравченко, Л. Повалій, В. Постового, О. Рябошапки, І. Сіданіч та ін.).

Проблему формування педагогічної культури у батьків у своїх працях відобразили Т. Алексеєнко, І. Бех, Ю. Левков, О. Наседкіна, Т. Цуркан та інші.

Мета статті: розкрити психолого-педагогічні засади виховання культури родинних взаємин дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Проблема дослідження культури виховання взаємин досліджувалася протягом багатьох років і чималою кагортою вчених. Тому вважаємо за необхідне розкрити основні поняття дослідження.

Аналіз словникових джерел та праць учених засвідчує, що філософська та психолого-педагогічна наука термін «виховання» трактує по-різному: як цілеспрямований процес формування особистості (Б. Кобзар, Н. Мойсеюк, О. Скрипченко та ін.); як цілеспрямований вплив на вихованця з метою формування у нього певних якостей (Ю. Бабанський, П. Підкасистий, І. Підласий, В. Селіванов та ін.); як цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення певної мети виховання (В. Галузинський, М. Євтух та ін.); як процес, заснований на педагогічній взаємодії (О. Киричук, О. Коберник, З. Курлянд та ін.); як частина процесу соціалізації особистості (В. Безрукова, М. Боритко, Л. Новикова та ін.); як багатогранний процес духовного збагачення (В. Сухомлинський, В. Сазонов, І. Харламов та ін.); як система формування творчої особистості (культурологічний аспект) (І. Зязюн, М. Фіцула, М. Ярмаченко та ін.) та ін. [1].

На сьогодні існує чимало виховних концепцій (Концепція національного виховання; Концепція демократизації українського виховання (О. Вишенський); Концепція громадянського виховання; Концепція особистісно-зорієнтованого виховання (І. Бех); Концепція національного виховання; Концепція педагогіки життєтворчості; Концепція превентивного виховання та ін.), у яких розглядається і по-своєму тлумачиться дефініція «виховання». Ці відмінності, на переконання вчених (С. Литвиненко та ін.), пов'язані насамперед із історією розвитку суспільства, його соціально-економічним рівнем, типом політичної системи, культурою тощо [1].

Спираючись на психолого-педагогічні дослідження (М. Лукашевич, А. Мудрик, Р. Немов та ін.), можна виокремити головні соціальні функції виховання: культурологічна (становлення культури індивіда, яка формується через засвоєння культури спільнот мікросередовища і суспільства в цілому), соціалізаційна (координація і керівництво через виховання процесом

соціалізації індивіда), адаптаційна (ефективне освоєння індивідом нових життєвих ситуацій), аксіологічна (формування загальнолюдських цінностей у свідомості й поведінці індивідів та особистісної системи цінностей), нормативна (закріплення в поведінці особистості соціальних норм – еталонів поведінки), соціального контролю (прищеплювання суспільно схвалюваних звичок, формування звичаїв, що ґрунтуються на суспільних цінностях), інтегративна (об'єднання людей шляхом опанування зразків поведінки, через усвідомлення потреб, врахування цілей та інтересів інших при досягненні власних інтересів, визнання спільних цінностей, що сприяє взаєморозумінню) [2].

Визначення поняття «виховання», запропоноване С. Литвиненко, найбільш повно розкриває цю категорію: «сукупність формуючих цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що забезпечує передачу із покоління в покоління накопиченого соціально-культурного досвіду, розвиток і формування особистості» (Б. Скіннер, А. Бандура та ін.); «цілеспрямоване управління процесом розвитку особистості, складова процесу соціалізації, що знаходиться під певним соціальним і педагогічним контролем і відбувається через освіту й організацію життєдіяльності вихованців» (І. Бех, О. Мудрик, О. Сухомлинська та ін.) [2, С.48].

Важливим чинником розвитку зростаючої особистості є її виховання. Особливо сьогодні, на тлі подій, які відбуваються в світі актуальним постає моральне виховання. А оскільки родина виступає міні-моделлю суспільства, то від особливостей взаємодії членів сім'ї залежить розвиток комунікаційних особливостей та модель поведінки, яку дитина згодом буде демонструвати у соціумі.

Входження України до європейського співтовариства потребує якісно нового рівня культурного розвитку, саме тому її формуванню та розвитку сучасні дослідники приділяють багато уваги.

Процес зародження культури відбувся досить рано, порівняно із часом існування людства, проте не одразу набув відображення в їхній свідомості. Саме поняття «культура» виникло у Стародавньому Римі і, зазнавши незначних змін, розповсюджується на процеси людської життєдіяльності, зокрема навчання і виховання [3].

Педагогічний словник, за авторством С. Гончаренка, дає наступне визначення означеного терміну: «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнений рівень розвитку суспільства й людини та втілюється в результатах продуктивної діяльності» [4, С. 23].

Досліджуючи поняття «культура», М. Юрій зазначає: «категорія, яка позначає зміст спільного життя людей і являє собою біологічно не наслідувани, штучні, створені людьми об'єкти – артефакти, а також заучену поведінку. Вона стосується організованих сукупностей речей, ідей і образів; технології їхнього

виготовлення й освоєння, оперування ними; способів регулювання стійких зв'язків між людьми; оцінних критеріїв, використовуваних у суспільстві. Це створений самими людьми штучний життєвий світ, середовище існування і самореалізації, джерело регулювання соціальної взаємодії і комунікації» [5, С. 291].

Таким чином, культура виступає необхідним компонентом життя людини, що охоплює та впливає на усі види діяльності кожного члена соціуму, визначає характер і особливості поведінки та спілкування людей. Отже, рівень культури особистості впливає на її подальший життєвий шлях.

Водночас ряд дослідників (В. Греченко, В. Кушнерюк, В. Режко, І. Чорний) визначають, що джерелом культури може виступати власне людина у поєднанні тіла та душі. Саме тому зневага до людини та стосунків з нею можуть вплинути на рівень культури вцілому [6, С. 5–8].

В умовах сьогодення, входження України до європейського союзу, постає питання демократичної цивілізованості, однією з провідних ознак якої є високий рівень культури, який проявляється у різноманітних сферах життя та реалізує прагнення до творчої самореалізації [7].

Культура у загальному її прояві – це дефініція, що містить у собі культуру усіх видів та форм життєдіяльності, культуру родинних взаємин також [8, С. 21-22].

Значення родини у процесі виховання культури зростаючої особистості важко переоцінити, оскільки саме родинні стосунки закладають моральні норми та правила, суспільні потреби. Таким чином, у дитини починає формуватися індивідуальна культура, яка виявляється у поведінкових стереотипах, прищеплених культурних традиціях та звичаях. У такому випадку родина постає природним культурним середовищем для дитини, де не лише формуються культурні навички, але й зароджується інтелектуальна, естетична, емоційна культура; утворюють моральні уявлення та принципи [8, С. 29-32].

На думку Л. Виготського та його послідовників, дитина та її стосунки з оточуючими виступають як спосіб вивчення оточуючого світу. Культура родинних взаємин містить партнерство (взаємини людей, які взаємодіють на рівні співпраці, виконують спільну роботу, кожен здійснює відповідальні, незалежні, самостійні функції), співпрацю (спільна діяльність, що характеризується взаємозалежністю, рішенням одного спільного завдання), конкуренцію (змагання один з одним з метою переваги), координацію (погодження діяльності, обумовлений розподіл функцій та завдань) [9].

Досліджуючи проблему формування культури взаємин батьків і дітей, І. Сіданіч наводить перелік змістових відтінків вищезгаданої категорії, якими оперують дослідники під час аналізу взаємодії людей: «стосунки батьків і дітей» (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Докукіна, Т. Кравченко, В. Постовий, О. Хромова та ін.), «взаємини батьків і дітей» (Т. Алексеєнко, М. Боришевський, О. Кононко та ін.), «сімейні стосунки» (Л. Повалій та ін.) [10].

Філософи розглядають відносини як одну з основних логіко-філософських категорій, що відображає спосіб (рід) буття і пізнання як необхідний момент взаємозв'язку всіх явищ, зумовлений матеріальною єдністю світу [11, С. 110]. Основу дослідження проблеми відносин складає філософське питання про взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного у відносинах. У відносинах можна виділити як елемент об'єктивності, так і елемент суб'єктивізму. Відносини особистості об'єктивні, оскільки в них реалізуються об'єктивні цілі, потреби, досвід суспільства, але водночас суб'єктивні, тому що процес їх реалізації залежить від волі, бажання людини, проходить через її свідомість, забарвлюється її особистісними емоціями, настроями, бажаннями [12, С. 87].

У науковій психологічній літературі термін «відносини» одним із перших використав О. Лазурський, схарактеризувавши принципи організації психологічних ставлень. Під психологічними ставленнями учений розуміє «внутрішні переживання як зовнішні дії, вибірковий характер яких визначає індивідуальну своєрідність кожної конкретної особистості» [13, С. 215].

Психологи активно оперували поняттям «відносини» у своїх дослідженнях у різноманітних контекстах: Л. Виготський висунув ідею інтеріоризації ставлень як обов'язкового моменту розвитку особистості дитини [14]; для С. Рубінштейна ставлення дитини до інших є генетично більш ранньою формою, ніж ставлення до себе [15]; за А. Петровським, відносини – це багаторівнева система міжособистісних зв'язків [16]; для В. М'ясищева відносини – система індивідуальних вибіркових зв'язків особистості з різними аспектами об'єктивної дійсності [17]; в О. Леонтьєва відносини – смислова сфера свідомості, спрямованість особистості [18, С. 26-64]. Однак, чіткого визначення поняття «відносини» так і не було сформульовано, на що неодноразово вказувала Л. Божович, визнаючи важливість його включення у вивчення особистості дитини [19].

Істотне уточнення щодо поняття «відносини» вніс К. Платонов [20], вказавши на двозначність цього терміна: як виразу суспільних відносин і ставлення особистості до дійсності та інших особистостей.

Стосунки між людьми розглядаються науковцями по-різному. Цікавою у розрізі даного дослідження є думка С. Рубінштейна, який наголошує на виховному значенні взаємодії між індивідами для їх життєдіяльності. Так, за словами дослідника, «формування людських відносин як моральна дуель, як ставлення до іншої людини повинне унеможливити її погані наміри, деморалізувати їх, ставити її в такі моральні умови, за яких втрачають підставу, мотив її погані ставлення» [21, С. 150].

Дослідниця В. Білоусова одним з різновидів відносин виділяє соціально-психологічні, які полягають у спілкування людей між собою та виступають результатом партнерських взаємин [22].

Особистісним відносинам притаманні потреби, із якими вони пов'язані та якими вони мотивуються: ставлення до себе та оточуючих, потреба у спілкуванні, приналежність до різних соціальних груп. Такі відносини виявляються у поведінці, мові та особливостях взаємодії.

Взаємини з рідними та близькими, згідно класифікації А. Єршова, визначаються як вибіркові, оскільки засновані на взаємній симпатії. Водночас, стосунки із оточуючими, які визначаються прийнятими правилами спілкування у тій, або іншій групі, забарвленням стосунків (симпатія чи антипатія), на думку дослідника, класифікуються як фонові [23, с.22].

Особливості взаємин із різними людьми мають різний психологічний зміст, оскільки кожна людина за своєю природою є індивідуальна, має власні потреби, мотиви, звичаї. Таким чином, ідентифікуючись, відбуваються співпадіння між інтересами людей, або ж, навпаки, непорозуміння.

Таке сприймання людей один одного є обов'язковою умовою будь-якої взаємодії, зокрема родинних стосунків. Фундаментом для такого типу взаємодії (родинної) є емоційні стосунки. Особливого, позитивного та стійкого забарвлення набирають такі стосунки, коли вони спрямовані на надання допомоги, теплих почуттів, підтримки своїх близьких та рідних.

Взаємодія в межах родини виявляється у поведінці та вчинках її членів, які можуть бути полярними: взаємодопомога, співчуття, підтримка, або ж уособлення, ігнорування, байдужість.

Таким чином, можна виділити основні показники культури родинних взаємин: емпатійність по відношенню до рідних людей, емоційність щодо подій у їхньому житті, поведінка та вчинки, спрямовані на добробут близьких.

Особливості поведінки дітей старшого дошкільного віку розкривається через культуру вчинків, взаємодії, побуту, особисту культуру.

Досліджуючи культуру поведінки та якості особистості, В. Білоусова виділяє наступні компоненти: культуру спілкування та взаємин, до яких належать ввічливість, уважність, відповідальність, скромність, чуйність, тактовність, делікатність; культуру поведінки у групі, яка виявляється у дисциплінованості, тактовності, здатності працювати у команді; культуру взаємин у праці; культуру мовлення, культуру зовнішнього вигляду [22, с. 16–18].

Отже, педагог у процесі виховання культури поведінки у дітей старшого дошкільного віку має змогу її (культуру) збагачувати шляхом пояснення та прилучення дітей до правил культури поведінки, здатність до оцінювання чужих і власних вчинків.

Таким чином, зважаючи на вищезазначене, можна визначити такі умови виховання культури поведінки у дітей старшого дошкільного віку: особистий приклад дорослих (найближчого оточення дитини), виховання з раннього віку (з урахування індивідуальних та вікових особливостей дитини), використання

арт-терапії у вихованні культури поведінки, прилучення до прекрасного.

Варто зазначити, що важливим чинником виховання культури у дітей є гуманне ставлення, яке проявляється у поведінці людини та характеризується повагою та увагою по відношенню до іншого; мають ознаки чесності, доброзичливості, чуйності, взаємодопомоги, толерантності тощо.

Досліджуючи культуру особистості, П. Щербань в основу ставить культуру спілкування, передумовою якої є гуманне ставлення до людей, яке передбачає формування у дітей довіри, чуйності, толерантності, доброзичливості до оточуючих [24, с. 111].

Важливим чинником, який впливає на виховання культури спілкування зростаючого покоління відіграє стиль спілкування, який домінує у родині. Найефективнішим є демократичний стиль, який полягає у спільному прийнятті рішень, врахуванні думки кожного члена сім'ї.

Досліджуючи культуру спілкування у дітей молодшого шкільного віку, Т. Роїк у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що «стиль родинного спілкування складає ставлення до дитини, характер емоційного зв'язку та культура його вияву» [9, С. 48].

Таким чином, зрозуміло, що для виховання культури взаємин є необхідність виховувати у дітей старшого дошкільного віку почуття співчуття, прагнення турбуватися про близьку людину, поважати близьких, зокрема старших.

Висновки. Отже, зважаючи на вищезазначене, можемо зробити наступний висновок, що для виховання культури родинних взаємин у дітей старшого дошкільного віку необхідний комплекс взаємопов'язаних умов, які полягають у спілкуванні дитини з рідними, позитивним прикладом міжособистісних стосунків у родині, виховання у дітей моральних якостей, як-то прагнення допомогти близьким, умінні радіти за рідних, співчувати їм, підтримувати тощо.

Література:

1. Рябошапка О.В., Бутенко О.Г. Виховання у старших дошкільників поважного ставлення до людей похилого віку : монографія. Умань : Візаві, 2021. 257 с.
2. Литвиненко С. А. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: автореф. дис. .... д-ра пед. наук. Київ, 2005. 20 с.
3. Козира Є. В. Культурологія: навчальний посібник (ВНЗ I—III р.а.). Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2017. 352 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
5. Юрій М.Ф. Соціологія культури : навчальний посібник. Київ: Кондор, 2006. 302 с.
6. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти / В.Греченко та ін. Київ: Літера ЛТД.2002. 646 с.
7. Історія української культури : підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко, Н.М. Божко та ін.; за ред. В.А. Качкана. 3-є вид., випр., Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2016. 612 с.

8. Стандарти громадсько-активної школи: залучення батьків : навч.- метод. посіб. / Товкало М. Я. ; під заг. ред. Л. І. Даниленко. Київ: Плеяди, 2014. 66 с.
9. Роїк Т.О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2019. 281 с.
10. Сіданіч І. Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 209 с.
11. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Илличев, П. Н. Ковалев, В. Г. Панов. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
12. Бестужев-Лада И. В. Ступени к семейному счастью. Москва: Академия, 1998. 207 с.
13. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. Петроград, 1921. 401 с.
14. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1956. 519 с.
15. Рубинштейн С. Л. Отношение как психологическая категория. Москва, 1995. 628 с.
16. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологи: Избранные труды. Москва: Педагогика, 1984. 280 с.
17. Мясичев В. Н. Психология отношений / под ред. А. А. Бодалева. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. 356 с.
18. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. Москва: Педагогика, 1983.
19. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва: Просвещение, 1968. 464 с.
20. Платонов К. К. О системе психологии. Москва: Мысль, 1972. 216 с.
21. Рубинштейн С.Л. Тактика и стратегия этики. *Вопросы психологии*. 1979. № 5. С. 150–154.
22. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія. Київ : ІЗМН, 1997. 192 с.
23. Ершов А.А. Личность и коллектив (межличностные конфликты в коллективе и их разрешение). Ленинград : Знание, 1976. 40 с.
24. Щербань П.М. Національне виховання в сім'ї : для батьків, учителів, вихователів. Київ : Культурол. ПП «Борівітер», 2016. 260 с.

References:

1. Riaboshapka, O.V., & Butenko O.H. (2021). *Vykhovannia u starshykh doshkilnykh povazhnoho stavlennia do liudei pokhyloho viku [Education of older preschoolers respect for the elderly]*. Uman : Vizavi [in Ukrainian].
2. Lytvynenko, S. A. (2005). *Teoretyko-metodychni zasady pidhotovky maibutnykh uchyteliv pochatkovykh klasiv do sotsialno-pedahohichnoi diialnosti [Theoretical and methodological principles of training future primary school teachers to socio-pedagogical activities]*. *Extended abstract of Doctor`s thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Kozyra, Ye. V. (2017). *Kulturolohiia [Culturology]*. Vseukrainske spetsializovane vydavnytstvo «Medytsyna» [in Ukrainian].
4. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Iurii, M.F. (2006). *Sotsiolohiia kultury [Sociology of culture]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
6. Hrechenko, V. (Eds.). (2002). *Istoriia svitovoi ta ukrainskoi kultury [History of world and Ukrainian culture]*. Kyiv: Litera LTD [in Ukrainian].
7. Kachkan, V.A. (Eds.). (2016). *Istoriia ukrainskoi kultury [History of Ukrainian culture]*. Vseukrainske spetsializovane vydavnytstvo «Medytsyna» [in Ukrainian].
8. Tovkalo, M. Ya. & Danylenko, L. I. (2014). *Standarty hromadsko-aktyvnoi shkoly: zaluchennia batkiv [Standards of socially active school: involvement of parents]*. Kyiv: Pleiady [in Ukrainian].

9. Roik, T.O. (2019). Vychovannia kultury rodynnykh vzaiemyn u molodshykh shkoliariv [Education of culture of family relations at younger schoolboys]. *Candidat's thesis*. Uman [in Ukrainian].
10. Sidanich, I. L. (2004). Vychovannia kultury vzaiemyn batkiv i ditei molodshoho shkilnoho viku [Education of the culture of relationships between parents and children of primary school age]. *Candidat's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Ylychev, L. F., Kovalev, P. N., & Panov, V. H. (1983). *Fylosofskiy entsyklopedycheskiy slovar [Philosophical encyclopedic dictionary]*. Moskva: Sov. Entsyklopediya [in Russian].
12. Bestuzhev-Lada, Y. V. (1998). *Stupeny k semeinomu schastiu [Steps to family happiness]*. Moskva: Akademyia [in Russian].
13. Lazurskiy, A. F. (1921). *Klasyfikatsiya lychnosti [Classification of personalities]*. Petrohrad [in Russian].
14. Vyhotskiy, L. S. (1956). *Yzbrannyye psikhologicheskiye yssledovaniya [Selected psychological studies]*. Moskva: Yzd-vo APN RSFSR [in Russian].
15. Rubynshtein, S. L. (1995). *Otnosheniye kak psikhologicheskaya katehoriya [Attitude as a psychological category]*. Moskva [in Russian].
16. Petrovskiy, A. V. (1984). *Voprosy istorii i teorii psikhologii: Izbrannyye trudy [Questions of history and theory of psychology: Selected works]*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
17. Myasishchev, V. N. (1995). *Psikhologiya otnosheniy [Psychology of relations]*. A. A. Bodaleva (Ed.). Moskva: In-t prakt. psikhologii; Voronezh: NPO «MODEK» [in Russian].
18. Leont'yev, A. N. (1983). *Izbrannyye psikhologicheskiye proizvedeniya [Selected psychological works]*. (Vols. 1-2). Moskva: Pedagogika [in Russian].
19. Bozhovich, L.I. (1968). *Lichnost' i yeye formirovaniye v detskom vozraste [Personality and its formation in childhood]*. Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
20. Platonov, K. K. (1972). *O sisteme psikhologii [On the system of psychology]*. Moskva: Mysl' [in Russian].
21. Rubinshteyn, S.L. (1979). Taktika i strategiya etiki [Tactics and strategy of ethics]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 5, 150–154. [in Russian].
22. Bilousova, V. O. (1997). *Teoriya i metodyka humanizatsiyi vidnosyn starshoklasnykiv u pozaurochniy diyal'nosti zahal'noosvitn'oyi shkoly [Theory and methods of humanization of relations of high school students in extracurricular activities of secondary school]*. Kyiv : IZMN [in Ukrainian].
23. Yershov, A.A. (1976). *Lichnost' i kollektiv (mezhlchnostnyye konflikty v kollektive i ikh razresheniye) [Personality and the team (interpersonal conflicts in the team and their resolution)]*. Leningrad : Znaniye [in Russian].
24. Shcherban, P.M. (2016). *Natsionalne vykhovannia v simi : dlia batkiv, uchyteliv, vykhovateliv [National upbringing in the family: for parents, teachers, educators]*. Kyiv : Kulturool. PP «Boryviter» [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-204-214](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-204-214)

Ігор Ткаченко

*доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-1775-1110>*

Юрій Краснобокий

*кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2103-9978>*

Катерина Ільніцька

*кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри фізики та інтегративних технологій навчання природничих наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6179-5543>*

ВЧЕННЯ ПРО НООСФЕРУ ЯК ОСНОВА ВИВЧЕННЯ ПРИРОДНИЧИХ НАУК

Анотація. У статті аналізуються загальні підходи до вивчення проблем біосфери, ноосфери, стабільного розвитку світового суспільства як планетарного, подальшої трансформації біосфери в ноосферу та ролі в цьому процесі науки з позиції основної рушійної сили науково-технологічного прогресу. Детально розглядається вихідна концепція філософських роздумів В. І. Вернадського. Зазначається, що особливе місце у філософській спадщині ученого посідають уявлення про біосферу як сукупність живих організмів, поєднання усіх видів біоценозу, а також передбачення її поступової еволюції в ноосферу, в якій визначальними факторами мають бути людський розум і продуктивна діяльність людини.

Акцентується увага на тому, що вчення про ноосферу В. І. Вернадського стало стимулом у формуванні нової наукової картини світу, що спрямована та базується перш за все на знання як істини у пізнанні, а не використанні законів природи (екологічного імперативу), перегляду усієї сукупності традиційних світоглядних уявлень про місце і роль людини у природі і суспільстві,

виявленні нових цінностей, пріоритетів і норм буття суспільства. Варто відзначити нерозривний зв'язок створення ноосфери з розвитком наукової думки, знань про природу, яка є першою необхідною передумовою цього створення. Сучасна ноосфера активно розглядає більш поширені в природі відкриті системи, які обмінюються з оточуючим середовищем речовиною, енергією і інформацією. Для них характерними є різноманіття, нестійкості еволюції, нелінійні співвідношення, процеси самоорганізації. Як наслідок, теоретичні узагальнення постулатів про ноосферу дають змогу визначити головне завдання сьогодення в глобальному світі, яке проглядається у формуванні принципово нового світогляду, суть якого в тому, що не лише людство, а й усі види флори і фауни на планеті є рівноцінними й мають право на існування – і як результат тривалої еволюції, і як елемент життєдіяльності дуже вразливої нині системи життєзабезпечення.

Ключові слова: біосфера, ноосфера, природничі науки, фундаментальні принципи, наукова картина світу, соціум.

Ihor Tkachenko

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Physics and Integrative Technologies of Natural Science of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-1775-1110>*

Yurii Krasnobokyi

*Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Integrative Technologies of Natural Science of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2103-9978>*

Kateryna Pnitska

*Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Physics and Integrative Technologies of Natural Sciences of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6179-5543>*

THE TEACHING OF THE NOOSPHERE AS A BASIS FOR THE STUDY OF THE NATURAL SCIENCES

Abstract. In the article is analyzed general approaches to the study of the biosphere, noosphere, stable development of world society as a planet, the further

transformation of the biosphere into the noosphere and the role of science in this process from the standpoint of the main driving force of scientific and technological progress. The original concept of V.I. Vernadsky's philosophical reflections is considered in detail. It is noted that a special place in the philosophical heritage of the scientist is the idea of the biosphere as a collection of living organisms, a combination of all living things, as well as predicting its gradual evolution into the noosphere, in which human minds and productive activities should be determinants.

Emphasis is placed on the fact that the doctrine of the noosphere V.I. Vernadsky was a stimulus in the formation of a new scientific picture of the world, aimed and based primarily on knowledge as truth in knowledge, rather than submission to the laws of nature (environmental imperative), revision of the whole traditional worldviews about the place and role of man in nature and society, the discovery of new values, priorities and norms of society. It is worth noting the inextricable link between the creation of the noosphere and the development of scientific thought, knowledge of nature, which is the first necessary prerequisite for this creation. The modern noosphere is actively considering more common in nature open systems that exchange matter, energy and information with the environment. They are characterized by diversity, instability of evolution, nonlinear relations, processes of self-organization. As a result, theoretical generalizations of the noosphere postulates make it possible to determine the main task of today in the global world, which is reflected in the formation of a fundamentally new worldview, the essence of which is that not only humanity but all species of flora and fauna are equal and entitled for existence - and as a result of long-term evolution, and as an element of life of a very vulnerable now life support system.

Keywords: biosphere, noosphere, natural sciences, fundamental principles, scientific picture of the world, society.

Постановка проблеми. Пошук суперечностей, які хвилюють людство, свідчить, що однією з найважливіших постала проблема взаємодії природи і суспільства. Протиріччя між природою і суспільством за умов бурхливого розвитку науково-технічного прогресу переростають в антагонізм, який загрожує самому життю на нашій планеті. Аналіз проблем, які стоять на шляху виходу з кризи, показує, що однією з основних є морально-психологічна. Її подолання полягає в освоєнні людством «духовної структури Всесвіту», у зміні парадигм у соціальній сфері і науці (надання їм ноосферного характеру), грамотному і розумному використанні законів природи, які складають основу сучасної наукової картини світу.

Вихідною концепцією філософських роздумів В. І. Вернадського було природне узагальнення фундаментальних принципів, які лежать в основі світобудови. Центральне місце в них посідало відродження і розвиток давньої ідеї про основоположну роль людини, її розуму у всьому Всесвіті. У людині він

вбачав активного творця природи, покликаного, в решті-решт, посісти чільне місце у самого «керма» еволюції, щоб спрямовувати її на шлях поєднання в єдине ціле природознавство з історією людства, яку воно само творить. Таке поєднання можливе в процесі поступового переходу Біосфери в Ноосферу, тобто в сферу панування Розуму, як закономірний і неминучий етап розвитку матерії – етап природно-історичний. Цей етап – це нова стадія в історії нашої планети, яка не дозволяє користуватися для порівняння, без особливої корекції і застережень, її історичним минулим [4].

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми.

Методологічні основи біосферного розвитку з переходом в ноосферний є темою значної частини наукових досліджень. Особливо виокремлюються праці таких науковців: Амонашвілі Ш.О., Гальчинського А.С., Кириленка І.Г., Рибалки В.В., Ситника К.М., Тейяр де Шардена, Федулової Л.І., Чухна А.А., Шмиговської В.В. та багатьох інших [2, 4, 3, 7]. В їхніх наукових доробках аналізуються проблеми біосфери, ноосфери, стабільного розвитку планетарного суспільства, трансформації біосфери в ноосферу та ролі в цьому процесі науки як основної рушійної сили науково-технологічного прогресу. Особливе місце у філософській спадщині ученого В. І. Вернадського посідають уявлення про біосферу як сукупність живих організмів, поєднання всього живого, а також передбачення її поступової еволюції в ноосферу, в якій визначальними факторами мають бути людський розум і продуктивна діяльність людини.

Мета публікації – аналіз вчення В.І. Вернадського про ноосферу та сучасних проблем переходу біосфери в ноосферу; теоретичне обґрунтування впливу природничо-наукових знань на подальший розвиток ноосфери як основи вивчення природничих наук.

Виклад основного матеріалу. У процесі підготовки відповідного до мети статті матеріалу використовувалися загальнонаукові **методи** – аналізу (наявних публікацій з проблеми) і синтезу (їх результатів) з наробками авторів щодо впровадження їх у педагогічну практику. Отже, ноосфера, сфера розуму, область панування людської думки – це особлива стадія в історії Землі – новітня сторінка в історії еволюції планети Земля, а не лише в історії людства, яке її населяє. Людський розум є космічним явищем, природною і закономірною частиною природи. Природа створила розумну істоту, осягаючи таким чином з її допомогою себе. Ноосфера володіє унікальною властивістю – залишаючись нематеріальною сферою думки, розуму, вона одночасно активно бере участь у перебудові планети. Це дозволяє зрозуміти місце і роль історичного розвитку людства в еволюції біосфери та закономірності її переходу в ноосферу. Сучасний високий рівень наукової думки був підготовлений тривалим минулим біосфери у певному її просторі-часі і має еволюційні корені. Ноосфера – це біосфера, яка «перероблена» науковою думкою, яка, у свою чергу, прогресувала упродовж всього минулого планети.

Тож необхідно особливо підкреслити нерозривний зв'язок створення ноосфери з ростом наукової думки, яка є першою необхідною передумовою цього створення. Ноосфера, яка є новим еволюційним етапом біосфери, може створюватися лише за цієї умови.

Уявлення про різні форми взаємодії живої речовини з космічними матеріально-енергетичними потоками набувають все більшого значення також завдяки активно розроблюваним гіпотезам про існування, принаймні у межах нашої Галактики, всепроникної, всеохоплюючої загальногалактичної живої системи. Такі гіпотези базуються на виявленні присутності величезної кількості мікроорганізмів у космічному просторі нашої Галактики. Це у свою чергу робить можливим припущення, що жива речовина своєю життєдіяльністю будує біосферу. Цілісність біосфери визначається самовпорядкованістю усіх її процесів. Закони мікросвіту, атомна будова речовини, перетворення різних видів енергії забезпечують самоорганізацію біосфери. Сонце, як основне джерело енергії біосфери, регулює життєві процеси на Землі. Окрім того, згідно із сучасними дослідженнями цілісність біосфери, її стабільність і високу надійність функціонування після внесених у неї збурень регулюють і найрізноманітніші механізми біотичної регуляції. У межах біосфери практично кожний елемент проходить через ланцюг живих організмів, включається в систему біогеохімічних перетворень. Так, весь кисень планети – продукт фотосинтезу – поновлюється через кожні 2000 років, а всі вуглекислоти – через 300 років. Однак жива речовина відрізняється від неживої надзвичайно високою активністю, зокрема, дуже швидким кругообігом речовин. Вся жива речовина біосфери оновлюється в середньому за вісім років. Біомаса Світового океану відновлюється за 33 дні, його фітомаса – щодня, фітомаса суші – приблизно за 14 років через більшу тривалість життя наземних рослин. Слід врахувати, що життєдіяльність тварин, рослин і мікроорганізмів супроводжується безперервним обміном речовин між організмами та середовищем, внаслідок чого всі хімічні елементи земної кори, атмосфери й гідросфери багаторазово входили до складу тих чи інших організмів. Підраховано, що вся вода планети проходить цикл розщеплення в рослинних клітинах і відновлення в рослинних і тваринних організмах, тобто оновлюється біосферою приблизно за 2 млн років. Основна ж особливість біосфери полягає не в самому перетворюючому впливові організмів на середовище їх заселення, а в тому, що сукупним продуктом цього впливу і результатом цього перетворення є його спрямованість у напрямку підвищення життєпридатності середовища. Тобто, жива речовина володіє унікальною особливістю до екологічного самозабезпечення.

Разом з тим життя на Землі безпосередньо залежить також від низки космічних факторів, найголовнішим (але далеко не єдиним) з яких завжди вважалось випромінювання Сонця. Усвідомлення перетворюючого впливу

життя на одне з космічних тіл – планету Земля і безпосередній зв'язок земного життя з космічними факторами дозволили Вернадському висловити свою всесвітньо відому тезу: життя на Землі – явище космічне. На його думку, зародки життя заносяться з космосу на всі планети, які виникають у Всесвіті, а далі, за сприятливих умов, різні форми життя можуть еволюціонувати, урізноманітнюватися і вдосконалюватися залежно від конкретних умов даної планети, посилаючи в свою чергу зародки життя у космос на усі інші планети Всесвіту. Зростання життєпридатності середовища зробило можливим той позитивний зворотний зв'язок у системі біосфери, завдяки якому забезпечувався висхідний розвиток матеріального світу аж до появи людини [3, 6]. Ця найважливіша властивість забезпечується механізмом саморегуляції біосфери і складає основний вектор її природної еволюції.

Об'єктивна необхідність формування ноосфери виникає з того, що настав той час, коли людство має набути здатності до екологічного самозабезпечення. На відміну від біосфери ноосфера не може формуватися стихійно, а лише в результаті усвідомленої діяльності людей на основі вивчення і практичного підтримання ними законів саморегуляції біосфери і узгодження з ними своєї господарської й інших видів діяльності. Власне до цього зводиться світоглядне значення поняття ноосфери – спрямування оптимізації взаємодії суспільства і природи з метою підвищення життєпридатності природного середовища для існування людської спільноти, як найважливіший аспект її прогресивного цільового розвитку.

Методологічний зміст поняття ноосфери полягає в його комплексному характері – воно є «соціоприродним», що включає в себе соціальні і природні явища в їх оптимальній єдності.

Не лише природа виявляє вплив на людину – існує й зворотний зв'язок. Причому, цей зв'язок не поверховий, який відображає лише фізичний вплив людини на оточуюче середовище, – він значно глибший. Людство само по собі є біологічним явищем, тому природно, що вплив біосфери виявляється не лише на середовищі його проживання, а й на характері і змісті думок людей.

Носій земного розуму – людина – з наростаючим темпом впливає на біосферу, активно захоплюючи весь займаний нею простір, змінюючи таким чином вигляд земної поверхні. За переконаннями В. І. Вернадського, висловлених ним ще у 30-х роках ХХ ст., перетворення біосфери «гряде» неминуче і незворотно. Учений назвав, як вже згадувалося вище, трансформовану біосферу ноосферою. Під ноосферою він розумів не виділений над біосферою «мислячий пласт», а якісно новий її стан, який пов'язаний з появою в біосфері наукової думки. Саме ця обставина в перспективі неминуче повністю її видозмінить. Ознаками такої трансформації слугують наступні узагальнення:

- процес наукової творчості є тією силою, за допомогою якої людина змінює біосферу. Зміна біосфери після появи в ній людини – неминуче явище, яке супутнє з процесом зростання наукової думки;
- зміна біосфери не залежить від людської волі, вона стихійна, як і звичайний природний процес;
- наукова робота людства є природним процесом, який супроводжується переходом біосфери у новий більш упорядкований стан – ноосферу;
- такий перехід відображає собою «закон природи». Тому поява в біосфері людини визначає початок нової ери в історії планети;
- людина може розглядатися як певна «функція» біосфери, у визначеному її просторі-часі. У всіх своїх проявах людина складає певну закономірну частину біосфери;
- вибух наукової думки на рубежі ХХ – ХХІ сторіч [1, 7].

Це було зумовлене всім минулим біосфери і має глибинні корені в її історії. Цей процес не може зупинитися і піти назад; біосфера неминуче, рано чи пізно, перейде в ноосферу.

Таким чином, вчення про ноосферу В. Вернадського стало стимулом у формуванні нової картини світу, що спрямована перш за все на знання як істину у пізнанні, а не на підкорення законів природи (екологічного імперативу), перегляду усієї сукупності традиційних світоглядних уявлень про місце і роль людини у природі і суспільстві, виявленні нових цінностей, пріоритетів і норм буття суспільства.

Процес перетворення біосфери розпочався не вчора і завершиться не завтра. За масштабами людського життя її трансформація розтягнеться в часі на декілька поколінь. Всі ми, нині проживаючі на Землі люди, є свідками і до певної міри учасниками цього перехідного процесу, навіть якщо не надаємо собі в цьому звіту.

Ноосферу можна представляти як новий структурний рівень розвитку природи, який хоча й пов'язаний енергетично зі всіма іншими земними оболонками, і насамперед з біосферою, але відповідає він новій фундаментальній відносній природній рівновазі. Динаміка розвитку сучасного природознавства дозволяє стверджувати, що сучасне знання, яке отримане з нього, повинне орієнтуватися на цілісність і взаєморозвиток. Найважливішими принципами, на яких ґрунтується сучасне знання, є глобальний еволюціонізм, самоорганізація, взаємозв'язок з фундаментальними рівновагами природи і суспільства.

Невід'ємним атрибутом ноосфери є наявність мислення планетарно-космічного масштабу в діалозі людини і природи. Планетарне мислення – це мислення, в якому рівноважні цілісності філософських систем, наукових

концепцій (живої і неживої природи), творів мистецтва, релігій, усталених напрямків з різних галузей людської діяльності, взаємодоповнюють одна одну, розглядаються з позицій планетарних масштабів і утворюють єдиний (цілісно сформований) світогляд.

Вивчення ноосфери суттєво виходить за межі Землі в зв'язку з постійним подальшим розвитком цивілізації. За рахунок споживацького ставлення до природних ресурсів і накопичення відходів виробництва, антропогенне навантаження на біосферу швидко зростає і наближає біосферу до критичного стану. Природно, що виникає проблема обмеження антропогенних впливів, яка в наші дні стає надзвичайно актуальною. Це усвідомлюється науковою громадськістю і багатьма політичними діячами. У зв'язку зі зростанням антропогенного навантаження на біосферу виникають численні проблеми, які належить вирішити в найближчому майбутньому, щоб уникнути фатальних наслідків. Це надзвичайно важливе завдання, вирішення якого потребує великих зусиль з боку людського розуму, залучення учених у галузі природничих та гуманітарних наук. Концепція ноосфери відображає новий, що об'єктивно відбувається в світі, стихійний процес переходу біосфери в новий еволюційний стан ноосферу під впливом соціальної наукової думки і праці людства. Цей процес, що відноситься до початку епохи НТР, зумовлений виникненням і різким прискоренням науково-технічного прогресу в ХХ столітті на більшій частині Землі. Головним соціальним двигуном переходу біосфери в ноосферу в сучасний період, згідно з передбаченнями В.І. Вернадського, служить різко зростаюча творча активність народних мас, прагнення їх до отримання максимальною можливістю наукового знання, участі в суспільному житті та управлінні державою. Концепція ноосфери, як основоположність умов її створення і прояви, висуває вимогу – відсутність руйнівних воєн між народами.

Різні грані планетарного мислення аналізуються сучасним природознавством, універсальним еволюціонізмом, емерджентним еволюціонізмом, екологічною філософією, синергетикою тощо [8]. Це дозволяє відмітити у якості характерних рис сучасного природознавства, які найбільш тісно пов'язані з планетарним мисленням, наступні: усвідомлення того, що «простота» не притаманна ні нескінченно малому, ні нескінченно великому: у першому – не можна виділити основ світобудови (її «цеглинок»), у другому – не можна виявити її абсолютної межі (розмірів); формування наук біосферного циклу, в яких всі процеси розглядаються у взаємозв'язку, а також у спільності їх генезису; тісний взаємозв'язок природничо-наукових процесів із самоорганізацією природи. Тим більше, що до цього спонукає різка зміна в основах методології науки, яка відбувається в даний час. Мається на увазі, що відкриття нових наукових фактів викликало зміну самих основ нашого наукового пізнання, розуміння оточуючого світу.

Виявилось, що на фундаментальному рівні природа єдина, всі грані у неї досить умовні і лише відображають послідовне наближення колективного розуму людства до пізнання глибин світу (Всесвіту).

Наука не лише вивчає закони розвитку природи, але й сама є процесом, фактором і результатом еволюції, тому й вона має перебувати в гармонії з еволюцією природи [9]. Збагачення різноманітності науки повинно супроводжуватися інтеграцією і зростанням упорядкованості (самоорганізації), що відповідає переходу науки на рівень цілісної інтегративної гармонічної системи, в якій залишаються в силі основні вимоги до наукового дослідження – універсальність досліду і об'єктивний характер тлумачень його результатів. Сучасна наука являє собою цілісний динамічно організований організм, який постійно перебуває в стані саморозвитку. Поряд з соціально-практичною основою свого виникнення та стимулами розвитку, з її практичними застосуваннями, у науці сильні також й тенденції власної еволюції, які мотивуються внутрішніми чинниками. Постійне удосконалення наук впливає і на науково-технічний, і на соціальний процеси. Історичний аналіз динаміки цих процесів засвідчує, що плідотворне дослідження і вирішення найбільш складних і актуальних проблем будівництва будь-якого суспільства не може відбуватися без широкого залучення природознавства (знання і застосування на практиці законів природи), а власне природничо-наукові проблеми не можуть бути незалежними від соціальних задач, соціальних умов буття кожної науки і наукових співтовариств. Тому найбільш вагомими науковими результатами можуть бути досягнуті лише на шляху інтеграції всіх наук.

Сучасне осмислення природознавства передбачає: виявлення способів його функціонування; структурного, предметного, методологічного оснащення; еволюційної динаміки його концепцій; історичних і логічних взаємопереходів відображуючих і конструюючих можливостей у динаміці взаємозв'язку науки і практики. Досліджуючи головним чином матеріальні субстрати суспільства, природознавство контактує й з гуманітарними і технічними науками. Саме така участь природознавства у вивченні суспільства дозволяє вести мову про об'єктну єдність суспільних, природничих і технічних (прикладних) наук.

На сьогоднішній день основні фундаментальні науки настільки глибоко «дифундували» одна в одну, що назрів час створення єдиної науки про Природу. Інтегративні процеси у природознавстві тепер починають переважати над процесами диференціації, тобто дроблення наук. Інтеграція природничо-наукового знання перетворюється у провідну закономірність його розвитку. Вже зараз вона реалізується у таких форматах:

- в організації досліджень в областях суміжних наукових дисциплін, де якраз й очікуються самі цікаві і багатообіцяючі наукові результати;
- у розробці і розширенні діапазонів використання загальнодисциплінарних наукових методів (спектральний аналіз,

ядерний магнітний резонанс, метод мічених атомів, хроматографія, комп'ютерний експеримент та ін.);

– у пошуку універсальних («об'єднуючих») теорій і принципів, які з єдиних позицій могли б пояснити нескінченне різноманіття явищ природи;

– у розробці теорій, які виконують загальнометодичні функції у природознавстві (загальна теорія систем, кібернетика, синергетика);

– у зміні характеру підходів до вирішуваних сучасною наукою проблем, адже в більшості вони виявляються комплексними (екологічні проблеми, проблема зародження життя, проблема освоєння космічного простору тощо).

Матеріальна єдність світу в тих галузях, де людина перетворює природу, не може бути розкритою лише природничими науками, тому що взаємодіюче з нею суспільство теж являє собою матерію, вищого ступеня розвитку. Технічні науки, які відображають закони руху матеріальних засобів людської діяльності і які є тією ланкою, що у взаємодії поєднує людину і природу, теж свідчать про матеріальність засобів людської діяльності, з допомогою яких пізнається і перетворюється природа. Тепер можна стверджувати, що доведення матеріальної єдності світу стало справою не лише філософії і природознавства, але й всієї науки в цілому, воно перетворилося у завдання загальнонаукового характеру, що й вимагає посилення взаємозв'язку та інтеграції перерахованих вище наук.

Єдність всього сущого і його різних проявів повинна обумовлювати зближення і взаємопроникнення природничо-наукового і гуманітарного підходів до пізнання світу. За цього змінюється також і роль дослідника у цьому процесі пізнання: він сам стає невід'ємною частиною створюваної ним картини світу, яка внаслідок цього перестає бути лише природничо-науковою. Зростає роль й «нелогічної» компоненти мислення у пізнанні, вплив інтуїтивних, близьких до художньої творчості прийомів у пізнанні Істини.

Висновки. Такими абсолютно несподіваними і новими основними наслідками нових областей наукових фактів є виявлення неоднорідності Космосу, всієї реальності і неоднорідності нашого процесу пізнання. Тому, за сучасних умов серед наукових проблем завданням першочергової важливості є відродження і подальший розвиток на основі нових наукових фактів ідеї біосферного природознавства, продовження його наукової розробки і концептуального відображення у сучасній науковій картині світу.

Вчення про ноосферу стало основою нової наукової картини світу, що спрямована передусім на знання як істини в пізнанні, на перегляд усієї сукупності традиційних світоглядних уявлень про місце і роль людини у природі.

Література:

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М. Наука, 1988. С. 520.
2. Кириленко І.Г. Глобалізація ноосфери: проблеми, виклики, перспективи. Вісн. НАН України, 2018, № 6. С. 86 – 92.
3. Стародубцев В.А. Концепции современного естествознания. Томск. 2002. 190 с.
4. Ситник К.М., Шмиговська В.В. Володимир Вернадський і Академія. К. : Наук. Думка. 2006. С. 312.
5. Сокурєнко П.І., Авраменко І.М., Третяк О.М. Вчення В.І. Вернадського про ноосферу в контексті інноваційного розвитку світової економіки. Вісник Хмельницького національного університету, 2011, № 3. Т. 3. С. 266 – 271.
6. Степин В.С. Структура и эволюция теоретических знаний. Природа научного познания: логико-методологический аспект. Минск. 1979. 176 с.
7. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1990. 182 с.
8. Ткаченко І.А., Краснобокий Ю.М. Системно-синергетичний підхід у фаховій підготовці майбутнього вчителя природничих наук. Фізико-математична освіта. Суми, 2020. Вип.4 (26). С.112 – 118.
9. Химико-биотические взаимодействия и новое в учении о биосфере В. И. Вернадского. М.: МАКС-пресс. 2009. 213 с.

References:

1. Vernadskij, V.I. (1988). Filosofskie mysli naturalista [Philosophical thoughts of a naturalist], 520 [in Russian].
2. Kyrylenko, I.H. (2008). Hlobalizatsiia noosfery: problemy, vyklyky, perspektyvy [Globalization of the noosphere: problems, challenges, prospects]. Visnyk NAN Ukrainy, 86-92 [in Ukrainian].
3. Starodubcev, V.A. (2002). Konceptii sovremennogo estestvoznaniia [Concepts of modern natural science], 190 [in Russian].
4. Sytnyk, K.M., Shmyhovska, V.V. (2006). Volodymyr Vernadskyi i Akademiia. [Vladimir Vernadsky and the Academy], 312 [in Ukrainian].
5. Sokurenko, P.I., Avramenko, I.M., Tretiak, O.M. (2011). Vchennia V.I. Vernadskoho pro noosferu v konteksti innovatsiinoho rozvytku svitovoi ekonomiky. [The teachings of VI Vernadsky on the noosphere in the context of innovative development of the world economy]. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu №3. T.3, 266-271 [in Ukrainian].
6. Stepin, V.S. (1979). Struktura i jevoljucija teoreticheskikh znaniy [Structure and evolution of theoretical knowledge]. Priroda nauchnogo poznanija: logiko-metodologicheskij aspekt, 176 [in Russian].
7. Tejjar de Sharden. (1990). Fenomen cheloveka [The phenomenon of man], 182 [in Russian].
8. Tkachenko, I.A., Krasnobokyi, Yu.M. (2020). Systemno-synerhetychnyi pidkhid u fakhovii pidhotovtsi maibutnoho vchytelia pryrodnychkh nauk [System-synergetic approach in the professional training of future teachers of natural sciences]. Fyzyko-matematychna osvita Vyp.4 (26), 112-118 [in Ukrainian].
9. Himiko-bioticheskie vzaimodejstvija i novoe v uchenii o biosfere V. I. Vernadskogo [Chemical-biotic interactions and new in the doctrine of the biosphere by V. I. Vernadsky], (2009), 213 [in Russian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-215-226](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-215-226)

Олена Трифонова

*докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри дошкільної освіти, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-7899-3714>*

Єлизавета Прохорова

бакалавр дошкільної освіти, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна,

ФОРМУВАННЯ ГУМАННОГО СПІЛКУВАННЯ В ДІТЕЙ ПЕРЕДШКІЛЬНОГО ВІКУ КОМП'ЮТЕРНО-ОРІЄНТОВАНИМИ ЗАСОБАМИ

Анотація. У статті висвітлено актуальну в умовах сьогодення проблему – формування гуманного спілкування в дітей передшкільного віку; з'ясовано сутність феномена «гуманізм», яке у працях українських учених трактується через розуміння людини як найвищої цінності, такі моральні категорії, як сердечність, великодушність, доброта, повага, милосердя до один одного; толерантне взаєморозуміння між людьми. Учені одностайно наголошують на тому, що дітей вже на етапі дошкільля треба спонукати до вчинків, які б виражали їхнє гуманне ставлення до людей різного віку, особливо обділених суспільством. Важливу роль у цьому відіграє спілкування.

Визначено поняття «гуманне спілкування дітей передшкільного віку» як бажання дитини поспілкуватися з тим, хто потребує підтримки; вміння дитини висловити співчуття людині, коли вона погано себе почуває, вислухати її, зрозуміти; вміння відчувати емоційний стан кожної дитини і діяти відповідно до нього; повага до думок іншої людини. У статті проаналізовано змістовий аспект гуманного спілкування дітей старшого дошкільного віку в Базовому компоненті дошкільної освіти та програмі «Дитина»; описано експериментальну методику формування гуманного спілкування дітей передшкільного віку комп'ютерно-орієнтованими засобами, що реалізовувалася поетапно. Ефективним методом виступило складання історій за допомогою онлайн-сервісу Storyboardthast.com. Діти спільно із вихователем створювали історії про правила поведінки, про відповідальність, справедливість, людяність. Створюючи історію, діти мали можливість обирати вираз обличчя, позу, емоції

свого героя, змінити колір одягу, легко маніпулювати зображення; залучалися до самостійного створення коміксів, колажів гуманістичного спрямування.

Ключові слова: гуманізм, гуманне спілкування, діти передшкільного віку, комп'ютерно-орієнтовані засоби, проблемно-ігрові ситуації, принцип дитиноцентризму.

Olena Tryfonova

*Doctor of Pedagogical Sciences, professor, professor of the Department of
Preschool Education of the Mykolaiv V.O. Sukhomlynsky National University,
Mykolaiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-7899-3714>*

Elizaveta Prokhorova

*bachelor of Preschool Education, Mykolaiv V.O. Sukhomlynsky
National University, Mykolaiv, Ukraine,*

FORMATION OF HUMANE COMMUNICATION OF PRESCHOOL AGE CHILDREN BY COMPUTER-ORIENTED AIDS

Abstract. The article deals with an important issue of the present time. It is the formation of humane communication of preschool age children. The essence of the phenomenon «humanism» has been clarified, which is interpreted in the works of Ukrainian scientists through the understanding of a man as the highest value. The meaning of the notion includes such moral categories as cordiality, generosity, kindness, respect, mercy to each other; tolerant mutual understanding between people. Scientists unanimously emphasize that children at the stage of preschool education should be encouraged to act humanely towards people of all ages, especially to deprived people. Communication plays an important role at this stage.

The notion of «humane communication of preschool age children» has been defined as the child's desire to communicate with those who need support; the child's ability to express sympathy for a person when he feels bad, to listen to him/her, to understand; the ability to feel the emotional state of each child and act accordingly; respect for other people's opinions. In the article the content aspect of humane communication of older preschool age children in the Basic component of preschool education and the program «Child» has been analyzed. It has been described an experimental method of formation of humane communication of preschool age children with computer-based aids, which was implemented in stages. Storyboardthast.com, an online service, has been an effective method of compiling stories. Together with the educator, the children created stories about rules of

behaviour, responsibility, justice, and humanity. Creating a story, the children had an opportunity to choose the facial expression, posture, emotions of the character, change the color of clothes, easily manipulate the image; the children were involved in the independent creation of comics, collages of humanistic orientation.

Keywords: humanism, humane communication, preschool age children, computer-oriented aids, problem-playing situations, child-centered approach.

Постановка проблеми. Українське суспільство спирається на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка сьогодні є фундаментом формування сучасної компетентної особистості. Відповідно відбуваються зміни пріоритетів у освітній політиці: посилюється увага до особистості, як активного суб'єкта держави, до реалізації принципів демократизації, гуманізації освітньо-виховного процесу в закладах освіти, адже це є необхідною умовою якісного розвитку українського суспільства. У низці державних документів: Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту» проголошуються гуманістичні та демократичні тенденції розвитку українського суспільства. Зокрема у Національній стратегії розвитку освіти на 2012-2021 роки одним із провідних завдань національної освіти визначено: «побудова ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей, забезпечення фізичного, морально-духовного, культурного розвитку дитини, формування соціально зрілої творчої особистості, громадянина України і світу, підготовка молоді до свідомого вибору сфери життєдіяльності» [6, С. 10]. Зазначено також, що під час Форуму Міністрів освіти європейських країн «Школа XXI століття: київські ініціативи» проголошено напрями євроінтеграції дошкільної та середньої освіти і проекти практичних дій по кожному з них, з-поміж яких такі: «Дошкільна освіта», «Спільна історія без розділових ліній», «Толерантність», «Через мову до взаєморозуміння», «ІКТ – освіта без кордонів» [6, С. 6]. Отже, йдеться про гуманне толерантне ставлення до кожної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея гуманізму простежується у працях українських учених (М. Антоненко, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, Т. Піроженко, Т. Поніманська, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська та ін.). Втілення в життя гуманістичних ідей – це насамперед виховання людяності, милосердя, терпимості до інакомислення, повага до прав людини, людської гідності, які співвідносяться із характеристикою толерантної особистості. Це побудова стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни стилю педагогічного спілкування [1, С. 5]. У зв'язку з цим особливе значення набуває проблема формування гуманного спілкування в дітей передшкільного віку. Це пов'язано з тим, що вчені розглядали існування і функціонування мови передусім у зв'язку з її носієм – людиною (І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, та ін.). У працях українських педагогів наголошується на

формуванні у дітей таких гуманних почуттів, як милосердя, чуйність, гідність, співчуття, співпереживання, толерантність (Л. Врочинська, О. Кисельова, І. Княжева, О. Кононко, К. Щербакова та ін.).

Мета статті полягає в теоретико-практичному обґрунтуванні проблеми формування гуманного спілкування у дітей передшкільного віку комп'ютерно-орієнтованими засобами.

Виклад основного матеріалу. Розв'язання досліджуваної наукової проблеми передбачає насамперед інтерпретації феномена «гуманізм». Зауважимо, що в наукових розвідках по-різному визначають його сутність. Так, у філософському енциклопедичному словнику визначено гуманізм як «систему світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її замість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами» [9, С. 134]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови потрактовано гуманізм із двох позицій: «1. Прогресивний рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв її прагнень і бажань. 2. Ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність» [3, С. 266].

У працях українських учених (І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, Д. Пащенко, О. Пехота, Т. Піроженко, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська та ін.) гуманізм висвітлено через розуміння людини як найвищої цінності, такі моральні категорії, як сердечність, великодушність, доброта, повага, милосердя до один одного; толерантне взаєморозуміння між людьми. Так, у працях В. Сухомлинського зацентровано на самовизначенні, самоініціативності, самоутвердженні й самонеповторності кожної естетично й морально-духовно розвиненої особистості, для якої необхідне пізнання людини, проникнення розумом і серцем у духовний світ, у благородні, високі думки й почуття інших людей [8, С. 184]. Учений вважав, що поважне ставлення до людської гідності, людської особистості вихованця є найважливішим педагогічним інструментом, оскільки дає змогу зберегти всі гарні людські якості, що були закладені в дитини від народження – доброту, людяність, невгамовність, і не дає змоги розвинути поганим властивостям – безвольній і мовчазній покірності, безсердечності, жорстокості. За словами В. Сухомлинського, діти дошкільного віку здатні усвідомити благородство безкорисливості: безкорисливий вчинок найбільше зрозумілий їм своєю наочністю, виразністю, безпосереднім зв'язком з особистими інтересами. Уже у віці 4-6 років діти відчують душевне задоволення, віддаючи свою матеріальну цінність тим, кому вони симпатизують [8, С. 264]. Отже, гуманістичну основу педагогічної системи В. Сухомлинського становить визнання цінності людини, її індивідуальної

свободи та гідності, права на щасливе життя і творчість, створення умов для всебічного гармонійного розвитку кожної особистості.

На сучасному етапі важливою є думка О. Савченко щодо того, що освітньо-виховний процес повинен «базуватися на засадах глибокої поваги до особистості дитини з урахуванням особливостей індивідуального розвитку, ставленні до неї як до свідомого відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії, передбачати формування цілісної особистості, яка усвідомлює свою гідність і поважає інших людей» [7, С. 29].

Отже, аналіз наукових студіювань дозволив констатувати, що на сучасному етапі актуальними є ідея гуманізму, реалізація принципу людино- й дитиноцентризму в навчанні підростаючого покоління. Учені одноставно наголошують на тому, що дітей вже на етапі дошкілля треба спонукати до вчинків, які б виражали їхнє гуманне ставлення до людей різного віку, особливо обділених суспільством. Важливу роль у цьому відіграє спілкування.

Сутність, структуру, види спілкування розкрито у працях науковців (А. Богуш, І. Зимня, О. Леонт'єв, М. Лісіна, А. Маркова, М. Пентилюк, Т. Піроженко, В. Скалкін та ін.). Учені розуміють спілкування як процес обміну інформацією між людьми, взаємовпливу людей один на одного; сприйняття і розуміння іншої людини; співпереживання і позитивне ставлення людей один до одного. За М. Лісіною, спілкування – це «взаємодія двох або більше людей, що спрямована на узгодження та об'єднання зусиль з метою налагодження взаємин і досягнення загального результату» [5, С. 11]. Науковиця розкриває генезу становлення і розвитку різних форм спілкування впродовж дошкільного віку «як одного з виду провідної діяльності дітей, що супроводжує і є присутнім у всіх інших видах діяльності» [5, С. 11].

На підставі аналізу праць учених (А. Богуш, Н. Гавриш, Л. Калмикова, І. Луценко та ін.) було визначено поняття «гуманне спілкування дітей передшкільного віку», що розуміємо як бажання дитини поспілкуватися з тим, хто потребує підтримки; це вміння дитини висловити співчуття людині, коли вона погано себе почуває, вислухати її, зрозуміти; вміння відчувати емоційний стан кожної дитини і діяти відповідно до нього; повага до думок іншої людини.

Змістовий аспект гуманного спілкування дітей старшого дошкільного віку в Базовому компоненті дошкільної освіти (2021 р.) презентовано освітньою лінією «Гра дитини», де увага авторів звернена на такі моральні якості, як: людяність, відповідальність, справедливість, самовладання, дружність, позитивне спілкування, терпимість [2, С. 14]; і далі зазначено: «проявляє товариськість, толерантність, зважає на думку інших, ... дотримується норм та етикету спілкування, висловлює у делікатній формі своє непогодження з пропозиціями ровесника» [2, С. 15]. В освітній лінії «Дитина в соціумі» наголошується на особистісній якості – людяності у взаємодії з іншими людьми [2, С. 16], вживає у спілкуванні з дорослими й однолітками ввічливі

слова [2, С. 17]. Освітня лінія «Мовлення дитини» передбачає, зокрема таке: коректно виявляє власне емоційне ставлення до предмета розмови і співрозмовника та корегує його залежно від ситуації спілкування;... має елементарні знання норм культури мовлення [2, С. 18]; цінує гарні стосунки з рідними, знайомими, друзями, тому намагається не конфліктувати, враховувати інтерес інших, узгоджувати з ними свої дії, діяти разом, злагоджено; ... володіє етикетними комунікативними формулами; ... бере участь у перемовинах [2, С. 19]. Отже, як бачимо, у Базовому компоненті яскраво прослідковується гуманістична спрямованість спілкування дітей дошкільного віку.

Базовий компонент дошкільної освіти реалізується програмами та навчально-методичним забезпеченням, що затверджуються Міністерством освіти і науки України. Приємно констатувати, що 16 грудня 2021 р. був проведений педагогічний марафон «Інновації в освітньому процесі закладу дошкільної освіти: педагоги, батьки, діти. Віночок освітніх програм українського дошкілля», на якому науковці презентували розроблені ними освітні програми для закладів дошкільної освіти: «Я у світі», «Стежинки у Всесвіті», «Світ дитинства», «Впевнений старт», «Соняшник», «Дитина», «Українське дошкілля», «STEM-освіта». Зазначимо, що в усіх програмах висвітлено завдання з формування толерантної, гуманної особистості дитини. Водночас, зауважимо, що більш докладно проаналізуємо програму «Дитина», за якою працює заклад дошкільної освіти, в якому проводилася експериментальна робота. Так, у програмі «Дитина», старша група «Фантазери мрійники» (шостий рік життя) з-поміж освітніх завдань зазначено формувати навички спілкування з дорослими та дітьми із дотриманням правил мовленнєвого етикету. Сприяти розвитку комунікативних умінь, емпатії [4, С. 244-245]. У рубриці «Спілкуємося майстерно» визначено з-поміж завдань такі: сприяти виявленню ініціативи до спілкування на основі поваги до співрозмовника; сприяти засвоєнню етичних способів налагодження стосунків. Формувати здатність до орієнтації на погляди, думки, почуття інших людей, ... вміння правильно, чітко пояснювати свою думку й адекватно сприймати інформацію від партнера по спілкуванню, не лише будувати партнерські стосунки з дорослими й дітьми в різних видах діяльності, а й усвідомлювати свою відповідальність за ці стосунки у різних життєвих ситуаціях [4, С. 249]. Отже, аналіз програми засвідчив наявність завдань із формування гуманістично спрямованого спілкування в дітей старшого дошкільного віку.

Нами було розроблено експериментальну методику формування гуманного спілкування дітей передшкільного віку комп'ютерно-орієнтованими засобами, що реалізовувалася поетапно. Так, на першому етапі дітей знайомили із творами української літератури, усної народної творчості, з яких діти дізнавалися про моральні якості й почуття (людяність, милосердя, відповідальність, справедливість, шанобливість), збагачували словник дітей

етикетними комунікативними формулами. На цьому етапі проводили бесіди за змістом прочитаних творів, виготовляли разом із дітьми схематичні зображення правил поведінки, розігрували дидактичні ігри: «Квіти доброти», «Рибалка намірів», «Моя планета Любові» та ін.

На першому етапі використовували диктофон і фотоапарат. Так, диктофон використовували для інтерв'ю, коли діти ставили цікаві запитання: Кого, на твою думку, можна назвати доброю, гуманною людиною? Як проявляється доброта до природи? Які добрі вчинки ти можеш назвати? Після запису діти мали можливість прослухати інтерв'ю, обговорити їх, висловити свою власну думку, спростувати або погодитись із прослуханим.

Фотоапарат використовували з метою фотографування цікавих моментів, емоцій. Діти мали можливість обговорити світлини з різними емоціями: Як видумаєте, що викликало таку негативну емоцію?; Яка ситуація сталася з дівчинкою?; Що може спричинити сум, гнів, страх?; Чи відчували ви такі емоції? Що було причиною?; Як ви впорались із негативними емоціями?

Важливо, що, переглядаючи світлини, діти обговорювали події, які на них зображені, обговорювали вчинки, вихователь пропонував озвучити своїх однолітків, помінявшись місцями. Ще раз розповісти, що відчували під час виконання дій. Така робота була ефективною у формуванні гуманного спілкування з однолітками.

На другому етапі поглиблювали та уточнювали знання дітей передшкільного віку про гуманні почуття; збагачували емоційну сферу дітей різними переживаннями, вчили виявляти власне емоційне ставлення до предмета розмови і співрозмовника, працювати у команді, самостійно придумувати сюжети до коміксів гуманістичного спрямування. На цьому етапі діти обмінювалися своїми думками щодо вирішення проблемно-ігрових і моральних ситуацій.

Ефективним методом виступило складання історій за допомоги онлайн-сервісу Storyboardthat.com. Діти спільно із вихователем створювали історії про правила поведінки, про відповідальність, справедливість, людяність. Створюючи історію, діти мали можливість обирати вираз обличчя, позу, емоції свого героя, змінити колір одягу, легко маніпулювати зображення. Діти створили історії «Пригоди друзів»; «Втрачений день»; «Втраченого часу і конем не доженеш»; «Історія про кошенятко, яке шукало родину»; «Забіяки».

Наведемо приклад створеної дітьми та вихователем історії «Історія про кошенятко, яке шукало родину» за допомоги онлайн-сервісу.

Тема: Родинні стосунки

Мета: Удосконалювати вміння зв'язно, логічно і послідовно будувати розповідь за планом вихователя, активізувати словник дітей словами, що означають моральні якості, вправляти у творенні пестливих слів. Виховувати пошану до рідних.

Хід заняття: Вихователь: Діти, незабаром ми з Вами будемо святкувати День сім'ї. Давайте поміркуємо, що таке сім'я. Розкажіть, яка ваша сім'я.

Дидактична вправа «Скажи яка» (діти добирають прикметники до слова сім'я: велика, дружна, весела, смілива, радісна, гарна, найкраща...).

Вихователь: Молодці. Я відчула як ви з повагою та любов'ю ставитеся до своєї сім'ї. Діти, кожна родина має свої правила, цікаві події, які завжди відмічають разом. Розкажіть, про традиції своєї родини (діти складають розповідь за планом).

Діти, а коли можна сказати, що в родині панує любов? (відповіді дітей).

Так. Правильно. Родина – це найголовніше. Це там, де вас завжди розуміють, допоможуть, зігріють своїм теплом. Давайте пригадаємо, в яких казках сім'я допомагала казковим героям (відповіді дітей).

Вихователь: Так. Молодці, діти. Родина потрібна і дітям, і тваринам. Але, нажаль, не всі у світі мають родини. Сьогодні, коли я поспішала до садочка, я побачила маленьке кошенятко, яке сиділо на порозі. Воно було таке сумне, таке беззахисне. І таке самотнє. Як допомогти йому? (Пропозиції дітей: взяти до садочка, знайти родину, нагодувати, написати оголошення про зникле кошеня).

Вихователь: Так, діти, правильно. Давайте напишемо оголошення, що маленьке кошеня шукає родину. (Діти придумують оголошення: розповідають про кошеня і описують родину, до якої вони хотіли би віддати кошенятко).

Вихователь: Діти, а давайте потішимо кошенятко і придумаємо пригоду про нього (діти придумують казку про кошенятко, яке шукало родину). А потім записали її за допомогою сервісу Storyboardthat.com.

Історія про кошенятко, яке шукало родину

«Одного разу маленьке сіре кошенятко відкрило очі і побачило добрі ласкаві очі своєї матері. Біля неї йому було тихо і затишно. Мама зігрівало його своїм теплом і здавалося, що все сонце світу знаходиться в темному кутку, де жило кошенятко. Одного разу мама пішла і не повернулася. Маленьке кошенятко так жалісно кликало її, але ніхто із перехожих не звертав на нього увагу. Це всього лиш маленьке сіре кошеня.

Раптом на вулиці кошенятко побачило ще постать, яка також, як кошенятко, понуро йшла по вулиці. Це була дівчинка, яка загубилась. Вона була неслухняною і весь час казала про те, що зможе і сама прожити на світі. І ось вона самотня. Як страшно, як самотньо навколо. Вона побачила кошенятка і перестала плакати, притулила до себе, пожаліла, бо сама відчувала нестерпну біль від того, що вона загубилась. Кошенятко лизнуло дівчинку у щічку і, начебто посміхнулось. Дівчинці стало тепліше. Раптом дівчинка почула мамин голос: Сонечко, де ж ти?

– Мамо, ти більше не губись, сказала дівчинка.

– А це хто?, – запитала мама.

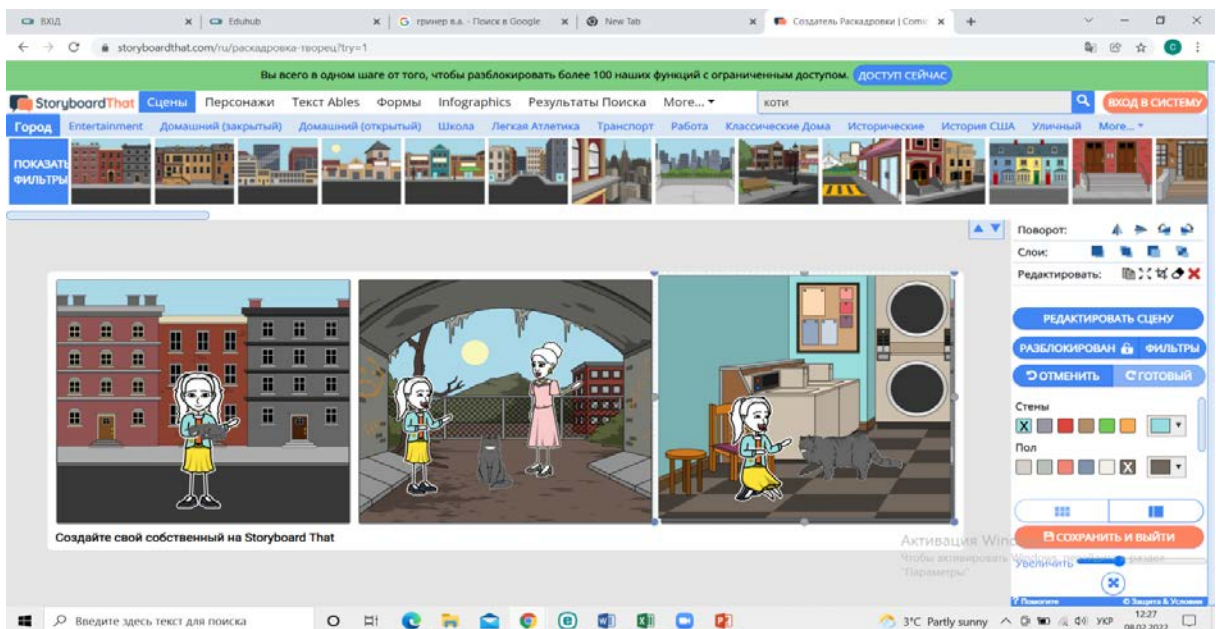
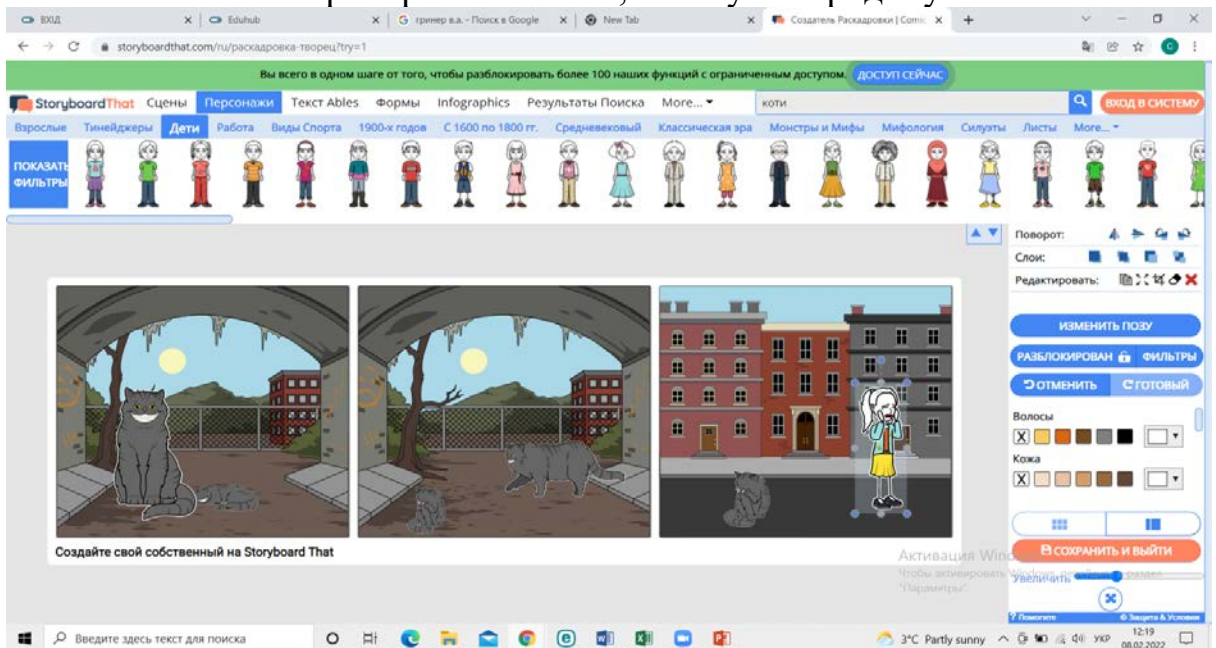
– Це член нашої родини, – відповіла дівчинка. У нього також буде родина, бо це найголовніше.

Мама посміхнулася і нічого не сказала. Так у кошенятка з'явилася родина. І кошенятко, і дівчинка тепер знають, що коли є сім'я, то нічого не страшно. А ви це знаєте?»

Вихователь: Молодці, діти. Сьогодні ми з вами зрозуміли, що свою родину необхідно берегти і не проходити повз тих, хто опинився у скрутній ситуації.

Історія про кошенятка, яке шукало родину

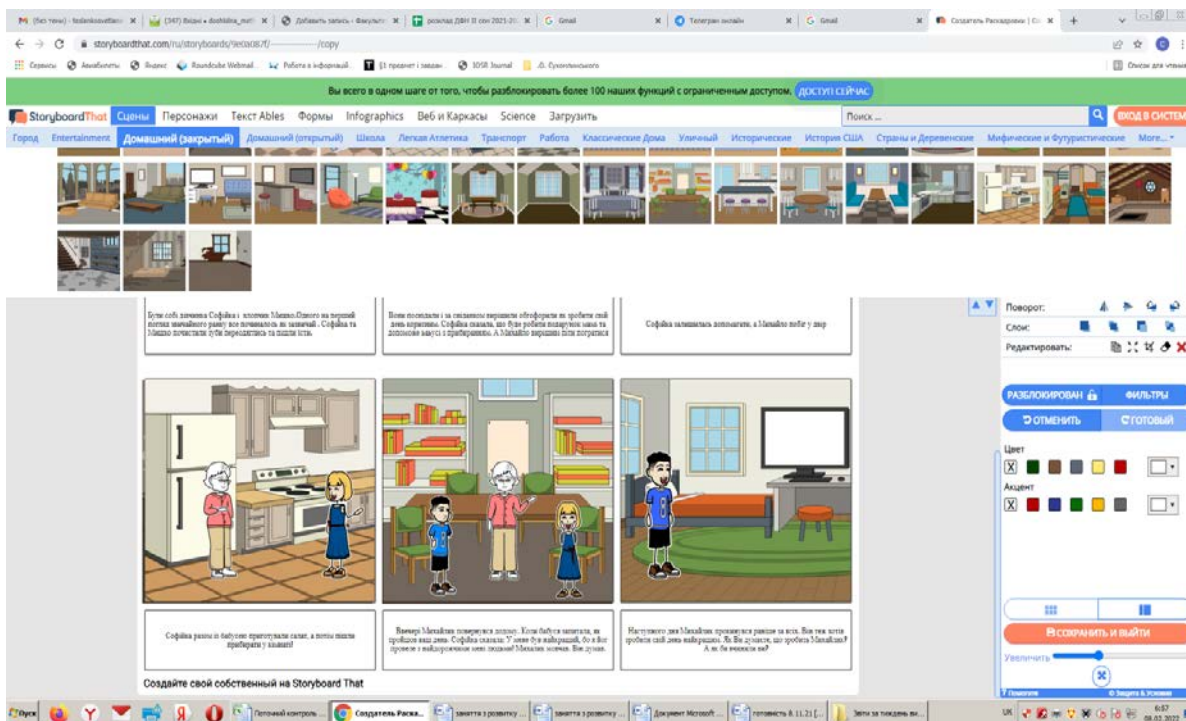
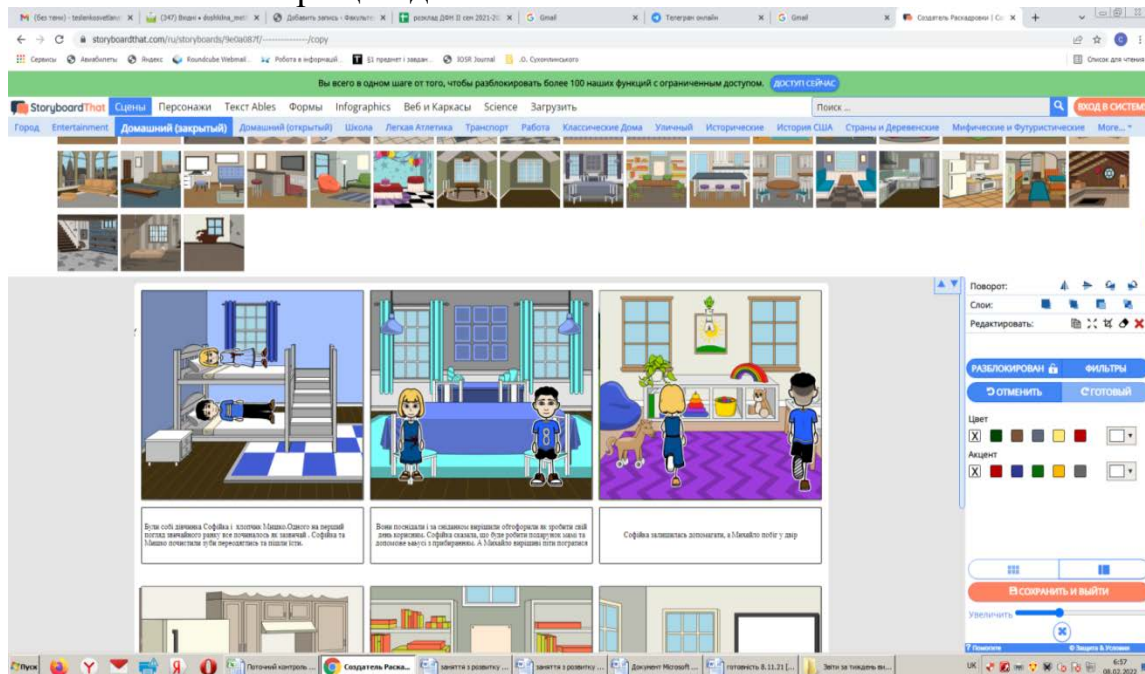
На третьому етапі створювали реальні емоційно збагачені життєві ситуації, в яких діти виявляли свої моральні якості, вдосконалювали правила культури поведінки у взаєминах із іншими. На цьому етапі діти залучалися до

самостійного створення коміксів гуманістичного спрямування, колажів; брали активну участь у полілогах, диспутах. Проілюструємо прикладом.

Комікс «Мій найкращий день»

Висновки. За результатами виконаної роботи з'ясувалося, що достатнього рівня досягли 56 % вихованців (на констатувальному етапі було 30 %), задовільний рівень виявили 44 % дітей (було 54 %) , низький рівень на прикінцевому етапі

був відсутній (було 16 %). Проілюструємо прикладом гуманного спілкування дітей із достатнім рівнем на прикінцевому етапі під час роботи над коміксами:

Сергій П.: «Який гарний комікс. Тетяно, дякую за гарну ідею. А я б порадив додати ще одну картинку, на якій буде зображена дівчинка з кошенятком. Хочеш, я допоможу це тобі зробити».

Тетяна Д.: «Дійсно, так буде краще. Дякую, тобі, Сергійко. Допоможи, нам, будь ласка. У нас не виходить».

Сергій П.: «Я радий допомогти. А ще я зможу озвучити кота, бо мені подобається цей персонаж. Я дуже люблю котиків. У нас у родині їх аж два – чорний і рижий, вони веселі й дуже ласкаві, я з ними розмовляю».

Катруся П.: «Друзі, а давайте тло спочатку буде сонячним, потім похмурим, а в кінці – яскравим? Як ви думаєте?».

Сергій П.: «Давай, так буде краще, адже кошенятко знайшло собі нову родину й тому щасливе, значить, навколо нього все яскраве повинно бути. А ти як думаєш, Світланко?».

Світланка З.: «Я теж так вважаю! Гарна робота! Ми – молодці! У нас усе вийшло, тому що ми працювали разом!».

Отже, результати прикінцевого етапу дозволили констатувати ефективність використання комп'ютерно-орієнтованих засобів у формуванні гуманного спілкування в дітей передшкільного віку.

Література:

1. Антонєць М. Великий українець, славетний педагог-гуманіст і дитячий письменник. *Освіта України*. 2008. С. 5.

2. Базовий компонент дошкільної освіти. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 30.03.21 р.)

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1736 с.

4. Дитина: освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту В.О. Огнев'юк ; авт. кол.: Г.В. Беленька, О.Л. Богініч, В.М. Вертугіна та ін. ; наук. ред. Г.В. Беленька; Київ : ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 440 с.

5. Лисина М. И. Проблема онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 214 с.

6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: http://oneu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/11/nsro_1221.pdf (дата звернення 30.03.21 р.).

7. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти. Київ : СПД. Цудзинович, 2007. 204 с.

8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. 654 с.

9. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди ; редкол. : В. І. Шинкарук та ін.. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

References:

1. Antonets, M. (2008). Velykyi ukrainets, slavetnyi pedahoh-humanist s dytiachyi pysmennyk [Great Ukrainian, famous humanist teacher and children's writer]. *Osvita Ukrainy*. S. 5 [in Ukrainian].

2. Bazovyi component doshkilnoi osvity [Basic component of preschool education] [Elektronnyi resurs]. [in Ukrainian] URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf

3. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2005) [Large explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. / uklad. i holov. Red. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin: Perun. 1736 s. [in Ukrainian].

4. Dytyna: osvithnia prohrama dlia ditei vid dvokh do semy rokiv (2020) [Child: educational program for children from two to seven years old]. / nauk. ker. proektu V. O. Ohneviuk; avt. kol. H. V. Bielenka; Kyiv: un-t im. B. Hrinchenka. 440 s. [in Ukrainian].

5. Lisina, M. I. (1986). Problema ontogeneza obshcheniya [The problem of the ontogenesis of communication]. Moscow: Pedagogika. 214 s. [in Russian].

6. Natsionalna stratehiia rozvytru osvity v Ukraini na 2012-2021 roky [National Strategy for the Development of Education in Ukraine for 2012–2021.] [Elektronnyi resurs]. [in Ukrainian] URL: http://oneu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/11/nsro_1221.pdf

7. Savchenko, O. Ya. (2007). Vykhovnyi potentsial pochatkovoï osvity [Educational potential of primary education]. Kyiv: SPD. Tsutzinovych. 204 s. [in Ukrainian].

8. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). Vybrani tvory [Selected works]. Kyiv: Radianska shkola, In 5 volumes, V. 1. 654 s. [in Ukrainian].

9. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk (2022) [Philosophical encyclopedic dictionary]. / NAN Ukrainy, In-t filosofii imeni H. S. Skovorody; redkol.: V. I. Shynkaruk ta in. Kyiv: Abrys. 742 s. [in Ukrainian].

SÉRIE “ Historické vědy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-227-240](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-227-240)

Анатолій Карасевич

*кандидат філософських наук, професор кафедри соціальних і правових дисциплін, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м.Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4261-6386>*

Оксана Карасевич

*кандидат історичних наук, завідувач лабораторії «Відродження нації», Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м.Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-9874-489X>*

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ МАТЕРІАЛЬНИХ І ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ МИКИТИ СЕРГІЙОВИЧА ХРУЩОВА

Анотація. У статті на матеріалах вітчизняної історичної літератури всебічно проаналізовано умови й підстави конкретних законодавчих положень і рішень, які повинні були забезпечити українське село у період 1953 – 1964 рр. матеріально-технічними і людськими ресурсами. Здійснено переосмислення праць вітчизняних і зарубіжних істориків, а також з'ясовано стан і ступінь наукової розробки зазначеної проблематики, визначено методику подальшого напряму дослідження проблеми.

Ключові слова: радянська історіографія, сучасна історіографія, Українська РСР, М. Хрущов, комуністична партія, українське село, аграрні перетворення, сільськогосподарське виробництво, модернізація, матеріально-технічне та кадрове забезпечення, машинно-тракторні станції, механізація, селяни-колгоспники.

Anatoliy Karasevich

*PhD, professor of the Department of social and legal disciplines,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Honored Worker of Education of Ukraine, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-4261-6386>*

Oksana Karasevich

*PhD, head of the laboratory «Renaissance of the Nation»,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-9874-489X>*

DOMESTIC HISTORIOGRAPHY ON THE STUDY OF PROBLEMS OF MATERIAL AND HUMAN RESOURCES DURING THE TIME OF MYKITA SERHIYOVYCH KHRUSCHOV

Abstract. The article on the materials of national historical literature comprehensively analyzes the conditions and grounds of specific legislative provisions and decisions that were to provide the Ukrainian village in the period 1953 – 1964 with material, technical and human resources. At the same time, the works of domestic and foreign historians were reconsidered, the state and degree of scientific development of this issue were clarified, and the methods of further research of the problem were determined.

Keywords: Soviet historiography, modern historiography, Ukrainian SSR, M. Khrushchev, Communist Party, Ukrainian village, agrarian transformations, agricultural production, modernization, material and technical and personnel support, machine-tractor stations, mechanization, peasants-collective farmers.

Постановка проблеми. Формування первинного історичного бачення політики радянської влади щодо матеріального й кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва «хрущовської доби» відбувалося у специфічних умовах тогочасної дійсності. Особливо на цьому позначились ідеологічна й економічна конфронтації Радянської держави з країнами Заходу.

Внаслідок проведеного аналізу авторами показано, що як у період правління М. Хрущова, так і у подальшому модернізація виробництва сільськогосподарської продукції в Україні подавалася дослідниками, виходячи з чітких настанов Комуністичної партії, рішень її з'їздів, пленумів та інших партійних форумів. Характерною ознакою усієї тодішньої радянської історіографії була зосередженість на проблемах сучасності й пропагуванні настанов партійних лідерів.

Авторами доведено, що дискусія про боротьбу соціалістичного та капіталістичного типів економік за право називатися ефективнішими у вирішенні питань матеріального виробництва та загального добробуту більшості громадян ставила перед дослідниками різного профілю низку історіографічних завдань. При цьому радянські науковці намагались показувати у вигідному світлі вже здійснені радянською владою реформи в аграрній сфері, які торкались, насамперед, тематики усупільнення засобів виробництва

одночасно з розподілом отриманих прибутків і освоєння технічних новинок колгоспним селянством.

Проаналізовано, що у діяльності Хрущова є підстави виділяти два періоди: ранній, в якому він поводився відносно демократично, і пізній (з 1960 р.) – власне волюнтаристський. Відповідно до цього управлінська модель «авторитарного патерналізму» у системі «керівник – підлеглий» відображалася на вертикалі влади у радянській державі, впливала на наукові інституції, їхні плани, програми і самих дослідників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових досліджень і публікацій відображений згідно політичної ситуації у державі та усталеної у сучасній історичній науці класифікації. Є всі підстави розглядати чотири історіографічні періоди у вивченні питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України періоду 1953 – 1964 рр.:

1) 1953 – 1964 рр. – етап формування емпіричної бази, а також початок наукового осмислення питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села. Процес відбувався синхронно із самими реформами за цими напрямками. До першого періоду історіографії ми відносимо монографії Ю. Арутюняна, М. Вилцана, Р. Бордова, В. Гельмана і В. Бударіна, М. Вайнера, В. Алферєєва та багатьох інших дослідників радянського періоду;

2) 1965 – 1985 рр. – оцінка матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр. дослідниками «брежнєвського періоду». Серед ґрунтовних робіт цього двадцятиріччя варто виділити «Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946 – 1964 рр.)», «Історію селянства Української РСР» (том 2) та інші колективні праці, а також монографічні роботи О. Голованова, В. Добротвора, Т. Дерев'янкіна, С. Кульчицького, Л. Беренштейна, В. Петренка, А. Санцевича, М. Лавріновича, М. Вилцана, П. Панченка, В. Алферєєва та ряду інших дослідників;

3) 1985 – 1990 рр. – зміни в оцінках матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України часів правління М. Хрущова у період «горбачовської перебудови». Серед найбільш плідних авторів цього історіографічного періоду – І. Дорош, Л. Вітрук, Г. Богуш, Ю. Ольсевич, Ю. Коломієць, М. Вівчарик, П. Панченко, С. Кульчицький, Г. Сургай, В. Мау. Серед публікацій у періодичних фахових виданнях того часу, присвячених проблемам селянства першість уже традиційно належала авторам, які друкувалися в «Українському історичному журналі», – П. Панченку, В. Чишку, О. Бондаренку, І. Кожукалу, Ю. Курносову та ін.;

4) 1991 – 2017 рр. – розгортання наукової критики дослідників попередніх десятиліть та розширення спектру оцінок матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр. дослідниками незалежної України. Тут варто виділити колективні й індивідуальні монографії В. Михайлюка, В. Барана, П. Гайдуцького, М. Лобаса, Л. Беренштейна,

П. Панченка, М. Вівчарика, С. Кульчицького, Я. Грицака, В. Литвина, В. Даниленка, І. Романюка, а також – низку видань узагальнюючого характеру, підготовлених економістами.

Метою статті є аналіз вітчизняної історіографії 1953 – 1964 рр. під час вивчення матеріальних і людських ресурсів «застійних» часів правління Микити Хрущова і їх значущість впродовж епохи Леоніда Брежнєва і Михайла Горбачова.

Виклад основного матеріалу. Вивчення питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. отримало предметне і досить потужне відображення у радянській та сучасній українській історіографії. Праці політологів і соціологів, істориків і економістів-аграрників та інших суспільствознавців, залежно від історіографічної ситуації, систематично розробляли і поповнювали знання про політику правлячої партії та радянського уряду у справі забезпечення сільського господарства Української РСР у післясталінське десятиліття сільськогосподарською технікою, матеріально-технічними ресурсами та кваліфікованими виробничими кадрами: агрономами, зоотехніками, інженерами, механізаторами та фахівцями основних масових професій, насамперед трактористами, комбайнерами, доярками. Монографічні і менш об'ємні науково-дослідні праці, написані відтоді дослідниками, становлять чималий перелік історіографічних джерел і свідчать про тривалий історіографічний процес із формування та подальшого збагачення окресленої ділянки історичних та політичних знань. Ці історіографічні джерела – роботи українських і російських радянських та сучасних дослідників – разом із історичними джерелами (що використовувалися нами у процесі роботи) та теоретико-методологічними засадами дослідження, дали можливість з'ясувати тенденції розвитку історичних знань про динаміку матеріально-технічного оснащення та підвищення фахового рівня працівників сільськогосподарського виробництва України у «хрущовську» добу.

Історіографічні тексти першого історіографічного періоду – 1953–1964 рр. – розподіляються на три частини: ідеологічні, історичні й економічні. У них модернізація виробництва сільськогосподарської продукції в Україні подавалася, виходячи із аналізу сутності і дієвості партійної політики, рішень і Постанов її з'їздів, пленумів та інших партійних зібрань.

Низку історіографічних завдань поставила перед дослідниками дискусія про боротьбу соціалістичного та капіталістичного типів економік за право називатися ефективнішими у вирішенні питань матеріального виробництва та піднесення загального добробуту громадян. Під час формування так званих «аргументів історії» радянські дослідники мусили показувати у вигідному світлі проведені радянською владою, під керівництвом КПРС, аграрні реформи. У цьому контексті вони зосередилися насамперед на двох основних проблемах:

усуспільнення засобів виробництва та освоєння колгоспним селянством технічних досягнень. Але при цьому у дискусії із західними дослідниками найдієвішими методами наукової полеміки радянські вчені вважали не так наукові, як, власне, ідеологічні випадки.

Українські дослідники-прихильники переваг радянської економічної моделі над західною перебували у полоні догм, сформованих компартією, тоді як навіть близькі СРСР країни «народної демократії» відрізнялися плюралізмом думок щодо цього питання. У Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Югославії та інших країнах соціалістичного табору суцільна колективізація сільськогосподарського виробництва фактично ігнорувалась. Їх керівництво у більшості випадків воліло йти шляхом кооперативного фермерства, дбаючи про технічну модернізацію та виробничо-економічний розвиток одноосібних селянських господарств, власне приватновласницького сектору. Потрібно зауважити, що в Українській РСР під час дискусії із західними дослідниками радянські автори відповідних праць фактично дублювали основні положення критиків «буржуазних теорій», директивно сформульовані російською наукою у Москві.

Треба зауважити, однак, що деякі історіографічні тексти 1953 – 1964 рр. порушували також і конкретні проблеми матеріального і кадрового забезпечення українського села доби Хрущова. Серед них дозована критика ряду парторганізацій за слабку участь у виробничій діяльності колгоспів, постановка питання щодо реальної матеріальної зацікавленості колгоспного селянства, дискусія про достатність державних капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво України, аналіз характеру трудової міграції з причин надання шефської допомоги селам та програми освоєння цілини; квола безініціативна робота управлінців сільського господарства на місцях тощо.

Помітною є апологетична традиція радянських істориків «хрущовської» доби щодо проблем пролетаріату і промислових регіонів навіть у тих публікаціях, які, здавалося б, були цілком присвячені селянству. Слід також спеціально зазначити, що далеко не всі праці цього періоду мають ґрунтовну джерельну базу. На історіографічну ситуацію 1953 – 1964 рр. впливав своєю політичною позицією як сам Хрущов, так і власне і тогочасне партійне ідеологічне замовлення. У цьому контексті є сенс виділяти більш демократичні (до 1960 р.) і авторитарні (після 1960 р.) умови висвітлення основних проблем життя і праці селянства, аграрного сільгоспвиробництва та аграрної економіки в Україні у цілому.

Разом із істориками, у добу Хрущова активно розробляли достатньо ґрунтовні теми, які торкалися сільського господарства і українські економісти, що дозволило низці тогочасних істориків навіть визнати їх провідну роль в історико-аграрних дослідженнях.

Слід, проте, зазначити, що економічна наука Української РСР навіть на академічному рівні керувалася передовсім замовленням компартії СРСР та її республіканської філії в Україні. Так, проект семирічного плану економічного розвитку СРСР, що обговорювався у 1958 – 1959 рр. і був прийнятий до невпинного виконання ХХІ з'їздом КПРС, мав саме такий – ідеологічно-замовний – характер. Це був своєрідний пробний крок напередодні прийняття нової стратегії розвитку СРСР – завершальний курс на побудову комуністичного суспільства, який з трибуни ХХІІ з'їзду запропонував делегатам і країні Хрущов.

Новий семирічний план розвитку народного господарства, як зазначав М. Бубновський, ставив перед селянством України нові складні завдання. Тому вимоги до кадрів партійних, радянських і колгоспних керівників мали значно зрости. Відповідно до цього, на зміну керівникам, які не відповідали професійним критеріям, мали прийти ініціативні й енергійні працівники, «які добре знають колгоспне і радгоспне виробництво», здатні забезпечити прискорені темпи збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів [1, с. 39]. Така позиція, коли відповідальність за труднощі у досягненні на той час часто завідомо нереальних планових показників перекладалася з вищого керівництва на виконавців, була для нього цілком зручною.

Вагоме місце займали публікації, присвячені проблемі усунення відмінностей між містом і селом, у тому числі пов'язаних з науково-технічним прогресом. Так, В. Тітов вважав, що «соціалістичне» місто з його «високо індустріальною» культурою і численними кваліфікованими кадрами робітничого класу та інтелігенції повинно відіграти величезну роль у розвитку сільського господарства [2, с. 59]. На його думку, «однією з найважливіших форм зв'язку міста й села є шефство промислових підприємств, будівельних організацій, наукових і культурних закладів над колгоспами, радгоспами і МТС, що охоплює організаційно-господарську, технічну й культурну допомогу» [2, с. 59]. Міста і справді оснащували сільське господарство потужною технікою і направляли в МТС, колгоспи і радгоспи інженерно-технічних працівників, агрономів і зоотехніків, тим самим сприяючи організаційно-господарському зміцненню сільського господарства.

Проте зовсім інакше трактування цьому подає Р. Карташов [3, с. 49]. Він зауважує, що тогочасна економічна ситуація в країні свідчила про не виправдано різкі відмінності у розвитку великої індустрії, матеріального становища міського населення з одного боку, й сільського господарства та населення села з іншого. Причини цього крились у несправедливому перерозподілі державою коштів і матеріальних ресурсів. Пріоритетним напрямом розвитку економіки було насамперед покращення показників роботи

промисловості. Це фактично унеможливило постійну і всебічну підтримку підприємств сільськогосподарського машинобудування [3, с. 49].

Ледь не центральне місце у ньому посідала наукова розробка питань про роль Української РСР у розв'язанні основного економічного завдання СРСР, а воно, як відомо, полягало тоді у тому, щоб «наздогнати і випередити капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення». З іншого боку, важко, однак, не помітити, що у рамках питання створення національного доходу чи не вперше за всі роки радянської влади увагу економістів було зосереджено на потребах трудових ресурсів і власне життєвому рівні трудящих. Але увага ця була досить обмеженою і становила не більше 10% предметних досліджень українських економістів.

У «брежнєвський» період історіографії (1965–1985 рр.) матеріальне та кадрове забезпечення українського села «хрущовської доби» зображувалося у контексті традиційного історико-ідеологічного опису діяльності комуністичної партії у Радянському Союзі. Тексти мало чим відрізнялися від попереднього періоду. Хіба, що сам М. Хрущов, як головний фігурант реформ, зникає з поля зору авторів. На передній план виходить Леонід Брежнєв і рішення, ухвалені вже за нього. Дослідники намагаються розібратися у послідовності аграрних перетворень 1950 – 1960 рр., встановлюють тяглість і особливість передачі аграрної політики від одної політичної команди до іншої.

У брежнєвський період характерними стали чисельні білянаукові й абсолютно непрактичні дискусії стосовно питань сільськогосподарського виробництва в Україні. Історіографія того часу багата на приклади несумлінного використання джерел і взагалі доволі рідкого їх використання. Історична ретроспектива максимально осучаснювалась, а самі історики не хотіли (та й не могли) вивчати порушені проблеми глибше.

Для доби «перебудови» (1985–1991 рр.) характерними стали дві нові тенденції історіографічної оцінки аграрних перетворень Микити Хрущова та ставлення до висвітлення проблем матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Перша полягала у поверненні до визнання правильності курсу, взятого у країні у 1953 р. щодо підтримки державою сільського господарства. Другою тенденцією радянської історіографії «горбачовського» періоду щодо вивчення питань матеріальних і людських ресурсів в українському селі 1953 – 1964 рр. є помітна, а інколи і різка критика заходів Хрущова, які, й насправду, були провальними, половинчастими або ж несвоєчасними. Серед таких – вказувалось на неможливість колгоспів ефективно скористатися технікою, викупленою у МТС, критика постійних укрупнень – розукрупнень та ліквідації так званих «неперспективних сіл».

У цілому є підстави зробити висновок, що, попри різне політичне замовлення на історичне висвітлення реформ Хрущова у 1950 – 1960-х рр., і «хрущовський», і «брежнєвський», і «горбачовський» періоди історіописання мають дуже багато спільних рис, адже деякі канони були просто непорушні (як-то, зображувати партію успішним менеджером, показувати переваги соціалістичного способу виробництва над західним тощо). Характерною ознакою усієї радянської історіографії зберігалась зосередженість на проблемах сучасності. Тобто, історія будь-якого питання, незалежно від хронологічних рамок, політично актуалізувалася і не потрапляла до друкованих видань, якщо не містила посилянь на «генеральні завдання» компартії на найближчі роки. Або не були використані «геніальні» праці з досліджуваних проблем Микити Хрущова, Леоніда Брежнєва, Юрія Андропова та інших керівників КПРС і СРСР. Це власне ті ідеологічні явища, які об'єднують дослідників усіх трьох радянських періодів історіографії нашої теми.

Українські дослідники періоду незалежності (1991–2013 рр.) істотно відійшли від політико-ідеологічного трактування питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва Української РСР 1953 – 1964 рр. Вони по-новому, об'єктивно і ґрунтовно, розглянули політичну і правову базу вирішення матеріальних та кадрових питань сільськогосподарського виробництва України «хрущовської» доби. Серед висновків вказувалося, зокрема, про те, що керівництво Української РСР майже не виявляло помітної самостійності у вирішенні питань матеріальних і людських ресурсів українського села, а повністю дублювало директиви Кремля [4, с. 12]

Сучасні дослідники (Л. Беренштейн) виділяють мінімум 7 масштабних програм, які ініціював М. Хрущов в аграрно-селянському питанні, і які впливали на матеріальне та кадрове забезпечення українського села. Чотири з них були присвячені проблемам організації сільськогосподарського виробництва, дві – сутності відносин власності в аграрному секторі та способам використання виробленої продукції і одна – питанням управління сільським господарством і його кадрового забезпечення [5, с. 82]

Цілинна кампанія, як перша програма серед грандіозних задумів Микити Хрущова і його однодумців, у сучасній українській історіографії оцінюється по-різному. У 1954 р. лютнево-березневий пленум ЦК КПРС прийняв Постанову «Про подальше збільшення виробництва зерна у країні і про освоєння цілинних і перелогових земель». Держпланом СРСР було прийнято рішення освоїти у Казахстані, Сибіру, Поволжі, на Уралі і в інших районах СРСР не менше 43 млн га цілинних і перелогових земель [6, с. 481].

Була дискусія – як розвивати сільське господарство – інтенсивним або екстенсивним шляхом? До дискусії було залучено спеціалістів сільськогосподарського виробництва, наукову еліту із названої галузі знань. І

хоча аргументи за інтенсифікацію були значно переконливішими, однак партійне керівництво країни у особі Микити Хрущова «переконало» на екстенсивний шлях розвитку.

Саме тому освоєння цілинних і перелогових земель у 1954 р. почалося головним чином зі створення радгоспів та без будь-якої попередньої підготовки, при повній відсутності інфраструктури, своєрідної специфічної логістики, яка включала наявність відповідних доріг, зерносховищ, кваліфікованих кадрів, ремонтної бази для техніки. Чомусь «забули» звернути увагу на природні умови степів з їх піщаними бурями та суховіями, придатної до місцевих умов культури обробки ґрунтів і адаптованих до клімату сортів зернових. В той час програми наукової спільноти не розглядалися, а життєдайні чинники підмінялися необґрунтованими пропозиціями зверху.

У 1954–1961 рр. на освоєння цілинних земель було витрачено 20% всіх вкладень СРСР у сільське господарство. Через це аграрний розвиток традиційних районів землеробства суттєво загальмувався. Проблеми поглиблювалися відправленням на цілину значної кількості фахівців тракторів і комбайнів. Тільки у 1954–1956 рр. з України, згідно комсомольських путівок і партійних рекомендацій у цілинні райони відправили близько 50 тисяч чоловік [7, с. 47].

Так вже після Жовтневого (1953 р.) Пленуму ЦК Компартії України науковці з оптимізмом вітали новину, про те, що Микита Хрущов зобов'язав Міністерство сільського господарства і заготівель УРСР, обкоми, міськкоми і райкоми партії направити до МТС і спеціалізованих станцій – 3800 інженерів-механіків, 1800 техніків-механіків, і для постійного працевлаштування в колгоспах – 26 тис. агрономів [8, с. 6].

Завдяки екстраординарному зосередженню коштів і людей, а також природним факторам нові землі у перші роки давали надвисокі врожаї і від половини до третини всього виробленого у СРСР хліба, але через швидке виснаження земель та ерозію ґрунтів вже на початку 1960-х були роки.

Обраний у СРСР курс на освоєння цілинних і перелогових земель консервував екстенсивний шлях розвитку сільського господарства: був втрачений час та ресурси на інтенсифікацію розвитку, створення нових технологій тощо. Ленінське визначення «світлого майбутнього» було таким: «Комунізм є радянська влада плюс електрифікація всієї країни». Хрущов вніс суттєве доповнення: «плюс хімізація сільського господарства». І розгорнулось будівництво хімічних заводів з виробництва добрив і ядохімікатів. У подальшому це призвело не до крилатої фрази «Догнати і перегнати Америку!», а до продуктової залежності СРСР від капіталістичних країн з високою культурою аграрного виробництва: США, Канади, Аргентини та інших [9, с. 8].

З одного боку, дослідники стверджують, що вона стала символом екстенсивних методів сільськогосподарського виробництва. З іншого –

науковці знаходять аргументи й на користь виправдання гарячкового освоєння цілини: швидке зростання значної потрібної кількості зернової продукції, спроба змінити достатньо обтяжливий статус України як житниці всього СРСР тощо. Але за будь-яких обставин, цілинна кампанія стала не просто витратною для українського села й економіки Української РСР в цілому, адже вона призвела до значної викачки матеріальних ресурсів і кадрових резервів з України упродовж 1954 – 1960 рр. на користь інших республік СРСР, зокрема, Казахстану та Росії.

Аналогічно до першої програми, по-різному оцінюється також друга масштабна кампанія Хрущова – кукурудзяна. Уважають, що кукурудза «підкорила» радянського керівника в Америці, де він побував з офіційним візитом 1959 р. Микита Сергійович відвідав господарство фермера Роквела Гарста у штаті Айова. Повернувшись додому, Микита Сергійович, нібито, наказав засіяти кукурудзою весь Радянський Союз. Із 1955 – 1962 рр. площі, відведені під кукурудзу, збільшили вдвічі: з 18 до 37 млн га. Але експеримент провалився, бо теплолюбна «цариця ланів» не давала врожаїв на холоді.

На початку 1990-х р. ряд дослідників стверджують, що експеримент із виділенням під кукурудзу значних земельних фондів країни лише зашкодив вирішенню продовольчої проблеми. Щоправда, були і такі дослідники, які вважали, що такий висновок справедливий не до всіх регіонів СРСР. На Україні, насамперед, в її південних областях ця зернова культура давала добрі врожаї як зерна, так і зеленої маси для потреб тваринництва.

Під час аналізу третьої «хрущовської» кампанії – освоєння земель чорного пару і травосіяння – сучасні українські історики в основному сходяться у своїх висновках. Вони зазначають, що значення природних лук і пасовищ експериментаторами недооцінювалося. У результаті їхнього розорювання сталася ерозія земель, скоротилася кормова база тваринництва, а із-за нестачі у раціоні потрібної кількості зеленої маси зросла захворюваність тварин.

Фактично такою ж безглуздою сучасні дослідники нарікають і четверту помітну надпрограму Хрущова – вимога негайно різко збільшити в рази виробництво тваринницької продукції, що, навпаки, призвело до карколомного погіршення становища тваринницької галузі.

П'ята програма Хрущова теж серйозно вплинула на матеріально-технічне та кадрове забезпечення українського села. В її основі лежав кабінетний задум ефективно реформувати сільське господарство через спочатку укрупнення колгоспів, а потім – перетворення їх на радгоспи.

Сучасні вчені доводять, що фактично йшлося про вилучення у колгоспів частини власності (землі, майна, коштів) для нових державних господарських структур. Майно, передане тоді в українських селах, радгоспам оцінюється карколомною на той час сумою у понад 1 млрд. карбованців. Реорганізація МТС, започаткована у 1958 р. Хрущовим із метою передати колгоспам техніку

машинно-тракторних станцій, не мала належного ефекту, адже викупуваючи зазначену техніку по завищеним цінам колгоспи значно, на роки вперед, ослабили фінансово. Нам імпонує думка Л. Ровчак, яка, аналізуючи комплекс праць, вказаного періоду присвячених МТС, зазначає, що більшість із них вийшли друком саме в період діяльності машинно-тракторних станцій або відразу після їхньої реорганізації, за умов «коли дослідники повинні були всіляко доводити «переваги соціалізму», і не мали права на критичний підхід до висвітлення негативних явищ у суспільстві, а отже, і у сільському господарстві» [10, с. 4]. Тому значна кількість праць мала фактографічний і описовий характер. У цьому ж контексті дослідниця аналізує праці, видані у «хрущовський» і «брежнєвський» періоди, та праці, що побачили світ у доби «перебудови». Окрім того, Л. Ровчак слушно наголошує на тому, що автори праць 1950 – 1960-х рр. «оцінювали стан справ у сільському господарстві республіки, не порівнюючи з показниками інших країн, не враховуючи потреби суспільства у сільськогосподарській продукції» [10, с. 5].

Наполеглива «радгоспизація» українського села, як сутність п'ятої програми Хрущова, отримала логічне продовження у шостій – політиці обмеження особистих присадибних господарств селян. Якщо на початку 1950-х рр. Микита Сергійович виступав за їхній розвиток, то наприкінці 1950-х став ревно боротися з ними. Хрущов проголосив, що селянські присадибні господарства лише гальмують розвиток колгоспів та про наближення способу життя сіл до міського рівня розвитку, а селянської праці – до робітничої.

Щодо загальних реформ – управління сільським господарством і його кадрового забезпечення започаткованою у 1957 р. ліквідацією всіх галузевих міністерств СРСР, яким на заміну прийшли – раднаргоспи створені за територіальним принципом, яких в Україні було спочатку 11, потім – 14, а після укрупнення – 7. Спроба Хрущова таким чином раціоналізувати управління, в тому числі сільського господарства, не дала належного ефекту.

Сучасні дослідники також вважають, що, виходячи із природи самої тоталітарної системи, «хрущовські» реформи сільського господарства, насправді залишалися ланкою одного ланцюга існуючої радянської командно-адміністративної системи. Спроби інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво у добу Хрущова майже не відрізнялися від сталінського бачення ролі індустріалізації в житті суспільства. Дослідники не бачать також принципової різниці у підходах до аграрних перетворень у радянському селі у часи Хрущова та в часи Брежнєва.

Детальний аналіз сучасними науковцями фахового рівня конкретного втілення урядових рішень у частині матеріального забезпечення українського села дає підстави стверджувати, що «хрущовське» правління у цьому плані розділилося на два періоди: а) піднесення 1953 – 1958 рр. і б) занепаду 1959 – 1964 рр. Обидва періоди позначилися волюнтаристськими підходами у

господарюванні. Роблячи ставку на пришвидшення науково-технічної революції в СРСР, Хрущов із недовірою ставився до сільськогосподарських наукових кадрів.

У питаннях забезпечення сільськогосподарського виробництва України у 1953 – 1964 рр. спеціалістами усі дослідники відзначають хронічну нестачу фахівців в українському селі упродовж «хрущовської» доби. Науковці вказують на відсутність мотивації і власне матеріальної зацікавленості фахівців працювати у сільськогосподарському виробництві, непродуманість реформи освіти і її слабкий саме освітянський ефект, викачку кваліфікованих кадрів з України під час цілинної кампанії, яку багато хто з молоді сприймав як шанс залишити село назавжди.

Тому стверджувати категорично про ефективну підготовку кадрів у сільському господарстві України «хрущовської» доби сучасна історіографія немає ніяких підстав. В публікаціях, присвячених аналізу кадрової політики партії в українському селі дослідники брежнєвського періоду надмірну увагу приділяли прикладам самовідданої праці працівників середньої ланки і зосереджувалися переважно на доведені важливості у виробничому процесі виконавчої дисципліни й авторитету працівників. У цілому, як зазначає О. Михайлюк, у часи Л. Хрущова і після його усунення, у працях, присвячених фахівцям сільського господарства, власне сільськогосподарській інтелігенції та іншим високопрофесійним кадрам українського села, фактично не порушували серйозних питань про роль спеціалістів при вирішенні виробничих проблем, натомість у них часто йшлося про активізацію їх участі у культурно-освітній роботі, а надто політико-пропагандистській, серед рядових хліборобів [11, с. 60].

У цілому, розуміючи вроджені вади аграрної політики комуністичної партії, науковці не лише доби відлиги, але пізніше і застою, у своїх наукових працях не могли, однак, критикувати всю радянську систему, яка перманентно породжувала все нові практичні проблеми, як з кадрового, так і матеріального забезпечення українського села.

Висновки. Беручи до уваги запропоновану авторами версію дослідження слід констатувати, що у цілому, завдяки комплексним зусиллям українських дослідників різних періодів на сьогодні ми маємо досить зважену, об'єктивну картину ідеологічних і політичних зусиль партійного керівництва щодо поліпшення стану матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва в Україні 1953 – 1964 рр.

Здійснені у цій царині значні зусилля, які мали на меті загальне підвищення ефективності радянської моделі господарювання на селі не дали належного ефекту і залишилися лише благими намірами і замовними ідеологічними і політичними програмами.

Не зважаючи на низку амбітних програм і починань, їх результати, як правило, мали половинчастий характер, а нерідко і взагалі заводили сільського

трудівника у глухий кут, звідки йому у майбутньому доводилося вибиратися ціною значних економічних витрат і моральних розчарувань.

Література:

1. Бубновський М. До нових успіхів в розвитку сільського господарства. *Комуніст України*. 1955. № 9. С. 32–44.
2. Тітов В. Шефська допомога міста селу. *Комуніст України*. 1955. № 2. С. 59–66.
3. Карташов Р. Розвиток сільського господарства СРСР після Вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.). *Питання історії*. 1957. № 11. С. 48–64.
4. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 5–20.
5. Беренштейн Л. Аграрні проблеми у діяльності М. С. Хрущова. *М. С. Хрущов і Україна* : матеріали наукового семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова, м. Київ, 14 квітня 1994 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. С. 79–87.
6. Ковпак Л. В. Цілинних земель освоєння. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редколегія : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я.
7. Шульга І. Комуністична партія України – організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953 – 1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 43–51.
8. Новий великий крок у розвитку соціалістичного сільського господарства. *Комуніст України*. 1958. № 3. С. 1–10.
9. Зміцнити МТС керівними та інженерно-технічними кадрами. *Механізація сільського господарства*. 1953. № 12. С. 5–9.
10. Ровчак Л. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 19 с.
11. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.). Київ : Ред.-вид. рада Укрдержагроуніверситету, 1992. 181 с.

References:

1. Bubnov's'kyu, M. (1955) Do novykh uspikhiv v rozvytku sil's'koho hospodarstva [To new successes in the development of agriculture]. *Komunist Ukrayiny – Communist of Ukraine*. 9, 32–44 [in Ukrainian].
2. Titov, V. (1955) Shefs'ka dopomoha mista selu [City assistance to the countryside]. *Komunist Ukrayiny – Communist of Ukraine*. 2, 59–66 [in Ukrainian].
3. Kartashov, R. (1957) Rozvytok sil's'koho hospodarstva SRSR pislya Veresnevoho Plenumu TsK KPRS (1953 r.) [The development of agriculture in the USSR after the September Plenum of the Central Committee of the CPSU (1953)]. *Pytannya istoriyi – Questions of history*. 11, 48–64 [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. (2011) Sproby «sotsializatsiyi» radyans'koyi ekonomiky v roky khrushchov's'koyi «vidlyhy» (1955–1965 rr.) [Attempts to «socialize» the Soviet economy during the years of Khrushchev's «thaw» (1955–1965)]. *Ukrayina XX stolittya: kul'tura, ideolohiya, polityka – Ukraine of the XX century: culture, ideology, politics*. 16, 5–20.
5. Berenshteyn, L. (1995) Ahrarni problemy u diyal'nosti M. S. Khrushchova [Agrarian problems in the activities of M. S. Khrushchev]. Proceedings from: *naukovy seminar «M. S. Khrushchov i Ukraina», prysvyachenyu 100-richchyu vid dnya narodzhennya M. S. Khrushchova – Scientific seminar «M. S. Khrushchev and Ukraine», dedicated to the 100th anniversary of the birth of M. S. Khrushchev*. (pp. 79–87). Kyiv [in Ukrainian].

6. Kovpak, L. V. (2013) Tsilynnykh zemel' osvoyennya [Virgin lands development]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny – Encyclopedia of the history of Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

7. Shul'ha, I. (1959) Komunistychna partiya Ukrayiny – orhanizator shefstva robitnychoho klasu nad kolhospnym selom respubliky (veresen' 1953 – 1955 rr.) – The Communist Party of Ukraine - the organizer of patronage of the working class over the collective farm village of the republic (September 1953 – 1955). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian historical journal*. 1, 43–51 [in Ukrainian].

8. Novyy velykyy krok u rozvytku sotsialistychnoho sil's'koho hospodarstva [A new big step in the development of socialist agriculture]. *Komunist Ukrayiny – Communist of Ukraine*. 1958, 3, 1–10 [in Ukrainian].

9. Zmitsnyty MTS kerivnymy ta inzhenerno-tekhnichnymy kadramy [Strengthen MTS with management and engineering personnel]. *Mekhanizatsiya sil's'koho hospodarstva – Agricultural mechanization*. 1953, 12, 5–9 [in Ukrainian].

10. Rovchak, L. (2000) Mashynno-traktorni stantsiyi v Ukrayini (50-ti rr.) [Machine and tractor stations in Ukraine (50s)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].

11. Mykhaylyuk, V. (1992) Istoriohrafiya rozvytku ahrarnykh vidnosyn v Ukrayini (70-ti – pochatok 90-kh rr.) [Historiography of the development of agrarian relations in Ukraine (70s – early 90s)]. Kyiv: Red.-vyd. rada Ukrderzhahrouniversytetu [in Ukrainian].

SÉRIE “ Lékařské vědy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-241-246](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-241-246)

Мирослава Оглобліна

кандидат фармацевтичних наук, доцент, завідувачка кафедри фармації, фармакології, медичної, біоорганічної та біологічної хімії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5696-3621>

Наталія Яковенко

кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри внутрішньої медицини, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-5669-7957>

Лариса Висоцька

кандидат фармацевтичних наук, доцент кафедри фармації, Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика, м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-2587-4754>

МОНІТОРИНГ ПРОФІЛЮ БЕЗПЕКИ ВАКЦИН ВІД COVID-19

Анотація. Однією з найактуальніших проблем у світі впродовж двох останніх років залишається коронавірусна хвороба (COVID-19). Станом на початок 2022 року в світі зареєстровано більше 380 мільйонів підтверджених випадків COVID-19, що призвело до більш ніж 5 мільйонів смертей. Вакцинація від COVID-19 критично важлива для стримування пандемії. Метою нашого дослідження був аналіз та систематизація даних щодо моніторингу несприятливих подій після імунізації (НППІ) при застосуванні вакцин від COVID-19 в м. Миколаїв та області. Для цього були використані методи аналізу, систематизації та узагальнення інформації з використанням баз даних Державного підприємства «Державний експертний центр МОЗ України» та повідомлень про випадки несприятливих подій після імунізації за даними

спонтанних повідомлень про побічні реакції (ПР) лікарських засобів (ЛЗ) (форма 137/о).

В Миколаєві та області в перший рік вакцинації від COVID-19 було введено 752008 доз вакцин. Відповідно до отриманих даних, зареєстровано 298 карт-повідомлень форми 137/о про випадки НППІ, що склало 0,04%. Як показали наші дослідження, переважна більшість зареєстрованих випадків побічних реакцій, що виникли під час вакцинації від COVID-19 в Миколаївській області були несерйозними (передбаченими) побічними реакціями. Їх питома вага складала 97,3%, що дозволяє говорити про досить високу прогнозованість НППІ. Переважна більшість несприятливих подій після імунізації після застосування вакцин від COVID-19 в Миколаївській області були так звані загальні розлади у вигляді підвищення температури (45,8%), розлади у місці введення (19,7%) та такі неврологічні порушення як головний біль, сонливість та дратівливість (15,9%). Ускладнення з боку інших органів та систем носили поодинокий характер. Після застосування вакцин від COVID-19, відсоток НППІ був достовірно вищим у жінок ніж у чоловіків у різних вікових категоріях, але переважно у віці від 31 до 45 років (35,2%). Таким чином, проведений аналіз безпечності вакцин від COVID-19, що були використані в Миколаєві та області за звітний період, переконливо свідчить, що ризики виникнення НППІ є рідкісними, переважна більшість з них легкі та передбачувальні.

Ключові слова: COVID-19, вакцинація, профіль безпеки.

Myroslava Ogloblina

PhD in Pharmacy, Associate professor, Head of the Department of Pharmacology, Medical, Bioorganic and Biological chemistry, Medical Institute of the Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv, Ukraine.

<https://orcid.org/0000-0001-5696-3621>

Nataliia Iakovenko

PhD in Medicine, Associate professor, Associate professor of the Department of Therapeutic Disciplines of the Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv, Ukraine.

<https://orcid.org/0000-0002-5669-7957>

Larysa Vysotska

PhD in Pharmacy, Associate Professor of the Department of pharmacy of Philip Orlyk International Classical University, Mykolayiv, Ukraine.

<https://orcid.org/0000-0002-2587-4754>

MONITORING OF THE SAFETY PROFILE OF COVID-19 VACCINES

Abstract. Coronavirus disease (COVID-19) remains a topical problem over the last 2 years. Vaccination against COVID-19 is critical to contain the pandemic. The aim of our research was analysis and systematization of data of pharmacological supervision of the use of vaccines against COVID-19 in Mykolaiv Oblast. For this, methods of analysis, systematization and generalization of information were used using the databases of the State Expert Center of the Ministry of Health of Ukraine and reports of cases of Vaccine Adverse Events (VAE) according to form 137 / o.

During investigation, we found that the most of VAE after COVID-19 vaccination in Mykolaiv Oblast are so-called general disorders (45,8%) and disorders at the injection site (fever, fatigue, chills, redness, pain and swelling at the injection site) - 19,7%. After using of the vaccines against COVID-19, the percentage of VAE was significantly higher in women than in men, mostly in age of 31 - 45 years (35,2%).

Keywords: COVID-19, vaccination, safety profile.

Постановка проблеми. Пандемія, що спричинена вірусом SARS-CoV-2, охопила всю земну кулю і внесла корективи практично у всі етапи життя людини. Станом на початок 2022 року в світі зареєстровано більш 380 мільйонів підтверджених випадків COVID-19, що призвело до більш ніж 5 мільйонів смертей [1]. Незважаючи на розробку нових препаратів для специфічного етіотропного лікування коронавірусної хвороби, одним з найефективніших способів боротьби з цим захворюванням залишається профілактика за допомогою проведення вакцинації. Саме вакцинація проти COVID-19 є критично важливою для стримування пандемії у поєднанні з ефективним тестуванням та застережними заходами, що вже застосовуються [2].

Менш ніж за рік у світі було введено десять мільярдів доз вакцин проти COVID-19, що стало найбільшою програмою вакцинації в історії. Так, від початку вакцинації проти коронавірусної хвороби понад 61% населення Землі отримало принаймні одну дозу з більш ніж 20 існуючих вакцин [3].

При цьому, слід зазначити, що сьогодні як в Україні, так і у світі існує недовіра до вакцин проти COVID-19. Однією з можливих причин такої недовіри можна вважати поширення неправдивої інформації щодо наслідків вакцинації [4]. Це попри те, що в історії сучасної медицини та фармацевтичних розробок ще не було настільки прискіпливої уваги до окремого лікарського препарату, як до цих вакцин.

З іншого боку одним із значущих питань, яке непокоїть багатьох і впливає на готовність населення вакцинуватися, є безпека розроблених вакцин [5]. Відповідальність за ризики, які пов'язані з виробництвом і застосуванням вакцин диктує необхідність постійного моніторингу побічних явищ та є

першочерговим завданням для системи охорони здоров'я, а кожен випадок несприятливих подій після імунізації (НППІ) потребує ретельної оцінки на предмет визначення категорії причинно-наслідкового зв'язку.

Мета статті – аналіз та систематизація даних щодо моніторингу НППІ при застосуванні вакцин від COVID-19 в м. Миколаїв та області.

Матеріали та методи дослідження. Використані методи аналізу, систематизації та узагальнення інформації з використанням баз даних Державного підприємства «Державний експертний центр МОЗ України» та повідомлень про випадки НППІ за даними спонтанних повідомлень про побічні реакції (ПР) лікарських засобів (ЛЗ) (форма 137/о), що надійшли з закладів охорони здоров'я м. Миколаїв та Миколаївської області за 2021 рік (наказ МОЗ України №898 від 27.12.2006 р).

Виклад основного матеріалу. Аналіз випадків НППІ показав, що станом на 4 січня 2022 року в Україні до Автоматизованої Інформаційної Системи Фармаконагляду надійшли 4311 карт-повідомлень форми 137/0, що складає всього 0,02% від загальної кількості введених доз. В розрізі, по кожній вакцині окремо, кількість НППІ розподілились наступним чином: Ковішелд – 1128 випадки, що відповідає 0,23%, Коронавак – 805 (0,008%), Комірнаті – 1325 (0,011%), Астразенека – 627 (0,018%), Moderna – 426 (0,016%) відповідно [6].

В Миколаєві та області в перший рік вакцинації від COVID-19 було введено 752008 доз вакцин. Відповідно до отриманих даних, зареєстровано 298 карт-повідомлень форми 137/о про випадки НППІ, що склало 0,04% з яких: Ковішелд – 144 випадки, що відповідає 1,04%, Коронавак – 28 (0,01%), Комірнаті – 99 (0,03%), Астразенека – 86 (0,06%), Moderna – 34 (0,04%) відповідно.

Необхідно відмітити, що переважна більшість зареєстрованих в Миколаївській області випадків ПР, що виникли під час вакцинації від COVID-19 - несерйозні (передбачені) ПР. Їх питома вага складає 97,3%, що дозволяє говорити про досить високу прогнозованість. Слід підкреслити, що до числа очікуваних реакцій ми відносимо реакції організму, відомі та вказані в інструкції по застосуванню препарату. Серйозні ПР, що були зареєстровані після введення вакцин склали – 2,7%, з них 3 випадки це анафілактичний шок. Непередбачених ПР, до яких слід відносити будь-які побічні ефекти, характер або міра виразності яких не відповідає наявній інформації про ЛЗ в листку-вкладиші і/або інструкції для медичного застосування ЛЗ під час моніторингу НППІ в Миколаївському регіоні зареєстровано не було.

Одним з найбільш важливих питань моніторингу побічної дії ЛЗ є структура небажаних ефектів. Проведений аналіз показав, що значну питому вагу в структурі НППІ, що були зареєстровані після застосування вакцини від COVID-19, складають так звані загальні розлади та розлади у місці введення, а саме: підвищення температури (45,8%) та біль та набряк в місці введення

(19,7%). Окремо, по кожній вакцині, ці прояви розподілились наступним чином: Ковішелд – 46,5% та 13,9%; Moderna: 41,2 % та 38,2%; Астразенека – 53,5% та 15,1%; Комірнаті 42,4% та 27,2 % та 37,01%; Коронавак – 28,5% та 14,3%, відповідно. Однією з можливих причин такого роду ускладнень є безпосередній вплив вакцинного антигену на клітини імунної системи, що надалі сприяє формуванню захисного імунітету внаслідок імітації інфекції.

На другому місці, за кількістю НППІ, фіксувались такі неврологічні розлади як головний біль, сонливість та дратівливість, що склали 15,9% та розподілились наступним чином Ковішелд - 22,2%; Комірнаті - 15,2%; Коронавак -14,3%; Астразенека – 10,5%; Moderna – 5,9%.

Слід підкреслити, що ускладнення з боку інших органів та систем носили поодинокий характер.

В подальшому цікавим представлявся аналіз частоти виникнення ПР в залежності від статі та віку хворого. Було показано, що НППІ виникали у осіб чоловічої та жіночої статі не рівномірно 28,7% проти 66% відповідно, у 5,3% статі не було вказано. При аналізі випадків ПР/НППІ в різних вікових групах, було встановлено, що найбільша кількість випадків реєструється в осіб у віці 31 - 45 років (35,2%), у пацієнтів від 46 до 60 років цей показник становить 28,8%, від 61 до 72 років – 21,2% відповідно, а у осіб молодшого віку (18-30 років) - 11,6%. В категорії осіб 73 роки та старше, кількість випадки НППІ зареєстрована в межах 3,2%.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз моніторингу НППІ, що виникли на тлі імунізації від COVID-19 в м. Миколаїв та Миколаївській області показав:

1. 97,3% зареєстрованих в Миколаївській області випадків НППІ складають несерйозні (передбачені) ускладнення.

2. Переважна більшість випадків ускладнень, зареєстрованих в регіоні, складають передбачені реакції у вигляді підвищення температури тіла (45,8%), а також біль та набряк в місці введення (19,7%).

3. 66% всіх випадків НППІ, що виникають, зареєстровані у осіб жіночої статі в різних вікових категоріях, але переважно у віці від 31 до 45 років (35,2%).

Перспективи подальших досліджень. Подальше забезпечення безперервного моніторингу безпеки використання вакцин та виявлення потенційних ускладнень сприятиме зниженню та управлінню ризиками, які пов'язані з застосуванням вакцин, що в подальшому може вплинути на прихильність населення України та світу в цілому до масової вакцинації з метою попередження та стримування пандемії, що спричинена вірусом SARS-CoV-2.

Література:

1. World Health Organization. Coronavirus disease (COVID-19): Vaccines [Internet]. Updated November 2021. Available from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

2. World Health Organization. Coronavirus disease (COVID-19): Vaccines [Internet]. Updated October 2021. Available from: [https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/coronavirus-disease-\(covid-19\)-vaccines](https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/coronavirus-disease-(covid-19)-vaccines)

3. Freda Kreier Ten billion COVID vaccinations: world hits new milestone. *J Nature* [Internet]. 2022 January [cited 2022 January 31]. Available from: https://www.nature.com/articles/d41586-022-00285-2?fbclid=IwAR3KYAC95nfYRqFB-goVrY_-OIRXmLkxDYWHyyJY0oZY-d26RceoAYkZfFU DOI: <https://doi.org/10.1038/d41586-022-00285-2>

4. Міністерство охорони здоров'я України. Найпоширеніші фейки про вакцинацію від COVID-19 [Інтернет]. 2021 Липень [цитовано 2021 липня 13] Доступно: <https://moz.gov.ua/article/health/najposhirenishi-fejki-pro-vakcinaciju-vid-covid-19?>

5. Анализ отношения общества к вакцинации от COVID-19 в отдельных странах ЦАРЭС. Аналитический отчет [Интернет]. 2021 Апрель Доступно: <https://www.carecinstitute.org/wp-content/uploads/2021/04/CAREC-Institute-vaccination-attitudes-report-RUS-22-Apr-2021.pdf>

6. Державний експертний центр МОЗ України. Щотижневий звіт про результати спостереження за безпекою застосування вакцин проти Covid-19 [Internet]. 2021 [цитовано 2021 грудня 28]. Доступно: [Интернет]. 2021 [tsytovano 2021 grudnya 28]. Dostupno: <https://www.dec.gov.ua/materials/derzhavnyj-ekspertnyj-czentr-moz-ukrayiny-oprylyudnyuye-novyj-shhotyzhnevyy-zvit-pro-rezultaty-sposterezhennya-za-bezpekoyu-zastosuvannya-vakczyn-proty-covid-19-104/#>

References:

1. World Health Organization. Coronavirus disease (COVID-19): Vaccines [Internet]. Updated November 2021. Available from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> [in English].

2. World Health Organization. Coronavirus disease (COVID-19): Vaccines [Internet]. Updated October 2021. Available from: [https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/coronavirus-disease-\(covid-19\)-vaccines](https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/coronavirus-disease-(covid-19)-vaccines) [in English].

3. Freda Kreier Ten billion COVID vaccinations: world hits new milestone. *J Nature* [Internet]. 2022 January [cited 2022 January 31]. Available from: https://www.nature.com/articles/d41586-022-00285-2?fbclid=IwAR3KYAC95nfYRqFB-goVrY_-OIRXmLkxDYWHyyJY0oZY-d26RceoAYkZfFU DOI: <https://doi.org/10.1038/d41586-022-00285-2> [in English].

4. Ministerstvo ohoroni zdorov'ja Ukraїni. Najposhirenishi fejki pro vakcinaciju vid COVID-19 [Ministry of Health of Ukraine. The most common fakes about vaccination from COVID-19]. *moz.gov.ua* Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/health/najposhirenishi-fejki-pro-vakcinaciju-vid-covid-19?> [in Ukrainian].

5. Analiz otnoshhenija obshhestva k vakcinacii ot COVID-19 v otdel'nyh stranah CARJeS. Analiticheskij otchet [Analysis of public attitudes towards COVID-19 vaccination in individual CAREC countries. Analytical report]. *www.carecinstitute.org* Retrieved from <https://www.carecinstitute.org/wp-content/uploads/2021/04/CAREC-Institute-vaccination-attitudes-report-RUS-22-Apr-2021.pdf> [in Ukrainian].

6. Derzhavnij ekspertnij centr MOZ Ukraїni. Shhotyzhnevij zvit pro rezul'tati sposterezhennja za bezpekoju zastosuvannja vakcin proti Covid-19 [State Expert Center of the Ministry of Health of Ukraine. Weekly report on the results of safety monitoring of Covid-19 vaccines]. *www.dec.gov.ua* Retrieved from <https://www.dec.gov.ua/materials/derzhavnyj-ekspertnyj-czentr-moz-ukrayiny-oprylyudnyuye-novyj-shhotyzhnevyy-zvit-pro-rezultaty-sposterezhennya-za-bezpekoyu-zastosuvannya-vakczyn-proty-covid-19-104/#> [in Ukrainian].

SÉRIE “Právní řada”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-247-258](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-247-258)

Володимир Дикий

*аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності,
Національна академія внутрішніх справ
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-5167-4641>*

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ СПЕЦІАЛЬНИМИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ КОНТРАБАНДИ ЗБРОЇ ТА БОЄПРИПАСІВ

Анотація. У статті зазначається, що організовані транснаціональні групи, здійснюючи контрабанду, отримують надприбутки, а відповідно будь-якій державі від такої діяльності навпаки завдається збитки в особливо великих розмірах. Тому вивчення порівняльно-правових засад та позитивного іноземного досвіду протидії спеціальними правоохоронними органами контрабанді зброї та боєприпасів є необхідним в сучасних умовах, що визначило актуальність дослідження. Здійснено аналіз окремих міжнародних та європейських документів, що стосуються діяльності правоохоронних органів щодо протидії контрабанді зброї та боєприпасів. Враховуючи специфіку поліцейської діяльності, такі документи стосуються в першу чергу застосування запобіжних заходів, які обмежують права громадян (затримання, арешт, обшук тощо), застосування сили та зброї; організації роботи з громадянами та підзвітності, оскільки поліція для населення є органом державної влади з обов'язками надання правоохоронних послуг. На сьогодні однією з передових світових держав, що ефективно протидіє організованій злочинності, як на своїй території так у світовому просторі є США. Ця держава використовує новітні технології, постійно оновлює моделі протидії, запозичує ефективний досвід окремих держав, підписує договори про міжнародну співпрацю щодо протидії злочинності, створює нові спеціальні органи, виділяє значні кошти на запобігання та протидію організованій злочинності. Тому для правоохоронних органів України запозичення ефективного досвіду протидії контрабанді зброї та боєприпасів, з урахуванням сьогоденних реалій є досить нагальним питанням. Здійснивши аналіз діяльності правоохоронних органів США та європейських країн щодо протидії контрабанді зброї та боєприпасів, встановлено, що значну

кількість спеціальних правоохоронних органів, що функціонують окремо один від одного, але є певний дубляж функцій щодо протидії організованій злочинності, а особливо контрабанді зброї та боєприпасів. Проведений аналіз діяльності правоохоронних органів освідчить, що дубляж функцій та значна кількість таких створених органів, в ніякому разі не впливає на ефективність протидії контрабанді, а навпаки сприяє ефективному співробітництву. Також серед позитивних моментів, слід відзначити, що всі органи, які здійснюють протидію організованій злочинності наділені правом використання методів та засобів оперативно-розшукової діяльності (негласного розслідування). Особливо це стосується митних органів. Тому наділення безпосереднім правом здійснення оперативно-розшукової діяльності митних органів України, ефективно б відзначилося б на протидії організованим угрупованням, що займаються контрабандою зброї та боєприпасів.

Ключові слова: контрабанда, зброя, боєприпаси, протидія, зарубіжний досвід.

Volodymyr Dykyu

Graduate student of the scientific laboratory on combating crime

National Academy of Internal Affairs, Kyiv Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-5167-4641>

FOREIGN EXPERIENCE AGAINST SPECIAL LAW ENFORCEMENT AGAINST SMUGGLING OF WEAPONS AND AMMUNITION

Abstract. The article notes that organized transnational groups, by smuggling, receive extra profits, and accordingly, any state from such activities, on the contrary, inflicts losses in particularly large amounts. Therefore, the study of comparative legal principles and positive foreign experience in countering the smuggling of weapons and ammunition by special law enforcement agencies is necessary in modern conditions, which determined the relevance of the study. An analysis of some international and European documents related to the activities of law enforcement agencies to combat the smuggling of weapons and ammunition. Given the specifics of policing, such documents relate primarily to the application of precautionary measures that restrict the rights of citizens (detention, arrest, search, etc.), the use of force and weapons; organization of work with citizens and accountability, as the police for the population is a public authority with responsibilities for law enforcement services. Today, the United States is one of the world's leading states that effectively combats organized crime, both in its territory and in the world. This state uses the latest technologies, constantly updates the models of counteraction, borrows the effective experience of individual states, signs agreements on

international cooperation in combating crime, creates new special bodies, allocates significant funds to prevent and combat organized crime. Therefore, for the law enforcement agencies of Ukraine, borrowing effective experience in combating the smuggling of weapons and ammunition, given the current realities, is a very pressing issue. Analyzing the activities of US and European law enforcement agencies to combat the smuggling of weapons and ammunition, it was found that a significant number of special law enforcement agencies operate separately from each other, but there is some duplication of functions to combat organized crime, especially arms and ammunition smuggling. An analysis of the activities of law enforcement agencies will show that the duplication of functions and a significant number of such established bodies, in no way affects the effectiveness of countering smuggling, but rather promotes effective cooperation. Also among the positive points, it should be noted that all bodies involved in combating organized crime have the right to use methods and means of operational and investigative activities (covert investigation). This is especially true of customs authorities. Therefore, giving the direct right to carry out operational and investigative activities of the customs authorities of Ukraine would be effective in counteracting organized groups involved in the smuggling of weapons and ammunition.

Keywords: smuggling, weapons, ammunition, counteraction, foreign experience.

Постановка проблеми. Проблема контрабанди – одне з першочергових завдань держави у справі захисту її економічних інтересів [1]. Контрабанда досі залишається одним із найбільш небезпечних кримінальних явищ. Проблема, котра не обійшла жодну країну світу, останнім часом через глобальні інтеграційні процеси стала проблемою без кордонів [2, с. 3]. Саме така сприятлива для організованої злочинності ситуація становить загрозу для всіх сфер суспільних відносин, завдаючи суттєвої шкоди державним інтересам та іміджу України на міжнародному рівні [3, с. 161]. На превеликий жаль, в Україні вирішення цих проблем не зазнає динаміки, тому наразі перед нами постає реальна проблема, котра потребує негайного вирішення [4, с. 418-419]. Слід відзначити, що організовані транснаціональні групи, здійснюючи контрабанду, отримують надприбутки, а відповідно будь-якій державі від такої діяльності навпаки завдається збитки в особливо великих розмірах. Тому вивчення порівняльно-правових засад та позитивного іноземного досвіду протидії спеціальними правоохоронними органами контрабанді зброї та боєприпасів є необхідним в сучасних умовах, що визначило актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою дослідження протидії правоохоронними органами контрабанді зброї та боєприпасів займалися: К.В. Антонов, О.С. Бондаренко, О.В. Бусол,

В.В. Варава, В.М. Господаренко, Б.О. Киришь, М.Г. Колодяжний, В.В. Кузьменко, Н.К. Макаренко, О.Ю. Мартиш, Е.С. Молдован, С.О. Павленко, О.І. Попівняк, В.Г. Севрук, Д.М. Сорока, В.А. Суворкін, Н.В. Титович, О.М. Тріпник, О.І. Хараберюш тощо.

Мета статті: є здійснити правовий аналіз міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють протидію контрабанді зброї та боєприпасів, також вивчити позитивний іноземний досвід протидії спеціальними правоохоронними органами контрабанді зброї та боєприпасів.

Виклад основного матеріалу. Досвід зарубіжних країн у реалізації стратегії впливу на злочинність є цінним не лише для теорії, а й передусім для практики запобігання злочинності в Україні. Наша держава на теперішній час перебуває у стані глибокої політичної, економічної та соціальної кризи. Є розбалансованою діяльність органів кримінальної юстиції. Судова система й правоохоронні органи знаходяться на стадії реформування та якісних організаційно-управлінських перетворень. Має місце створення низки нових органів. У зв'язку із цим вивчення сучасного прогресивного зарубіжного досвіду запобігання злочинності із залученням альтернативних державним інституціям суб'єктів заслуговує на увагу [5, с. 4].

Як зазначає Б.О. Киришь, знання зарубіжного кримінального законодавства, його наукове осмислення дозволяє використати позитивний досвід інших країн і одночасно уникнути помилок при вирішенні відповідних питань у національному кримінальному праві [6, с. 325].

Таким чином, вивчення зарубіжного досвіду протидії спеціальними підрозділами поліції контрабанді зброї та боєприпасів є неможливим без аналізу досвіду, який знайшов відображення в основних законах різних держав, що на сьогодні визначають алгоритми і пошук нових шляхів протидії цьому негативному явищу.

Аналізуючи міжнародні та європейські документи, що стосуються діяльності правоохоронних органів, можна говорити, що європейські стандарти діяльності правоохоронних органів – це основоположні принципи їх функціонування, спрямовані на забезпечення європейських цінностей в їх діяльності: верховенство права; прозорість діяльності та підзвітність суспільству; дотримання балансу між інтересами суспільства та інтересами окремого громадянина; захист свобод і основоположних прав людини та громадянина. Враховуючи специфіку поліцейської діяльності, ці принципи стосуються в першу чергу застосування запобіжних заходів, які обмежують права громадян (затримання, арешт, обшук тощо), застосування сили та зброї; попередження тортур та іншого негуманного поводження; організації роботи з громадянами та підзвітності, оскільки поліція для населення є органом державної влади з обов'язками надання правоохоронних послуг [7, с. 283].

Отже, перейдемо, безпосередньо до аналізу досвіду окремих країн щодо протидії контрабанді зброї та боєприпасів. На сьогодні однією з передових світових держав, що ефективно протидіє організованій злочинності, як на своїй території так у світовому просторі є США. Ця держава використовує новітні технології, постійно оновлює моделі протидії, запозичує ефективний досвід окремих держав, підписує договори про міжнародну співпрацю щодо протидії злочинності, створює нові спеціальні органи, виділяє значні кошти на запобігання та протидію організованій злочинності. Тому для правоохоронних органів України запозичення ефективного досвіду протидії контрабанді зброї та боєприпасів, з урахуванням сьогоденних реалій протистояння збройній агресії Росії є досить нагальним питанням.

Серед основних напрямків діяльності української організованої злочинності в США залишається торгівля зброєю, викрадення людей з метою отримання викупу, контрабанда цигарок, нафти, наркотиків, операції з викраденими автомобілями, підробка грошей, цінних паперів і документів, секс-індустрія. Однак українські злочинці набагато більше, ніж їх кримінальні колеги, досягли успіху в торгівлі зброєю, наркотиками і людьми, а також у відмиванні грошей [8]. За оцінками фахівців, незаконний обіг ЛСЗ сягнув 1 млрд доларів щороку, і це привертає значну увагу світової громадськості. На Конференції ООН щодо ЛСЗ (Нью-Йорк, липень 2001 р.) було прийнято “Програму дій ООН із запобігання, боротьби і припинення незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями у всіх її проявах” (РоА), яка містить рекомендації щодо запобігання нелегальному обігові ЛСЗ на національному, регіональному та глобальному рівнях, установлює параметри міжнародного співробітництва та визначає подальшу діяльність [9]. Незважаючи на те, що РоА встановлює важливі нормативні основи з ліцензування, відстеження та міжнародного співробітництва у сфері обігу ЛСЗ, вона є добровільною угодою, зміст якої не торкається низки важливих питань, зокрема обігу боєприпасів, трансферу до недержавних суб’єктів тощо [10].

У США забезпеченням митної безпеки займаються багато органів, проте після терористичних атак 11 вересня 2001 року основну увагу на кордоні уряд цієї країни спрямував на напрямі забезпечення захисту американського народу від терористичних атак. Саме тому більшість служб та організацій, що забезпечують митну безпеку, входять до складу Міністерства внутрішньої безпеки США, основними завданнями якого є запобігання тероризму, безпека кордонів, управління імміграційними процесами, координація відомств при надзвичайних подіях тощо. Це – Митно-прикордонна служба (Customs and Border Protection), Імміграційна та митна поліція (Immigration and Customs Enforcement), Берегова охорона (Coast 3 Guard), Служба громадянства та імміграції (Citizenship and Immigration Service), Адміністрація транспортної безпеки (Transportation Security Administration). Також питаннями забезпечення

митної безпеки займається Адміністрація щодо боротьби з наркотиками (Drug Enforcement Administration), яка входить до складу Міністерства юстиції США та протидіє контрабанді й нелегальному обігу наркотиків. Аналіз діяльності цих органів дає змогу дійти висновку, що основним завданням американської системи забезпечення митної безпеки є забезпечення безпеки її населення від зовнішніх загроз, тобто основними ризиками вважаються протиправні дії проти її громадян, що мають іноземне походження [11, с. 2–3].

Також, окрім вище вказаних різних правоохоронних органів, боротьбою з організованою злочинністю займаються Служба імміграції та натуралізації (INS), Маршали США, Служба внутрішніх доходів США (IRS), Бюро з алкоголю, тютюну та вогнепальної зброї (ATF), Митно-прикордонна служба, Міністерство транспорту, Секретна служба Міністерства фінансів, Офіс особливих агентів генерального ревізора Міністерства праці, Секції боротьби з організованою злочинністю і рекетом Служби поштових інспекцій, а також Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол). У цій заплутаній системі правоохоронних органів, призначених для боротьби з організованою злочинністю, вузьким місцем є координація їхньої спільної діяльності [12, с. 15- 16; 13, с. 187].

Ще одним структурним підрозділом Митної служби США, уповноваженим на здійснення ОРД, є Служба інспекції та контролю. Її повноваження охоплюють контроль за пасажирами й вантажем, що прибувають до США, транспортними засобами, що перетинають кордони США, експортними товаропотоками, а також розробку й реалізацію програм розвитку за названими вище пунктами. У справі розвитку й управління правоохоронними програмами Служба інспекції та контролю тісно співпрацює з Правоохоронною службою. Зазначена служба встановлює нормативи для захисту вантажів, ефективності обладнання, визначає порт увезення, координує питання регіональних штрафів, покарань і конфіскації. Служба також бере участь у розвитку зв'язків між правоохоронними й фінансовими органами, в процедурах інспекції та навчання, проводить експертизу, надає підтримку іншим міністерствам і службам, а також таким міжнародним структурам, як Всесвітня митна організація, Міждержавна консультативна організація та Міжнародна організація цивільної авіації [14].

Так, на теперішній час у США набула широкого поширення програмна реалізація наукових ідей сучасного американського кримінолога Д. Кеннеді, який очолює Центр профілактики та контролю злочинності, а також викладає у Коледжі кримінального правосуддя імені Джона Джея (м. НьюЙорк). Суть його запобіжної кримінологічної теорії втілена у програмах «Operation Ceasefire» (Припинення вогню) і «Drug-market Intervention» (Втручання у ринки наркотиків). Вони базуються на переконанні членів та ватажків вуличних банд, які спеціалізуються на насильницькій та наркотичній злочинності, щодо припинення їх злочинної діяльності [5, с. 71].

У США для протидії організованій злочинності на федеральному рівні практикується створення ударних груп для боротьби з організованою злочинністю. Співробітників декількох правоохоронних органів об'єднують у команди під керівництвом призначеного аторнея США, щоб координувати зусилля, спрямовані проти конкретно намічених злочинних груп або осіб. Існують два види таких «ударних груп»: ті, що діють на постійній основі для вирішення завдань стратегічного плану (вивчення й відстеження злочинних зв'язків, накопичення інформації про злочинну діяльність усіх зафіксованих в конкретному штаті злочинних організацій, встановлення нових); тимчасові, що створюються для вирішення тактичних завдань, спрямованих на протидію злочинній діяльності конкретної злочинної організації, мафіозної сім'ї чи в окремії справі [15, с. 110].

Також, позитивним для українських реалій може бути досвід Сполучених Штатів Америки, а саме практика Міграційної та митної правоохоронної служби США. Так, на сайті служби зазначено, що вона є основним федеральним правоохоронним органом, який відповідальний за розслідування міжнародних контрабандних операцій і дотримання законів США, які стосуються експорту. Міграційна та митна правоохоронна служба США взаємодіє з партнерами в правоохоронних органах з метою переслідування незаконного переміщення вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин [16; 17].

Ефективність такої співпраці підтверджується успішно проведеними розслідуваннями деяких практичних випадків. Так, наприклад, Г. Гудмен з посиланням на прес-реліз Прокуратури США Південного округу штату Техас «Спільне розслідування ATF та ICE призвело до арешту трьох» від 11 березня 2011 року говорить про вісімнадцятимісячне спільне розслідування, що проводилось Бюро з алкоголю, тютюну, вогнепальної зброї і вибухових речовин та Міграційною та митною правоохоронною службою США. В ході розслідування було заарештовано громадянина Гватемали та його дружину по обвинуваченню в злочинах, пов'язаних з наркотичними речовинами та вогнепальною зброєю [18, с. 1; 17].

Також для розробки програм протидії контрабанді в Україні можна звертати увагу на практику інших держав в розробці подібних програм. Так, у березні 2021 року на сайті Рахункової палати США було публічно опубліковано деякі матеріали про контрабанду вогнепальної зброї в Мехіко. Рахункова палата США надає 8 основних рекомендацій деяким агентствам в боротьбі з контрабандою. Зокрема, Бюро з алкоголю, тютюну, вогнепальної зброї та вибухових речовин пропонується розробити критерії ефективності для оцінки результатів розслідування незаконного обігу вогнепальної зброї з США в Мексику [19; 17; 20].

Отже, здійснивши аналіз діяльності правоохоронних органів США щодо протидії контрабанді зброї та боєприпасів, слід констатувати значну кількість спеціальних правоохоронних органів, що функціонують окремо один від одного, але є певний дубляж функцій щодо протидії організований злочинності, а особливо контрабанді зброї та боєприпасів. Проведений аналіз діяльності правоохоронних органів освідчить, що дубляж функцій та значна кількість таких створених органів, в ніякому разі не впливає на ефективність протидії контрабанді, а навпаки сприяє ефективному співробітництву. Також серед позитивних моментів, слід відзначити, що всі органи, які здійснюють протидію організований злочинності наділені правом використання методів та засобів оперативно-розшукової діяльності (негласного розслідування). Особливо це стосується митних органів. Тому наділення безпосереднім правом здійснення оперативно-розшукової діяльності митних органів України, ефективно б відзначилося б на протидії організованим угрупованням, що займаються контрабандою зброї та боєприпасів.

Таким чином, першим вдалим прикладом з ефективною та чіткою системою боротьби з проблемою контрабанди та корупції завдяки сильній нормативно-правовій базі та відсутності в законодавстві серйозних прогалин є Фінляндія. Вона займає місце серед найменш контрабандних країн світу. Фінляндія в ролі члена ЄС є учасником усіх основних нормативних документів Євросоюзу з питань боротьби з організованою злочинністю, що є дуже важливим фактором її праці, направленої проти поширення злочинності, в т.ч. й контрабанди. Проте втілення європейських законів у внутрішню правову систему Фінляндії здійснюється дуже обдуманно та обережно. Визначним принципом цього процесу є органічне поєднання національного законодавства Фінляндії із загальноєвропейським із мінімально можливими змінами першого [21, с. 29; 4].

Бельгія в боротьбі з контрабандою та корупцією під час митного оформлення товарів не лише дотримується традиційного репресивного підходу – виправдання кримінальної відповідальності за контрабанду, а і дбає про її запобігання. Таким чином, ця проблема знайшла відображення в реформі COPERNIC, що означає прискіпливий фінансовий контроль. Бельгія шляхом розширення таких понять, як «контрабанда», «корупція» та окремих аспектів порушення митних правил у разі зловживання владою, не тільки обмежилась кримінальним аспектом, але й залишила простір для таких понять, що призвело до поступового створення так званого поведінкового кодексу [22, с. 10; 4]

У ході боротьби з проявами контрабанди, корупції та порушень митних правил деякі держави поширюють метод використання громадських організацій. Наприклад, у Швеції існує громадська організація «Демократичний аудит», котра була створена у 1994 році і займається незалежним наглядом за рівнем злочинності у різних сферах суспільного життя. Організація включає в

себе велику кількість вітчизняних політологів, економістів та інших науковців. Поряд із таким наглядом та наглядом загального демократичного стану дана організація спеціалізується на вивченні різноманітних питань спеціального характеру, котрі безпосередньо торкаються теми боротьби з контрабандою та проявами корупції [21, с. 30; 4].

Отже, наголошено, що одним з інструментів збирання оперативної інформації щодо контрабанді зброї та боєприпасів під час кримінальної розвідки є використання розвідки з відкритих джерел (open-source intelligence (OSINT)). В деяких правоохоронних органах західних держав навіть існують спеціальні підрозділи, що здійснюють таку діяльність (Scotland Yard OSINT, Royal Canadian Mounted Police OSINT, OSINT unit of New York Police Department, OSINT unit of the Los Angeles County Sheriff's Department) [23].

Висновок. За результатами аналізу досвіду зарубіжних країн зроблено висновок, що на сьогодні необхідно переглянути сучасну національну систему оперативного обслуговування у бік надання більш ширших повноважень інформаційноаналітичним підрозділам щодо накопичення та обробки оперативно-розшукової інформації, особливо під час кримінальної розвідки. Ця пропозиція цілком узгоджується із практикою провідних країн світу [23]. Констатовано, що у зарубіжних країнах на сьогодні функції протидії поступаються місцем запобіганню злочинним шляхом забезпечення усунення причин і умов та запобіжним заходам, що спрямовані на контроль над злочинністю з використанням широкого спектру допомоги громадян [23]. Отже, за викладеним можна сформулювати висновок, що ефективна протидія контрабанді зброї та боєприпасів правоохоронними органами можлива лише за набуття працівниками слідчих та оперативних підрозділів відповідних теоретичних знань та практичних навичок щодо тактичних особливостей виявлення, документування та розслідування таких злочинів [24].

Література:

1. Бусол О.В. Проблема контрабанди в Україні: як змінити систему протидії?. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/problemakontrabandy-v-ukrayini-yak-zminyty-systemu-protydyi/>.
2. Сорока Д.М. Контрабанда товарів: теоретико-правова характеристика та способи протидії : Курсова робота. Тернопіль, 2017. 27 с. URL: <https://cutt.ly/URJlwgg>.
3. Севрук В.Г., Макаренко Н.К. Діяльність правоохоронних органів щодо протидії етнічній організованій злочинності: український і міжнародний досвід. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2 (103). С. 160–169.
4. Бондаренко О.С., Кузьменко В.В. Кримінально-правова характеристика теоретичних та порівняльно-правових засад дослідження протидії контрабанді та корупції під час митного оформлення товарів. Юридичний науковий електронний журнал. № 10. 2021. С. 418-420.
5. Колодяжний М. Г. Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність : монографія / М. Г. Колодяжний ; за ред. В. В. Голіни. Х. : Право, 2017. 252 с
6. Кирись Б.О. Обмеження по військовій службі як вид покарання за кримінальним законодавством зарубіжних держав. Вісник Львівського університету. Серія Юридична. 2004. Випуск 40. С. 325–333.

7. Тріпник О.М. Досвід європейських країн у реформування органів внутрішніх справ України. Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України [Текст]: матеріали Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. Частина 1 (Київ, 12 берез. 2015 р.) К: Нац. акад. внутр. справ. 2015. С. 283–285.

8. Украинская мафия в США. URL: <https://gramotey.com/post/37968>

9. 10 років боротьби з розповсюдженням стрілецької зброї: де ми зараз? URL: <http://www.nato.int/docu/review/2011/Arms-control/10-years-actions/UK/index.htm>.

10. Антонов К.В., Варава В.В. Актуальні проблеми міжнародного співробітництва щодо запобігання та протидії контрабанді зброї та боєприпасів. Вісник Академії митної служби України. Сер.: Право. 2014. № 1. С. 114-119.

11. Попівняк О.І. Міжнародний досвід забезпечення митної безпеки. Правова просвіта: електронне науково-фахове видання. 2018. № 2. URL: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/2_2018/82.pdf.

12. The Impact: Organized Crime Today: Report to the President and the Attorney General. President's Commission on Organized Crime. – Wash. : Government Printing Office, 1986. XVIII, 727 p.

13. Господаренко В. М. Державна кримінальна політика США і боротьба проти організованої злочинності. Правова позиція. 2016. № 2. С. 184–192.

14. Молдован Е.С. Юридичний науковий електронний журнал. Зарубіжний досвід оперативно-розшукової діяльності митних органів: уроки для України. № 4/2020. URL: http://lsej.org.ua/4_2020/78.pdf.

15. Хараберюш О. І. Протидія контрабанді в Україні: оперативно-розшуковий аспект: монографія / О. І. Хараберюш. К.: ВД «Дакор», 2015. 416 с.

16. Firearms, Ammunition, and Explosives Smuggling Investigations. U. S. Immigration and Customs Enforcement. URL: <https://www.ice.gov/investigations/firearms-explosives-smuggling>.

17. Титович Н.В. Особливості розслідування контрабанди. Магістерська робота за спец. 081 Право. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2021. 149 с. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20653>.

18. Coodman G. U.S. Firearms Trafficking to Guatemala and Mexico. A Working Paper. Woodrow Wilson International Center for scholars. 2013. URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/US%20Firearms%20to%20Guatemala%20and%20Mexico.pdf>.

19. Firearms Trafficking: U.S. Efforts to Disrupt Gun Smuggling into Mexico Would Benefit from Additional Data and Analysis. 2021. U.S. Government Accountability Office. GAO@100. URL: <https://www.gao.gov/products/gao-21-322>.

20. Дикий В.І. Протидія контрабанді зброї та боєприпасів: досвід спеціальних підрозділів правоохоронних органів США. Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (електронне видання), 20 квітня 2022 р. / упоряд. : Євген Письменський. – Нац. акад. внутр. справ, Львів. держ. ун-т внутр. справ, Дніпропет. держ. ун-т внутр. справ, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Київ – Львів – Дніпро, 2022. с.106-108.

21. Андросюк С. Контрабанда та боротьба з нею митних органів : Курсова робота. Тернопіль, 2016. 42 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23504/1/Андросюк.pdf>.

22. Суворкін В.А. Предмети контрабанди: комплексний підхід у дослідженні. URL: <http://catalog.puet.edu.ua/opacunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:97209/Source:default>.

23. Мартиш О. Ю. Іноземний досвід протидії спеціальними підрозділами поліції незаконному збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів за допомогою мережі інтернет. Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів

Національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід. <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17032>.

24. Павленко С. О. Тактика протидії торгівлі людьми органами Національної поліції України: вітчизняний та зарубіжний досвід. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки». 2018. № 5. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2018-5-4020>.

References:

1. Busol, O.V. Problema kontrabandi v Ukraïni: jak zmniti sistemu protidii? [The problem of smuggling in Ukraine: how to change the antidote system?]. *lexinform.com.ua* Retrieved from <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/problemakontrabandy-v-ukrayini-yak-zminyty-systemu-protydyi/> [in Ukrainian].

2. Soroka, D.M. (2017). *Kontrabanda tovariv: teoretiko-pravova charakteristika ta sposobi protidii* [Smuggling of goods: theoretical and legal characteristics and methods of prevention]. Ternopil' [in Ukrainian].

3. Sevruck, V.G., Makarenko, N.K. (2017). Dijal'nist' pravoohoronnih organiv shhodo protidii etnichnij organizovanij zlochinnosti: ukraïns'kij i mizhnarodnij dosvid [The activity of law enforcement agencies against ethnic organization of malignity: Ukrainian and international reports]. *Naukovij visnik Nacional'noi akademii vnutrishnih sprav - Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2 (103), 160–169 [in Ukrainian].

4. Bondarenko, O.C., Kuz'menko, V.V. (2021). Kriminal'no-pravova charakteristika teoretichnih ta porivnjal'no-pravovih zasad doslidzhennja protidii kontrabandi ta korupcii pid chas mitnogo oformlennja tovariv [Criminal-legal characteristics of theoretical and legal-legal ambushes carried out against smuggling and corruption under the hour of regular registration of goods]. *Juridichnij naukovij elektronij zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 10, 418-420 [in Ukrainian].

5. Kolodjzhnij, M. G. (2017). *Suchasnij zarubizhnij dosvid gromads'kogo vplivu na zlochinnist'* [Modern foreign report of the public on evil]. H. : Pravo [in Ukrainian].

6. Kiris', B.O. (2004). Obmezhenja po vijs'kovij sluzhbi jak vid pokarannja za kriminal'nim zakonodavstvom zarubizhnih derzhav [Exchange on the military service as a kind of punishment for the criminal legislation of foreign powers]. *Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija Juridichna - Bulletin of Lviv University. Series Legal*, 40, 325–333 [in Ukrainian].

7. Tripnik, O.M. (2015). Dosvid evropejs'kih kraïn u reformuvannja organiv vnutrishnih sprav Ukraïni [Dosvid evropejs'kih kraïn pri revovannya organiv vnishnih ukraïny]. *Proceedings from: Vseukr. pidsumk. nauk.-prakt. konf. «Rol' pravoohoronnih organiv u formuvanni pravovoï derzhavi v umovah evrointegracii Ukraïni» – The All-Ukr. sci.-pract. conf. «The role of law enforcement agencies in the formation of a legal power in the minds of European integration of Ukraine»*. (pp. 283-285). K: Nac. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

8. Ukrainskaja mafija v SShA [Ukrainian mafia in the USA]. *gramotey.com* Retrieved from <https://gramotey.com/post/37968> [in Ukrainian].

9. 10 rokiv borot'bi z rozpovsyuzhennjam strilec'koï zbroï: de mi zaraz? [10 fates of the fight against the rozpovsyuzhennyam striletskoy zbroï: demi contagion?]. *www.nato.int* Retrieved from <http://www.nato.int/docu/review/2011/Arms-control/10-years-actions/UK/index.htm> [in Ukrainian].

10. Antonov, K.V., Varava, V.V. (2014). Aktual'ni problemi mizhnarodnogo spivrobotnictva shhodo zapobigannja ta protidii kontrabandi zbroï ta boeprispasiv [Actual problems of international anti-spying against the threat of anti-smuggling and ammunition]. *Visnik Akademii mitnoi sluzhbi Ukraïni - Bulletin of the Academy of Mitnoi Service of Ukraine*, 1, 114-119 [in Ukrainian].

11. Popivnjak, O.I. (2018). Mizhnarodnij dosvid zabezpechennja mitnoi bezpeki [International report on the security of mine safety.]. *Pravova prosvita - Legal enlightenment*, 2. Retrieved from http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/2_2018/82.pdf [in Ukrainian].

12. The Impact: Organized Crime Today: Report to the President and the Attorney General. President's Commission on Organized Crime. – Wash. : Government Printing Office, 1986. XVIII, 727 p. [in English].

13. Gospodarenko, V. M. (2016). Derzhavna kriminal'na politika SSHa i borot'ba proti organizovanoi zlochinnosti [State criminal policy of the USA and the fight against organized malice]. *Pravova pozicija - Legal position*, 2, 184–192 [in Ukrainian].

14. Moldovan, E.S (2020). Zarubizhnij dosvid operativno-rozshukovoï dijial'nosti mitnih organiv: uroki dlja ukraïni [Foreign report on the operational-rozshukovoy activity of militia bodies: lessons for Ukraine]. *Isej.org.ua* Retrieved from http://Isej.org.ua/4_2020/78.pdf [in Ukrainian].

15. Haraberjush, O. I. (2015). *Protidija kontrabandi v Ukraïni: operativno-rozshukovij aspekt: monografija [Prevention of smuggling in Ukraine: operational and investigation aspect]*. K.: VD «Dakor» [in Ukrainian].

16. Firearms, Ammunition, and Explosives Smuggling Investigations. U. S. Immigration and Customs Enforcement. URL: <https://www.ice.gov/investigations/firearms-explosives-smuggling> [in English].

17. Titovich, N.V. (2021). *Osoblivosti rozsliduvannja kontrabandi [Features of the investigation of smuggling]* Kiïv: Nacional'nij universitet «Kievo-Mogiljans'ka akademija» [in Ukrainian].

18. Coodman G. U.S. Firearms Trafficking to Guatemala and Mexico. A Working Paper. Woodrow Wilson International Center for scholars. 2013. URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/US%20Firearms%20to%20Guatemala%20and%20Mexico.pdf> [in English].

19. Firearms Trafficking: U.S. Efforts to Disrupt Gun Smuggling into Mexico Would Benefit from Additional Data and Analysis. 2021. U.S. Government Accountability Office. GAO@100. URL: <https://www.gao.gov/products/gao-21-322> [in English].

20. Dikij, V.I. (2022). Protidija kontrabandi zbroï ta boeprispasiv: dosvid special'nih pidrozdiliv pravoohoronnih organiv SSHa [Anti-Smuggling Arms and Ammunition: Report of Special Subdivisions of US Law Enforcement Agencies]. *Proceedings from: Vseukraïns'ka naukovo-praktychna konferentsiia «Kriminal'no-pravovi, kriminologichni, kriminal'ni procesual'ni ta kriminalistichni problemi protidii zlochinnosti v umovah voennogo stanu» – The All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Marketing of Innovations and Innovations in Marketing»*. (pp. 106-108). Kiïv – L'viv – Dnipro: Nac. akad. vntur. sprav, L'viv. derzh. un-t vnutr. sprav, Dnipropet. derzh. un-t vnutr. sprav, Lugan. derzh. un-t vnutr. sprav im. E.O. Didorenka [in Ukrainian].

21. Androsjuk, S. (2016). *Kontrabanda ta borot'ba z neju mitnih organiv [Smuggling and the fight against it by militant organs]*. Ternopil' [in Ukrainian].

22. Suvorkin, V.A. Predmeti kontrabandi: kompleksnij pidhid u doslidzhenni [Smuggling: an integrated approach to research]. *catalog.puet.edu.ua* <http://catalog.puet.edu.ua/opacunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:97209/Source:default> [in Ukrainian].

23. Martish, O. Ju. Inozemnij dosvid protidii special'nimi pidrozdilami policii nezakonnomu zbutu narkotichnih zasobiv, psihotropnih rechovin abo ih analogiv za dopomogoju merezhi internet. Aktual'ni pitannja vijavlennja ta rozkrittja zlochiv Nacional'noju policieju: vitchiznjanij ta zarubizhnij dosvid [Foreign experience in counteracting the special sale of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues by special police units via the Internet. Current issues of detection and detection of crimes by the National Police: domestic and foreign experience]. *elar.naiou.kiev.ua* Retrieved from <http://elar.naiou.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17032> [in Ukrainian].

24. Pavlenko, S. O. (2018). Taktika protidii torgivli ljud'mi organami Nacional'noi policii Ukraïni: vitchiznjanij ta zarubizhnij dosvid [Tactics of combating human trafficking by the National Police of Ukraine: domestic and foreign experience]. *Mizhnarodnij naukovij zhurnal «Internauka»*. Serija: «Juridichni nauki» - *International Scientific Journal "Internauka"*. Series: "Legal Sciences", 5. Retrieved from <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2018-5-4020> [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-259-271](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-259-271)

Костянтин Оробець

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального права № 2,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8783-3950>*

АКСІОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню аксіологічних засад кримінальної відповідальності. Розглянуто власну, інструментальну і соціокультурну цінність кримінальної відповідальності та чинники, що впливають на кожну з них.

Визначено два аспекти власної цінності кримінальної відповідальності. У соціальному аспекті вона забезпечує охорону суспільних відносин від найбільш небезпечних посягань, являючи собою негативну реакцію соціуму й держави на вчинене суспільно небезпечне діяння, в якій проявляється осуд і самого діяння, і особи, що його вчинила. У правовому аспекті кримінальна відповідальність сама по собі виступає правовою цінністю, взаємодіючи з іншими правовими цінностями та сприяючи їх утіленню. У цьому аспекті кримінальна відповідальність полягає в юридичному обов'язку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, зазнати передбачених законом правообмежень, закріплення, потенційне або фактичне застосування яких виправдані фактом порушення кримінально-правової норми-заборони та ґрунтуються на принципах кримінального права.

Обґрунтовано положення про те, що кримінальне право, закріплюючи суспільно небезпечні діяння як кримінально протиправні й карані, тим самим формально визначає крайні прояви свавілля, відмежовуючи їх від правомірної поведінки як проявів свободи особи. Відсутність чітко встановленої підстави і заходів відповідальності призводила б до стирання меж між свободою та свавіллям, а в кінцевому підсумку – до невизначеності змісту й обсягу самого поняття свободи.

Інструментальну цінність кримінальної відповідальності визначено як спроможність виступати засобом (інструментом) впливу на формування й розвиток суспільних відносин, яка розкривається через її цілі та функції. Доведено, що виходячи з цілей кримінальної відповідальності, вона виступає інструментом (засобом) виправлення особи, загальної і спеціальної превенції, а також соціального захисту («відновлення соціальної справедливості» як поєднання кари й осуду). Виокремлено такі основні функції кримінальної

відповідальності, як охоронна, регулятивна, превентивна та виховна.

Зазначено, що як соціокультурна цінність кримінальна відповідальність відбиває національні та універсальні особливості розвитку суспільства загалом та його культурної сфери зокрема. З історичними змінами суспільства, поширенням тих чи інших суспільно небезпечних діянь як масових явищ, появою нових та переоцінкою традиційних культурних цінностей змінюються й уявлення про зміст, форми, засоби, принципи кримінальної відповідальності.

Зроблено висновок, що рівень цінності кримінальної відповідальності суттєво позначається на цінності кримінального права в цілому.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, правові цінності, аксіологічний підхід, правова культура, покарання.

Kostiantyn Orobets

*Candidate of Legal Sciences, Assistant at the Department of Criminal Law № 2,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-8783-3950>*

AXIOLOGICAL JUSTIFICATION OF CRIMINAL RESPONSIBILITY

Abstract. The article is devoted to the elucidation of the axiological fundamentals of criminal liability. The own, instrumental and socio-cultural value of criminal responsibility and the factors influencing each of them were considered.

Two aspects of the own value of criminal responsibility have been identified. In the social aspect, it protects public relations from the most dangerous encroachments, representing the negative reaction of society and the state to the committed socially dangerous act, which manifests condemnation of the act itself and the person who committed it. In the legal aspect, criminal liability in itself is a legal value, interacting with other legal values and contributing to their implementation. In this aspect, criminal liability is the legal obligation of a person who has committed a criminal offense to be subject to statutory restrictions, the consolidation, potential or actual application of which is justified by the violation of criminal law prohibitions and based on the principles of criminal law.

It was argued that criminal law, enshrining socially dangerous acts as criminally illegal and punishable, thus formally defines the extreme manifestations of arbitrariness, distinguishing them from lawful conduct as manifestations of individual freedom. The lack of a clearly defined basis and measures of responsibility would lead to the blurring of the line between freedom and arbitrariness, and ultimately to the uncertainty of the content and scope of the very concept of freedom.

The instrumental value of criminal responsibility was defined as the ability to act as a means (instrument) of influence on the formation and development of social

relations, which is revealed through its goals and functions. It was proved that based on the goals of criminal responsibility, it acts as a tool (means) of correction of the person, general and special prevention, as well as social protection («restoration of social justice» as a combination of punishment and condemnation). The main functions of criminal responsibility, such as security, regulatory, preventive and educational, were identified.

It was noted that as a socio-cultural value, criminal responsibility reflects the national and universal features of society in general and its cultural sphere in particular. With the historical changes of society, the spread of certain socially dangerous acts as mass phenomena, the emergence of new and reassessment of traditional cultural values are changing perceptions of the content, forms, means, principles of criminal responsibility.

It was concluded that the level of value of criminal responsibility significantly affects the value of criminal law in general.

Keywords: criminal responsibility, legal values, axiological approach, legal culture, punishment.

Постановка проблеми. Коли йдеться про підставу кримінальної відповідальності, в юридичній літературі, природно, найчастіше згадується матеріальна правова підстава. Відповідні дослідження ґрунтуються на ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу (в подальшому – КК) України, згідно з якою підставою кримінальної відповідальності визнається вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом. Поряд із цим, виокремлюють філософсько-етичне обґрунтування кримінальної відповідальності, що дає відповідь на питання про те, чому суспільство і держава мають право докоряти людині, яка вчинила кримінальне правопорушення, і на чому ґрунтується такий докір [12, с. 96]. На наш погляд, обґрунтування кримінальної відповідальності не вичерпується філософсько-етичним аспектом, а може бути розглянуто з позицій й інших підходів, що надає цій проблематиці комплексного характеру. Серед різних підходів слід звернути увагу, до прикладу, на економічне, історичне, аксіологічне обґрунтування кримінальної відповідальності та ін., що залишаються малодослідженими в літературі, незважаючи на свою актуальність та важливість для теорії та практики. Кожному з підходів відповідають власні методи пізнання, наукові положення та понятійно-категоріальний апарат пояснення допустимості й доцільності кримінальної відповідальності. Так, аксіологічне обґрунтування може дати відповідь на питання про те, в чому саме полягає цінність кримінальної відповідальності, її роль та значення як правового інституту, від чого залежить «рівень» цієї цінності, а також створити підґрунтя для вироблення конкретних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти кримінальної відповідальності розглядалися в роботах таких науковців, як Н.О. Антонюк, В.К. Грищук, В.К. Дуюнов, О.О. Книженко, М.І. Панов, Ю.А. Пономаренко та ін. Проблеми аксіології права (й аксіологічного підходу до юридичної відповідальності зокрема) досліджували О.М. Болсунова, Н.І. Бровко, О.М. Макеєва, А. Павко, Х.Б. Соломчак та ін. При цьому кількість сучасних праць, які були б спеціально присвячені висвітленню проблематики аксіологічних засад кримінальної відповідальності, є недостатньою, в більшості випадків вони мають фрагментарний, а не комплексний характер. Дискусійними залишаються питання визначення, цілей, функцій кримінальної відповідальності тощо. Виходячи з браку досліджень зазначеної проблематики, у статті поставлено за мету з'ясування різних видів цінності кримінальної відповідальності, рівень якої безпосередньо позначається на ефективності норм кримінального права в цілому.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна відповідальність належить до універсальних категорій кримінального права. Останні, за визначенням М.І. Панова, являють собою найбільш широкі за обсягом фундаментальні поняття, які відображають і фіксують найзагальніші та найсуттєвіші ознаки явищ (фактів) реальної дійсності у сфері кримінального права [16, с. 13]. У категорії кримінальної відповідальності та в інших формах доктринальних положень кримінального права відображається сутність, зміст і функції цієї галузі права та законодавства [16, с. 14]. У зв'язку з цим питання про ціннісне обґрунтування кримінальної відповідальності вважаємо складовою частиною більш широкої проблематики аксіологічного підходу до кримінального права в цілому, що співвідносяться між собою як окреме та загальне. Тому пропонуємо так само, як і в кримінальному праві [14, с. 224], виокремлювати власну (самоцінність), інструментальну й соціокультурну цінність кримінальної відповідальності. У літературі, визнаючи багатоаспектний характер цінності юридичної відповідальності, розрізняють й інші різновиди, наприклад, інституційну, гносеологічну, державно-владну, каральну, правопоновлюючу цінність [4, с. 64].

Незважаючи на всю важливість цієї категорії, законодавче визначення поняття кримінальної відповідальності відсутнє, що породжує численні дискусії в науці кримінального права. Так, Н.О. Антонюк виокремлює щонайменше 8 підходів до розуміння кримінальної відповідальності [1, с. 171]. Детальний розгляд та критичний аналіз цих підходів виходить за межі предмета дослідження цієї статті, тож у подальшому будемо спиратися на розуміння відповідальності в найзагальнішому сенсі, що пропонується у тлумачному словнику, як обов'язку відповідати за чийсь (а щодо кримінальної відповідальності – за свої) діяння [6, с. 177]. З таким тлумаченням узгоджується комплексне визначення, запропоноване М.І. Пановим, який під кримінальною

відповідальністю розуміє юридичний обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягати дії кримінального закону, тобто зазнати з боку держави негативної оцінки в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також заходів державно-правового примусу у вигляді обмежень прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру [17, с. 47].

Власна цінність кримінальної відповідальності визначається безпосередньо її сутністю як соціально-правового феномена. З одного боку, кримінальна відповідальність забезпечує охорону суспільних відносин від найбільш небезпечних посягань, а з іншого – сама по собі виступає правовою цінністю, взаємодіючи з іншими правовими цінностями та сприяючи їх утіленню. У першому аспекті кримінальна відповідальність, на нашу думку, являє собою негативну реакцію соціуму (в особі держави як форми соціальної організації) на вчинене суспільно небезпечне діяння, в якій проявляється осуд і самого діяння, і особи, що його вчинила. Це підтверджується рішенням Конституційного Суду України у справі про депутатську недоторканність, згідно з яким кримінальна відповідальність є правовим інститутом, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинене кримінальне правопорушення [20]. Таке реагування, що є результатом оцінювання кримінального правопорушення як антицінності, неприйнятної (небезпечної) з соціальної точки зору, постає як засіб розв'язання соціальних суперечностей, що породжуються кримінальним правопорушенням, яке втілює конфлікт між соціумом та окремою особистістю [8, с. 208].

Задля охорони суспільних відносин кримінальне право використовує весь спектр специфічних правових засобів, що належать до кримінальної відповідальності, які поділяють, наприклад, на кримінально-правові засоби-установлення і кримінально-правові засоби-діяння [18, с. 163]. До відповідних засобів висуваються вимоги необхідності і достатності застосування щодо кримінального правопорушення певного виду (якщо мова йде про законотворчу діяльність), а також кожної індивідуально визначеної особи, яка вчинила конкретне суспільно небезпечне діяння (у правозастосовній діяльності). У практиці Європейського суду з прав людини йдеться про «пропорційність втручання», яке має відповідати тяжкості порушення (п. 38 рішення у справі «Ісмаїлов проти Росії») [24]. Неадекватне (недостатнє або, навпаки, надлишкове) реагування держави на вчинене кримінальне правопорушення (наприклад, занадто сувора санкція статті Особливої частини КК, необґрунтоване звільнення від покарання, призначення занадто м'якого або занадто суворого покарання), яке належним чином не враховує суспільну небезпечність діяння та (або) особу винного, не тільки не сприяє вирішенню соціального конфлікту, а й спроможне породжувати нові. А це, у свою чергу, негативно позначається на порівняльній цінності кримінальної відповідальності

за аксіологічною шкалою. Тому, наприклад, невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого має тягнути за собою скасування або зміну вироку суду (ч. 2 ст. 409 Кримінального процесуального кодексу України).

У другому з названих вище аспектів кримінальна відповідальність полягає в юридичному обов'язку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, зазнати передбачених законом правообмежень. Закріплення, потенційне або фактичне застосування таких правообмежень виправдані фактом порушення кримінально-правової норми-заборони та ґрунтуються на принципах кримінального права. У такому контексті санкція кримінально-правової норми виступає логічним наслідком невиконання особою вимоги не вчиняти кримінальне правопорушення, тобто не діяти всупереч правовим цінностям, які є внутрішньою метою, змістом правової норми [21, с. 28]. Слід підкреслити, що стосовно норм-заборон ціннісним змістом виступає не та поведінка, яка зазначена в диспозиції, а утримання від неї (точніше, невчинення забороненої дії або вчинення дії, яку особа зобов'язана була й могла вчинити). Також і при застосуванні загальноправових принципів реалізуються відповідні правові цінності, наприклад, справедливість, гуманізм, верховенство права, рівність тощо. Одночасно створюється підґрунтя для спеціальних принципів кримінальної відповідальності, таких, як-от: законність; особиста і винна відповідальність; невідворотність відповідальності, її диференціація та індивідуалізація; обмеження меж кримінальної відповідальності [17, с. 48].

Окремо слід сказати про таку правову цінність, як свобода, що не протистоїть відповідальності, а передбачає її. Розуміння свободи як правової цінності закріплено у ст. 4 Декларації прав людини і громадянина 1789 р., згідно з якою свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому. За висловом Н.І. Бровко, «людина відповідальна за власні дії лише тоді, коли має свободу волі, вибору та засобів їх реалізації» [5, с. 56]. О.О. Єрмоєнко щодо співвідношення відповідальності та свободи зазначає, що перша неможлива без другої, але й навпаки, друга зумовлює першу [10, с. 56]. Кримінальне право, закріплюючи суспільно небезпечні діяння як кримінально протиправні й карані, тим самим формально визначає крайні прояви свавілля, відмежовуючи їх від правомірної поведінки як проявів свободи особи. Відсутність чітко встановленої підстави і заходів відповідальності призводила б до стирання меж між свободою та свавіллям, а в кінцевому підсумку – до невизначеності змісту й обсягу самого поняття свободи.

Інструментальна цінність кримінальної відповідальності, тобто спроможність виступати засобом (інструментом) впливу на формування й розвиток суспільних відносин, розкривається через її цілі та функції. Цілі кримінальної відповідальності, на відміну від цілей покарання, в Україні законодавчо не окреслені. Для порівняння, у КК Республіки Білорусь

закріплено цілі саме кримінальної відповідальності, зокрема, виправлення особи, яка вчинила злочин, та попередження вчинення нових злочинів як засудженим, так і іншими особами, а також зазначено, що кримінальна відповідальність покликана сприяти відновленню соціальної справедливості (ч.ч. 2, 3 ст. 44 КК Республіки Білорусь) [22]. Майже такі самі цілі (за винятком цілі кари замість відновлення соціальної справедливості) визначено як мету покарання в ч. 2 ст. 50 КК України. Тож виникає проблема співвідношення між цілями кримінальної відповідальності та цілями покарання. На нашу думку, за чинним КК вони не повністю збігаються, принаймні за своїм змістом, оскільки покарання є найбільш розповсюдженою, типовою, проте не єдиною формою реалізації кримінальної відповідальності, й отже, остання охоплює більшу кількість засобів досягнення своїх цілей (зокрема, засудження особи без призначення покарання). Водночас досягнення таких цілей, як виправлення засудженого, загальна та спеціальна превенція, можливе без реального відбування покарання. Так, про можливість виправлення засудженого без відбування покарання йдеться у ч. 1 ст. 75 КК. Загальне і спеціальне запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень є не лише цілями покарання, цілями кримінальної відповідальності, а й цілями кримінально-правового впливу [11, с. 408], вони впливають з завдань кримінального права та закону (ч. 1 ст. 1 КК). Згідно з ч. 2 ст. 65 КК покарання, що призначається особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути необхідним і достатнім для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень.

Що ж стосується мети кари як відплати за вчинене, то вона серед інших заходів кримінальної відповідальності притаманна саме покаранню, причому не лише реальне відбування, а й сам факт призначення покарання – істотний прояв його карального впливу [12, с. 352]. Однак буквально поширити цю мету й на кримінальну відповідальність неможливо у зв'язку з тим, що КК закріплює таку форму реалізації останньої, як засудження особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, за вироком суду без призначення їй покарання (ч.ч. 4, 5 ст. 74 КК). В.К. Грищук поряд із покаранням та судимістю виокремлює осуд як класичну форму реалізації кримінальної відповідальності, що є єдиною, яка може реалізовуватися самостійно [7, с. 97]. На противагу цій позиції Ю.А. Пономаренко вважає, що у випадку, коли кримінальна відповідальність особи представлена лише одним заходом – миттєвим осудом, вона фактично відсутня, через що запропоновано або трансформувати зазначені вище законодавчі положення в підставу для звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання, або ж узагалі виключити [19, с. 70]. Не заперечуючи категорично кримінальної відповідальності в цій її формі, можливим шляхом уникнення невідповідності між цілями кримінальної відповідальності та цілями покарання вважаємо обґрунтування й подальше

формулювання більш загальної цілі, яка б охоплювала собою як власне каральний вплив (при призначенні покарання), так й інші прояви негативної реакції держави на суспільно небезпечне діяння та особу, яка його вчинила (у вигляді осуду при засудженні з призначенням покарання або без такого). Терміном, що може бути використаний для позначення подібної мети кримінальної відповідальності, спроможний стати «захист суспільства» або інший, який буде достатньо обґрунтованим у результаті подальших наукових розробок. Відповідно до цієї мети доцільною може бути визнана, наприклад, негативна оцінка суспільно небезпечного діяння та засудження особи, яка не може вважатися суспільно небезпечною, однак без можливості призначення їй додаткових примусових заходів, оскільки потреба в захисті суспільства від цієї особи шляхом призначення і застосування конкретних правообмежень (покарання) вже відсутня. Альтернативний варіант був запропонований В.К. Дуюновим, який, на відміну від традиційного розуміння кари як відплати за вчинене, широко тлумачить її як негативну, співрозмірну (справедливу) та невідворотну реакцію держави на порушення встановлених нею нормативних приписів [9, с. 60-61], що виражається в осуді особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і вчиненого діяння в акті правозастосування та у встановленні правообмежувальних заходів щодо цієї особи [9, с. 63]. У такому широкому значенні термін «кара» може вживатися для позначення мети як кримінальної відповідальності, так і покарання.

Таким чином, виходячи з цілей кримінальної відповідальності, вона виступає інструментом (засобом) виправлення особи, загальної і спеціальної превенції, а також соціального захисту («відновлення соціальної справедливості» як поєднання кари й осуду, або ж «кари» в розумінні В.К. Дуюнова).

Цілі кримінальної відповідальності не слід ототожнювати з її функціями. Під останніми розуміються основні напрямки впливу кримінальної відповідальності на суспільні відносини, поведінку людей, мораль, правосвідомість, культуру, в яких розкривається її сутність, соціальне призначення та через які досягаються цілі цього виду юридичної відповідальності [23, с. 407]. Функція є зв'язуючою ланкою, завдяки якій мета з суб'єктивної категорії перетворюється на об'єктивну реальність, на конкретний результат правового впливу кримінальної відповідальності [23, с. 387].

У літературі різними дослідниками запропоновані численні класифікації функцій юридичної та, зокрема, кримінальної відповідальності. Так, виокремлюють функції регулятивну, превентивну, каральну, відновлювальну та виховну [2, с. 134]; охоронну, превентивну, каральну, стимулюючу, компенсаційну, виховну, організаційну, політичну [3, с. 15] та ін. Основними з цих функцій вважаємо охоронну, регулятивну, превентивну та виховну. У термінологічному плані ці функції збігаються з функціями кримінального

права, однак мають вужче значення, адже кримінальна відповідальність як правовий інститут є лише елементом (однією зі складових частин) галузі права, а тому функції кримінального права та функції кримінальної відповідальності співвідносяться як загальне й окреме. Каральну функцію кримінальної відповідальності ми не виділяємо як самостійний напрямок соціального впливу у зв'язку з тим, що кара й осуд лежать в основі всіх інших її функцій і, таким чином, виступають універсальною метою кримінальної відповідальності, яка втілюється в соціальній дійсності через різні функції. А ось компенсаційна (відновлювальна) функція, на наш погляд, не притаманна цьому інституту кримінального права, бо кримінальна відповідальність, на відміну від цивільної відповідальності, не охоплює відновлення попереднього становища, відшкодування завданих збитків. Усі майнові покарання виконуються на користь держави, а не потерпілого. «Відновлення соціальної справедливості» досягається шляхом осуду засудженого та вчиненого ним суспільно небезпечного діяння, який у більшості випадків поєднується з застосуванням правообмежень, що відповідають тяжкості кримінального правопорушення та особі винного, отже, таке відновлення відбувається через реалізацію каральної (в широкому розумінні) мети кримінальної відповідальності. У КК відшкодування завданих винним збитків згадується в таких випадках: при характеристиці деяких підстав звільнення від кримінальної відповідальності (дійове каяття – ст. 45, примирення винного з потерпілим – ст. 46 КК, звільнення від кримінальної відповідальності за окремі кримінальні правопорушення – ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 4 ст. 289 КК); як обставина, що пом'якшує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66); при встановленні переліку майна, яке не підлягає спеціальній конфіскації (ч. 5 ст. 96²); як обов'язок юридичної особи при застосуванні до неї заходів кримінально-правового характеру (ч. 2 ст. 96⁶); як вид примусових заходів виховного характеру при звільненні неповнолітнього від покарання (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК). Очевидно, що таке відшкодування здійснюється поза межами кримінальної відповідальності.

Як *соціокульт урна цінніст ь* кримінальна відповідальність відбиває національні та універсальні особливості розвитку суспільства загалом та його культурної сфери зокрема. З історичними змінами суспільства, поширенням тих чи інших суспільно небезпечних діянь як масових явищ, появою нових та переоцінкою традиційних культурних цінностей змінювалися й уявлення про зміст, форми, засоби, принципи кримінальної відповідальності. Культура як багаторівневе системне утворення проявляє себе як усередині суспільства, так і за його межами [15, с. 21]. Внутрішньою тенденцією розвитку кримінального права, й зокрема інституту кримінальної відповідальності, є його спадкоємність, що простежується, наприклад, при порівнянні КК України 2001 р. з КК УРСР 1960 р. (цілі покарання, класифікація покарань на основні, додаткові та змішані, загальні засади призначення покарання, звільнення від покарання у зв'язку з

втратаю особою суспільної небезпечності та багато ін.). Україні, як й іншим європейським демократичним державам, властива правова культура відкритого типу, що у своєму розвитку взаємодіє з іншими правовими культурами, сприймаючи, опрацьовуючи й закріплюючи для себе надбання інших правових традицій [13, с. 262]. Така універсалізація національних правових культур обумовлює єдність основних цінностей, які набувають вираження у правових принципах. КК України, ґрунтуючись на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права (ч. 1 ст. 3 КК), вказує, наприклад, на неприпустимість визнання метою покарання (а так само це стосується і кримінальної відповідальності в цілому) завдання фізичних страждань або приниження людської гідності (ч. 3 ст. 50).

Висновки. Проведене дослідження дозволило з'ясувати зміст власної, інструментальної та соціокультурної цінності кримінальної відповідальності. Власна її цінність визначається цінністю суспільних відносин, які підлягають охороні засобами кримінальної відповідальності, що мають відповідати суспільній небезпечності діяння та особі винного (соціальний аспект), та правовими цінностями, затвердженню яких вона сприяє (правовий аспект). Вираженням інструментальної цінності є цілі та функції кримінальної відповідальності. Соціокультурна цінність характеризує цей кримінально-правовий інститут як здобуток культури. Зростання або, навпаки, зменшення цінності кримінальної відповідальності, у свою чергу, суттєво позначається на цінності кримінального права, оскільки кримінальна відповідальність є невід'ємним елементом механізму кримінально-правового регулювання, через її встановлення та реалізацію відбувається впорядкування нормами кримінального права суспільних відносин.

Кожен із виокремлених видів цінності кримінальної відповідальності, безумовно, потребує подальших системних досліджень та за їх результатами має враховуватися в тій чи іншій мірі у законотворчій і правозастосовній діяльності.

Літ ерат ура:

1. Антонюк Н.О. Концепції розуміння кримінальної відповідальності. *Часопис Київського університету у права*. 2019. № 2. С. 170-175. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2019.30.
2. Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 133-137.
3. Бойчук А.Ю. Аксіологічний зміст функцій юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 14-17. DOI: 10.18524/2411-2054.2018.30.132821.
4. Болсунова О.М. Аксіологія юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету у права*. 2010. № 2. С. 62-65.
5. Бровко Н.І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 54-57.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

7. Гришук В.К. Доктринальне розуміння форм реалізації кримінальної відповідальності людини. *Акт уальні проблеми кримінальної відповідальності і: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 10-11 жовтня 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 93-98.

8. Дворецкий М.Ю. Уголовная ответственность в отечественном законодательстве в контексте эффективности реализации: проблемы теории и практики применения. *Вестник Тамбовского университета* et al. Серия: Гуманитарные науки. 2014. Вып. 2 (130). С. 205-212.

9. Дуюнов В.К. Кара как реакция государства на совершение преступления, ее сущность, содержание и ближайшая цель. *Акт уальні проблеми кримінальної відповідальності і: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 10-11 жовтня 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 60-64.

10. Єрмоменко О.О. Свобода як обов'язкова передумова відповідальності. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2016. Вип. 24. С. 52-57. DOI: 10.5281/zenodo.192581.

11. Книженко О.О. Загальна та спеціальна превенції та їх вплив на кримінально-правові санкції. *Форум права*. 2011. № 2. С. 404-409. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2011_2_63.pdf (дата звернення: 10.05.2022).

12. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 528 с.

13. Макеєва О.М. Правова культура: ціннісний вимір в умовах інтеграційних процесів. *Альманах права*. 2015. Вип. 6. С. 261-265.

14. Оробець К. Аксіологічний підхід у кримінальному праві: зміст та значення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 222-226.

15. Павко А. Право як соціокультурний феномен. *Віче*. 2011. № 13. С. 20-23.

16. Панов М.І. Доктрина кримінального права України: значення для науки і практики кримінального законотворення та правозастосування. *Право України*. 2020. № 2. С.11-16. DOI: 10.33498/lopu-2020-02-011.

17. Панов М. Кримінальна відповідальність та її підстава. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 45-52.

18. Пономаренко Ю.А. Види засобів кримінального права. *Проблеми законності і*. 2020. Вип. 149. С. 154-167. DOI: 10.21564/2414-990x.149.199986.

19. Пономаренко Ю.А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2013. Вип. 20. С. 65-72.

20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99. Справа № 1-15/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text> (дата звернення: 10.05.2022).

21. Соломчак Х.Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 27-34.

22. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-З. URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=hk9900275> (дата звернення: 10.05.2022).

23. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2007. 950 с.

24. Case of Ismayilov v. Russia. Application no. 30352/03. Judgment. Strasbourg, 6 November 2008. Final. 6 April 2009. URL: <https://rm.coe.int/16806ebe18> (дата звернення: 10.05.2022).

References:

1. Antoniuk, N.O. (2019). Kontseptsii rozuminnia kryminalnoi vidpovidalnosti [Concepts of understanding of criminal responsibility]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of Kyiv University of Law*, 2, 170-175. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.30> [in Ukrainian].
2. Bohatyrov, I., & Savchenko, A. (2016). Kryminalna vidpovidalnist yak suchasna problema kryminalnogo prava Ukrainy [Criminal liability as a modern problem of criminal law of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 2, 133-137 [in Ukrainian].
3. Boichuk, A.Iu. (2018). Aksiolohichniy zmist funktsii yurydychnoi vidpovidalnosti za ekolohichni pravoporushennia [Axiological content of the functions of legal responsibility for environmental offenses]. *Pravova derzhava – Constitutional state*, 30, 14-17. <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.30.132821> [in Ukrainian].
4. Bolsunova, O.M. (2010). Aksiolohiia yurydychnoi vidpovidalnosti [Axiology of legal responsibility]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of Kyiv University of Law*, 2, 62-65 [in Ukrainian].
5. Brovko, N.I. (2014). Filosofska-pravovyi analiz katehorii svobody ta vidpovidalnosti liudyny [Philosophical and legal analysis of the category of human freedom and responsibility]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1, 54-57 [in Ukrainian].
6. Busel, V.T. (Eds.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]*. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
7. Hryshchuk, V.K. (2013). Doktrynalne rozuminnia form realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti liudyny [Doctrinal understanding of the forms of realization of human criminal responsibility]. *Aktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti – Current issues of criminal liability* (pp. 93-98). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Dvoretiskii, M.Yu. (2014). Ugolovnaya otvetstvennost v otechestvennom zakonodatelstve v kontekste effektivnosti realizatsii: problemy teorii i praktiki primeneniya [Criminal liability in domestic legislation in the context of implementation efficiency: problems of theory and practice of application]. *Vestnik Tambovskogo universiteta – Bulletin of Tambov University*, 2 (130), 205-212 [in Russian].
9. Duyunov, V.K. (2013). Kara kak reaktsiya gosudarstva na sovershenie prestupleniya, eyo sushchnost, sodержanie i blizhaishaya tsel [Penance as a reaction of the state to the commission of a crime, its essence, content and immediate goal]. *Aktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti – Current issues of criminal liability* (pp. 60-64). Kharkiv: Pravo [in Russian].
10. Yeromenko, O.O. (2016). Svoboda yak oboviazkova peredumova vidpovidalnosti [Freedom as a prerequisite for responsibility]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni H.S. Skovorody – Collection of scientific works of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*, issue 24, 52-57. <https://doi.org/10.5281/zenodo.192581> [in Ukrainian].
11. Knyzhenko, O.O. (2011). Zahalna ta spetsialna preventsii ta yikh vplyv na kryminalno-pravovi sanktsii [The general both special prevention and their influence on criminally-legal sanctions]. *Forum prava – Law forum*, 2, 404-409. Retrieved from http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2011_2_63.pdf [in Ukrainian].
12. Borysov, V.I., Tatsii, V.Ia., Tiutiuhin V.I., et al. (2015). *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine: General part]*. V.Ia. Tatsii, V.I. Borysov, & V.I. Tiutiuhin (Ed.) (5th ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
13. Makeieva, O.M. (2015). Pravova kultura: tsinnisnyi vymir v umovakh intehratsiinykh protsesiv [Legal culture: value dimension in the conditions of integration processes]. *Almanakh prava – Almanac of law*, 6, 261-265 [in Ukrainian].
14. Orobets, K. (2016). Aksiolohichniy pidkhid u kryminalnomu pravi: zmist ta znachennia

[Axiological approach in criminal law: content and meaning]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 12, 222-226 [in Ukrainian].

15. Pavko, A. (2011). Pravo yak sotsiokulturnyi fenomen [Law as a socio-cultural phenomenon]. *Viche – Veche*, 13, 20-23 [in Ukrainian].

16. Panov, M.I. (2020). Doktryna kryminalnogo prava Ukrainy: znachennia dlia nauky i praktyky kryminalnogo zakonotvorennya ta pravozastosuvannya [The doctrine of criminal law of Ukraine: significance for the science and practice of criminal law and law enforcement]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 2, 11-16. <https://doi.org/10.33498/louu-2020-02-011> [in Ukrainian].

17. Panov, M. (2010). Kryminalna vidpovidalnist ta yii pidstava [Criminal liability and its grounds]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy – Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 4, 45-52 [in Ukrainian].

18. Ponomarenko, Yu.A. (2020). Vydy zasobiv kryminalnogo prava [The types of criminal law remedies]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 149, 154–167. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.199986> [in Ukrainian].

19. Ponomarenko, Yu.A. (2013). Formy realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy [Forms of realization of criminal responsibility according to the criminal legislation of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody – Collection of scientific works of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*, issue 20, 65-72 [in Ukrainian].

20. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Sprava № 1-15/99 (1999) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine regarding the official interpretation of the provisions of part three of Article 80 of the Constitution of Ukraine (case of parliamentary immunity) of October 27, 1999 № 9-rp/99. Case № 1-15/99]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text> [in Ukrainian].

21. Solomchak, Kh.B. (2014). Sotsialni ta pravovi tsinnosti yak determinanty pozytyvnoi pravovoi vidpovidalnosti [Social and legal values as determinants of positive legal responsibility]. *Nashe pravo – Our law*, 1, 27-34 [in Ukrainian].

22. Ugolovnyy kodeks Respubliki Belarus ot 9 iyulya 1999 g. № 275-Z (1999) [Criminal Code of the Republic of Belarus dated July 9, 1999 No. 275-Z]. etalonline.by. Retrieved from <https://etalonline.by/document/?regnum=hk9900275> [in Russian].

23. Khachaturov, R.L., & Lipinskiy D.A. (2007). *Obshchaya teoriya yuridicheskoy otvetstvennosti [General theory of legal liability]*. Sankt-Peterburg: Yuridicheskii tsentr Press [in Russian].

24. Case of Ismayilov v. Russia (2009). Application no. 30352/03. Judgment. Strasbourg, 6 November 2008. Final. 6 April 2009. rm.coe.int. Retrieved from <https://rm.coe.int/16806ebe18>.

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-272-281](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-272-281)

Тарас Січевлюк-Врублевський

*аспірант, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького,
Національної академії наук України, адвокат, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2729-390X>*

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ОБ'ЄКТУ ЗЛОЧИНУ СЛУЖБОВА НЕДБАЛІСТЬ (СТ. 367 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)

Анотація. Визначено, що службова недбалість є багато об'єктним злочином, у його складі, крім основних, виділяються і додаткові об'єкти.

Доведено, що основним безпосереднім об'єктом недбалості є сукупність суспільних відносин в сфері реалізації встановленого порядку виконання службовими особами органів публічної влади повноважень, що входять в їх службову компетенцію, реалізовану в певних сферах (ланці) управління в державних органах та органах місцевого самоврядування.

Відмічено, що безпосередніми додатковими об'єктами службової недбалості можуть виступати майнові чи інші законні інтереси громадян, організацій, суспільства і держави, суспільні відносини в сфері забезпечення безпеки здоров'я.

Обґрунтовано, що у випадках, коли злочин вчинено службовими особами публічного права, зокрема представниками влади або місцевого самоврядування, додатковим факультативним об'єктом злочину, передбаченого ст. 367 Кримінального кодексу України (далі – КК України), необхідно визначати авторитет держави.

Ключові слова: об'єкт складу злочину, службова недбалість, невиконання службових обов'язків, неналежне виконання службових обов'язків, інтереси служби, службова особа, авторитет держави.

Taras Sichevlyuk-Vrublevsky

*Postgraduate student of the Institute of State and Law, V.M Koretsky National
Academy of Sciences of Ukraine, lawyer, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2729-390X>*

PECULIARITIES OF THE STRUCTURE OF THE OBJECT OF THE CRIME OFFICIAL NEGLIGENCE (ARTICLE 367 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

Abstract. It was determined that the determined that negligence is a multi-object crime, and in addition to the main ones, it includes additional objects.

It is proved that the main direct object of negligence is a set of public relations in the field of implementation of the established procedure for officials of public authorities to exercise powers within their official competence, implemented in certain areas (links) in government and local government.

It is noted that the direct additional objects of official negligence may be property or other legitimate interests of citizens, organizations, society and the state, public relations in the field of health security.

It is substantiated that in cases when the crime was committed by public law officials, in particular by representatives of government or local self-government, an additional optional object of the crime under Art. 367 of the Criminal code of Ukraine, it is necessary to define authority of the state.

Keywords: object of the crime, negligence, failure to perform official duties, improper performance of official duties, interests of the service, official, authority of the state.

Постановка проблеми. Сучасний світ, який постійно трансформується, вимагає максимально дозволеного упорядкування діяльності управлінських структур держави. Належне функціонування сфери службової діяльності є запорукою внутрішньої безпеки держави, що гарантує розвиток і реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення матеріальних, соціальних, духовних, інтелектуальних потреб, а також державних, громадських інтересів чи інтересів окремих юридичних осіб.

Недбале виконання й невиконання владними інституціями своїх функцій призводить до деформації даних процесів, системного гальмування розвитку сфери службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, негативно позначається на стані дотримання прав і свобод осіб, знижує авторитет органів державної влади, детермінує певні види злочинності. Неналежне ставлення службових осіб до виконання своїх службових обов'язків призводить до зневіри громадян на захист реалізації своїх прав та інтересів до органів державної влади через наявну тяганину й бюрократизм, недотримання термінів розгляду звернень, що, у свою чергу, нівелює авторитет влади та формує негативне ставлення до неї.

З метою охорони зазначених суспільних відносин кримінальне законодавство у ст. 367 КК України передбачає такий склад злочину як «Службова недбалість».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці розробки концепції об'єкта злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, присвячено праці таких сучасних українських науковців, як: П.П. Андрушко, О.О. Дудоров, К.П. Задоя, О.В. Кришевич, Д.Г. Михайленко, А.В. Савченко, В.І. Тютюгін, Т. І. Слуцька, В.Г. Хашев, С.В. Рак, В.Ф. Ступа.

Мета статті: дослідження особливостей структури об'єкту злочину, передбаченого статтею 367 КК України. Для досягнення цієї мети поставлені завдання: по-перше, здійснити теоретичний аналіз змісту об'єкта злочину службової недбалості, по-друге – проаналізувати його структуру.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено у ч. 1 ст. 2 КК України підставою настання кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом. Зазначеним обумовлюється науковий інтерес до категорії «склад злочину», що є однією з основних у кримінальному праві. Питанням складу злочину або окремих його аспектів присвячено наукові праці багатьох теоретиків у галузі кримінального права.

Так, О.М. Костенко у своїй науковій праці «Вчення про склад злочину: методологічні аспекти» вказує на те, що склад злочину – це система передбачених кримінальним законодавством ознак, наявність яких у вчинку особи дає підстави визнати цей вчинок злочином [1, с.68].

Правильне визначення об'єкта злочину дозволяє не тільки повно і глибоко усвідомити соціально-правову сутність конкретного злочину, його суспільну небезпеку, а й точно кваліфікувати вчинене [2, с. 13].

На нашу думку, для науки кримінального права надзвичайно важливим процесом є класифікація об'єктів злочину залежно від ступеня узагальнення суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, на загальний, родовий та безпосередній об'єкти. Отже, під час дослідження змісту об'єкта службової недбалості ми використовуємо класичну структуру вертикальної і горизонтальної градації об'єкта злочину, адже класичний поділ об'єкта злочину на загальний, родовий і безпосередній дозволяє чітко структурувати охоронювані суспільні відносини, що зі свого боку дає можливість розкрити його в повному обсязі, показати специфіку і відмінність від інших складів злочинів.

Дана класифікація знайшла своє наукове обґрунтування, є логічною, відповідає потребам практики [2, с.135].

Загальним об'єктом злочинів, згідно зі статтею 1 КК України, виступає комплекс найбільш важливих, істотних суспільних відносин, які перебувають під охороною КК України: права і свободи людини та громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, навколишнє середовище, конституційний лад України [3, с.114].

Під родовим об'єктом розуміється об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною й економічною сутністю суспільних відносин, які в силу цього повинні охоронятися єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [2, с.142].

Отже, родовим об'єктом злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зокрема і службової недбалості, є суспільні відносини, які забезпечують відповідну до законодавства нормальну діяльність державного апарату, апарату управління органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності і організаційно-правової форми, а також суспільні відносини, що забезпечують здійснення регламентованої законодавством професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Безпосереднім об'єктом злочинів у сфері службової діяльності є суспільні відносини, які забезпечують авторитет та нормальне функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб публічного та приватного сектора незалежно від форм власності. В.Я. Тацій вказує, що якщо розглядати блага і цінності через структуру суспільних відносин, то «можна встановити, що вони переважно зводяться до якогось структурного елементу суспільних відносин – їх предмета, суб'єктів або ж соціального зв'язку» [2, с.37].

Тож об'єкт такого злочину, як службова недбалість, розглядатимемо у контексті теорії суспільних відносин.

Беззаперечно, правильне визначення об'єкта злочину дуже важливо для його розкриття. Об'єкт злочину допомагає виявити ступінь суспільної небезпеки злочину, вирішити питання кваліфікації та відмежування від суміжних складів. Об'єкт злочину за своєю сутністю є первинним елементом складу, оскільки відносно нього безпосередньо вчиняється злочин.

Зупинимось детальніше на визначенні безпосереднього об'єкта службової недбалості. На нашу думку, його необхідно здійснювати виходячи із законодавчого визначення складу злочину, визначеного у диспозиції ст.367 КК України. Основною ознакою даного складу злочину є невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх обов'язків. Особа недобросовісно ставиться до своєї діяльності і це є причиною невиконання чи неналежного виконання обов'язків.

Виходячи із вищевказаного, можна констатувати, що безпосереднім об'єктом службової недбалості є комплекс взаємопов'язаних суспільних відносин, які забезпечують виконання службовою особою своїх обов'язків відповідно до приписів нормативно-правових актів, до основних завдань службової діяльності та професійної діяльності.

Особливістю досліджуваного злочину є те, що він водночас із основним безпосереднім об'єктом завдає шкоди й іншим суспільним відносинам, які виступають додатковим об'єктом досліджуваного складу злочину. Додатковий безпосередній об'єкт – це конкретні охоронювані відповідною статтею кримінального закону суспільні відносини, які в інших випадках є самостійним

об'єктом кримінально-правової охорони, а в разі вчинення даного злочину їм обов'язково заподіюється істотна шкода або створюється загроза її заподіяння [2, с.72].

Додатковим безпосереднім об'єктом службової недбалості є права і законні інтереси фізичних і юридичних осіб чи громадян і організацій, інтереси суспільства і держави в цілому [4, с.135], адже при службовій недбалості суб'єкт завжди посягає також і на законні права та інтереси окремих громадян, або державні чи громадські інтереси, або інтереси юридичних осіб, які разом з основним безпосереднім об'єктом в складі зазначеної норми нерозривно пов'язані між собою і відсутність одного з них виключає склад злочину, передбаченого ст.367 КК України.

Крім того, на нашу думку, в контексті характеристики об'єкту злочину службова недбалість варто акцентувати увагу на такому важливому аспекті, як «авторитет держави».

Вважаємо, що додатковим факультативним об'єктом службової недбалості має бути авторитет держави, якщо злочин вчиняється службовою особою публічного права, зокрема представниками влади та місцевого самоврядування.

В зв'язку з цим, пропонуємо детальніше зупинитись на понятті «авторитет держави».

Формування України як правової, соціальної та демократичної держави за сьогоденних умов вимагає демократичних, відкритих і прозорих підходів при її організації. В контексті суспільно-політичної кризи та зовнішніх антидержавницьких впливів системні зміни у сфері державного управління повинні обов'язково враховувати й кримінологічну складову, акцентуючи увагу на важливості зміцнення авторитету України як суверенної держави. Суспільна небезпечність злочинів проти авторитету держави полягає в тому, що вони посягають на суспільні відносини, які забезпечують авторитет і гідність держави Україна як суверену, що публічно виражається у зневажливому, цинічному ставленні до неї, паплюженні й неприйнятті держави Україна як такої.

Принагідно слід зазначити те, що авторитет держави розглядається як складова частина порядку управління. Тож посягаючи на конкретне – діяльність держави (публічне її паплюження, приниження чи інші дії), певний порядок управління у державі, шкода завдається й абстрактному – авторитету нашої держави як суверену, де авторитет держави і її влади – це властивість класів та інших громадських груп, організацій здійснювати у різних сферах суспільного життя вплив на поведінку соціальної групи або іншої особистості шляхом неформального, ненасильницького впливу.

Така шкода авторитету держави неминуче тягне за собою розбалансування суспільних відносин, які забезпечують нормальне функціонування держави.

У широкому значенні цей термін вживається як загально визнаний вплив, що його справляють на переконання і поведінку людей, життя і діяльність суспільства певна особа, група людей чи соціальний інститут завдяки їхнім особливостям чи заслугам [5, с.86]. Вузьке значення поняття «авторитет» – це одна з форм реалізації влади. Виходячи із етимологічного розуміння терміна «авторитет», В.І. Осадчий вважає, що це таке явище, котре складається (виникає) у діяльності державних органів чи громадських організацій [6, с.47]. Разом з тим, розглядаючи авторитет як складову безпосереднього об'єкта необхідно зважати, яким саме суб'єктом вчинено злочин.

Розглядаючи авторитет як складову безпосереднього об'єкта, мусимо враховувати категорію спеціального суб'єкта вчиненого злочину. Так, згідно з пунктам 1, 2 примітки до ст. 364 КК України наведено, що до службової особи публічного права належать представники влади та місцевого самоврядування. Тобто, це працівники державних органів, органів місцевого самоврядування та їх апарату (наприклад, народні депутати України, депутати місцевих рад, керівники державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, судді, прокурори, слідчі, оперативний склад органів МВС і Служби безпеки, державні інспектори та контролери тощо), які діють від імені цих органів (за їх дорученням) і у межах своєї компетенції здійснюють їх функції [7, с.14].

Сьогодні засоби масової інформації широко та невідкладно інформують суспільство про недбале ставлення службової особи, особливо якщо вона виконує функції представника влади або органів місцевого самоврядування, до своїх обов'язків, їх невиконання. У результаті маємо широкий розголос обставин та наслідків таких правопорушень, що зумовлює зниження рівня авторитету держави не лише серед власних громадян, а й на міжнародній арені.

Звернемося до аналізованої нами судової практики.

У лютому 2016 року колегія суддів з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Рівненської області розглянула апеляційну скаргу колишнього правоохоронця, у якого з кабінету влітку 2014 року зникло 130 кілограмів бурштину та 80 тисяч доларів.

Так, Рівненський міський суд, дослідивши обставини кримінального правопорушення щодо викрадення 80 тисяч доларів з кабінету слідчого УМВС України в Рівненській області, встановив, що правоохоронець, неналежно виконуючи покладені на нього службові обов'язки через несумлінне ставлення до них, не забезпечив збереження вилучених у громадянина 80 тисяч доларів США, які були викрадені, та визнав екс-міліціонера винним у службовій недбалості, що завдала істотну шкоду охоронюваним законом правам, інтересам громадянина та спричинила тяжкі наслідки (ч.2 ст. 367 КК України). Суд першої інстанції призначив колишньому працівникові міліції покарання у виді позбавлення волі строком на 3 роки, звільнивши колишнього правоохоронця від відбування покарання з випробуванням, з іспитивим

строком на 1 рік 6 місяців, із позбавленням права обіймати посади, пов'язані з владними повноваженнями та здійсненням правоохоронної діяльності, на той же строк.

Обвинувачений оскаржив обвинувальний вирок Рівненського міського суду. Колегія суддів з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Рівненської області апеляційну скаргу обвинуваченого залишила без задоволення [8].

Дані події отримали широкий резонанс у засобах масової інформації, соціальних мережах. Події викликали обурення української громадськості. Безумовно, крім шкоди майну, у першу чергу, відбувся підрив авторитету держави та престижу усієї системи правоохоронних органів України.

Наведемо ще приклад із судової практики.

Постановою Печерського районного суду міста Києва від 24 червня 2010 року у кримінальному провадженні № 4-1546/10 про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту голови Державної митної служби України, підозрюваному у вчиненні злочину, передбаченого ч.2 ст.367 КК України у кримінальній справі №558 27.02.2009, обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту і утримання в Київському СІЗО УДДУ ПВП в м. Києві та Київській області.

Слідчий у своєму поданні до суду вказав, що голова Державної митної служби України неналежно виконав свої службові обов'язки через несумлінне ставлення до них. 8.06.2009 Арбітражний інститут Торгової плати м. Стокгольма (Швеція) за результатами розгляду позову потерпілої, внаслідок службової недбалості чиновника, компанії виніс рішення, яким визнав факти заподіяння вказаних збитків. Також вищевказаними діями голови Державної митної служби України завдано тяжкі наслідки держаним інтересам у вигляді підриву авторитету України серед вітчизняної та міжнародної громадськості [9].

Розглянемо ще одне судове рішення щодо неправомірних дій службової особи, які суперечать інтересам місцевої територіальної громади.

04.12.2020 Чернігівський апеляційний суд задовольнив скаргу прокурора та скасував виправдальний вирок Новозаводського районного суду міста Чернігова.

Так, 16.08.2019 суд першої інстанції виправдав керівника комунального підприємства за ч. 2 ст. 367 КК України. Правоохоронними органами він обвинувачувався у неналежному виконанні своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що завдало шкоди охоронюваному законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, інтересам юридичної особи та спричинило тяжкі наслідки. А саме, посадовець, обіймаючи посаду директора обслуговуючого житлового фонду підприємства, маючи реальну можливість запланувати та організувати проведення необхідних ремонтних робіт, не вжив необхідних заходів до належного планування та організації

роботи очолюваного ним підприємства та попередження умов, які призвели до втрати несучої здатності елементів будинку. Обвал торцевої стіни гуртожитку по вул. Попудренка, 16 у Чернігові стався у грудні 2016 року. В результаті 25-річна дівчина загинула, сімох жителів госпіталізували з травмами, десятки родин втратили житло. Потерпілих розселили по інших гуртожитках, міськрада оплачує за них комунальні послуги.

Збитки, завдані окремим громадянам та територіальній громаді Чернігова, були оцінені у 27 млн грн.

За результатами апеляційного розгляду апеляційний суд визнав екс-керівника винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 367 КК України, та призначив покарання у виді 4 років позбавлення волі, але від його відбування звільнив. При цьому, засудженого позбавлено права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій строком на 3 роки.

Також судом задоволено 34 позови потерпілих про стягнення моральної шкоди.

Вирок набрав законної сили [10].

Таким чином, якщо суб'єктом цих злочинів є службова особа публічного права, діяльність якої представляє інтереси держави, базується на авторитеті владних структур, то така особа, звичайно, підвищує суспільну небезпечність діяння і підриває авторитет держави. Лише у випадку вчинення службових злочинів службовими особами публічного права (представниками державної влади, в тому числі правоохоронних органів, чи органів місцевого самоврядування) авторитет має виступати додатковим факультативним об'єктом.

У випадку, коли злочин вчинено особами, які обіймають на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, то відповідно про авторитет держави не йдеться. Отже, оскільки, ці особи мають діяти в інтересах відповідних територіальних громад областей та міст, то вчинення злочину очільниками вказаних вище суб'єктів підривають довіру народу України до влади та суперечать інтересам територіальних громад.

Висновки. Завершуючи, відзначимо, що розглянувши авторитет органів державної влади чи місцевого самоврядування як додатковий факультативний об'єкт злочину, передбаченого статтею 367 КК України, вбачається необхідність вдосконалення чинного законодавства, а саме - визначати

авторитет держави додатковим факультативним об'єктом службової недбалості у випадках, коли злочин вчинено службовими особами публічного права, зокрема представниками влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронцями тощо. Актуальними є, також, подальші наукові дослідження щодо даного питання.

Література:

1. Кримінальний кодекс України 2001 р.: Проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 7-8 квітня 2006 р.). – Частина 1. – Львів 2006. – С. 68-71.
2. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків, 2016. 256 с.
3. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Харків. : Право, 2015. – 680 с.
4. Гуророва Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть: конспект лекций. Харьков: Одиссей, 2003. 320 с.
5. Українська радянська енциклопедія (УРЕ) : в 12 томах [Електронний ресурс]. – 1974–1985. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/ure/>.
6. Кримінально-правовий захист і відповідальність працівників правоохоронних органів ... діяльності: Монографія / Осадчий В.І. – К. : Атіка, 2004. – 336с.
7. Тютюгін В. І., Гродецький Ю. В., Гізимчук С. В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: навч.-практ. посіб. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна. Харків, 2014. 232 с.
8. Судова влада України — офіційний вебпортал судової влади України. URL: <https://rva.court.gov.ua/sud1790/pres-centr/news/242824/>.
9. Постанова у справі № 4-1546/10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10081989>.
10. Вирок у справі № 751/4792/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/97736553>.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy 2001 r.: Problemy zastosuvannia i perspektyvy udoskonalennia : materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, 7-8 kvitnia 2006 r.). – Chastyna 1. – Lviv 2006. – S. 68-71.
2. Tatsii V. Ya. Obiekt i predmet zlochynu v kryminalnomu pravi: monohrafiia. Kharkiv, 2016. 256 s.
3. Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna : pidruchnyk / Yu. V. Baulin, V. I. Borysov, V. I. Tiutiuhin ta in. ; za red. prof. V. Ya. Tatsiia, V. I. Borysova, V. I. Tiutiuhina. – 5-te vyd., pererobl. i dopov. – Kharkiv. : Pravo, 2015. – 680 s.
4. Hutorova N.A. Uholovnoe pravo Ukrainy. Osobennaia chast: konspekt lektsyi. Kharkov: Odyssei, 2003. 320 s.
5. Ukrainska radianska entsyklopediia (URE) : v 12 tomakh [Elektronnyi resurs]. – 1974–1985. – Rezhym dostupa: <http://leksika.com.ua/ure/>.
6. Kryminalno-pravovyi zakhyst i vidpovalnist pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv ... diialnosti: Monohrafiia / Osadchyi V.I. – K. : Atika, 2004. – 336s.
7. Tiutiuhin V. I., Hrodetskyi Yu. V., Hizymchuk S. V. Zlochyny u sferi sluzhbovoi diialnosti ta profesiinoi diialnosti, poviazanoi z nadanniam publicznykh posluh: navch.-prakt. posib. / za red. V. Ya. Tatsiia, V. I. Tiutiuhina. Kharkiv, 2014. 232 s.

8. Sudova vlada Ukrainy — ofitsiinyi vebportal sudovoi vlady Ukrainy. URL: <https://rva.court.gov.ua/sud1790/pres-centr/news/242824/>.

9. Postanova u spravi № 4-1546/10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10081989>.

10. Vyrok u spravi № 751/4792/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/97736553>.

SÉRIE “Filologie”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-282-295](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-282-295)

Ірина Білецька

*доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики іноземних мов, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-3372-9100>*

МОВА І КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

Анотація. Визначено, що лінгвокультурологія покликана поєднати в межах свого наукового предмета два компоненти – мову і культуру – та вивчати різноманітні аспекти їх взаємодії. Актуалізовано потребу глибокого вивчення та узагальнення проблеми взаємодії мови, що є «носієм» культурної інформації, культури з її усталеними принципами, і людини, яка створює цю культуру, використовуючи мову і культуру.

З’ясовано, що вивченням та описом кореспонденції мови і культури в синхронній їх взаємодії займається такий розділ мовознавства, як лінгвокультурологія, спрямований на осмислення феномену культури як специфічної форми існування людини та суспільства в світі. При цьому мова виступає як засіб інтерпретації людської культури, ментальне нації. Основне завдання лінгвокультурології полягає у вивченні способів, за допомогою яких мова втілює в своїх одиницях, зберігає і транслює культуру.

Проаналізовано різноманітні підходи вітчизняних та зарубіжних науковців щодо теоретико-методологічних основ лінгвокультурології, зокрема її предмета та об’єкта, завдань, принципів та специфіки. Відмічено, що у ряді робіт лінгвокультурологія визначається як дисципліна, що вивчає окремі елементи концептуальної картини світу та їх осмислення суспільною свідомістю та мовою з точки зору об’єкта відображення, одним з яких є етнос, як наука, пов’язана з аналізом взаємодії мови і культури.

Обґрунтовано, що лінгвокультурна концептологія, як предметна галузь лінгвокультурології, обмежена об’єктом дослідження: семантичними властивостями культурних смислів, що знаходять регулярне вираження в будь-якій етнічній мові. Її евристичні передумови створені когнітивною лінгвістикою і когнітивною психологією, де було напрацьовано універсальні

методики структурного аналізу та фреймового моделювання семантики одиниць ментального лексикону. Завдання лінгвокультурної концептології передачають виявлення специфіки конкретного лінгвокультурного наповнення певних універсальних змістовних структур і моделей.

Ключові слова: лінгвокультурологія, мова, культура, концепт, лінгвокультурна концептологія.

Iryna Biletska

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Theory and Practice of Foreign Languages of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-3372-9100>*

LANGUAGE AND CULTURE AS MAIN CATEGORIES OF LINGUOCULTURE

Abstract. It is determined that linguoculturology is designed to combine two components within its scientific subject – language and culture – and to study various aspects of their interaction. The need for in-depth study and generalization of the problem of interaction of language, which is the «carrier» of cultural information, culture with its established principles, and the person who creates this culture using language and culture.

It was found that the study and description of the correspondence of language and culture in their synchronous interaction is engaged in such a branch of linguistics as linguoculturology, aimed at understanding the phenomenon of culture as a specific form of human existence and society in the world. In this case, language acts as a means of interpreting human culture, the mental nation. The main task of linguoculturology is to study the ways in which language embodies in its units, preserves and translates culture.

The various approaches of domestic and foreign scholars to the theoretical and methodological foundations of linguistic and cultural studies, including its subject and object, tasks, principles and specifics, are analyzed. It is noted that in some works linguoculturology is defined as a discipline that studies certain elements of the conceptual picture of the world and their understanding of public consciousness and language in terms of the object of reflection, one of which is ethnicity as a science related to language interaction and culture.

It is substantiated that linguocultural conceptology, as a subject branch of linguocultural studies, is limited by the object of study: the semantic properties of cultural meanings that are regularly expressed in any ethnic language. Its heuristic preconditions are created by cognitive linguistics and cognitive psychology, where

universal methods of structural analysis and frame modeling of the semantics of mental lexicon units have been developed. The tasks of linguistic and cultural conceptuality convey the identification of the specifics of a specific linguistic and cultural content of certain universal content structures and models.

Keywords: linguocultural studies, language, culture, concept, linguocultural conceptology.

Постановка проблеми. Виникнення лінгвокультурології – це логічний розвиток традиційної для мовознавства проблеми співвідношення мови і культури, їх взаємопроникнення, постійний діалог і неподільна єдність: мова найтісніше пов'язана з культурою; вона зароджується в ній, розвивається в ній і виражає її. Тому очевидно, що основними категоріями лінгвокультурології можна вважати симбіоз «мова – культура». Безумовно, ця лінгвістична проблематика не є новою для мовознавства. Тому пафос виникнення нової дисципліни, який визначає її об'єкт, зрозумілий – лінгвокультурологія покликана поєднати в межах свого наукового предмета два компоненти – мову і культуру – та вивчати різноманітні аспекти їх взаємодії. Її можна вважати самостійним напрямом лінгвістики, який сформувався в 90-х роках ХХ століття.

Термін «лінгвокультурологія» з'явився в останнє десятиліття минулого століття у зв'язку з роботами членів фразеологічної школи, яку очолював В. Телія. Він представляє цю галузь мовознавства, що виникла на стику лінгвістики і культурології, і яка досліджує прояви народної культури, що відбилися і закріпилися в мові. Це порівняно молода філологічна дисципліна синтезуючого типу, яка розглядає мову як втілення культури.

Таким чином, можна констатувати, що предметом лінгвокультурології є вивчення культурної семантики мовних знаків, які формуються у процесі взаємодії двох різних кодів, а саме мови і культури. Це актуалізує потребу глибокого вивчення та узагальнення проблеми взаємодії мови, що є «носієм» культурної інформації, культури з її усталеними принципами, і людини, яка створює цю культуру, використовуючи мову і культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною базою дослідження слугують концепції вітчизняних і зарубіжних мовознавців у галузі лінгвістичної лінгвокультурології, семіотики, семіотичної концептології, функціональної та когнітивної лінгвістики (М. Алефіренко, Н. Арутюнової, О. Ахманової, Л. Баранової, Н. Болдирєва, А. Вежбицької, О. Вишнякової, В. Гальперіна, В. Заботкіної, В. Карасика, В. Красних, О. Кубрякової, О. Прохорової, Ю. Степанова, В. Стерніна, С. Тер-Мінасової, R. Beaugrande, Ch. Fillmore, R. Jackendoff, G. Eakoff та ін.). Зокрема, загальні теоретичні проблеми та методологічна база стали предметом вивчення таких науковців, як В. Воробйова, А. Загнітко, В. Красних, О. Левченко, В. Маслової, В. Телія та ін. У працях дослідників (Ф. Боас, Г. Вежбицька, Є. Верещагін, В. Гумольдт,

О. Потєбня та ін.) аналізується зв'язок мовних елементів із культурою і менталітетом народу, тобто його масовою свідомістю, традиціями, звичаями, з'ясовуються способи, якими мова втілює в своїх одиницях, зберігає і виявляє культуру.

Мета статті. У своїй статті ми робимо спробу вивчити та узагальнити теоретичні положення сучасних досліджень лінгвокультурології та лінгвокультурної концептології щодо проблеми співвідношення мови і культури як їх основних категорій.

Виклад основного матеріалу. Звернемося спочатку до поняття «культура». Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» культура трактується як «специфічний спосіб організації і розвитку життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установок, в духовних цінностях, в сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих себе» [1, с. 292]. А в енциклопедії «Народи світу» це поняття визначається як «система, яка охоплює всі сторони життя людини – біологічну (їжа, сон, відпочинок), виробничу (створення засобів матеріального життєзабезпечення – знарядь, їжі, одягу, житла), духовну (мова і мовленнєва діяльність, світогляд, естетична діяльність та ін.), соціальну (комунікація, соціальні відносини)».

Що стосується різних підходів науковців до трактування цього поняття, то у науковій літературі можна зустріти велику кількість його визначень, що відбиває різні грані цього складного феномена. На думку В. Біблера, сучасне трактування припускає, що культура – це об'єднання зовнішніх (поведінкових) і внутрішніх (віросповідання, системи цінностей) аспектів людської життєдіяльності, які є своєрідним «фільтром», який дозволяє побачити й оцінити навколишній світ. Кожен індивід володіє культурою. Її оволодіння пов'язане з пізнанням, яке починається з дитинства і дозволяє людині стати повноцінним членом суспільства. Таким чином, пізнання забезпечує успішну соціалізацію – процес вивчення соціальних норм певної культури. Внаслідок цього, ми, будучи членами певного суспільства, адекватно сприймаємо реальність і граємо різні ролі в суспільстві, виконуємо певні соціальні та культурні правила [2].

Культура – це система, що розвивається з духовних цінностей, процес людської творчості. Таким чином, її можна уявити як величезну лабораторію, в якій створюється масштабна система цінностей, збираються воедино найбільші досягнення людства в різних галузях, це синонім повноцінного життя людини і суспільства. Як стверджує С. Нієто, культура може визначатися як сукупність постійно мінливих ціннісних орієнтацій, традицій, соціальних і політичних відносин, світогляду, які створюються і поділяться групою людей, пов'язаних між собою цілим комплексом факторів, що включають спільну історію, географічне положення, мову, соціальний клас і/або релігію» [3]. Тобто можна

сказати, що в центрі культури знаходиться людська життєдіяльність, тобто культура – це специфічний спосіб діяльності людей, особливий спосіб освоєння людиною навколишнього зовнішнього і внутрішнього світу.

У цілому ж культура не є однорідною за своєю суттю, вона динамічна, вона створюється, руйнується, перебудовується. Вона сама множинна і включає елементи інших культур. Необхідно також зазначити, що однією з важливих характеристик поняття «культура» є її прийняття представниками соціуму. Колективні культурні моделі пов'язують їх у певну групу і полегшують внутрішньогрупову взаємодію. Можна стверджувати, що члени однієї культурної групи мають близькі поняття про систему цінностей, спосіб мислення і стратегії поведінки, що існують у рамках цієї культури.

Вплив культури на життя людини величезний і оцінити рівень цього впливу допомагає аналіз її основних елементів.

На думку С. Тер-Мінасової, до компонентів культури, що мають національно-специфічне забарвлення, можна віднести наступні: традиції (або стійкі елементи культури), а також звичаї, що визначаються як традиції в «соціонормативній» сфері культури, та обряди, що виконують функцію неусвідомленого прилучення до пануючої в цій спільноті системи нормативних вимог; побутову культуру, тісно пов'язану з традиціями, внаслідок чого її нерідко називають традиційно-побутовою (звички представників певної культури, прийняті в соціумі, норми спілкування, а також пов'язані з ними мімічні і пантомімічні коди, що використовуються носіями певної лінгвокультурної спільноти; національні картини світу, які відображають специфіку сприйняття навколишнього світу, національні особливості мислення представників тієї чи іншої культури; художню культуру, що відображає культурні традиції того чи іншого етносу [4, с. 34-35].

Розвиток лінгвокультурологічного напрямку, присвячений «вивченню та опису кореспонденції мови і культури в синхронній їх взаємодії» [5, с. 216-217], зумовлений прагненням до осмислення феномену культури як специфічної форми існування людини та суспільства в світі. При цьому мова виступає як засіб інтерпретації людської культури, ментальне нації. Основне завдання лінгвокультурології полягає у вивченні способів, за допомогою яких мова втілює в своїх одиницях, зберігає і транслює культуру.

Н. Алефіренко відзначає той факт, що в якості предмета лінгвокультурології виступає світ «вербалізованих цінностей» [6, с. 47-54], які є продуктом духовної та матеріальної діяльності людини, а її зміст складають три компоненти творчої діяльності людини щодо створення і передачі смислів: мова, свідомість і культура.

Слід нагадати, що теоретико-методологічні основи лінгвокультурології розглядаються в роботі В. Воробйова, де лінгвокультурологія визначається як «комплексна наукова дисципліна синтезуючого типу, що вивчає взаємозв'язок і

взаємодію культури та мови в її функціонуванні і відбиває цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їх мовного і позамовного (культурного) змісту за допомогою системних методів і з орієнтацією на сучасні пріоритети та культурні ставлення (система норм і загальнолюдських цінностей)» [7, с. 32]. В якості об'єкта лінгвокультурології В. Воробйов представляє «взаємозв'язок і взаємодію культури та мови в процесі її функціонування та вивчення інтерпретації цієї взаємодії в єдиній системній цілісності», а предметом дисципліни є «національні форми буття суспільства, відтворювані в системі мовної комунікації і засновані на його культурних цінностях» – все, що складає «мовну картину світу» [7].

В. Красних визначає лінгвокультурологію як «дисципліну, що вивчає прояв, відображення і фіксацію культури в мові та дискурсі, безпосередньо пов'язану з вивченням національної картини світу, мовної свідомості, особливостей ментально-лінгвального комплексу» [8, с. 12]. Виявлення лінгвокультурологічної специфіки, на думку автора, можливе на підставі лінгвокогнітивного підходу до комунікації, що дозволяє проаналізувати як загальнолінгвістичний аспект, так і національно-детермінований компонент. Разом з тим, науковцем підкреслюється спільність проблематики названих дисциплін, теоретичною передумовою виникнення яких є гіпотеза Сепіра-Уорфа, не виявляються відмінності в методах досліджень [9, с. 98].

Проблеми лінгвокультурології також розробляються В. Карасиком, який розглядає лінгвокультурологію як «комплексну галузь наукового знання про взаємозв'язок і взаємовплив мови та культури», роблячи акцент на її порівняльному характері [10, с. 108, 121]. Основною одиницею лінгвокультурології є, за його твердженням, культурний концепт, а в якості одиниць вивчення висуває реалії і «фонові значення, тобто змістовні характеристики конкретних і абстрактних найменувань, що вимагають адекватного розуміння додаткової інформації про культуру певного народу» [10].

У ряді робіт лінгвокультурологія визначається як дисципліна, що вивчає окремі елементи концептуальної картини світу та їх осмислення суспільною свідомістю та мовою з точки зору об'єкта відображення, одним з яких є етнос, як наука, пов'язана з аналізом взаємодії мови і культури.

За визначенням дослідників, лінгвокультурна концептологія – предметна галузь лінгвокультурології, обмежена об'єктом дослідження: семантичними властивостями культурних смислів, що знаходять регулярне вираження в будь-якій етнічній мові. Її евристичні передумови створені когнітивною лінгвістикою і когнітивною психологією, де було напрацьовано універсальні методики структурного аналізу та фреймового моделювання семантики одиниць ментального лексикону. У завдання лінгвокультурної концептології входить виявлення специфіки конкретного лінгвокультурного наповнення певних універсальних змістовних структур і моделей. Змістовне наповнення

концептів як «сміслів світоглядних універсалій», в яких фіксуються ціннісні домінанти, що забезпечують розуміння світу і людини, змінюється від культури до культури, від етносу до етносу, від однієї соціальної групи до іншої та від однієї особи до іншої. Вивчення етно- і соціокультурної варіативності цих сутностей дозволить внести певні корективи у структуру базової («усередненої») і модальної (найбільш типової) мовних особистостей, представлених у тій чи іншій лінгвокультурі. На думку В. Маслової, кожен носій мови одночасно є і носієм культури, а отже, мовні знаки набувають здатності виконувати функцію знаків культури і тим самим слугують засобом прояву основних установок культури [11, с. 63-72].

Г. Вежбицька також зазначає національну обумовленість мови. Разом з тим, за твердженням ученої, культурні відмінності неможливо було б дослідити, якщо б значення всіх без винятку слів були культурно специфічні – тільки чітко виявлені мовні універсалії можуть створити міцну основу для зіставлення концептуальних просторів, закріплених у лексичних системах різних мов [12, с. 291].

Дослідники підкреслюють, що семантика величезної кількості лексичних одиниць має ті чи інші національні особливості. Національна специфіка семантики виявляється передусім при порівняльному аналізі лексики, тобто при зіставленні одиниці з її лексичними відповідниками в іншій мові. Саме завдяки наявності у значеннях слів національно-культурного компонента, або, за визначенням Є. Верещагіна і В. Костомарова, «національно-культурних семантичних часток» виявляється самотутній характер лексики кожної мови [13, с. 69-70]. У той же час, С. Тер-Мінасова вважає, що кожне слово іноземної мови – це перехрестя культур, тому що кожне іншомовне слово відображає іноземний світ та іноземну культуру: за кожним словом стоїть обумовлене національною свідомістю уявлення про світ [4, с. 30]. Причому, лексика виступає як основний осередок фонових знань, тобто знань реалій і культури, та займає центральне місце у відображенні позамовної дійсності.

Біля витоків осмислення фундаментальної ролі мови в процесі формування етнічного досвіду та світосприйняття, в етнічній історії філософії та культури стояв В. фон Гумбольдт, який вказав на можливість і правомірність іншого, нетрадиційного погляду на напрямки і цілі лінгвістичних досліджень. Зазначимо, разом із тим, що американський антрополог Ф. Боас першим присвятив свої дослідження не стільки співвідношенню мови і структури думки, скільки співвідношенням мови та культури як системи переконань і цінностей. Вчений стверджував, що не можна зрозуміти іншу культуру без безпосереднього доступу до її мови. Причому цей постулат носив не стільки практичний характер рекомендованого методу, скільки теоретичний характер, що відображає цілісний підхід. Методологічно такий погляд на роль мови

означав, що лінгвістичні системи можуть вивчатися з метою розуміння систем культури.

В. фон Гумбольдт вважав, що, кожна мова має свій характер, в мові ми завжди знаходимо «сплав споконвічно мовного характеру з тим, що сприйнято мовою від характеру нації». Мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу. Через різноманіття мов для нас відкривається багатство світу та різноманіття того, що ми пізнаємо в ньому, і людське буття стає для нас ширшим, оскільки мови у виразних і діючих рисах дають нам різні способи мислення і сприйняття. «Мова – це об'єднана духовна енергія народу, чудесним чином відображена у певних звуках, в цьому образі і через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям і яка пробуджує в них приблизно однакову енергію» [14].

В дослідженнях Е. Сепіра, Б. Уорфа і Л. Вейсгерберга, зокрема, в гіпотезі Сепіра-Уорфа, яка відома також як теорія лінгвістичної відносності, «реальне слово» великою мірою несвідомо побудоване на мовних звичаях групи. Відповідно до цієї теорії ніколи не існувало навіть двох досить схожих мов, які представляли б одну і ту ж соціальну реальність. Іншими словами, фізичні явища дозволяють створити подібну картину всесвіту тільки при наявності подібності ідеї принаймні за співвідносності мовних систем. Доказ того, що різні мови далеко не однаково класифікують світ, вбачається як у лексиці, так і в граматиці. Але, зрозуміло, що відсутність у якійсь мові окремих слів для певних явищ не означає, що говорять цією мовою люди, нездатні бачити ці явища серед інших. Вже не раз була показана неспроможність гіпотези лінгвістичної відносності в тій її частині, яка має на увазі жорсткі обмеження, що накладаються мовою на пізнавальні процеси. У цьому зв'язку заслуговує на увагу теза про те, що мови відрізняються один від одного не стільки тим, що в них можна висловити, скільки тим, що в них легше виразити [9].

Дійсно, мова може сприяти або не сприяти вираженню окремих думок, концепцій, в тому числі філософських систем, хоча, зрозуміло, не може бути причиною їх виникнення. Мова, що сформувався в умовах багатих наукових традицій і, відповідно, має розвинену термінологію, природно, володіє певними перевагами у вираженні спеціальних знань порівняно з мовою, яка не має таких традицій. Згідно з дослідженням Дж. Брунера, володіння мовою (навчання мови) не створює перешкоди у вигляді особливого світу кожної мови. Важливо виділити положення про те, що залежно від певних умов середовища розвиток пізнавальних процесів може бути більш високим, раннім і більш тривалим. Зовсім виключається, мабуть, можливість того, що різні культури породжували абсолютно різні і непорівнянні типи мислення [15, с. 355].

Слід нагадати, що особливим внеском Б. Уорфа в теорію лінгвістичної відносності була його увага до співвідношення мови і картини світу. Саме поняття картини світу трактується ним по-різному в різних роботах. Одне з

тлумачень полягає в тому, що структура будь-якої мови містить у собі теорію структури світорозуміння відповідного народу. Відповідно, метою лінгвістичного аналізу для нього був опис картини світу [16, с. 252].

Відзначимо також той факт, що, на думку К. Леві-Строса, етнічна надсвідомість виражає себе в культурі, і формою вираження є мова. У відповідності з гіпотезою «символічної функції» К. Леві-Строса, несвідоме постає як універсальний набір правил, організуючий індивідуальний лексикон і дозволяє перетворити його в мову. Таким чином, саме в ментальності закладена сама його структура. На думку Ж. Лакана, ця детермінація двоїста, так як сама ментальність спочатку структурована як мова. Це «... та частина конкретної мови в її трансіндивідуальній якості, якої не вистачає суб'єкту, щоб відновити цілісність (континуальність) його свідомої мови» [17, с. 80-87].

Як відомо, соціальні антрополози вважають мову засобом категоризації досвіду, відзначаючи при цьому, що концептуальна картина світу багато в чому несвідомо конструюється мовними законами. Події реального світу не описуються механічно, а відбираються й інтерпретуються. Причому ці процедури визначаються законами мови. Узагальнюючи дані антропологічної лінгвістики, дослідники відзначають, що кожна мова є також особливим способом світогляду й інтерпретації досвіду. У структурі будь-якої мови криється цілий набір неусвідомлюваних уявлень про світ і життя в ньому. Антропологічні лінгвісти прийшли до розуміння того, що загальні уявлення людини про те, що відбувається зовні його не «задані» цілком зовнішніми подіями. Доречніше сформулювати проблему наступним чином: людина бачить і чує те, до чого її робить чутливою граматична система її мови; те, що вона привчила її чекати від сприйняття.

Дослідники вважають, що мова є проміжною інстанцією між несвідомим (ментальністю) і свідомо-культурним (менталітетом) народу. Так, спочатку відчуваючи на собі вплив етнічного несвідомого, мовна приналежність створює об'єктивні умови формування певного типу психокультурної діяльності етносу. На думку О. Потебні, «те ж слід сказати про відношення мови до духу народного. Мова не може бути тотожною з цим останнім: як у житті особи, так і в житті народу повинні бути явища, що передують мові та які слідує за нею. Взявши до уваги, що мова є перехідом від несвідомості до свідомості, можна порівняти відношення певної системи слів і граматичних форм до духу народного» [18, с. 222].

Аналогічно тому, що соціокультурні феномени є реалізаторами скриптів і моделей культури, так і факти мови виступають в якості концептуальних форм, і кожна мова виявляється «точкою перетину ментальності і менталітету». На думку Ф. Грауса, ментальність встановлює межу між тим, що член спільноти може допустити як прийнятне для спільноти і для себе в якості етнофора, і тим, що він відчуває руйнівним для спільноти і для особистості.

Серед загальних характеристик ментальності виділяють три основних компоненти: знання, поведінку і відносини. Яскравими прикладами цих компонентів є свята, традиції, обряди та ритуали носіїв мови. Ситуативні характеристики ментальності можуть включати установку ментальності, сприйняття і вираження. Говорячи про ментальність, П. Сисоєв відзначає ще один елемент – культурне самовизначення. У суспільстві люди зазвичай групуються за певними ознаками: за інтересами, орієнтаціями, за загальним цінностям тощо [19]. Таким чином, кожний суб'єкт діяльності, партнер спілкування як носій певного менталітету, як людина, мислення якої, за влучним висловом Л. Щерби, «відлито» у формі рідної мови, взаємодіє з іншими людьми у відповідності з нормами, традиціями, світовідчуттям, властивим народу, представником якого він є [20].

Разом із тим, у методичній літературі багато авторів під національною ментальністю розуміють спосіб мислення представників певної культури чи субкультури, який визначає їх поведінку й очікування подібного з боку інших, уточнюючи, що ментальність народу може бути розглянута в трьох вимірах: загальному, ситуативному і культурному самовизначенні.

В цілому, багато вчених зазначають, що досягнути чужу національну мовну картину світу – це означає стати на місце людини-носія іноземної мови, на її «точку світосприйняття», тобто через лексичну систему отримати уявлення про національну ментальність (національну логіку) та національний характер (емоції і засоби їх вираження, моральні пріоритети тощо). Поставлена мета може бути досягнута тільки ціною колосальних інтелектуальних і емоційних зусиль, оскільки фактично передбачає формування у свідомості другої мовної особистості, оволодіння мовою як «оселею духу народу». Знання цієї сукупності реалій утворює так звану когнітивну базу, під якою розуміється «певним чином структурована сукупність знань і уявлень, якими володіють всі носії того чи іншого національно-культурного менталітету, всі говорять тією або іншою мовою» [8, с. 192]. Домогтися цього в повному обсязі в зрілому віці неймовірно важко.

На думку Д. Болінджера, «співвідношення мови й об'єктивної картини світу не є проблемою істинності чи хибності уявлень людини про світ, її ідеальною, розумовою картиною світу. Сама мова не може бути ні істинною, ні хибною щодо первинного світу, бо він такий, яким люди бачать реальний світ, а характер його вторинності не накладає ніяких обмежень на можливість формування різних висловлювань у всьому різноманітті його буття» [21]. Зауважимо також, що, як вважає Г. Вежицька, поряд з величезною масою понять, специфічних для певної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, які підлягають лексикалізації у всіх мовах світу. Мовні та культурні системи величезною мірою відрізняються одна від одної, але існують

семантичні і лексичні універсалії, що вказують на загальний поняттєвий базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура [12, с. 321-322].

Якщо схематично підсумувати думки, висловлені про характер і зв'язок між етнічною мовою, з одного боку, й етнічною культурою та світосприйняттям з іншого, то їх можна звести до наступних констатацій, визнаючи, що існує багато інших поглядів щодо сутності такого зв'язку:

1. Визнаючи безумовний зв'язок між мовою і культурою в широкому розумінні цього слова, багато вчених заперечують у ньому причинно-наслідковий характер.

2. Зв'язок цей класифікується як причинно-наслідковий, але при цьому пропонуються часом полярні рішення.

3. Культура, її тип, у цілому навіть спосіб життя визначається мовою, її граматичною та змістовною структурою (Е. Сепір, Б. Уорф та ін), згодом Е. Сепір вважав, що мова не може визначати тип культури, мова та культура непорівнянні.

4. Мова в обмеженому сенсі є «керівництвом» до пізнання дійсності (О. Ахманова). Вона розглядається в тісному зв'язку з фактами суспільного життя її творців і носіїв з їхньою історією, географією, побутом, культурою і літературою.

5. Сама мова визначається типом культури і залежить від нього (К. Фосслер, В. Шмідт, Н. Марр та ін).

6. Мова, як і культура, визначається етнічним поглядом на світ, духом народу та його національним характером (В. Любрюкс, А. Вежбицька та ін.).

З принципово інших позицій дивиться на національну специфічність С. Пінкер, який стверджує: «Ідея, що мова формує мислення, здавалася правдоподібною, коли вчені нічого не знали про те, як відбувається процес мислення, і навіть про те, як можна її досліджувати. Тепер, коли знають, як слід мислити про мислення, стало меншою спокусою прирівнювати його до мови тільки з тієї причини, що слова легше помацати руками, ніж думкою [22, с. 58]. У зв'язку з цим слід згадати той факт, що людям, які добре знають дві різні мови і дві різні культури (або більше), зазвичай зрозуміло, що мова і образ мислення взаємозалежні. Р. Фрумкіна відзначає наявність феномена «напівмови» (термін М. Хінта) – нездатність людини висловити складну думку, навіть якщо вона знає дві мови. Причину цього явища вона бачить у наявності конфліктної ситуації, в яку потрапляє особистість у результаті зламу традиції [23, с. 166-167].

На думку Ю. Степанова, «порівняльний опис норм двох мов розкриває існуючі в кожній мові словникові прогалини, «білі плями» на семантичній карті мови, непомітні зсередини, наприклад, людині, яка володіє лише однією мовою» [24, с. 120]. Зауважимо також, що О. Леонт'єв підкреслював національну обумовленість образу світу, що переходила іноді в «національну обмеженість свідомості», яку необхідно долати в певних ситуаціях [25].

Як уже зазначалось, останнім часом інтенсивно розвивається новий розділ наукового знання – лінгвокультурна концептологія, найважливішою умовою для виникнення якої є зміна лінгвістичного системоцентризму антропоцентризмом, в результаті чого лінгвістика вийшла на рівень міждисциплінарної науки, тісно взаємодіючи з культурологією. Така ситуація зумовлена тим фактом, що вивчення культури представляється на сучасному етапі безпосередньо пов'язаним із вивченням особливостей свідомості її носіїв, що знаходить свою репрезентацію на рівні мовного вираження. Сфера аналізу лінгвокультурної концептології поглиблюється у зв'язку з тим, що на зміну дихотомії «мова – культура» приходять трихотомія «мова – свідомість – культура».

Р. Молчанова зазначає, що під поняттям «лінгвокультурна концептологія» мається на увазі «предметна галузь лінгвокультурології, що займається виявленням і семантичними властивостями культурних смислів, які знаходять регулярне вираження в якій-небудь етнічній мові» [26, с. 75]. Іншими словами, цей розділ знання пов'язаний з вивченням культурних концептів, у яких закріплюються ціннісні домінанти, що лежать в основі розуміння світу і людини, з точки зору їх семантичного наповнення, як з точки зору синхронії та міжкультурного зіставлення, так і на діахронічному рівні.

Висновки. Отже, основними категоріями лінгвокультурології виступають мова і культура. Лінгвокультурологія як наука, що виникла на стику лінгвістики і культурології, вивчає взаємозв'язки мови і культури, втіленої в живу національну мову і яка проявляє себе в мовних процесах через матеріальну та духовну культуру. Вона дозволяє з'ясувати і пояснити здійснення однієї з фундаментальних функцій мови – бути знаряддям творення, розвитку, збереження та передачі культури рідного народу.

Література:

1. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / голов. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
2. Библер В. С. Целостная концепция школы диалога культур, теоретические основы программы // Психологическая наука и образование. – 1996. – № 4. – С. 66–74.
3. Nieto S. School Reform and student learning: a multicultural perspective // Multicultural education: issues and perspectives: new feature on American Muslims. – New York, 2003. – P. 395–416.
4. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 350 с.
5. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 13–24.
6. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурологический аспект когнитивной семантики // Русистика: сб. науч. тр. – К., 2002. – Вып. 2. – С. 4–7.
7. Воробьев В. В. Лингвокультурологическая парадигма личности. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1997. – 170 с.
8. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология – М.: Гнозис, 2002. – 282 с.

9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс: Универс, 1993. – 654 с.
10. Карасик В. И. Этноспецифические концепты // Иная ментальность. – М., 2005. – С. 8–101.
11. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2001. – 272 с.
12. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русс. словари, 1999. – 416 с.
13. Верещагин Е. М. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Рус. яз., 1990. – 246 с.
14. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
15. Брунер Дж. Психология познания за пределами непосредственной информации. – М.: Прогресс, 1977. – 412 с.
16. Whorf B. L. Language, thought, and reality; selected writings. – Cambridge: Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, 1956. – 278 p.
17. Цапкин В. Н. Семиотический подход к проблеме бессознательного // Бессознательное: природа, функции, методы исследования. – Тбилиси, 1978-1985. – Т. 4. – С. 265–276.
18. Потемня А. А. Мысль и язык. – М., 1989. – С. 17–200.
19. Сисоева С. О. Культурологічні концепти освітології та розвиток полікультурного суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///c:/users/%d0%90%d0%b4%d0%bc%d0%b8%d0%bd/downloads/186890-415652-1-sm.pdf>
20. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. – 428 с.
21. Bolinger D. Language – the loaded weapon. – London: Longman, 1980. – 214 p.
22. Pinker S. The language instinct. – New York: W. Morrow and Co., 1994. – 494 p.
23. Фрумкина Р. М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: сб. обзоров. – М, 1992. – С. 28–43.
24. Степанов Ю. С. В мире семиотики // Семиотика: антол. – М., 2001. – С. 5–42.
25. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2001. – 444 с.
26. Молчанова Г. Г. Английский как неродной: текст, стиль, культура, коммуникация. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 384 с.

References:

1. Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk [Philosophical Encyclopedic Dictionary] (2002). К., 742 [in Ukrainian].
2. Bibler, V. S. (1996). Tselostnaia kontseptsia shkoly dialoga kultur, teoreticheskie osnovy programy [The holistic concept of the school of dialogue of cultures, the theoretical foundations of the program]. *Psihologicheskaiia nauka i obrazovanie – Psychological science and education*, 4, 66–74 [in Russian].
3. Nieto, S. (2003). School reform and student learning: a multicultural perspective. *Multicultural education: issues and perspectives: new feature on American Muslims*. New York. 395–416 [in English].
4. Ter-Minasova, S. H. (2004). Yazyk i mezhkulturaia komunikatsiia [Language and intercultural communication]. М., 350 [in Russian].
5. Teliia, V. N. (1999). Pervoocherednye zadachi i metodologicheskie piblemy issledovaniia frazeologicheskogo sostava yazyka v kontekste kultury [Primary tasks and methodological problems of the study of the phraseological composition of the language in the context of culture]. *Frazeologiia v kontekste kultury – Phraseology in the context of culture*. М., 13–24 [in Russian].
6. Alefirenko, N. F. (2002). Lingvokulturologicheskii aspekt kognitivnoi semantiki [Linguocultural aspect of cognitive semantics]. *Rusistika: sb. nauch. tr. – Rusistika: col. of art.* 2, 4–7 [in Russian].

7. Vorobev, V. V. (1997). Lingvokulturologicheskaja paradigma lichnosti [Linguistic and cultural paradigm of personality]. M., 170 [in Russian].
8. Krasnykh, V. V. (2002). Etnopsicholingvistika i lingvokulturologija [Ethnopsycholinguistics and linguoculturology]. M., 282 [in Russian].
9. Sepir, E. (1993). Izbranye Trudy po yazykoznaniiu i kulturologii [Selected works on linguistics and cultural studies]. M., 654 [in Russian].
10. Karasik, V. I. (2005). Etnospitseficheskie kontsepty [Ethno-specific concepts]. *Inaia mentalnost – Other mentality*. M., 8–101 [in Russian].
11. Maslova, V. A. (2001). Kognitivnaja lingvistika [Cognitive linguistics]. Minsk, 272 [in Russian].
12. Vezhbitskaja, A. (1999). Yazyk. Kultura. Poznanie [Language. Culture. Cognition]. M., 246 [in Russian].
13. Vereshchagin, Ye. M. (1990). Yazyk i kultura: lingvostranovedenie v prepodavanii ruskogo yazyka kak inostrannogo [Language and culture: linguistic and regional studies in teaching Russian as a foreign language]. M., 246 [in Russian].
14. Humbolt, V. (1985). Yazyk i filosofija kulture [Language and philosophy of culture]. M., 451 [in Russian].
15. Bruner, G. (1977). Psichologija poznaniia za predelami neposredstvennoi informatsii [The psychology of cognition beyond immediate information]. M., 412 [in Russian].
16. Whorf, B. L. (1956). Language, thought, and reality; selected writings. Cambridge, 278 [in English].
17. Tsapkin, V. N. (1978-1985). Semioticheskii podhod k probleme bessoznatelnogo [Semiotic approach to the problem of the unconscious]. *Bessoznatelnoe: priroda, funkcii, metody issledovaniia – Unconscious: nature, functions, research methods*, 4, 265–276 [in Russian].
18. Potebnia, A. A. (1989). Mysl i yazyk [Thought and language]. M., 17–200 [in Russian].
19. Sysojeva, S. O. (2018). Kulturologichni kontsepty osvitologii ta rozvytok polikulturalnogo suspilstva [Culturological concepts of education and the development of a multicultural society]. Retrieved from file:///c:/users/%d0%90%d0%b4%d0%bc%d0%b8%d0%bd/downloads/186890-415652-1-sm.pdf [in Ukrainian].
20. Shcherba, L. V. (1974). Yazykovaia sistema i rechevaia deiatelnost [Language system and speech activity]. L., 428 [in Russian].
21. Bolinger, D. (1980). Language – the loaded weapon. London, 214 [in English].
22. Pinker, S. (1994). The language instinct. New York, 494 [in English].
23. Frumkina, R. M. (1992). Kontsept, kategoriia, prototip [Concept, category, prototype]. *Lingvisticheskaja i ekstralingvisticheskaja semantika: sb. obzorov – Linguistic and extralinguistic semantics: a coll. of reviews*. M., 28–43 [in Russian].
24. Stepanov, Yu. S. (2001). V mire semiotiki [In the world of semiotics]. *Semiotika: antol. – Semiotics: antol.* M., 5–42 [in Russian].
25. Leontev, A. A. (2001). Yazyk i rechevaia deiatelnost v obshchei i pedagogicheskoi psichologii [Language and speech activity in general and pedagogical psychology]. M., 444 [in Russian].
26. Molchanova, H. H. (2007). Angliiskii kak nerodnoi: tekst, stil, kultura, komunikatsiia [English as a second language: text, style, culture, communication]. M., 384 [in Russian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-296--302](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-296--302)

Тетяна Ласінська

*кандидат філологічних наук, асистент кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови, Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9513-1817>*

ПЕРЕДАЧА ЕКСПРЕСИВНОЇ ФУНКЦІЇ АНГЛІЙСЬКОГО АРХАЇЗМУ В ПЕРЕКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Анотація. Окреслено задачі відтворення експресивної складової архаїчних лексичних елементів у перекладі з англійської мови українською мовою. Архаїзми що виконують експресивну функцію становлять числену групу, водночас дуже різнопланову та унікальну за сферами використання. У роботі перекладача це об'єктивує потребу розв'язувати завдання, пов'язані відтворенням як історичної складової так і експресивного навантаження такої рідкісної лексики. При цьому потрібно враховувати час, в якій виникли та функціонували ці лексеми, та зміни що відбулись у культурі та у мові.

Досліджено, як загальні принципи відтворення експресивних елементів архаїчної лексики, такі як архаїзація та модернізація, так і специфічні прийоми перекладу різних видів архаїзмів, такі як різні засоби відтворення архаїзації, осучаснення, експресивації тощо, розглядається специфіка відтворення різних граматичних груп архаїзмів та основні стилістичні перекладацькі трансформації для їх відтворення, визначено особливості відтворення архаїзмів різних граматичних груп, способи їх перекладу, досліджено питання доцільності використання прямих лексичних відповідників для перекладу архаїзмів.

Визначено алгоритм відтворення експресивно насиченої архаїчної лексики.

Ключові слова: історизм, архаїчно маркована лексика, безеквівалентна лексика, мікростилістичні функції, макростилістичні функції, прийоми перекладу, стратегії перекладу.

Tetyana Lasinska

*PhD (Philology), lector of Department of Theory and Practice of English Translation of Educational and Scientific Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-9513-1817>*

TRANSMISSION OF THE EXPRESSIVE FUNCTION OF ENGLISH ARCHAISM TRANSLATED IN UKRAINIAN

Abstract. The research outlines the objectives of reproducing the expressive function of archaic lexical elements in translating from English into Ukrainian language. Archaic words which perform the expressive function make a numerous group being extremely various and functioning in different spheres of use. It makes the author of translation solve the tasks, connected with reproducing historical as well as expressive load of such various vocabulary. Translator should also take into account the time the word belongs to and the changes which occurred in the culture and the language at the same time.

Studied were general principles for translating expressive elements of archaic words, such as archaization and modernization as well as specific methods for translating different kinds of archaisms, such as different ways of reproducing archaic style, modernizing, methods to reproduce expressive means. This work looks into specific practices of reproducing different grammatic groups of archaic words and main stylistic translation means aimed at their reproduction. It is concluded that for archaic words the priority question is to reproduce their expressive function of the original text. It is an actual question for poetry as well as for prose. Means of archaization are the most capable in reproducing general stylistic and expressive coloring in Ukrainian translations of archaic words. Defined was the algorithm for translating archaic vocabulary.

Keywords: archaisms, historically marked vocabulary, equivalentless lexeme, microstylistic function, macrostylistic function, translation technique, translation strategy.

Постановка проблеми. Інформація часового характеру, яку містить архаїчна лексика, ставить перед перекладачем завдання відтворити кореляцію архаїчної семантики з її експресивністю. З огляду на часові та мовні розбіжності у мовах це завдання не завжди можливо виконати. Дослідження спрямоване з'ясувати, наскільки це доцільно і можливо здійснити у разі перекладу архаїчної лексики і яким чином практично здійснюється такий перекладацький задум.

Мета статті: визначення специфіки кореляції відтворення архаїчної лексики та її експресивної функції, визначення алгоритму відтворення експресивно насиченої архаїчної лексики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблеми відтворення архаїзмів займались теоретики та практики перекладу: М. Рильський (1975), Л. Герасимчук (1984), Н. Ткаченко-Ходкевич (1930), В. Копілов (1969), І. Давиденко (2014), І. Чернова (2001), Ю. Лісняк та Г. Лозинський (2007), А. Білецький (2015)

Виклад основного матеріалу. Під час перекладу будь-яка лексична одиниця або текст вимагає від перекладача, в першу чергу, порівняння контактних мов, що можуть значно відрізнятися своєю граматичною будовою та синтаксичними конструкціями з метою узгодження тексту мовою перекладу зі змістом тексту-оригіналу.

Граматична різниця перекладних мов у перекладацькій практиці реалізується розбіжностями форм та інверсією, нормами утворення словосполучень і речень тощо. Слід зазначити, що в англійській та українській мовах простежується граматична схожість, тобто наявність категорій роду, числа, часу, що пояснює необхідність врахування граматичного принципу при перекладі історично маркованої лексики.

У цьому випадку перекладачі, як правило, обирають еквіваленти або використовують тотожні заміни під час перекладу, що позначається на різних трансформаційних видах історично маркованих / архаїзованих лексем або сполучень лексем. Поміж архаїчних складників, темпоральний аспект яких застосовується з метою надання експресивного забарвлення мовленню персонажів, яке відбиває їх негативне або позитивне емоційне відношення один до одного чи до певного явища.

Ну думку О. В. Коваленко, архаїзація – це процес розвитку здатності обсолетизованого слова разом із когнітивною інформацією фіксувати й передавати знання про власні мовні якості та насамперед про часову маркованість як елемент попередніх етапів розвитку лексики. Ця здатність закладена в основу використання такого слова в мовленні як характерний експресивно-стилістичний складник» [1; с.78] (переклад наш – Т. Л.).

Наділені часовою ознакою архаїзми вимагають від перекладача відтворення кореляції архаїчної семантики з її експресивністю в усіх стилістичних різновидах архаїчних одиниць. Встановити ступінь експресивності художнього архаїзованого прийому та ступінь відтворення його експресивності у перекладі можна за допомогою орієнтовної моделі «оригінал→переклад» на кшталт: *авторський архаїзм* → *його переклад* експресивно забарвленим елементом → відтворення нейтральним елементом, наприклад:

«Quotha! – indeed» [2] → *Нічого сказати! – дійсно* [3].

Цей приклад чітко демонструє відтворення експресивної складової архаїчного елементу із його одночасною повною втратою архаїчного сегменту. При перекладах експресивної складової спостерігаються експресивно еквівалентні видозміни, експресивно занижені різновиди (у порівнянні з нейтральними) та експресивне посилення. Так, переклад експресивно забарвленої складової можна проілюструвати її нейтральним часовим відповідником в експресивному задумі, що пояснюється безеквівалентністю лексики, а саме архаїчного сегменту; необхідністю разом із експресивністю

відтворити семантичну основу слова, а переклад – сучасним еквівалентом, який завжди проявляється у стилістичному заниженні експресії, що невіграшно позначається на сприйнятті такого тексту читачем і вимагає додаткових пояснень. Випадки ж архаїзації є рідкісними.

Архаїчні **вигуки**, які є елементом експресії, найкраще поєднують експресивне забарвлення та архаїчну складову. Емоційне звернення з метою привернення уваги дійових осіб твору, вигуки у функції закликів, пафосні вирази є паралельною та взаємопосилуючою рисою архаїзації, що викликає труднощі в передачі цих компонентів у сукупності.

Цікавими є випадки архаїзації при відтворенні англійських архаїчних вигуків, що є безеквівалентними в українській мові (*Well-a-day*, *Lack-a-day*, *heyday* тощо), та інколи найкраще вдається відтворювати вигуки прямим еквівалентом мови перекладу, наприклад:

“Marry and *amen*, and in a most happy hour!”, said the matrial Dunois” [4, p. 72].

“Згода й *амінь*, на добрий час! – вигукнув войовничий Дюнуа” [5, p. 131].

За такої **архаїзації** у перекладі паралельно відбувається посилення емоційного компоненту, як і в оригіналі. Такий факт є аргументом на користь надання пріоритету архаїчним варіантам у перекладах. Слід зауважити, що факт наявності архаїчного еквіваленту у мові не завжди застосований в силу перекладацького вибору.

Слід також мати на увазі, що “архаїчні елементи мови – лише один із засобів, до якого вдається перекладач і відносно якого більшої виразності набувають протилежні риси – то запальний, то трагічно суворий, то ліричний пафос, а іноді щирі людські ноти” [6].

Для перекладу вигуку часто обирають один з кількох існуючих варіантів сучасних відповідників слова, які можуть передавати те чи інше його контекстуальне значення, при цьому відбувається лексична заміна слова сучасним відповідником, якому властиве вужче семантичне значення, при цьому, як правило, спостерігається: 1. експресивне заниження – втрата значення архаїчного елемента для мовця; 2. рівноцінність експресивності оригіналу експресивності перекладу.

Протиріччя вибору між передачею експресивного елемента та архаїзацією можна подолати, застосувавши компенсацію відповідником піднесеного стилю, що зберігає експресивну складову оригіналу та **архаїзмом** на рівні речення, наприклад, при перекладі з англійської на українську: 1) застосувавши прийом компенсації архаїчного сегменту, у цьому випадку спостерігається менш експресивний український еквівалент; 2) використавши схожий український відповідник високого стилю чи архаїзм; 3) репрезентувавши експресивний та архаїчний сегменти окремими словами, компенсуючи останній іншим архаїзмом у реченні.

Архаїчний компонент, як і експресивний складник, надає забарвлення реченню в цілому та створює певний настрій на рівні мікростилістики. Оскільки архаїзм є жанрово-стилістичною домінантою історичного роману, то відтворення саме прагматичної архаїзуючої складової слова і має бути пріоритетним завданням перекладача.

При перекладі англійського архаїзму українським відповідником обов'язково відбувається передача емоційної складової, тому можна стверджувати, що орієнтований на архаїзацію переклад є найвдалішим способом перекладу (теоретично), але лише у разі логічному викладенню змісту та зрозумілості читачеві.

Примітним способом перекладу архаїчних вигуків та інших експресивних виразів є транскрипція, оскільки вона найкраще відбиває оригінал.

Наприклад, бойовий поклик французів, який на фоні англійського тексту звучить як "*Dennis Montjoye!*" [2, р. 72] означає "*Святий Денис, радість наша з нами*", але для сучасного носія англійської мови це вже лише вигук, емоційна складова якого витіснила основне значення, тому український відповідник цього архаїчного вигуку буде "*Дені Монжуа!*" [3, с. 131], що вдало відображає експресивність й часову ознаку, однак і розраховано на підготовленого читача. Оскільки в сучасному розумінні однією з основних функцій перекладу "є передавання знань" [7, с. 231], то ще одним здобутком при такому перекладі можна вважати його інформативність та повноту передачі прагматичної та історичної інформації.

Збереження експресивної складової посилену архаїзмом оригіналу, що особливо важливо при перекладі поетичних і прозових творів, відбувається у разі неможливості відтворення безеквівалентної архаїчної лексики, яка характерна для першоджерела, при цьому може спостерігатися зміна комунікативного типу речення, що характерно під час відтворення експресивних архаїчних елементів. Влучною також є передача експресивної стилістичної функції архаїзму, переосмисленого на рівні фрази, у таких випадках спостерігається посилення або зниження емотивності залежно від значущості архаїзму іменника для носія мови. Завжди у вдалих варіантах перекладів, з огляду на відтворення архаїчної складової лексеми, спостерігаємо ефект контрасту, чи то архаїзму із сучасним фоном тексту, чи іншого елемента на відтворення архаїзму із загальним фоном тексту.

Еквівалентний за експресивним рівнем переклад спостерігається за умови передачі експресивно насиченого архаїзму сучасним відповідником, при цьому досягається ефект посилення експресивності у перекладі за умови використання прийому цілісного переосмислення, що компенсує непередавання часової ознаки архаїзму. Подібним є й прийом смислового розвитку, що уподібнює емоційний план українського речення до оригіналу.

У перекладах, де спостерігається втрата часової ознаки архаїзму, його експресивну складову можна посилити, наприклад, компенсувати емоційність за відсутністю архаїчного відповідника, або ж еквівалентно перекласти на рівні фрази, застосувавши прийом експресивної конкретизації чи відтворення на рівні речення.

Слід зазначити, що при перекладі поезії дуже рідко спостерігається архаїзація у вигляді фразової компенсації або наявності лексичного відповідника, тому передача експресивної складової, набутої внаслідок архаїзованості, є більш варіативною.

При перекладі поезії чи прози архаїзми інколи відтворюються сенсорними дієсловами. Хоча у перекладах прозових творів більше вдається передати часовий елемент архаїзму, експресивна складова архаїчних елементів поезії передається більш різноманітно, шляхом різного роду лексичними замінами, наприклад, вигуком, дієсловом, сполучником або словом з іншою граматичною функцією, протиставним сполучником.

Прийом вилучення експресивного елемента при перекладі англійських архаїчних вигуків не є виправданим, оскільки є безліч інших більш ефективних прийомів у перекладознавстві.

Слід наголосити, що передача часової складової архаїзму для прозового високохудожнього твору є першочерговим завданням перекладача, а передача експресивних елементів є невід'ємною рисою перекладів архаїзмів поетичних та прозових творів.

Виходячи із зазначених вище спостережень, можна окреслити певний алгоритм відтворення експресивно насиченої архаїчної лексики:

1) пошук певного архаїчного відповідника у цільовій мові, у разі його наявності, що є ефективним прийомом;

2) компенсація (за можливості) архаїчної складової вигуку на рівні речення чи тексту, зваживши на логічність та можливі особливості сприймання читачем такого елемента;

3) зважене обрання елемента цільової мови, що відбивав би відповідне експресивне забарвлення та навіть більше у порівнянні з оригіналом, особливо у випадку відсутності часової ознаки архаїзму

Висновки. Виходячи з властивості архаїчної лексики, яка є експресивним елементом, та необхідності приділення першочергової уваги відтворенню часової ознаки архаїзму як найточнішого засобу передачі експресії архаїчної лексики, можна зробити висновок при перекладі є пріоритетним передача архаїчного елемента.

З метою відбиття всіх відтінків, що має архаїчна лексика завдяки своїй інтертекстуальності, здатності бути засобом стилізації та експресивності, слід використовувати принцип варіативності при перекладі архаїзмів.

Література:

1. Коваленко, О. В. «Жанровый аспект перевода исторических реалий (на материале исторического романа В. Скотта «Айвенго»).» *Вісник Сумського державного університету. Серія Філологічні науки* 5 (2001): 76–80.
2. Scott, W. *Quentin Durward* (Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1962), 567.
3. Скотт, В. *Квентін Дорвард*, пер. з англ. А. Білецького (Київ, Наш Формат, 2015), 504.
4. Scott, W. *Ivanhoe* (Ware, Wordsworth Edition Ltd, 1995), 390.
5. Скотт, В. *Айвенго*, пер. з англ. Ю. Лісняка та Г. Лозинської (Київ, Школа, 2007), 494.
6. Акройд, П. *Лондон: биография с иллюстрациями*, <http://www.rulit.net/books/london-biografiya-s-illyustraciyami-download-free-239503.html>
7. Андриенко, Т. П. *Глобальные и локальные стратегии перевода информационно-когнитивный аспект* (Saarbrucken, LA PLAMBERT Academic Publishing, 2014), 112.

References:

1. Kovalenko, O. V. (2001). Zhanrovyyj aspekt perevoda istoricheskikh realij (na materiale istoricheskogo romana V. Skotta «Ajvengo») [Genre aspect of the translation of historical realities (on the material of the historical novel by W. Scott "Ivanhoe ")]. *Visnik Sums'kogo derzhavnogo universitetu. Serija Filologichni nauki - Bulletin of Sumy State University. Philological Sciences Series*, 5 (2001), 76–80 [in Russian].
2. Scott, W. *Quentin Durward* (Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1962), 567 [in English].
3. Skott, V. (2015). *Kventin Dorvard [Quentin Dorward]*. Kiiiv, Nash Format [in Ukrainian].
4. Scott, W. *Ivanhoe* (Ware, Wordsworth Edition Ltd, 1995), 390 [in English].
5. Skott, V. (2007). *Ajvengo [Ivanhoe]*. Kiiiv, Shkola [in Ukrainian].
6. Akrojd, P. *London: biografija s illjustracijami* [London: biography with illustrations]. www.rulit.net Retrieved from <http://www.rulit.net/books/london-biografiya-s-illyustraciyami-download-free-239503.html> [in Russian].
7. Andrienko, T. P. (2014). *Global'nye i lokal'nye strategii perevoda informacionno-kognitivnyj aspekt [Global and local strategies of translation information-cognitive aspect]*. Saarbrucken, LA PLAMBERT Academic Publishing [in Russian].

SÉRIE “Technické vědy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-303-316](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-303-316)

Anastasiia Bozhko

*Masters in specialty «Food Technologies», Department of Food Expertise,
National University of Food Technologies, Kyiv, Ukraine*

<https://orcid.org/0000-0002-5267-2023>

Svitlana Usatyuk

*PhD, Associate Professor, Department of Food Expertise,
National University of Food Technologies, Kyiv, Ukraine*

<https://orcid.org/0000-0001-7554-0827>

IMPLEMENTATION OF THE GS1 GLOBAL TRACEABILITY STANDARD BY MARKET OPERATORS FOR THE PRODUCTION OF FLOUR CONFECTIONERY PRODUCTS USED USE OF CAROB POWDER

Abstract. Today, the need of introduction of a traceability system in Ukraine is being actively discussed in both the private and public sectors. On the one hand, this is required by national and international law, on the other hand, many years of experience of food companies in the EU, USA, Canada, Japan and other developed countries have proven the effectiveness of a well-established traceability system as a tool to protect business and consumers.

It is noted that the main goal of traceability is to respond quickly and find the source of the problem related to food safety, and to take all necessary measures to recall/withdraw from circulation a certain food product with minimal interference in the production process.

The company must have a traceability system that allows to identify consignments of food and their relationship to consignments of raw materials, packaging that is in direct contact with the product, packaging that is intended or expected to be in direct contact with food. The traceability system should include all records related to the process of making and distribution of products. Traceability must be ensured and documented prior to the moment of delivering to the customer.

The GS1 Global Traceability Standard has been found to include: identification of participants and trading partners, trade items and events; marking and/or methods

of labeling and/or affixing labels on goods; identification of types and types of data to be collected and stored; determination of methods and minimum requirements for keeping records and archival documents, in particular for their storage.

The sequence of development of the traceability system for the market operator for the production of flour confectionery products using carob powder is proposed. The requirements for applying the Global Trade Item Number (GTIN) to finished products are analyzed, which guarantees the assignment of a unique control number to each product.

Keywords: Global Traceability Standard (GS1), traceability system, flour confectionery, carob powder, Global Trade Item Number (GTIN).

Formulation of the problem. Currently, the nutritional value of flour confectionery is enriched with additional vitamins, dietary fiber, organic acids and minerals, using unconventional vegetable raw materials in the recipe.

A popular non-traditional vegetable raw material is carob powder, which is used to 100% replace cocoa powder in flour confectionery, which reduces the amount of sugar in the prescription composition of the product and enriches it with vitamins B, PP, E, C, A, D and minerals.

The multi-component composition of flour confectionery requires the proper functioning of the traceability system, which in the event of an unacceptable situation with the finished product, will ensure a quick finding of the cause of the problem and respond to the necessary measures.

Analysis of recent researches and publications. The study is based on the analysis of the international legal standard GS1 (Global Traceability Standard) and ways to implement a traceability system by market operators for the production of flour confectionery.

The purpose of the article: development of a traceability system according to the Global Traceability Standard for the flour and confectionery market operator using carob powder.

Presenting the main material. In 2002, the European Union adopted a package of basic laws (EU Regulations: № 178, № 852/2002, № 853/2002, № 854/2002, № 882/2002), which currently form EU food law. EU Regulation № 178/2002 [1], which is the basic food law for EU countries, sets out general requirements for food safety. It is determined that for the full implementation of the HACCP system it is necessary to implement a traceability system that covers all stages of production, processing and circulation of food or ingredients used for food production.

In Ukraine, traceability is regulated by the Law of Ukraine «On Basic Principles and Requirements for Food Safety and Quality» [2] and Order № 590 of 01.10.2012 (redaction of 25.12.2015) «On approval of requirements for the

development, implementation and application of permanent procedures based on the principles of the Food Safety Management System (HACCP)» [3].

The Global Traceability Standard was developed by the GS1 International Association, which is based on the requirements of the international standards of the ISO 9000 and ISO 22000 series, and is intended for use by various market operators [4].

It is known that in the process of making products there is a movement of three flows: material (raw materials, parts, components, etc.), energy (electricity, gas, steam, water, etc.) and information (data on raw materials), parts, energy, etc. on paper and other media that accompany the material flow). Therefore, a necessary condition for achieving an effective result in the process of identification and traceability throughout the production cycle, from the receipt of raw materials and components from suppliers to the shipment of finished products, is to ensure unambiguous connection of all flows in the production process. This means that the information flow must be continuous at all technological stages, objectively reflect changes in products in the production process, to preserve the original features of the object of identification.

As follows, for effective management of the process of identification and traceability it is necessary to implement a set of works, which includes the following interrelated areas: technical (technological) support; information support; organizational support. Information support and identification should include the development and implementation of information forms (supporting documents, other media), schemes of information flows and information registration points, as well as procedures for processing, systematization, storage and sale of data on identification objects, including machine methods of information processing [5].

The market operator needs to apply a step-by-step methodology for developing a traceability system according to the GS1 Global Traceability Standard, which includes three main stages: development of a traceability system; system construction; implementation and use of the system [6].

I stage. The development of a traceability system by the market operator for the production of flour confectionery using carob powder includes seven steps.

Step 1. Establishing goals and objectives of traceability of flour confectionery production. The market operator by order of the company approves the development of a traceability system for capacity. The following goals and objectives of traceability are set during the production of flour confectionery:

- identification and control of raw materials, packaging materials, semi-finished and finished products;
- identification and control of raw material suppliers and sellers;
- confirmation and guarantee of safety of finished products;
- rapid response of employees in the event of defective or inappropriate products;

- compliance with regulatory requirements during making products;
- effective development of the logistics department;
- ensuring that consumers are provided with truthful information about raw materials and the composition of finished products;
- ensuring prompt withdrawal of products from circulation in the event of a threat to consumer health.

Step 2. Gathering of traceability information on capacity. The operator of the flour confectionery market must have such information:

- agreements with raw material suppliers (supplier name, capacity address, telephone, e-mail, raw materials);
- documents confirming the quality and safety of raw materials (acts of examination, safety certificates);
- journal of acceptance of raw materials (date, time, supplier, raw materials and quantity, responsible, signature);
- journal of control of semi-finished products (date, time, semi-finished product, where, quantity, where, responsible, signature).
- scheme of organization of traceability of the technological process of production (all changes in the product, transportation, warehousing or write-off, combination of ingredients and mixing);
- agreements with product sellers (name of the seller, address of the place of sale, phone, e-mail);
- journal of finished goods (date, time, batch number, quantity and seller, responsible, signature);
- technological instructions for training personnel to record information to ensure traceability;
- journal of monitoring the effectiveness of the traceability system (date, time, effectiveness, responsible, signature).

Step 3. Analysis of the production process. The market operator analyzing in detail and draws up a scheme of organization of traceability of the technological process of production of flour confectionery products using carob powder.

Step 4. Identification of all participants in the production process. The operator of the flour confectionery market enters into an agreement for the supply of raw materials only with a supplier who has passed state registration. Identification of suppliers is carried out by checking the accompanying documentation and contracts. The raw material has a label indicating information about the manufacturer, time and date, storage conditions, expiration date.

In fig. 1. shown the detailed movement of carob powder from carob pods to flour confectionery, indicating the necessary documents for traceability.

Carob powder is imported from the Mediterranean countries like Spain or Italy, so it is mandatory to control the geographical origin of raw materials. In the table. 1. shows a sample receipt for sending carob pods from the farm for processing. The pod

processor during the acceptance of raw materials draws up a form of acceptance, which is given in table. 2.

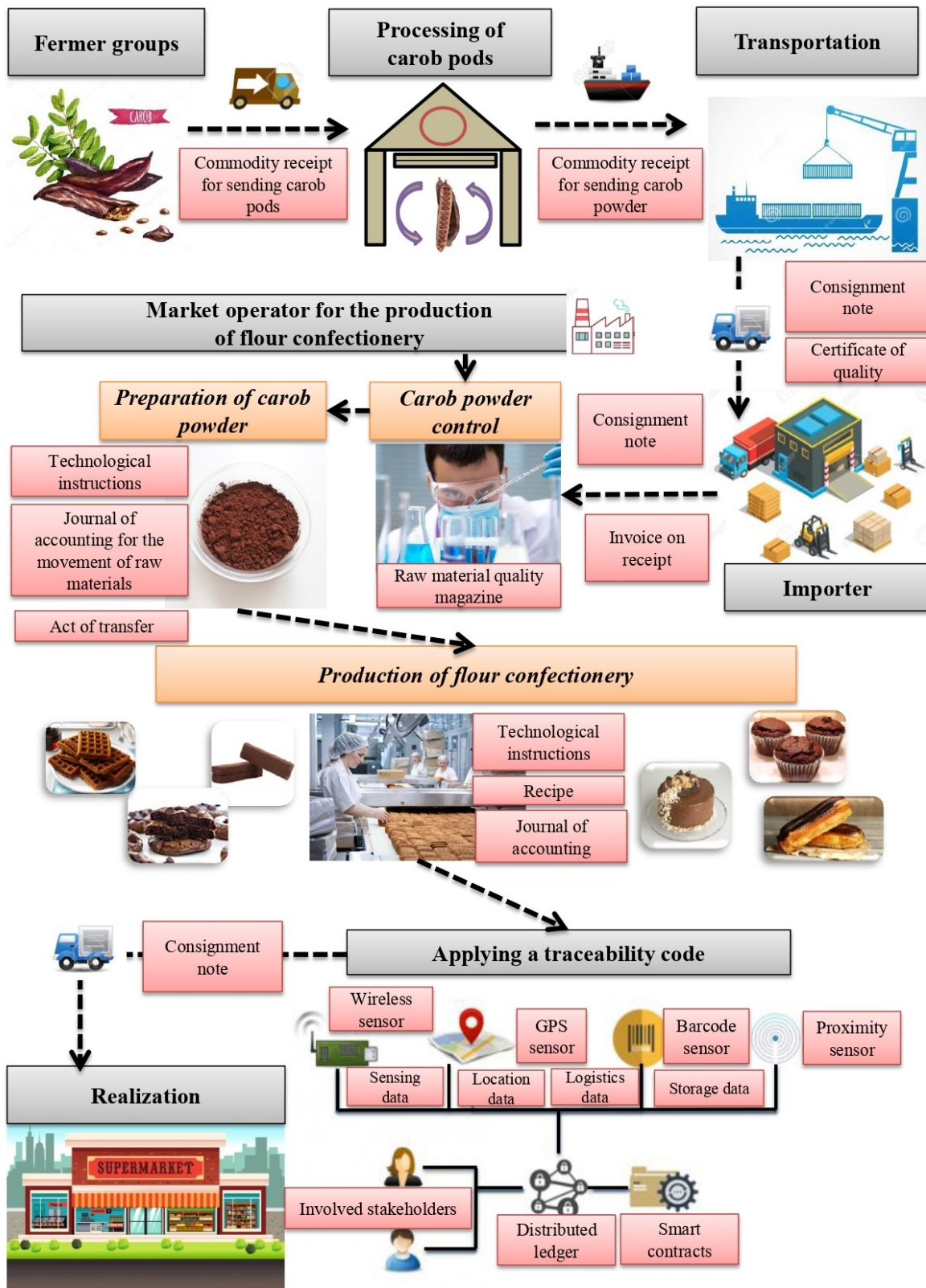
Step 5. Establishing requirements for the accuracy of traceability data. The accuracy of traceability data is determined by two main parameters that make it possible to establish the optimal level of accuracy:

- 1) the level of identification of traceable products;
- 2) detailing with which traceability data is recorded.

The GS1 System uses the Global Trade Item Number (GTIN), which is clear and standardized. GTIN assignment rules ensure that each product variation is assigned a unique control number that is globally unique [7]. To implement a high-quality GTIN barcode, you need to perform 10 important steps, which are described in table. 3.

The market operator ensures the accuracy of traceability data, which is confirmed by the detail of the information received from partners. The quality of the data provided by each trading partner is crucial, as inaccurate data exchanged by trading partners can affect other processes, such as a recall request. Each ingredient is considered in questions: «Who?», «What?», «When?», «Where?» and «Why?».

Step 6. Designing an archive of traceability information. The market operator keeps written and electronic agreements with suppliers of raw materials, sellers of products. Logs of acceptance of raw materials, release of finished products, monitoring the effectiveness of the traceability system are numbered and bound for storage in writing. Information about a specific batch is recorded and stored for 5 years (if the shelf life of the product is less than 3 months, the information must be stored for 6 months).

Fig. 1. Checklist for traceability for the use of carob powder
 Source: developed by the authors.

Table 1

Commodity receipt for sending carob pods

Name _____ of _____ the _____ farm	Check № _____ Date ____/____/____			
Address _____				
Contacts _____				
Name of the processor _____				
Address _____				
Contacts _____				
Amount	Description	Year	Price	Total
Responsible for sending _____ (Name and signature)				
Responsible for receiving _____ (Name and signature)				

Table 2

Form for taking carob pods

Company Logotype	Getting carob pods
	№ _____ _____
Controlled identification of raw materials	
Name of the farm	
EDRPOU code	
Address of the farm	
Date of receiving of carob pods	
№ plots/origin	
Number of boxes	
Total weight (kg)	
Responsible for sending _____ (Name and signature)	
Responsible for receiving _____ (Name and signature)	

Table 3

GTIN barcode implementation model

Step	Title	Characteristics/Description
1	2	3
1	Get a prefix	Obtain a market operator prefix from a GS1 representative to create digits that are identification keys.
2	Assign a number	After receiving the prefix, the market operator begins to assign an identification number to the food products it produces. The GS1 Representative provides specific information on how many numbers can be assigned based on the length of the market operator's prefix.
3	Choose a barcode printing method	The market operator decides what information the bar code will cover: static or dynamic. When applying static information for a large batch of products, label printing is ordered in special printing houses. For the application of dynamic information are limited to a laser or thermal transfer printer in stock.
4	Select the «primary» scanning environment	The specifications for the type, size, placement, and quality of the barcode depend on where the barcode is scanned. There are three main scenarios of the scanning environment for trade items: scanning at the retail point of sale; in the general distribution; retail and distribution scanning. Knowledge of the location of the barcode scan, allows you to determine the correct specifications for its manufacture.
5	Select carrier for data	For a barcode trade item that is scanned at a retail outlet, a GS1 media must be used. If the barcode is printed with variable information, such as the batch number, you should use a character named GS1-128.
6	Choose a size	The size of the symbol in the design depends on the specified symbol, the place of its use and the method of printing.
7	Format barcode text	The text under the barcode is important because if the barcode is damaged or of poor quality at first, the text is used as a backup.
8	Choose a barcode color	The optimal color combination for the barcode symbol is black stripes with a white background, and the following variations can be used: <ul style="list-style-type: none"> • GS1 er be printed with multiple image tools (such as plate, screen, and cylinder); • GS1 barcode characters require a light background (such as white) to the left and to the right of the barcode; • in addition to a light background, you can also use "red" colors. It is known that in a dark room with red lighting, the text can almost disappear. This also applies to similar colors such as orange, pink, peach and light yellow.

9	Choose a location	Symbol placement refers to the placement of symbols on a design. The packaging process should be considered and the packaging designer consulted to ensure that the symbol is not obscured or damaged (eg above the edge of the cardboard box, under the fold of cardboard, under the lid of the package).
10	Create a quality plan	Compliance with all the conditions for the implementation of the barcode ensures the creation of a quality bar code plan

Step 7. Designing measures to use the necessary information of traceability. Documented traceability information is used when testing the system or having complaints about non-conforming products. Special measures are developed to identify exceptions and prevent incidents, ranging from simple queries to advanced data analytics. The following cases are envisaged:

- expiration of the certificate;
- compliance with temperature regimes during transportation;
- detection of counterfeit products;
- notice of recall of finished products;
- compliance with quarantine requirements during the production of confectionery.

II stage. Building a traceability system by a market operator for the production of flour confectionery using carob powder involves three steps.

Step 8. Analysis of shortcomings («as it is» versus «will be»). The market operator analyzes all stages of the technological process of confectionery production with cherub powder, comparing the current state of the process with the latest technologies.

Step 9. Installation of traceability system components. After the analysis of deficiencies, if necessary, the approval of the installation of new equipment or process.

Installation of metal detectors on production lines is insufficient to detect foreign objects in packaged flour confectionery, due to the fact that it allows you to detect only metal impurities.

The best solution for detecting impurities in packaged confectionery as a critical control point is the introduction of an X-ray system that allows you to save an X-ray image of each product package for further analysis. This makes it much easier to study the reason for the failure without damaging the packaging; improves traceability during the registration of each production batch; allows you to analyze the production process and improve it.

X-ray examination system MEKI™ (USA) [8] has a wide range of functions to ensure control of food safety and quality, namely content control (detection of the absence of parts of the food product); integrity control (determination of damage to

products in the package, which can be used, for example, in the technology of chocolate bars or cookies to detect crumbs formed during transportation); control of tightness of packing (detection of presence of a metal fastener, its tightness, for example, in packing for bread or nuts); filling control (detection of the amount or absence of filling). In fig. 2. the image of the X-ray examination system is given MEKI™.

Using the latest X-ray imaging and processing technologies, the MEKI™ system allows you to detect even the smallest particles of metals, stones, glass and various foreign objects, and prevent the sale of inappropriate products.

Step 10. Monitoring and testing. The flour and confectionery market operator enters into an agreement with a trading partner to test the tracking system, which undertakes to provide a final act on the results of testing the system.

Fig. 2. X-ray examination system MEKI™ [8]

III stage. The introduction and use of a traceability system by the market operator for the production of flour confectionery using carob powder involves three steps.

Step 11. Implementation of the system at the enterprise. A plan for the implementation of a capacity traceability system shall be prepared in advance and approved by the CEO. A documented procedure is being developed, in which a block diagram of the traceability system is given, indicating the technological stages of product production and registration of information in the relevant documents. Examples of control logs and checklists are given in the appendix to the procedure. The block diagram of the traceability system of raw materials and finished products in the production of flour confectionery using carob powder is shown in fig. 3.

The internal traceability system includes:

- training employees to manage documented information;
- development of successive block diagrams of technological processes of production, maintenance of systematic records, quick batch identification;

– management of flows of supply of finished products.

Step 12. Validation of documentation and staff training. The operator of the market for the production of flour confectionery using carob powder approves the company's management documents for the implementation of the traceability system and technical guidelines to ensure compliance with its standard.

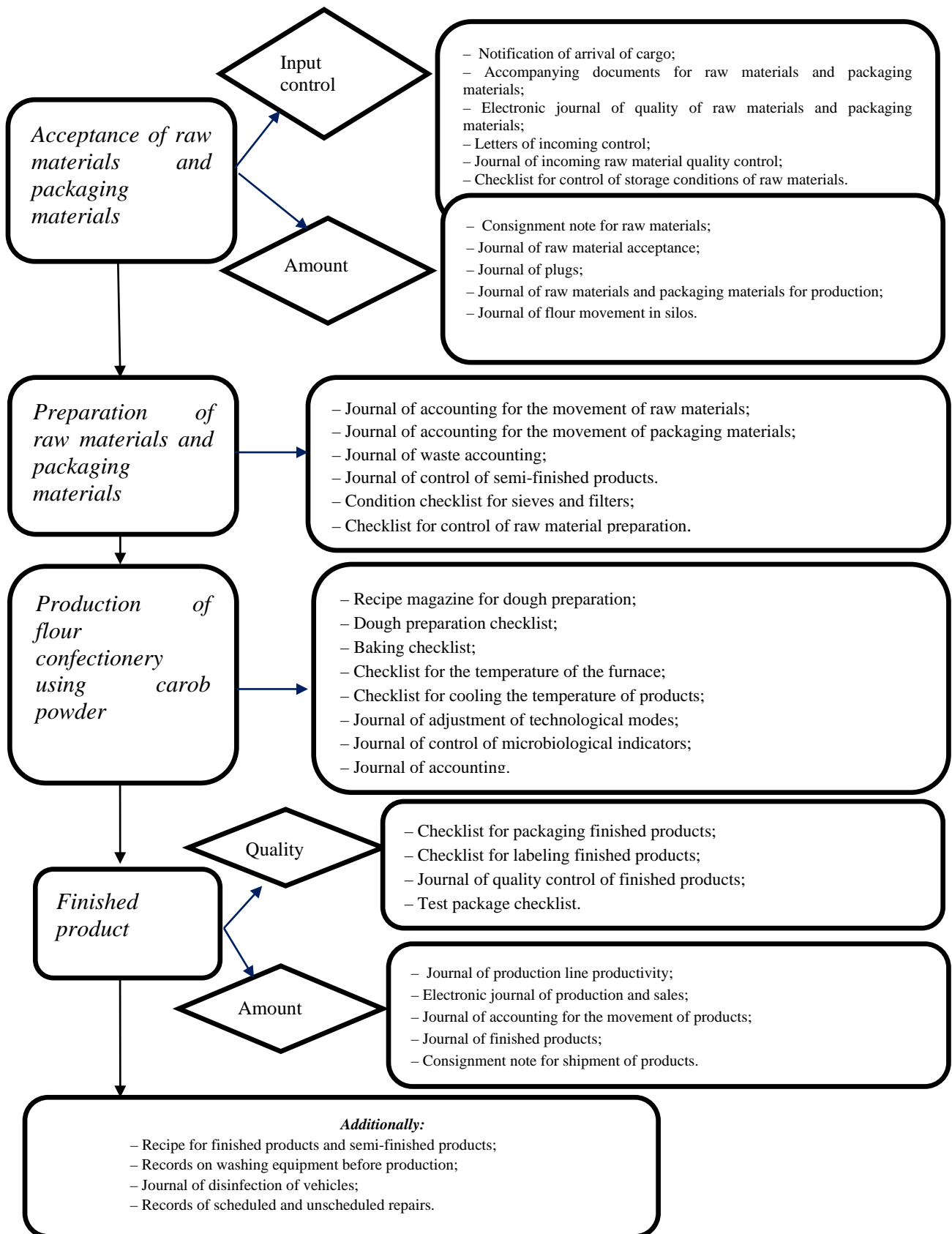
Step 13. Monitoring and maintenance of the traceability system. Implemented traceability system in the production of flour confectionery with carob powder includes a procedure for monitoring the effectiveness of the system and maintenance if necessary.

The results of monitoring are recorded in the Journal of monitoring the effectiveness of the traceability system, which is given in table. 4. Inspections shall be carried out once a month by a sample method from the party.

Table 4

Journal of monitoring the effectiveness of the traceability system

No	Date and time	Position of the inspecting person	System efficiency indicator	Signature	Analysis
1.		Head of the production laboratory	% of defective raw materials		Council for quality and safety
			% of defects during the technological process		
			% of defective finished products by the consumer		

Fig. 3. Block diagram of traceability during the production of flour confectionery
 Source: developed by authors.

The basic conditions of traceability are met through:

- clear labeling;
- accurate records of documented information;
- clarity of identification data;
- observance of bar coding of products and indication of batch number;
- quick access to the information from archive.

Provision of information on raw materials, materials used for the manufacture of identified non-compliant products, analysis of technological processes to identify deviations, as well as obtaining all information on this batch of products should take place within 2..4 hours. The speed of detection of nonconformities confirms the effectiveness of the traceability system.

Conclusions. The introduction of a traceability system is an important element in ensuring the safety of finished flour confectionery. The traceability system will reveal the presence or absence of certain components of the product, will help the consumer to obtain information about the raw materials used.

The developed traceability checklist for the use of carob powder is easy to use for all operators of the flour confectionery market. An important step in implementing a traceability system for the market operator is to develop a documented procedure with a complete analysis of the technological process of production of flour confectionery and construction of a flowchart for easy acquaintance of capacity employees with information.

The unique product barcode provides quick identification and receiving data of confectionery products. Regular monitoring of the traceability system is necessary to confirm the effectiveness of the system and confidence in the proper operation of the information archive.

References:

1. Guidance on the Implementation of Articles 11, 12, 14, 17, 18, 19 and 20 of Regulation (EC) №178/2002 on General Food Law. Conclusion of the Standing Committee on the Food Chain and Animal Health of January 26, 2010.

2. Zakon Ukrainy Pro osnovni pryntsyipy ta vymohy do bezpechnosti ta yakosti kharchovykh produktiv: vid 21 bereznia 2021 roku № 771/97-VR [Law of Ukraine on the basic principles and requirements for food safety and quality of March 21, 2021, № 771/97-VR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine № 19*, pp. 5-6 [in Ukrainian].

3. Nakaz № 590 Pro zatverdzhennia vymoh shchodo rozrobky, vprovadzhennia ta zastosuvannia postiino diiuchykh protsedur, zasnovanykh na pryntsyypakh Systemy upravlinnia bezpechnistiu kharchovykh produktiv (NASSR): vid 01 zhovtnia 2012 roku [Order № 590 On approval of the Requirements for the development, implementation and application of permanent procedures based on the principles of the Food Safety Management System (HACCP) of October 1, 2012]. *Ministerstvo ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy – Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine*, pp. 10-12 [in Ukrainian].

4. Global Traceability Standard GS1 Release 2.0. (2017). www.gs1.org. Retrieved from: <https://www.gs1.org/standards>.

5. Zhyhailo, O.M. (2014). Vykorystannia tekhnolohii Data mining v avtomatyzovani systemi prostezhuvanosti [Use of Data mining technology in an automated traceability system]. Avtomatyzatsiia tekhnolohichnykh i biznes-protseviv – Automation of technical and business processes, 3, 30-38. Retrieved from: file:///C:/Users/User/Downloads/VIKORISTANNA_TEHNOLOGII_DATA_MINING_V_AVTOMATIZOVA.pdf [in Ukrainian].

6. Bozhko, A. & Usatiuk, S. (2022). Applying of the Global standard of traceability system GS1 by the operators of the market's of production of food products. Abstracts of Papers: *The XXI International Scientific and Practical Conference «Actual priorities of modern science, education and practice»*, (pp. 759-761). Paris, France.

7. Food Traceability Guidance. (2017). Food and Agriculture Organization of the United Nations. Santiago. www.fao.org. Retrieved from: <https://www.fao.org/3/i7665e/i7665e.pdf>.

8. Sait kompanii «Mekitec» [Company website «Mekitec»]. www.mekitec.com. Retrieved from: <https://www.mekitec.com/food-quality-control/> [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-317-332](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-317-332)

Тамара Олешко

*доктор технічних наук, професор, професор кафедри бізнес-аналітики та цифрової економіки, НАУ, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4858-0337>*

Дмитро Квашук

*кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри комп'ютеризованих електротехнічних систем та технологій, НАУ, м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4591-8881>*

Катерина Троцюк

*студентка кафедри бізнес-аналітики та цифрової економіки, НАУ, м. Київ, Україна,
<https://orsid.org/0000-0002-5262-3379>*

АНАЛІЗ ХАРАКТЕРИСТИК ІНДУКТИВНИХ ПЕРЕТВОРЮВАЧІВ В ПРИЛАДАХ ДЛЯ ВИМІРЮВАННЯ ОБЕРТАЛЬНИХ МОМЕНТІВ

Анотація. У статті проведено аналіз вимірювальних засобів, які працюють на базі індуктивних перетворювачів. Досліджено переваги та недоліки таких засобів. Проведено аналіз моделей перетворення, які використовуються в індуктивних сенсорах. Розглянуто особливості застосування приладів для вимірювання обертальних моментів та їх характеристики.

На основі існуючих методів вимірювання обертальних моментів та програмних засобів, запропоновано автоматизовану систему вимірювання обертальних моментів електрогенераторів вітрових електростанцій мережевого типу.

Ключові слова: індуктивні перетворювачі, обертальний момент, вимірювальна система, електричні машини.

Tamara Oleshko

*Doctor of Technical Sciences, Professor, Professor of the Department of Business Analytics and Digital Economics of NAU, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-4858-0337>*

Dmytro Kvashuk

*PhD in Economic, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of Computerized Electrical Systems and Technologies of NAU, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-4591-8881>*

Kateryna Trotsyuk

*Student of the Department of Business Analytics and Digital Economics of NAU, Kyiv, Ukraine, E-mail: ktrotsiuk@ukr.net,
<https://orsid.org/0000-0002-5262-3379>*

ANALYSIS OF THE CHARACTERISTICS OF INDUCTIVE TRANSDUCERS IN DEVICES FOR MEASURING TORQUES

Abstract. The article analyzes the measuring instruments that work on the basis of inductive transducers. The advantages and disadvantages of such tools have been studied. The analysis of transformation models used in inductive sensors is carried out. Features of application of devices for measurement of torques and their characteristics are considered.

Based on the existing methods of torque measurement and software, an automated system for measuring the torque of grid-type wind turbines is proposed.

Keywords: inductive converters, torque, measuring system, electric machines.

Постановка проблеми. Вимірювання обертальних моментів електричних машин ускладнюється рядом дестабілізуючих факторів, що потребує застосування інтелектуальних засобів для визначення відхилень та їх прогнозування. Разом з тим, висока вартість та вразливість до електромагнітних перешкод вимірювальних засобів спрямовує інженерів до застосування саме індуктивних сенсорів, які у порівнянні з багатьма іншими, мають стійкість до таких впливів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день значну популярність набули сучасні системи вимірювання обертального моменту на базі індуктивних сенсорів. Це обумовлено значною захищеністю від електромагнітних перешкод, простотою виконання, дешевизною та швидкодією [1]. Вони широко застосовуються в автомобільному, залізничному, авіаційному та судновому транспорті, а також у металургійній промисловості.

Разом з тим, їх використання в складних метрологічних умовах, а також у агресивних середовищах потребує особливих підходів до контролю та подальшої експлуатації. Для вирішення таких проблем, існують різні інтелектуальні підходи. Так, завдяки інтелектуальним інформаційним

технологіям, існує можливість збільшувати швидкодію вимірювальних пристроїв, стежити за їх роботою, поводити вчасну калібровку, що значною мірою підвищує комунікабельність автоматичних вимірювальних систем.

Існує ряд розроблених стандартів, наприклад IEEE 1451 для інтерфейсів інтелектуальних датчиків, які описують набір відкритих, загальних, незалежних від мережі комунікаційних інтерфейсів для підключення перетворювачів [2]. Відповідні стандарти інтегровані в сам пристрій у вигляді окремого модулю пам'яті, що дозволяє зберігати дані про ідентифікацію, калібрування, корекцію та інформацію про виробника. Так, завдяки даним стандартам існує можливість надання доступу до даних перетворювача через загальний набір інтерфейсів, незалежно від того, підключені вони до систем або мереж за допомогою дротових або бездротових засобів. Відповідні автоматизовані системи особливо необхідні в таких сферах, як, металургія, судноплавство, авіація та вітрова енергетика.

Остання, в умовах енергетичних криз та воєнних подій є найбільш актуальною. Це обумовлено потребою кількісних оцінок використання сили вітру. Проте не завжди вдається визначити наскільки точним є такі вимірювання з урахуванням дестабілізуючих факторів, таких як вібрація, температура та багато інших. Тому, для вирішення проблем невизначеності існує потреба у вдосконаленні вимірювальних засобів шляхом інтелектуальної обробки отриманих даних.

Індуктивні перетворювачі включають в себе котушку індуктивності, параметрами якої змінюються при механічному переміщенні елементів магнітопроводу. Повний опір будь-якої котушки індуктивності складається з активного та індуктивного опорів і може бути визначений за формулою [3]:

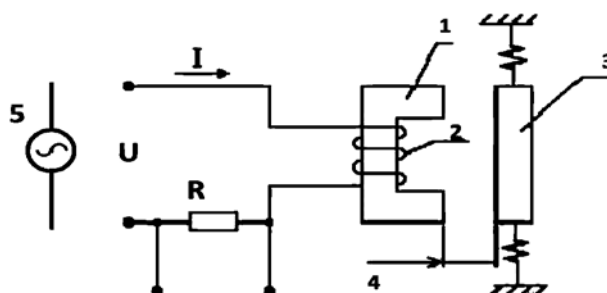
$$R_{II} = \sqrt{R^2 + (2\pi fL)^2}, \quad (1)$$

де: R – активний опір; f – частота; L – індуктивність.

Якщо датчик має незамкнений магнітопровід, то будь-яке переміщення елементів магнітопроводу викликає зміну параметрів магнітного та електричного ланцюгів, що, у свою чергу, викликає зміну вихідної величини – електричного струму чи напруги.

На рис. 1 зображено індуктивний перетворювач з індуктивністю, що змінюється, під впливом навантаження L , яке підключене до напруги живлення V .

Рис.1 Підключення індуктивного датчика

де: магнітопровід (1) – призначений передачі електромагнітного поля від генератора; котушка індуктивності (2) - створює змінне електромагнітне поле при протіканні електричного струму по витках; об'єкт вимірювання (3) – металевий яр, що вводитьься, або переміщується в області чутливості; зазор між об'єктом вимірювання та основним магнітопроводом (4) – забезпечує міру взаємодії як магнітний діелектрик, залежно від моделі датчика і способу переміщення може залишатися незмінним, або коливатися в заданому діапазоні; генератор (5) — призначений для генерації електричної напруги заданої частоти, яка створюватиме змінне магнітне поле в заданій області.

Індуктивність котушки з обмоткою визначається за формулою:

$$L = \frac{w\Phi}{I}, \quad (2)$$

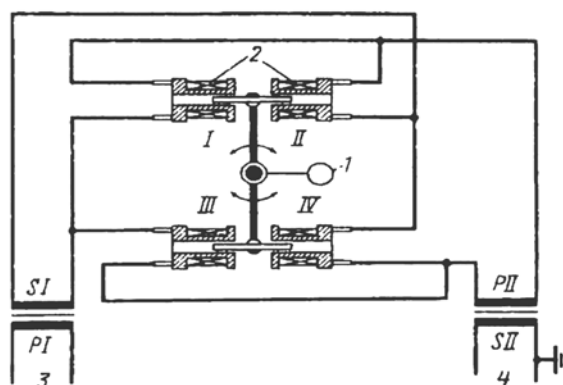
де: w - число витків котушки; Φ - магнітний потік, що пронизує котушку; L - Струм, що проходить по котушці.

У свою чергу струм, що проходить по котушці, можна виразити як:

$$I = \frac{HI}{w}, \quad (3)$$

де: HI - магнітно-рушійна сила котушки

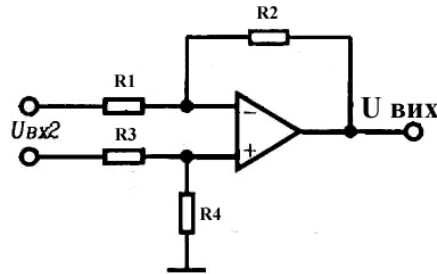
Під час вимірювання обертального моменту, саме переміщення феромагнітного стержня індуктивного датчика, у зв'язку із пружністю торсіонного валу створює лінійну залежність між навантаженням на вал та вихідною напругою, яка підсилюється для збільшення точності вихідних параметрів. (Рис. 2)

Рис. 2 Схема роботи індуктивного перетворювача обертального моменту, [4]

де: 2 - диференціальна індуктивна вимірювальна система; 3 - вхідний трансформатор для безконтактної подачі живлення; 4 - вихідний трансформатор для безконтактного знімання сигналу

Отриманий сигнал в результаті зміни індуктивності підсилюється для подальшої обробки, наприклад із застосуванням схеми на операційних підсилювачах [5] (рис. 3)

Рис. 3 Електрична схема вимірювального каналу приладу індукційного типу на операційних підсилювачах для вимірювання обертового моменту

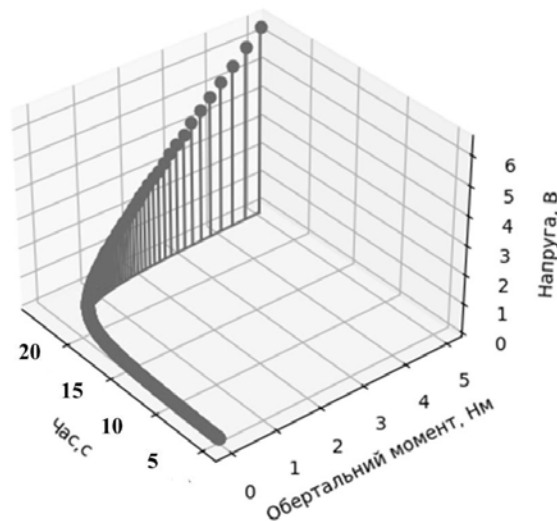
Диференціальний коефіцієнт підсилення можна виразити наступним виразом:

$$DK_p = \frac{U_{\text{вих}}}{U_{\text{вх1}} - U_{\text{вх2}}} = \frac{R_2}{R_1} \cdot \frac{1}{\left(1 + \frac{R_2}{R_1} \cdot \frac{1}{k_p}\right)}; \quad (6)$$

де: k_p - коефіцієнт підсилення операційного підсилювача.

Разом з тим, для вирішення проблеми впливу температурного фактору слід визначити градування системи вимірювання з урахуванням не лінійності, яка обумовлена зміною пружності обертового валу під дією температури.

Так, враховуючи лінійну залежність між пружністю валу та зміною вихідної напруги перетворювача, без урахування температурного фактору модель, такого перетворення при поступальному збільшенні навантаження на вал буде мати наступний вигляд (рис. 3).

Рис. 3 Часові характеристики залежності обертового моменту та вихідної напруги.

Побудовано з використанням Matplotlib на основі джерела, [6]

Мета статті: Повести аналіз вимірювальних засобів на базі індуктивних перетворювачів. Розглянути переваги та недоліки таких засобів. Дослідити моделі перетворення, які використовуються в індуктивних сенсорах. Розробити концепцію автоматизованої системи вимірювання обертальних моментів вітрових турбін мережевого типу.

Виклад основного матеріалу.

Передавальну функцію електричних машин постійного струму по керуючому впливу, з урахуванням перетворень, можна записати наступним чином:

$$W_y(S) = \frac{I_{\text{я}}(S)}{U_y(S)} = \frac{k_I S}{(T_m T_e S^2 + T_m S + 1)}, \quad (4)$$

де: $T_m = \frac{J R_{\text{я}}}{C_w C_e}$ - механічна постійна часу;

$T_e = \frac{L_{\text{я}}}{R_{\text{я}}}$ - електротехнічна постійна часу роботи двигуна;

$k_I = \frac{J}{C_w C_e}$ - коефіцієнт передачі по струму;

$I_{\text{я}}$ – струм в якірному ланцюгу ЕД;

$R_{\text{я}}$ – опір якірної ланцюга, що рівний сумі опору якірних обмоток та вхідного опору підсилювача, Ом;

$L_{\text{я}}$ – сума індуктивностей якірної ланцюга двигуна та вхідного ланцюга підсилювача, Гн;

J – момент інерції якоря, Нм²;

C_e - коефіцієнт моменту сили, Н·м;

C_w - швидкості, В·с/рад;

s – оператор Лапласа;

U_y – напруга.

Величину початкового пускового моменту можна отримати із формули 5, яка може бути інтегрована у вимірювальну систему [6]:

$$W_s = \frac{m_1 U_1^2 R_2}{\omega_1 \left[(R_1 + \Delta R_2)^2 + (x_1 + \Delta x_2)^2 \right]}, \quad (5)$$

Де: $R_{1,2}$ - активний опір обмотки; $x_{1,2}$ - індуктивний опір; ω_1 - початкова швидкість обертання; U_1 - напруга; m_1 - початковий пусковий момент. По мірі розгону ротора, ковзання зменшується і тому в кінці пуску струм значно зменшується, ніж у початковий момент пуску. В серійних електродвигунах, при прямому пуску кратність пускового струму до семи разів перевищує

номінальний $k_t = \frac{I_s}{I_n} = (5, \dots, 7)$, причому більше значення відноситься до двигунів більшої потужності.

Так, з урахуванням (4) та (5), перехідна характеристика для індуктивних сенсорів, які можуть бути використані під час вимірювання обертового моменту має наступний вигляд (рис. 4).

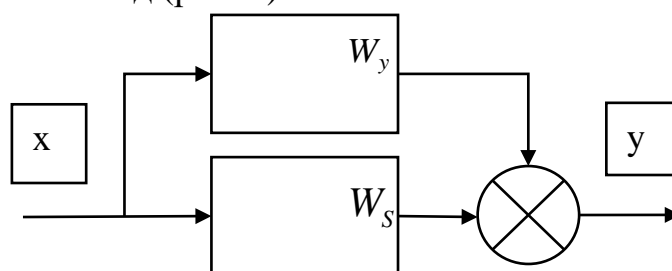

Рис. 5 Структурна схема передатної функції індуктивного сенсора

Для моделювання вимірювальної системи з урахуванням зазначених перехідних характеристик, було розроблено програмний код, який моделює роботу вітрових турбін вітроелектростанції.

В результаті тестування зазначеного додатку, вхідним параметром якого, було навантаження на вал електрогенераторів в рамках 1-50 Нм, отримано наступний результат для п'яти електрогенераторів (рис. 6).

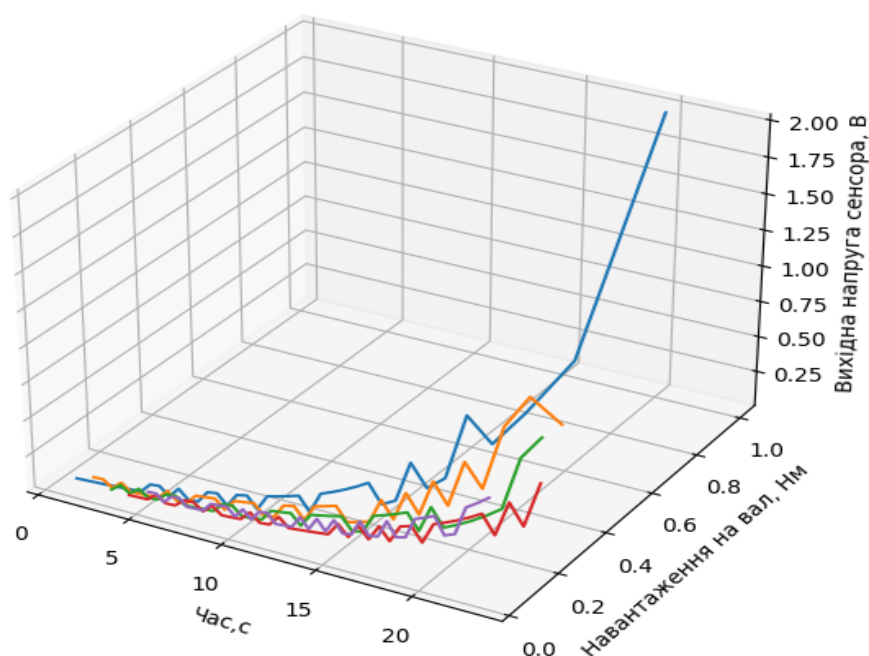

Рис. 6 Результат моделювання вимірювальної системи на базі індуктивних сенсорів.

Побудовано з використанням Matplotlib

Висновки. Застосування індуктивних сенсорів в приладах для вимірювання обертальних моментів електричних машин має переваги не лише в точності та чуттєвості, але й економічні переваги, через низьку вартість сенсорів та простоту в експлуатації. Створення на основі таких сенсорів вимірювальних систем може бути реалізовано на базі операційних підсилювачів, що дозволить отримати вихідний сигнал високої точності у вигляді напруги.

Побудова моделі вимірювальної системи з використанням формул (4) та (5), дозволила отримати лінійну залежність між навантаженням на вал електрогенератора, зміною індуктивності сенсора та вихідним сигналом вимірювального перетворювача.

Література:

1. Раянов Т. А. Обзор новых типов датчиков крутящего момента / Т. А. Раянов // Транс-портные системы и технологии. 2020. № 1. С. 5-14.
2. Da Rocha, Helbert, Reza Abrishambaf, João Pereira, and Antonio Espirito Santo. 2022. "Integrating the IEEE 1451 and IEC 61499 Standards with the Industrial Internet Reference Architecture" *Sensors* 22, no. 4: 1495. <https://doi.org/10.3390/s22041495>
3. Жадобин Н. Е. Магнитоупругие преобразователи в судовой автоматике. Л.: Судострое-ние, 1985, 36 с.
4. Профос П. (ред.) Измерения в промышленности. Справочник. Кн. 2. Способы измерения и аппаратура Пер. с нем. под ред. проф. Агейкина Д.И. — 2-е изд., перераб. И доп. — М.: Металлургия, 1990. — 384 с.
5. Войтенко В. А. Метод измерения индуктивности обмотки статора явнополюсного синхронного двигателя по продольной и поперечной осям обмотки возбуждения. *Электротехнические и компьютерные системы*. 2012. № 6. С. 121-124.
6. Jian L. N., Chau K. T., Zhang D., Jiang J. Z. and Wang Z. A Magnetic-Geared Outer-Rotor Permanent-Magnet Brushless Machine for Wind. Power Generation. *Proceedings of 2007 IEEE Industry Applications Annual Meeting, New Orleans, LA, 2007*, pp. 573-580.

References:

1. Rajanov, T. A. (2020). Obzor novykh tipov datchikov krutjashhego momenta [Review of new types of torque sensors]. *Trans-portnye sistemy i tehnologii - Transport systems and technologies*, 1, 5-14 [in Russian].
2. Da Rocha, Helbert, Reza Abrishambaf, João Pereira, and Antonio Espirito Santo. 2022. "Integrating the IEEE 1451 and IEC 61499 Standards with the Industrial Internet Reference Architecture" *Sensors* 22, no. 4: 1495. <https://doi.org/10.3390/s22041495> [in English].
3. Zhadobin, N. E. (1985). *Magnitoupругие преобразователи в судовой автоматике [Magnetoelastic transducers in ship automation]*. L.: Sudostroe-nie [in Russian].
4. Profos, P. (red.) (1990). *Izmereniya v promyshlennosti [Measurements in industry]*. М.: Metallurgiya [in Russian].
5. Vojtenko, V. A. (2012). Metod izmereniya induk-tivnosti obmotki statora javnopoljusnogo sinhronnogo dvigatelja po prodol'noj i poperechnoj osjam obmotki vzbuzhdenija [Method for measuring the inductance of the stator winding of a salient-pole synchronous motor along the longitudinal and transverse axes of the excitation winding]. *Jelektrotehnicheckie i komp'juternye sistemy - Electrical and computer systems*, 6, 121-124 [in Russian].
6. Jian L. N., Chau K. T., Zhang D., Jiang J. Z. and Wang Z. A Magnetic-Geared Outer-Rotor Permanent-Magnet Brushless Machine for Wind. Power Generation. *Proceedings of 2007 IEEE Industry Applications Annual Meeting, New Orleans, LA, 2007*, pp. 573-580 [in English].

SÉRIE “Psychologie”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-325-332](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-325-332)

Наталія Башкірова

*кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри сімейної медицини,
ФПО «Дніпровський державний медичний університет», м. Дніпро, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-0716-2419>*

Ганна Карлова

*практичний психолог, комунальний дитячий ясла-садочок
комбінованого типу N 237, м. Дніпро, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4359-3702>*

ДОСЛІДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ЛІКАРІВ

Анотація. Освіта, для багатьох спеціальностей, особливо для лікарів, має характер безперервного процесу, стає не лише відображенням соціокультурних норм, цінностей особистості, а також відіграє важливу роль у розкритті особистісного потенціалу, формує потребу в ефективному навчанні, самоосвіті, саморозвитку.

Під самоефективністю розуміється відчуття власної компетентності та ефективності а також уміння усвідомлювати свої здібності та відбудовувати поведінку яка відповідала специфічній задачі або ситуації. Люди з високим рівнем самоефективності є більш зацікавленими в освіті та професійних заняттях. Навчання для них стає частиною життя і забезпечує їх основним джерелом особистісного зростання.

В літературі багато науковців вивчали дану проблематику досліджуючи навчальну самоефективність студентів різних спеціальностей, педагогів, дорослих різних спеціальностей, однак, мало робіт є стосовно особливостей у медичних працівників.

Мета статті: Вивчити рівень навчальної самоефективності серед лікарів за фахом «Загальна практика-сімейна медицина».

У дослідженні взяли участь 51 лікар-слухач за фахом «Загальна практика – сімейна медицина», що проходили навчання на циклах тематичного удосконалення. Дослідження особливостей навчальної самоефективності

лікарів проводилось за допомогою опитувальника «Навчальна самоефективність дорослого».

Результати дослідження показали, що більшість лікарів усвідомлюють сенс свого навчання. При оцінці результатів складової «Впевненість у власній навчальній здатності» високий показник не мав жоден лікар. Данні результати свідчать, що більшість лікарів-слухачів не впевненні у власній навчальній здатності, у можливостях підвищення професійної майстерності, що дає можливість проведення психологічних тренінгів на укріплення віри в можливість навчання в будь-якому віці. Оцінка даних шкали «Мотиваційно-цільова спрямованість у навчанні» показала, що більшість лікарів мали адекватну здатність до постановки завдань власного розвитку й наполегливості в їх досягненні. При дослідженні складової «Прогностично-рефлексивна здатність до навчання» було виявлено, що більшість лікарів-слухачів можуть здійснювати прогнозування в навчанні, аналізувати й оцінити внутрішні та зовнішні можливості для успішного досягнення навчальної цілі. Оцінка за шкалою «Персональна відповідальність за навчання та розвиток» показала, що більшість лікарів готові нести відповідальність за результати навчання та особистісний розвиток. Загальний показник навчальної самоефективності, високого рівня мали 18% , середнього рівня 76% та низького рівня 6% лікарів-слухачів.

Висновки: Таким чином отримані результати дозволяють говорити, що більшість лікарів за фахом «загальна практика-сімейна медицина» мають середній рівень загальної самоефективності (76%), відчувають потребу постійно переглядати свою компетентність, спрямовуючи активність на самовдосконалення і саморозвиток, але побоюються оцінок іншими цих змін. Це вказує на значний контингент можливого впливу з метою збільшення кількості лікарів з високим рівнем навчальної самоефективності, що дозволить покращити професійну та особистісну самореалізацію, буде сприяти конкурентоспроможності на сучасному ринку праці.

Ключові слова: самоефективність дорослого, навчання лікарів.

Nataliia Bashkirova

*PhD, Associate Professor, Assistant Professor of Family Medicine FPE
"Dnipro State Medical University", Dnipro, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-0716-2419>*

Ganna Karlova

*Practical psychologist of the municipal nursery-kindergarten of the combined
type N 237, Dnipro, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-4359-3702>*

STUDY OF EDUCATIONAL SELF-EFFICIENCY OF DOCTORS.

Abstract. Education, for many specialties, especially for doctors, is a continuing process. It becomes not only a reflection of socio-cultural norms, personal values, but also plays an important role in unlocking personal potential, creates a need for effective learning, self-education, self-development.

Self-efficacy means a sense of competence and efficiency, as well as the confidence to realize their own abilities and rebuild behavior that corresponds to a specific task or situation. People with a high level of self-efficacy are more interested in education and vocational training. Learning becomes a part of their lives and provides them with a major source of personal growth.

In the literature, many scholars have studied this issue by studying the educational effectiveness of students of different specialties, teachers, adults of different specialties, however, there is little work on the characteristics of health professionals.

Purpose of the article: To study the level of educational self-efficacy among doctors in the specialty "General Practice-Family Medicine". The study was attended by 51 trainee physicians in "General Practice - Family Medicine", who were trained in cycles of thematic improvement. The study of the peculiarities of educational self-efficacy of doctors was conducted using the questionnaire "Educational self-efficacy of adults".

The results of the study showed that most doctors are aware of the meaning of their training. When evaluating the results of the component "Confidence in one's own learning ability", no doctor had a high score. These results show that most students are not confident in their own learning ability, in the ability to improve professional skills, which provides an opportunity to conduct psychological training to strengthen faith in the possibility of learning at any age. Evaluation of the data of the scale "Motivational-targeted orientation in learning" showed that most doctors had an adequate ability to set goals for their own development and perseverance in achieving them. The study of the component "Prognostic-reflexive ability to learn" found that most physicians-students can make predictions in learning, analyze and evaluate internal and external opportunities for successful achievement of the educational goal. Assessment on the scale of personal responsibility for learning and development showed that most doctors are ready to take responsibility for learning outcomes and personal development. The overall rate of learning self-efficacy was high at 18%, mid-level 76% and low-level 6% of trainee physicians.

Conclusions: Thus, the results suggest that most general practitioners in family medicine have an average level of general self-efficacy (76%), feel the need to constantly review their competence, focusing on self-improvement and self-development, but are afraid of other assessments of these changes. This indicates a significant contingent of possible influence in order to increase the number of doctors

with a high level of educational self-efficacy, which will improve professional and personal self-realization, will promote competitiveness in today's labor market.

Keywords: self-efficacy of an adult, training of doctors.

Постановка проблеми. Діяльність лікарів пов'язана з постійним процесом отримання нових знань і професійних компетенцій. В сучасному світі темпи оновлення знань, розповсюдженість інноваційних технологій у всіх сферах життєдіяльності, розширення інформаційного простору вимагають від лікарів уміння швидко та ефективно навчатися, вдосконалювати знання та компетенції, що повинно стимулювати навчальну активність. Освіта, для багатьох спеціальностей, особливо для лікарів, має характер безперервного процесу, стає не лише відображенням соціокультурних норм, цінностей особистості, а також відіграє важливу роль у розкритті особистісного потенціалу, формує потребу в ефективному навчанні, самоосвіті, саморозвитку [1]. Вміння самостійно отримувати знання дозволяє бути більш впевненим у своїх рішеннях та мати більш досконалі компетенції. Тому навчальна самоефективність особистості продовжує бути актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття самоефективність було введено А. Бандурою у 1977 році, як одне з головних понять соціально когнітивної теорії згідно якої психологічне функціонування людини можна описати в термінах безперервної взаємодії трьох груп факторів поведінкових, когнітивних та фактора навколишнього середовища [2]. Під самоефективністю розуміється відчуття власної компетентності та ефективності а також уміння усвідомлювати свої здібності та відбудовувати поведінку яка відповідала специфічній задачі або ситуації. Люди з високим рівнем самоефективності є більш зацікавленими в освіті та професійних заняттях. Навчання для них стає частиною життя і забезпечує їх основним джерелом особистісного зростання [3].

Останні роки навчальну самоефективність в Україні активно вивчає Гальцева Т.О. з колегами. Навчальна самоефективність ними розглядається як конструкт самосвідомості особистості, що характеризує внутрішню готовність індивіда до активних навчальних дій стосовно освоєння нового змісту діяльності або самовдосконалення набутих компетентностей (навчальних, професійних) [1].

В літературі багато науковців вивчали дану проблематику досліджуючи навчальну самоефективність студентів різних спеціальностей, педагогів, дорослих різних спеціальностей, однак, мало робіт є стосовно особливостей у медичних працівників.

Високий рівень навчальної самоефективності зможе допомогти лікарям у професійній та особистісній самореалізації, буде сприяти конкурентоспроможності на сучасному ринку праці.

Дослідники Г. Міллс та Н. Рейсс [4] звертають увагу, що високий рівень самоефективності та навички подолання труднощів допомагають дорослим впоратися з професійним стресом. Вплив стресу на особистість залежить від його інтенсивності, тривалості, кількості стресових факторів, рівня знань щодо поведінки у стресовій ситуації та навичок подолання стресу. На думку науковців, люди з добре розвинутими навичками подолання труднощів, як правило, мають більш високе відчуття самоефективності, ніж ті, які не мають навичок виживання і страждають від негативного впливу стресових ситуацій. Беручи до уваги результати попередніх робіт, в яких нами було показано, що емоційне вигоряння у лікарів починає формуватися на етапі додипломної освіти. Крім того під час практичної професійної діяльності 50,0% лікарів загальної практики-сімейних лікарів мають прояви синдрому емоційного вигоряння в фазі виснаження (16,7%) або його формування (33,3%) [5]. Тому на нашу думку цікавим є дослідити рівень навчальної самоефективності серед лікарів.

Мета статті: Вивчити рівень навчальної самоефективності серед лікарів за фахом «загальна практика-сімейна медицина».

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 51 лікар-слухач за фахом «Загальна практика – сімейна медицина», що проходили навчання на циклах тематичного удосконалення на кафедрі сімейної медицини ФПО Дніпровського державного медичного університету. Дослідження особливостей навчальної самоефективності лікарів проводилось за допомогою опитувальника «Навчальна самоефективність дорослого» Т.О. Гальцевої [6]. Використання цього методу дозволило вивчити рівень загальної навчальної самоефективності лікарів та її складових: ціннісно-сміслового відношення до навчальної діяльності (освіти), впевненості у власній навчальній здатності, мотиваційно-цільової спрямованості у навчанні, прогностично-рефлексивної здатності до навчання, відповідальності за навчання та саморозвиток. Статистична обробка результатів проводилась з використанням параметричних та непараметричних методів статистики.

Результати дослідження показали, що однакова кількість 24 респонденти мали середній 47% та високий 47% рівень усвідомленості сенсу свого навчання. Це означає, що в більшості лікарів –слухачів, які прийняли участь у дослідженні відсутні упереджені, помилкові судження, негативні стереотипи, що можуть стати психологічним бар'єром у розгортанні процесу навчальної самоефективності.

При оцінці результатів складової «Впевненість у власній навчальній здатності» показники розподілились таким чином, що високий показник не мав жоден лікар-слухач. Середній рівень даної складової мали 33 лікарів (65%) та низький показник виявлено 18 лікарів (35%). Данні результати свідчать, що більшість лікарів-слухачів не впевнені у власній навчальній здатності, у

можливостях підвищення професійної майстерності, що дає можливість проведення психологічних тренінгів на укріплення віри в можливість навчання в будь-якому віці.

Оцінка даних шкали «Мотиваційно-цільова спрямованість у навчанні» показала, що більший відсоток лікарів 59% (30 респондентів) мають середній рівень навчальної самоефективності. Дещо менше (33 лікарів) 35% мали високий рівень. Отримані результати вказують, що більшість лікарів мали адекватну здатність до постановки завдань власного розвитку й наполегливості в їх досягненні та непоганий рівень цілеспрямованості у навчанні та пізнавальної активності.

При дослідженні складової «Прогностично-рефлексивна здатність до навчання» було виявлено, що практично половина 27 лікарів (53%) мають середній та 24 лікарів (47%) високий рівень навчальної рефлексії, що проявляється у вмінні передбачати зміни, які можуть відбутися після навчання, та можливі оцінки іншими цих змін. Отримані результати вказують, що більшість лікарів-слухачів можуть здійснювати прогнозування в навчанні, аналізувати й оцінити внутрішні та зовнішні можливості для успішного досягнення навчальної цілі.

Оцінка за шкалою «Персональна відповідальність за навчання та розвиток», яка дає можливість виявити рівень відповідальності дорослого за результати навчання та розвитку мала схожі результати. Середній рівень навчальної самоефективності мали 24 лікарів (47%) та 27 лікарів (53%) високий рівень.

Структура складових між високим, середнім та низьким рівнем навчальної самоефективності представлена на рисунку 1.

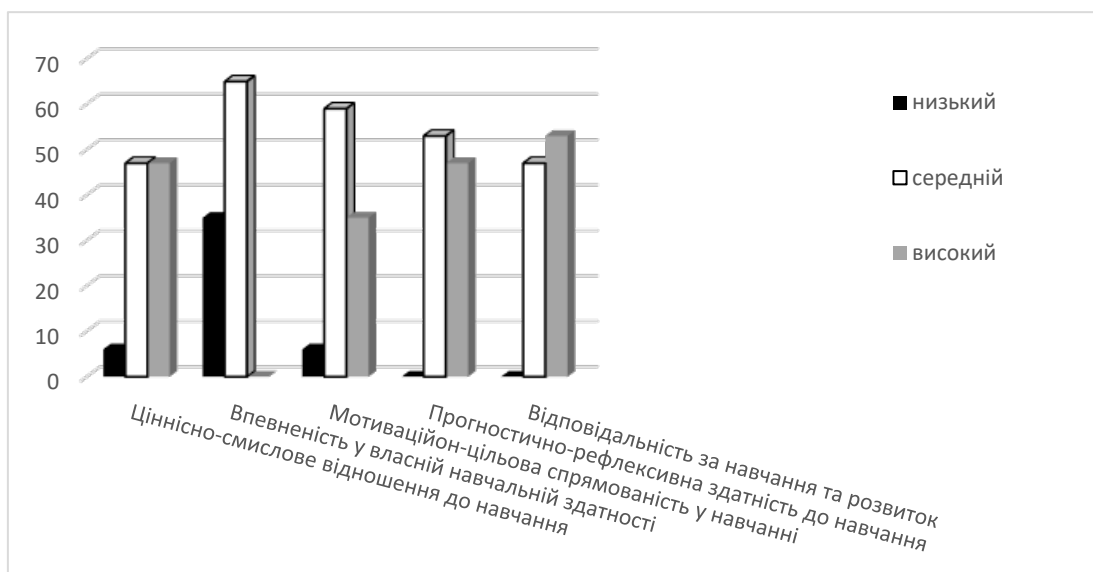
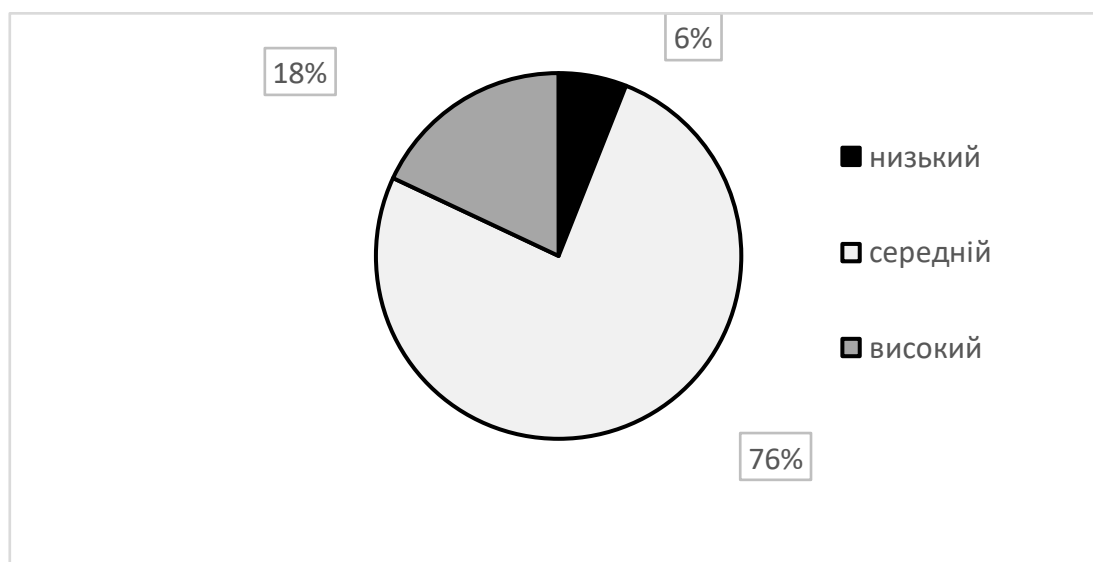

Рис. 1. Структура рівнів навчальної самоефективності за шкалами.

Загалом високий загальний показник навчальної самоефективності, що дозволяє охарактеризувати лікаря як суб'єкта власного розвитку, для якого навчання є життєвою цінністю, впевненого у навчальних здібностях та можливостях підвищувати професійну майстерність, здатного до постановки задач саморозвитку, що вміє проектувати власну освітню траєкторію та самозміни у результаті навчання мали 18% лікарів – слухачів. (Рис.2.)

Показник навчальної самоефективності середнього рівня мали більшість лікарів-слухачів 76%. Такі люди взагалі розуміють значущість навчання для своєї професії, можуть передбачити зміни, які можливо відбудуться після навчання, але побоюються оцінок іншими цих змін, можуть забезпечувати процеси саморегуляції та самоуправління, що впливають на вольові процеси, можуть активуватися у виконанні навчальних дій для досягнення своїх змін.

Позитивним виглядає той факт, що тільки 3 лікарів-слухача (6%) мали низький загальний показник навчальної самоефективності, який характеризує дорослого як суб'єкта, для якого навчання не є життєвою цінністю, він включається у навчальну діяльність під примусом виниклих проблем та має сумніви, упереджені (помилкові) судження щодо доцільності навчання, не впевнений у власній навчальній здатності, має низький рівень навчальної мотивації та рефлексії, не готовий прогнозувати (проектувати) самозміни і нести відповідальність за власний розвиток.

Рис. 2. Розподіл загального показника навчальної ефективності.

Висновки. Таким чином отримані результати дозволяють говорити, що більшість лікарів за фахом «загальна практика-сімейна медицина» мають середній рівень загальної самоефективності (76%), відчують потребу постійно переглядати свою компетентність, спрямовуючи активність на

самовдосконалення і саморозвиток, але побоюються оцінок іншими цих змін. Це вказує на значний контингент можливого впливу з метою збільшення кількості лікарів з високим рівнем навчальної самоефективності, що дозволить покращити професійну та особистісну самореалізацію, буде сприяти конкурентоспроможності на сучасному ринку праці.

Література:

1. Гальцева Т. О. Психологічні особливості навчальної самоефективності суб'єкта навчальної діяльності. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна. – 2018. – № 1. – С. 14-124.
2. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура : [пер. с англ. Н. Н. Чубарь. – Санкт-Петербург : Евразия, 1977. – 320 с.].
3. Bandura A. Self-efficacy / in V. S. Ramachaudran (Ed.). Encyclopedia of human behavior. New York: Academic Press, 1994. Vol. 4. P. 71–81.
4. Mills H. Self-Efficacy and the Perception of Control in Stress Reduction. Mental Help. / H.Mills, N.Reiss, M.Dombeck. 2008 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.mentalhelp.net/articles>
5. Єхалов Василій, Кравець Ольга, Наталія Башкірова, Гайдук Ольга Синдром емоційного вигорання на етапах навчання у лікарів з фаху «загальна практика-сімейна медицина» // *Věda a perspektivy*. – 2021. – № 1 (1). – С. 186-199. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-1\(1\)-186-199](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-1(1)-186-199)
6. Galtseva Tetiana. Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Навчальна самоефективність дорослого». // *Psychological prospects journal*. –2018. – № 31. – С. 327-344. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-327-344>.

References:

1. Haltseva T. O. (2018) *Psychologichni osoblyvosti navchalnoi samoefektyvnosti subiekta navchalnoi diialnosti*. [Psychological features of educational self-efficacy of the subject of educational activity]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. seriia psikhologichna – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. psychological series*, 1, 14-124 [in Ukrainian].
2. Bandura A. *Teoriya social'nogo naucheniya* [Theory of social learning]/ *Al'bert Bandura : [per. s angl. N. N. CHubar'.] – Sankt-Peterburg : Evraziya - St. Petersburg: Eurasia, 1977, 320*. [in Russian].
3. Bandura A. Self-efficacy / in V. S. Ramachaudran (Ed.). Encyclopedia of human behavior. New York: Academic Press, 1994, 4, 71–81. [in English].
4. Mills H. Self-Efficacy and the Perception of Control in Stress Reduction. Mental Help. / H.Mills, N.Reiss, M.Dombeck. 2008, Retrieved from <https://www.mentalhelp.net/articles> [in English].
5. Yekhalov Vasylii, Kravets Olha, Nataliia Bashkirova, Haiduk Olha (2021). *Syndrom emotsiinoho vyhoriannia na etapakh navchannia u likariv z fakhu «zahalna praktyka-simeina medytsyna»*. [Syndrom emotsiinoho vyhoriannia na etapakh navchannia u likariv z fakhu «zahalna praktyka-simeina medytsyna»] *Věda a perspektivy*. 1 (1), 186-199. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-1\(1\)-186-199](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-1(1)-186-199). [in Ukrainian].
6. Galtseva Tetiana. (2018). *Rozrobka ta psykhometrychna perevirka opytuvalnyka «Navchalna samoefektyvnist dorosloho»*. [Development and psychometric verification of the questionnaire "Adult learning self-efficacy"]. *Psychological prospects journal*, 31, 327-344. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-327-344>. [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6\(13\)-333-346](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-6(13)-333-346)

Неля Кравчук

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9420-4375>*

ФОРМУВАННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті окреслено теоретико-методологічні аспекти формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової діяльності як важливого завдання сьогодення. Досліджено три категорії понять: «психічне здоров'я», «обдаровані діти» та «ігрова діяльність».

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена тим, що обдаровані діти потребують особливого виховання та спеціальних умов для формування їх психічного здоров'я. Простежено стан проблеми психічного здоров'я особистості в сучасних наукових дослідженнях. Охарактеризовано вплив ігрової діяльності на формування психічного здоров'я обдарованої особистості.

У статті подано проблему формування психічного здоров'я у наукових розвідках І. Дубровиної, О. Хухлаєвої, Г. Гончаренка та ін.; розглядаються різні погляди щодо проблеми дитячої обдарованості (О. Кульчицька, О. Проценко, А. Савенков та ін.); представлено проблему ігрової діяльності з точки зору її розвивального впливу на особистість дитини дошкільного віку в таких дослідженнях: (Л.Виготський, О.Запорожець, В.Сухомлинський та ін.).

Автори вважають, що психічне здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку слід цілеспрямовано формувати, адже такі діти мають ряд характерних особливостей (вразливість, самокритичність, перфекціонізм та ін.) та проблем, які пов'язані з ними. Тому, на думку автора, використання ігрової діяльності дозволить м'яко впливати на формування їх психічного здоров'я.

Проаналізовано фактори, що впливають на психічне здоров'я обдарованих дітей (зростання тривалості екранного часу, сидячої поведінки, зниження тривалості сну, рухової активності тощо) та основні показники сформованості психічного здоров'я (процес адаптації після вступу до ЗДО, рівень розвитку комунікативних навичок, рівень позитивної мотивації до соціально важливої для даного віку діяльності та ін.).

Ключові слова: обдарована дитина, психічне здоров'я, ігрова діяльність, гра, інтелект.

Nelia Kravchuk

Candidate of Pedagogic Sciences (Ph.D.), Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of Child Development Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-9420-4375>

FORMATION OF MENTAL HEALTH OF GIFTED CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE BY MEANS OF GAME ACTIVITY

Abstract. The article outlines the theoretical and methodological aspects of the formation of mental health of gifted children of older preschool age by means of play activities as an important task today. Three categories of concepts have been explored: «mental health», «gifted children» and «play activities».

The relevance of the material presented in the article is due to the fact that gifted children need special education and special conditions for the formation of their mental health. The state of the problem of mental health of the individual is traced in modern scientific research. The influence of play activities on the formation of the mental health of a gifted person is described.

The article presents the problem of the formation of mental health in the scientific research of I. Dubrovyna, O. Khukhlaeva, G. Goncharenko, etc. ; different views on the problem of child giftedness are considered (O. Kulchytska, O. Protsenko, A. Savenkov, etc.); the problem of play activity in terms of its developmental impact on the personality of a preschool child is presented in the following studies: (L. Vygotsky, O. Zaporozhets, V. Sukhomlinsky, etc.).

The authors believe that the mental health of gifted older preschool children should be purposefully formed, as such children have a number of characteristics (vulnerability, self-criticism, perfectionism, etc.) and the problems associated with them. Therefore, according to the author, the use of play activities will have a mild effect on the formation of their mental health.

Factors influencing the mental health of gifted children (increasing the duration of screen time, sedentary behavior, reducing the duration of sleep, physical activity, etc.) and the main indicators of mental health (the process of adaptation after admission to SDI, the level of communication skills, the level of positive motivation for socially important activities for a given age, etc.).

Keywords: gifted child, mental health, play, play, intelligence.

Постановка проблеми. Нова модель освіти в Україні спрямовується на пріоритетний розвиток особистості та створення для цього відповідних умов. Згідно з положеннями Національної доктрини розвитку освіти, законів України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Базового компоненту дошкільної освіти в Україні держава має забезпечувати виховання в дітей гуманістичного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти та самореалізації особистості. Вирішення завдань формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку можливе за умов використання цілеспрямованого педагогічного впливу на особистість дитини комплексом засобів і методів, серед яких найбільш ефективними є засоби ігрової діяльності.

Вищезазначене актуалізувало важливість проблеми формування психічного здоров'я обдарованих дітей, що стає одним із пріоритетних завдань дошкільної освіти та підтверджує необхідність вирішення означеної проблеми основними документами в галузі освіти України. Зокрема, у Законі України: «Про дошкільну освіту», «Базовому компоненті дошкільної освіти», «Концепції розвитку психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року». та інших документах, в яких формування психічного здоров'я дітей розглядається першочерговим завданням на найближчі десятиліття.

На думку О. Хухлаєвої та інших дослідників, психічне здоров'я слід цілеспрямовано формувати. Дослідження науковців доводять, що серед чотирьох складових здоров'я особистості (фізичне, психічне, духовне та соціальне), психічне здоров'я виходить на перший план, оскільки нині психіка дітей страждає від різних травмуючих чинників: перенасичення інформацією, комп'ютеризація, недостатня увага батьків тощо [1].

Тим більше проблема формування психічного здоров'я у обдарованих дітей старшого дошкільного віку є актуальною, адже вони мають такі характерні особливості, як вразливість, самокритичність, перфекціонізм, висока вимогливість до якості виконання завдань, емоційна незбалансованість, гостро розвинуте почуття справедливості, нерідко мають занижену самооцінку та соціальну невпевненість, вони боляче реагують на прояви суспільної несправедливості тощо. При цьому, обдаровані діти з інтересом ставляться лише до певної діяльності, у якій безпосередньо проявляється їх обдарованість. Зважаючи на це, ми обрали ігрову діяльність, яка є провідною діяльністю дошкільного дитинства, використання якої дозволить нам м'яко впливати на формування психічного здоров'я у обдарованих дітей старшого дошкільного віку.

Обдаровані діти відрізняються від своїх звичайних однолітків не лише випереджаючим розвитком своїх здібностей. Перш за все, така дитина стикається з безліччю особистісних і міжособистісних проблем. Це проблеми соціалізації, адаптації, навчання, це проблеми спілкування з однолітками, педагогами, батьками та особистісні проблеми. До особистісних проблем

відносяться проблеми емоційного розвитку, саморегуляції, автономності. Оскільки обдаровані діти мають безліч різноманітних проблем, важливо своєчасно виявити їх, щоб сприяти подальшому розвитку обдарованої дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі психічного здоров'я в останні роки присвячено ряд досліджень учених у галузі психології, психогієни, медицини, педагогіки. Психічне здоров'я дітей та фактори його формування і ризику висвітлено в дослідженнях С. Громбаха, Г. Гончаренко та Н. Дубровінської.

Аналіз теоретичних досліджень проблеми обдарованості особистості розглядається в працях: О. Антонової, І. Аверіної, Ф. Баррона, Н. Басюк, Б. Блума, Д. Богоявленської, Н. Ваганової, Л. Венгера, Дж. Гілфорда, Ю. Гільбуха, І. Карабаєвої, В. Кузьменко, О. Кульчицької, Н. Лейтеса, О. Леонтєва, С. Максименка, О. Матюшкіна, В. Моляко, О. Музики, С. Платонової, В. Шадрікова, В. Юркевич й ін.

Проблему ігрової діяльності з точки зору її розвивального впливу на особистість дитини дошкільного віку представлено в багатьох дослідженнях: (Н.Анікєєва, Л.Артемова, Л.Виготський, Д.Ельконін, Р.Жуковська, О.Запорожець, В.Котирло, Р.Миронова, В.Мухіна, Л.Стрелкова, В.Сухомлинський та ін.).

Водночас чимало істотних питань висвітлені ще недостатньо. Практично не вивчалися психологічні механізми й чинники формування психічного здоров'я у обдарованих дітей старшого дошкільного віку; не існує загальноприйнятої думки щодо вибору засобів діагностики й корекції порушень їх психічного здоров'я; розроблені поодинокі програми збереження психічного здоров'я дітей та молоді залишаються недостатньо використовуваними.

Мета статті – розкрити науково-методичні аспекти формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової діяльності.

Виклад основного матеріалу. На першому етапі роботи ми вирішили дослідити дефінітивну характеристику основних понять: «психічне здоров'я», «обдаровані діти», «ігрова діяльність».

Передусім з'ясуємо сутність поняття «психічне здоров'я». Акцентуємо увагу, що воно визначається як рівновага та сталість психіки людини, адекватне сприйняття реального світу; нормальна діяльність вищих психічних функцій (відчуття, пам'яті, почуттів, волі, мислення тощо) [2, с. 125-126]. А за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я – це стан, що сприяє найповнішому фізичному, розумовому й емоційному розвитку людини [3, 26-30]. З іншого погляду психічне здоров'я – це стан рівноваги між людиною і зовнішнім світом, адекватність його реакцій на соціальне середовище, а також на фізичні, біологічні й психічні впливи, відповідність нервових реакцій силі і частоті зовнішніх подразників, гармонія між людиною і оточуючими людьми,

узгодженість уявлень про об'єктивну реальність даної людини з уявленнями інших людей, критичний підхід до будь-яких обставин життя [4, 28-29].

Портрет психологічно здорової дитини: здоровий зовнішній вигляд, комфортність; позитивна емоційна стабільність, оптимізм; уважність до себе, самозбереження, розуміння причинно-наслідкових зв'язків; увага та повага до інших тощо.

Щоб повніше зрозуміти змістове наповнення поняття «обдарованість», розглянемо сутність поняття «обдаровані діти». Дослідник О. Савенков терміном *обдаровані діти* позначає особливу групу дітей, «що випереджають однолітків у розвитку» [5]. Також науковець найбільш повно описав особливості обдарованої дитини: допитливість; відмінна пам'ять; гнучкість; надситуативна активність; здібність до прогнозування; продуктивність і оригінальність мислення; лідерство; високий рівень розвитку логічного мислення; підвищений інтерес до дивергентних задач; висока концентрація уваги; самостійність тощо [5].

Третьою досліджуваною категорією є дефініція «ігрова діяльність». В Українському педагогічному словнику (уклад. С.Гончаренко, 1997) «ігрова діяльність» трактується як «різновид активної діяльності дітей, у процесі якої вони оволодівають суспільними функціями, відносинами та рідною мовою як засобом спілкування між людьми [4, с. 139]». «Ігрова діяльність є важливим чинником пізнання дітьми навколишнього світу та визначається і як «динамічна система взаємодії дитини з навколишнім середовищем, у процесі якої відбувається його пізнання, засвоєння культурно-історичного досвіду і формування дитячої особистості [6, с. 58-59]».

У нормальному повсякденному житті дитина оточена увагою і турботою дорослих, і, здавалося б, не повинно бути приводів для занепокоєння. Однак і серед дітей, які виховуються в сім'ї, спостерігається дуже високий відсоток психічних захворювань, у тому числі неврозів, поява яких обумовлена не спадковими, а соціальними факторами, тобто причини захворювання лежать у сфері людських взаємин.

У психологічній літературі виділено і досить глибоко проаналізовано фактори, що впливають на психічне здоров'я дитини. Більшість з цих факторів носять соціально-психологічний, соціально-культурний та соціально-економічний характер. Соціально-культурний характер чинників, що роблять несприятливий вплив на психічне здоров'я, обумовлений прискоренням темпу сучасного життя, дефіцитом часу, недостатніми умовами для зняття емоційного напруження і для розслаблення. Наслідком цього є надмірна завантаженість батьків, їх невротизація, поява безлічі особистісних проблем у поєднанні з недостатньою поінформованістю про шляхи вирішення внутрішньоособистісних конфліктів тощо. Така особистісна дисгармонія батьків знаходить своє відображення в розвитку дітей і робить негативний

вплив на їхню психіку. Також на емоційну атмосферу в сім'ї і на психологічний стан її членів впливають також соціально-економічні фактори, серед яких: незадовільні житлово-побутові умови, зайнятість батьків, ранній вихід матері на роботу та ін. До соціально-психічних факторів, що впливають на психічне здоров'я дітей, відносяться, перш за все, такі, як дисгармонія сімейних відносин і дисгармонія сімейного виховання чи порушення у сфері дитячо-батьківських відносин, які чинять негативний вплив на психічне здоров'я дітей [7].

У зв'язку з тим, що саме в дошкільному віці найбільш часто зустрічаються діти, які страждають різними психологічними захворюваннями, досить актуальною є проблема психопрофілактики психологічного стану здорових дошкільнят. Безумовно, найкращим профілактичним засобом є добрі стосунки батьків з дітьми, розуміння батьками внутрішнього світу своєї дитини, її проблем і переживань.

За дослідженнями О. Хухлаєвої [1], під формуванням психічного здоров'я слід розуміти створення можливостей психологічно здорового функціонування дітей через організацію їх життєдіяльності. Так, автор формулює педагогічні умови становлення психологічного здоров'я: наявність важких ситуацій, перешкод у житті дітей, наявність позитивного фону настрою, навчання дітей вмінню бути щасливим [1].

Однією з найголовніших умов збереження психічного здоров'я є стабілізація емоційного стану дитини, дотримання науково обґрунтованих психогігієнічних норм організації освітнього процесу з урахуванням індивідуальних норм навантаження, зберігаючи стан повного душевного, тілесного та соціального добробуту, а й збільшуючи при цьому якість власного психічного здоров'я, а також принципів гуманізації освіти. Ці принципи передбачають застосування особистісно-орієнтованих технологій навчання, ставлення до дітей як до рівноправних партнерів у спільній діяльності, виявлення поваги і любові до них, створення сприятливих умов для їх активності.

Психологічне здоров'я на всіх етапах онтогенезу забезпечує повноцінний розвиток особистості (інтелектуальний, емоційно-вольовий, комунікативний, духовно-моральний); сприяє становленню особистісного «Я» та ефективній самореалізації особистісних особливостей. Тому стан психологічного здоров'я дитини характеризується показниками нервово-емоційного розвитку та характером перебігу пізнавальної активності. Здорова дитина завжди життєрадісна, активна, комунікативна, має оптимальний рівень розумового розвитку. Саме від емоційного стану залежить і пізнавальна активність дитини, і характер її спілкування з однолітками та дорослими, і поведінка. Причому, чим менша дитина, тим відчутніша ця залежність [8].

Процес цілеспрямованого формування здатності довільної саморегуляції у обдарованих дітей старшого дошкільного віку повинен включати в себе

наступні компоненти: формування у дітей мотивації до самопізнання, до саморозвитку, до можливості управляти собою; надання дітям первинної інформації про їх психічні процеси, про психічні вікові закономірності, про особливості перебігу психічних станів у різних ситуаціях життя і діяльності; формування у дітей здатності розпізнавати поточні психічні стани, позначати їх, навчання основам саморегуляції та самоконтролю емоційного стану.

Все вищевикладене свідчить, що існує необхідність формування основ психічного здоров'я у дітей, починаючи з дошкільного віку. Зокрема, ефективним способом регуляції психічних станів може стати оволодіння обдарованими дітьми основами психорегуляції (М. Чистякова, Л. Борисова та ін.). Таке навчання буде служити ефективним засобом профілактики психічного нездоров'я і мати адаптивний ефект.

За даними О. Хухлаєвої, І. Дубровиної [1] можна виділити кілька рівнів психологічного здоров'я дітей: креативний рівень (дитина – творець, ідеальний рівень, що виражає досконалу ступінь психологічного здоров'я); адаптивний рівень (адаптивні діти, але в результаті тестування виявляють окремі ознаки дезадаптації, володіють підвищеною тривожністю, конформністю); асимілятивних-аккомодативний рівень (це низький рівень психологічного здоров'я, діти, не здатні до гармонійної взаємодії з оточуючими, які не володіють системою, механізмами захисту. Це діти з високим індивідуальним розвитком і дуже низьким соціально-адаптивним рівнем).

Якщо ми говоримо про дітей старшого дошкільного віку, основними показниками сформованості психічного здоров'я є процес адаптації після вступу до ЗДО, рівень розвитку комунікативних навичок, рівень позитивної мотивації до соціально важливої для даного віку діяльності, відсутність відхилень у поведінці; позитивна мотивація до соціальної діяльності; відсутність відхилень в поведінці; високий рівень комунікативних навичок.

Психічне здоров'я має складну будову, зокрема включає: особистісно-змістовний рівень (особистісне здоров'я); рівень психофізіологічного здоров'я та містить такі складові: емоційний та інтелектуальний розвиток; потреба у спілкуванні, грі, навчанні, праці; культура спілкування; взаємодія з навколишнім середовищем; валеологія, мої почуття, думки. Таким чином, сприяючі фактори різним чином впливають на особистість та вірогідність здоров'я чи хвороби. Так, особистість може стати хворою внаслідок своєї мотиваційно-нездорової поведінки; особистісні фактори можуть прямо формувати хворобу через особливості фізіологічних механізмів; біологічні фактори хвороби можуть бути пов'язані з особистістю; різноманітні фонові впливи (середовище) можуть бути задіяні між хворобою та особистістю. Нині ще залишається невідомим, вплив яких факторів є переважаючим [2, с. 36].

Обдаровані діти мають вищі порівняно з більшістю дітей інтелектуальні здібності, потяг до навчання, творчі можливості; активну пізнавальну потребу,

що домінує; відчувають радість від здобуття знань, розумової праці. Виділимо найважливіші аспекти, що визначають стан психічного здоров'я обдарованої особистості:

1) *Я-концепція* дитини. Самосприйняття особистості формується на основі суб'єктивних і об'єктивних оцінок оточуючих нас людей. Я-концепція відіграє трояку роль. Вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду і є джерелом очікувань. Якщо дитина буде відчувати, що оточуючі вірять в її спроможність, визнають її цінність як особистості, що розвивається, то це буде стимулювати її позитивне самосприйняття, саморозвиток;

2) *самооцінка*. Дитині з адекватною самооцінкою властиві активність, бадьорість, життєрадісність, почуття гумору, комунікабельність. Вони вміють бачити переваги і недоліки власної особистості. Терпимі до критики. Занижена самооцінка веде до песимістичного сприйняття навколишнього світу і самого себе, діти пасивні, дуже чутливі, недовірливі і ранимі, замкнуті. Критика з боку може призвести до ще більш пригнобленого стану. Схильні до перебільшення своїх недоліків та невпевнені у своїх здібностях. Для дітей із завищеною самооцінкою часто характерні зарозумілість, снобізм, прагнення будь-якою ціною завоювати аудиторію, нетактовність. Болісно сприймають критику на свою адресу, вважаючи, що найкращий захист - це напад. Обдаровані діти нерідко мають занижену самооцінку та соціальну невпевненість. Самооцінка обдарованої дитини має тенденцію до різких змін у відповідь на найменші невдачі. Всі ці фактори так чи інакше впливають на психічне здоров'я дитини.

3) *активність у діяльності*. Вони приймають участь у різноманітних змаганнях, конкурсах, вікторинах; проектах; рольових та інтелектуальних іграх, де можуть проявити свої таланти та здібності. Тому вони часто знаходяться в емоційному напруженні, особливо ті діти, у яких підвищений рівень тривожності, занижена самооцінка. В обдарованих дітей чітко виявляється потреба в дослідницькій і пошуковій активності – це одна з умов, що дозволяє дитині зануритися в творчий процес навчання і виховує в ньому жагу до знань, прагнення до відкриттів, активної розумової праці та самопізнання. У освітньому процесі розвиток обдарованої дитини слід розглядати як розвиток її внутрішнього діяльнісного потенціалу, здатності бути автором, активним творцем свого життя, уміти ставити мету, шукати способи її досягнення, використовувати свої здібності.

4) *тривожність*. Дослідження особливостей обдарованих дітей Е. Ільїна свідчать про те, що діти старшого дошкільного віку з випереджальним розвитком мають вищий рівень тривожності порівняно зі своїми однолітками, а хлопчики за показниками тривожності значно випереджають дівчаток. Тому у роботі з обдарованими дітьми належну увагу слід приділити розвитку емоційної сфери: формуванню усвідомленого сприйняття емоцій, розвитку

довільної регуляції свого емоційного стану та поведінки, зниженню рівня тривожності [9].

У самих визначеннях понять «гра», «ігрова діяльність» наголошується на доцільності використання засобів ігрової діяльності з метою відтворення і засвоєння суспільного досвіду, оволодіння суспільними функціями. З огляду на світоглядний зміст категорії гри, ми визначаємо проблему організації ігрової діяльності в структурі виховного процесу з обдарованими дошкільниками як одну з актуальних та сучасно значущих, оскільки метою формування особистості є соціальна адаптація дитини, гармонізація взаємостосунків з навколишнім світом (природним і соціальним оточенням), що відображається саме в ігровій діяльності.

В. Сухомлинський так визначив місце гри в житті дитини: «Для неї гра – найсерйозніша справа. У грі розкривається перед дітьми світ, розкриваються творчі можливості особистості. Без гри немає й не може бути повноцінного розумового розвитку [10, с. 95]».

У старшому дошкільному віці гра стає провідним видом діяльності не тому, що вона займає найбільше часу, а тому, що зумовлює якісні зміни в психіці дитини; зміст гри набуває дедалі більшої інтелектуальності, відповідно до вищого рівня розумового розвитку 5 – 6-річних дітей [11].

У процесі ігрової діяльності у ЗДО у обдарованих дітей старшого дошкільного віку виникає потреба обмінюватися думками і враженнями, узгоджувати свої наміри та бажання, дискутувати з приводу відомих їм фактів, а іноді і сперечатися. Спілкування дітей відіграє важливу роль взаємної передачі знань в іграх. Тут старші дошкільники ведуть бесіди на різні теми, пов'язані з життям і діяльністю людей, явищами природи, оточенням. Таким засобом слугують сюжетно-рольові ігри, які якісно впливають на формування соціально-комунікативної компетенції дитини старшого дошкільного віку тому, що характеризується посиленням інтересу дитини до налагодження ігрових взаємин з однолітками; вмінням здійснювати задум ігрової дії, спрямовуючи її на інших дітей; активізацією рольового мовлення дитини.

Не менш важливим для формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової діяльності є інтелектуальний вплив, головним завданням якого, є розвиток мислительної діяльності, оскільки в процесі такої діяльності особистість має можливість накопичувати життєвий досвід, уміння опрацьовувати і приймати необхідну інформацію, удосконалювати логічні операції тощо, що дозволяє їй самовдосконалюватися. Акцентуємо увагу на тому, що рівень розвитку інтелекту обдарованих дітей не завжди сприяє формуванню їх психічного здоров'я, хоча й не заперечує цього. Проблема полягає у тому, що обдаровані діти відповідально відносяться до виконання завдань, що іноді сприяє перенапруженню нервової системи, розвитку тривожності, що, у свою чергу, негативно позначається на їх

психічному здоров'ї [11].

З метою формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку у ЗДО використовуються різноманітні ігрові методики та методи: *метод невиключного спостереження*; використовуючи схеми спостереження за дитиною старшого дошкільного віку (В. Котирло, С. Ладивір), фіксувалися участь дітей в ході ігор, під час занять, екскурсій, прогулянок (допитливість, прояв довільної регуляції поведінки, соціальна активність); *методика «Десять недостойних речей»* (В. Сухомлинський) [9, с. 216]; *методика «Книжка»* дослідження зацікавленості, спрямованості та самостійності в процесі виконання навчально-ігрових завдань (І. Товкач); *серія занять та сюжетно-рольових ігор* для того, щоб сформувані у дітей практичні уявлення про предмети, об'єкти, людей, події, що їх оточують; *ігри-розваги за змістом художніх творів*, наприклад, «Коза-дереза», «Ріпка» та ін. (встановлюючи достойне і недостойне у поведінці та вчинках героїв казок); *методика «Потяг»* для діагностики емоційного стану дитини (С. Велієвої); *гра-інтерпретація власного образу-Я дошкільника*, що визначають сутність Я-концепції; *завдання «Різнокольорові конверти»* – із зображенням, яке відповідає певному моральному вчинку та соціальній ролі людини у ньому; *методика непрямої експрес діагностики рівня психічного розвитку дошкільників* (П. Мясоеда) для визначення взаємовідносин дітей з оточуючим та навколишнім світом та визначення власного місця у системі цих відносин; *методика «Етична бесіда»*: дослідження наявності потреб, мотивації, спрямованості інтересів старших дошкільників; *інтерв'ю «Яким я уявляю себе»*; *інсценізування художніх творів*, ігри-фантазування; моделювання фрагментів казок, оповідань у вигляді драматизації, з можливістю творити щось нове; *імітація поведінки людей у різних життєвих ситуаціях*; *рефлексія виконаних завдань*; *методика виконання проєктів* з ілюстраціями до них; *створення малюнків*; *індивідуальні ігрові завдання у повсякденній роботі* – «Придумай казку» скласти нову казку з героями знайомих казок; *тест творчого мислення П. Торренса «Закінчи малюнок»*, у вигляді малювання на вільну тему; ігрова вправа «Чарівники» – пропонується, використовуючи заготовки, створити щось нове і оригінальне та придумати гру із використаним матеріалом; *імаженативні методи* (ігри: «Повітряна мандрівка», «Старий сад»; «Тепла течія»; «Джерело енергії»; «Висока енергія») тощо.

Таким чином, робота спрямовується на вдосконалення психічного здоров'я обдарованих старших дошкільників на етапі її становлення у старшому дошкільному віці залежить не тільки від організації ігрового середовища, стимулювання дітей до ігрової діяльності, засобом унаочнення матеріалу, казок, стимулювання до запитань та словесної творчості, сюжетно-рольових та дидактичних ігор, а й від індивідуальних особливостей Я-концепції як взаємозв'язку між її критеріями в ігровій діяльності та у повсякденному

житті обдарованих дітей. Слід відзначити, що більшість обдарованих дітей старшого дошкільного віку в процесі ігрової діяльності, отримують задоволення від ігрових завдань, обігрування картинок, спілкування з однолітками та дорослими за змістом художніх творів (особливо казок), що стимулює дітей до стабілізації їх психічного стану та гармонізації психічного здоров'я тощо.

З метою формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової діяльності робота з дітьми здійснюється у таких напрямках: відбір змісту програмних завдань, що стимулює формування психічного здоров'я обдарованих дітей; розробка системи занять; ігрових вправ, дидактичних ігор; створення розвивального середовища в групах ЗДО; участь дітей у різноманітних видах ігрової діяльності; забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя і дітей у ході організації спільної ігрової діяльності; спільна робота ЗДО із сім'єю.

Цінним для нашого дослідження стала апробація «Корекційно-розвивальної програми «Щаслива дитина» (збереження та зміцнення психологічного здоров'я дітей старшого дошкільного віку) Т.Прищепи [12].

Метою програми було: створення умов для психологічного комфорту, встановлення дружніх стосунків між дітьми, збагачення знань дітей про будову тіла та догляд за ним, розвиток логічного мислення, уяви, виховання доброзичливості, підвищення самооцінки дітей. Зокрема, для збереження та зміцнення психічного здоров'я дітей старшого дошкільного віку використовувались продуктивні методи: спостереження, знаходження зв'язків і закономірностей у природі, аналіз і синтез предметів та явищ природи, методи конкретних ситуацій, інциденту, занурення, відкриттів.

Для проведення серії занять (1-2. Моє тіло. 3-4. Харчування. 5. Режим. 6. Фізкультура, спорт. 7-9. Емоції. 10-11. Риси характеру. 12. Настрій. 13. Дружба. 14-15. Спілкування. 16-17. Світ гри. 18. Сім'я. 19-20. Один вдома. 21. Дитячий садок. 22. Україна. 23. Мої права. 24. Рідна природа. 25-26. Вулиця. 27-28. Громадські місця. 29-30. Школа.) використовується наступне обладнання: щоденники настрою, піктограми емоційних настроїв, ілюстрації із зображенням людини, сюжетні малюнки, музичний супровід, аркуші паперу, олівці, фломастери тощо.

У процесі проведення цих занять використовуються наступні ігри: «Хто правильно робить, а хто ні?», «Око бачить, вухо чує, ніс сприймає, рот смакує», «Знайди пару», «Чарівний мішечок», «Найсмачніша страва», «Запам'ятай вигляд друга», «Розвесели друга» сюжетно-рольова гра «Сім'я», «Магазин», «Коли це потрібно?», «Покажи», «Якщо ти добропорядна людина, то повинен...», «Хворий друг», «Якщо ти порядна людина», «Пригадай», хвилинки здоров'я, гра-малювання «Я – красивий», та ігрові вправи: етюд «Яблунька» (Бетховен «Місячна соната»), аплікація «М'яч», психоемоційний

етюд «Спортсмени», вправа «Дзеркало», малювання пальчиками «Веселі діти», вправа «Я спокійний», вправа «Азбука настрою», казкотерапія, музична вправа «Запрошення на танок» та ін.

Зважаючи на те, що обдаровані діти мають високі інтелектуальні здібності, відзначимо, що інтелект має важливу роль у забезпеченні психічного здоров'я дитини. Саме тому слід допомогти обдарованим дошкільникам максимально розвинути їх пізнавальні здібності за допомогою простих вправ: «Перехресні нахили», «Ледача вісімка», «Малювання двома руками», «Слон», «Сова», «Активна рука», «Планер», «Заземлення», «Тренажер для розуму», «Сплетіння», «Фантазії» та «Чарівні перетворення» та ін.

Додатково, в межах програми, слід дотримуватись чинників, які допомагають зберегти психічне здоров'я: харчування, фізична активність, спілкування; вміння керувати своїми емоціями; навчати усміхатися, змінювати негативне мислення на позитивне, розвивати здібності та інтереси тощо.

Для формування психічного здоров'я обдарованих дітей важливо, щоб зміст і форма спілкування дорослого з дитиною створювали можливість для вступу до «зони найближчого розвитку» дитини, сприяли б реалізації її можливостей у творчій діяльності. Дорослий при цьому показував різноманітні творчі способи діяльності, організовує життя та діяльність дитини так, щоб умови і обставини вимагали від неї творчих рішень. З огляду на цю думку, можна зробити висновок, що основна роль у цьому процесі належить, насамперед, її батькам, які не повинні гаяти часу і займатися з дитиною постійно. Навчальні заклади також відіграють важливу роль у формуванні психічного здоров'я, адже від того, наскільки професійно педагоги відносяться до своєї справи, наскільки правильно і цікаво для дитини розроблено програму навчання і виховання, залежить рівень розвитку конкретної дитини і, зрештою, весь людський потенціал держави.

Важливе значення у роботі з обдарованими дітьми відводили вправам, що передбачають моделювання життєвих проблемних ситуацій, вправам для розвитку врівноваженості, чутливості, чуйності, толерантності.

Висновки. Отже, у статті розглянуто основні аспекти формування психічного здоров'я обдарованих дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової діяльності, на основі яких складено загальну характеристику психічно здорової дитини та виділено такі характеристики: здатність гратися, любити; вміння спілкуватися та легко встановлювати контакти з дітьми та дорослими; реалістична і надійна самооцінка; система ціннісних орієнтацій; здатність переживати високу емоційність; рефлексія; здоровий зовнішній вигляд, комфортність; позитивна емоційна стабільність, оптимізм; уважність до себе, самозбереження, розуміння причинно-наслідкових зв'язків; увага та повага до інших тощо. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у дослідженні

особливостей забезпечення та підтримки обдарованих дітей у сучасному освітньому просторі закладів дошкільної освіти.

Література:

1. Хухлаева О.В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников. М. : Издательский центр «Академия», 2003. 46 с.
2. Никифоров Г. С. Психология здоровья: учебное пособие. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 256 с.
3. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного та порівняльного аналізу: монографія. Житомир : Житомир. держ. Ун-т, 2005. С. 431–456.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376 с.
5. Савенков А. И. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Академия, 2000. 232 с.
6. Виготський Л.С. Гра і її роль у психічному розвитку дитини. *Питання психології*. 1966. № 6. С. 62-68.
7. Актуальні проблеми дошкільного виховання: Міжвуз. зб. наук. Праць. / А.М. Богуш, Т.І. Поніманська. Рівне: Рівненський держ. педагогічний ін-т, 2004. 176 с.
8. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. К.: «Академвидав», 2006. 424 с.
9. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. СПб.: Питер, 2009. 448 с.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. К.: Рад. шк., 1977. 670 с.
11. Збереження психічного здоров'я здібних та обдарованих дітей : метод. реком. для [практичних психологів навчальних закладів] / Уклад. : Г.Б. Растроста. Суми : 2015. 46 с.
12. Психологічне здоров'я дошкільників / Уклад. Т. І. Прищеп. Х. : Вид. група «Основа», 2010. 239.

References:

1. Khukhlaeva O.V. (2003). Korrektsiya narusheni psycholohycheskoho zdorovia doshkolnykov y mladshykh shkolnykov. [Correction of mental health disorders in preschoolers and primary school children]. Moskva: Yzdatelskyi tsentr «Akademyia», [in Russian].
2. Nykyforov H. S. (2002). Psykholohyia zdorovia: uchebnoe posobyie. [Psychology of health: a textbook] Sankt-Peterburh: Rech, [in Russian].
3. Antonova O. Ye. (2005). Obdarovanist: dosvid istorychnoho ta porivnialnoho analizu: monohrafiia. [Giftedness: experience of historical and comparative analysis: monograph]. Zhytomyr : Zhytomyr. derzh. Un-t, [in Ukrainian].
4. Honcharenko S.U. (1997). Ukrainyskyi pedahohichnyi slovnyk.[Ukrainian pedagogical dictionary]. K.: Lybid, [in Ukrainian].
5. Savenkov A. I. (2000). Odarennyie deti v detskom sadu i shkole: Ucheb. posobie dlya stud. vyissh. ped. ucheb. zavedeniy. [Gifted children in kindergarten and school: a textbook for students of higher pedagogical educational institutions]. Moskva: Akademia [in Russian].
6. . Vyhotskyi L.S. (1966). Hra i yii rol u psykhychnomu rozvytku dytyny. [Game and its role in the mental development of the child]. *Pytannia psykholohi - Questions of psychology*. 6. 62-68, [in Russian].
7. Bogush A. M. (2004). Aktualni problemy doshkilnoho vykhovannia Mizhvuz. zb. nauk. [Current issues of preschool education: Interuniversity. coll. Science. Works]: Prats. / A.M. Bohush, T.I. Ponimanska. Rivne: Rivnenskyi derzh. pedahohichnyi in-t, [in Ukrainian].
8. Stepanov O.M. (2006). Psykholohichna entsyklopediia / Avtor-uporiadnyk O.M. Stepanov. K.: «Akademvydav», [in Ukrainian].

9. Ilin E. P. (2009). Psihologiiia tvorchestva, kreativnosti, odarennosti. [Psihologiya tvorchestva, kreativnosti, odarennosti]. SPb.: Piter, [in Russian].

10. Sukhomlynskyi V.O. (1977). Vybrani tvory. [Selected works]. (Vols. 1-4). K.: Radianska shkola, [in Ukrainian].

11. Rastrosta H.B. (2015) Zberezhennia psykhiichnoho zdorovia zdibnykh ta obdarovanykh ditei : metod. rekom. dlia [praktychnykh psykholohiv navchalnykh zakladiv]. Cumy [in Ukrainian].

12. Pryshchepa T. I. (2010). Psykholohichne zdorovia doshkilnykiv. [Psychological health of preschoolers]. Kharkiv : Vyd. hrupa «Osnova», [in Ukrainian].

Věda a perspektivy № 6(13) 2022
ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online)

Vydavatel:
Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. , Česká republika
International Economic Institute s.r.o. Praha, České republika

Magazín

Věda a perspektivy

№ 6(13) 2022

Podepsáno k tisku ze dne 23. červen 2022
Formát 60x90/8. Ofsetový papír a tisk
Headset Times New Roman.
Mysl. tisk. oblouk. 8.2. Náklad 100 kopií

